

ХРЕСТОМАТІЯ

УКРАЇНСЬКА

ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТІЯ

11 КЛАС

Для середніх навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти України*

ШІВ^ВЯ^Й ІРПІНЬ

2001

Ч К Й к й • V i -i

ББК 83.34УКР6я721
У45

Упорядники: *Р. В. Мовчан. Ю. І. Ковалів*

Рекомендовано Міністерством освіти України
(лист № 372 від 16.03.98)

Увага! ©

Авторські та видавничі права **ВТФ «Перук»** захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. Згідно зі ст. 44 п. 1.3) друковане копіювання книги або її частини чи будь-які інші «піратські» видання тягнуть за собою покарання до 50 000 мінімальних розмірів заробітної плати, встановленої законодавством України

Українська література: Хрестоматія для 11 кл. серед.
У45 навч. закладів / Упоряд. Р. В. Мовчан, Ю. І. Ковалів.—
Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.— 576 с.
966-569-061-2

У хрестоматії подані тексти творів, що вивчаються згідно з чинною шкільною **програмою**. Деякі з них наведено скорочено або уривками. Творам передують короткі біографічні дані щодо творчості їхніх авторів.

ББК 83.34УКР6я721

ЇВТЧ! 966-569-061-2

© ВТФ «Перун». 1998
© Р. В. Мовчан. Ю. І. Ковалів, 3998

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

ШАНОВНІ ЮНІ ДРУЗИ!

Ця хрестоматія пропонує вам зразки української поезії, 11 роми, драматургії ХХ століття, що їх ви маєте вивчати в і і-му класі за новим підручником,

Завдяки їй ви ознайомитеся з творчістю не лише тих письменників, про яких уже чули, а й тих, чії імена впродовж кількох десятиліть були заборонені, брутально вилучені з літератури, а тому практично невідомі широкому загалові українських читачів. Водночас їх публікували й перекладати за кордоном, знали й шанували в багатьох країнах. Ці твори були окрасою української літератури 20—30-х рр., викликали потужним суспільний резонанс у роки «застою». А писати їх М. Хвилюний, Г. Косинка, О. Близько, Т. Осьмачка, В. Гїдмогальпнїї, Є. Плужник, В. Свідзинський, М. Куліш, Б.-І. Антонич, О. Ольжич, Ю. Клен, І. Багряний, В. Барка, Є. Маланюк, V. Самчук, Ліна Костенко, В. Стус, Г. Тютюнник, В. Шевчук іа багато інших. Постає перед вами прекрасне гроно високого мистецтва слова, яке засвідчує спроможність української літератури ХХ століття займати гідне місце в світовому літературному контексті. Бо ж, усупереч усім перешкодам, наша література продовжувала жити як мистецтво, як образ душі людини, українця, торкалася вічних загальнолюдських проблем, які нікого не можуть залишити байдужими, спонукала пізнавати донкошинній світ, знаходити своє місце в ньому, виборювати його для себе і своїх дітей. Вона утверджувала тим самим вищий дух і смисл життя людини у цьому великому і прекрасному світі.

Ісхай станс ця книжка вашим вірним другом на зваблівій і шкавій дорозі пізнання, естетичної насолоди, усвідомлення (ЧЪс особистістю, маленькою, але повноцінною частинкою великого народу, дитям України і землі-матері.

Хрестоматію складено з трьох розділів. У розділі I зібрано па пі, іцо дають ключ до розуміння деяких проблем літератури на н горичному й філософському тлі. У розділі II представлено •••ї чість поетів, про яких згадується в оглядових літературоім.ііічих статтях підручника з української літератури для II-го і іас\ . Розділ III складають твори тих літераторів, з якими ви поніаномитеся в названому підручнику детальніше —з кожним і Ж)і мо.

Автори

**Микола
ХВИЛЬОВИЙ**

УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?

(Уривок)

Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважних конквістадорів, що за ними тоскує й європейське суспільство. Але цього не могла не розуміти буржуазія. Колись Копернік вносив у світогляд сумніви, Ньютон з'ясував світовий порядок. Сьогодні фашизм прийшов цей порядок зміцнити. І хоч цей прихід запізнений, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію.

Отже, всі ці передпосылки треба завжди брати до теорії залежності надбудов від економіки.

Але при чому ж тут Україна? А притому, що азіатське відродження тісно зв'язане з більшовизмом і притому, що духовна культура більшовизму може яскраво виявитись тільки в молодих радянських республіках... і в першу чергу під блакитним небом південносхідної республіки комун, яка завжди була ареною горожанських сутичок і, яка виховала в своїх буйних степах тип революційною конквістадора. З другого боку, наша Євразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом 4-го культурно-історичного типу виступаємо ми. Колись Бухарін в своїй промові про «судьби російської інтелігенції» так говорив: «Ленін твердив, що за кілька років ми будемо вести за собою Азію. Ці-ого ще нема, але це буде. Ми пропонуємо вам подумати про ці гігантські всесвітні масштаби. Зійдіть, будь ласка, з ідеологічної позиції, що вихваляє безграмотність сільської вчительки, і не закликає (не закликайте —?) нас до цієї 'темноти, а йдіть вперед по вказаній нам путі».

Те ж саме н ми говоримо нашим «чинушам». Коли вони не розуміють, що Гоміндан є фактор більш революційного значення, ніж якийсь амстердамський Інтернаціонал, то ми, очевидно, завжди будемо розмовляти на різних мовах. Звичайно, «світовий пролетаріат» мусить «стати керівником визвольних рухів національностей Сходу». Але от біда — захід-

мої вропейський пролетаріат ведуть Макдональди й Вандерп'йди, що їх пролетаріат не завтра скине й у всякому разі не раніш великого пожару на Сході. «Культурні досягнення» західноєвропейського пролетаріату ми не думаємо скидати з «рахунків світової історії». Але ми знаємо, що коли Кант перекладає християнський дуалізм з мови феодальної на буржуазну, то буржуазний письменник Барбюс намагається перекласти його на мову «могилищика» буржуазії. Такі «здобутки», очевидно, прийдеться «скинути з рахунків світової історії». Наше твердження, що азійський ренесанс протягнеться на кілька століть, зустрічають вигуками: «Ловко, браво!», але не ловко виходить, коли наша галаслива червонохуторянська просвіта ніяк не може вивести свій світогляд з рямців масштабу провінціального вчителя політграмоти. І коли вона твердить, що за десяти-два роки не буде буржуазії і світ стане за «єдину пролетарську сім'ю», то ми в тьому вбачаємо не тільки казенний оптимізм, але й учуваємо нотки песимізму жидкобородого «богоискателя», який давно вже махнув рукою на всесвітню революцію і, зробившись гвинтиком бюрократичної машини, виробляє для маси золоті пілюлі заспокоєння. На його погляд, «вселюдська культура» прийде в якихось 40-х роках нашого століття. І він не хоче слухати, що для стабілізації нашої психіки прийдеться прихватити кілька віків, і тільки після цих віків ми зможемо творити «вселюдську культуру». Проте коли розуміти останню як конгломерацію, що складається з «червоного вірша», циркулярної інструкції і псевдомарксизму, то така й дійсно прийде за якийсь десяток років.

Словом, поки що ніхто не переконав, що азійський ренесанс в нашій концепції не відповідає справжньому марксизму. Коли, нарешті, нас питають: «Як знайти різницю у поглядах старих слов'янофілів і ваших», то й тут ми відповідаємо: «Для цього треба взяти якийсь том історії слов'янофільства й добре його перечитати». Коли ж тоді наша концепція буде не зрозумілою, то тут залишається тільки безпорадно махнути рукою і вдаритись у філософію «недоросля». Бо й справді: найкращий вигляд людини це той, що його французи називають не інакше...

Чим характеризується слов'янофільство? Перш за все, як і чюрить елементарна політграмота,— філософсько-історичною теорією національної самобутності. Але оскільки ця теорія утворювалася під впливом філософської системи напівмістичного Шеллінга й ідеалізму Гегеля, остільки її «самобутність» була одірвана від соціально-історичних процесів й вона мусила виродитись в «мракобесіє» Леонтьєва. Панславизм привів до «самобутнього» Сходу і ідеалістичного месіанізму. Але хіба ми творимо про «самобутність» Азії? Справа ж іде про Маркса і принцип каузальності. Треба ж відрізнити самовар від чижика

/Аг'ХПк

і знати, що слов'янофільство є одна з варіацій того ж таки ідеалістичного інтуїтивізму¹.

Отже, азійський ренесанс і надалі запишається прекрасною поезією наших днів. Ми й надалі віримо й переконані, що тільки конквістадори Великого Сходу утворять четвертий культурно-історичний тип...

(Хвильови Микола. Твори: У 2 х т.— К., 1991—Т. 2,—С. 576—621.)

Юрій МЕЖЕЙКО

ТВОРЧИСТЬ ІНДИВІДУУМА І КОЛЕКТИВ

(Уривки)

Творчі сили, що в сьогоdnшній час повинні творити щось нове, ще нечуване і ніким не передбачене ще вчора, не встигли дійти до стямів від того нападу на всі традиції й звички, на яких тепер наліплено етикетки — «негідне народові», не можуть стати на фунт міцними ногами, не можуть знайти того, що зветься «внутрішнє самовиправдання творчості». І чи можна докоряти мистцеві в тому, що сьогоdnшній рух, зруйнувавши його світогляд, покинув його на голому місці й поставив такі тяжкі, вимоги щодо творчості, що тільки великим напруженням усіх своїх активних сил особа може в деякій мірі подолати поставлені завдання Трагедія сучасного поета, трагедія мистця — це трагедія тієї культури, що надто дорого цінувала сама себе і яку дуже низько поцінував сам народ. Народ, який став критиком і цінувателем, не пізнав себе в тому мистецтві, що про нього стільки балакаю.

... Творчий індивідуум тільки тоді може творити, коли визнає себе вищою істотою над загал і коли, не підлягаючи загалові, все таки відчуває свою з ним спорідненість.

... Народ зрікається свого сина, що, приваблений чужою культурою, кидає свою й позбувається психології свого народу, відкидає жадання і домагання, які мають певну традицію, і переходить до чужинців. Не буде помилкою, коли ми скажемо, що абсолютно всі більш-менш видатні мистці творили тільки в рамках традицій, що знаходять собі відгук у народному серці, і з глибокою певністю я обстоюватиму на тому, що нема

³ П

До речі: як зв'язати азійський ренесанс з греко-римським мистецтвом? Про це ми ще будемо говорити, а поки що посилаємо читачів до прекрасної статті українського талановитого критика М. Зорова «Література чи літературщина». Сьогодні останній його знову атакує.

ж.цното великого письменника або музики, який не виходив
»и із нетрів народної психології. Я кажу про письменників і
музикантів тому, що народ найбільш виявляє себе в мові й
музиці.

. Бо мені вважається потрібним зв'язати два поняття ко-
лективу й індивідуума, які тісно зв'язані в понятті творчості,
хоч і індивідуальної, проте не позбавленої тих психологічних
моментів, які споріднюють дві повсякчасні ворожі сили. Так
('чудований наш людський світ і наша людська культура,
ш виникла з бойовиська двох стихій—колективу й індиві-
да.

. Тут ми з самого початку хочемо зауважити, що ми знаємо
нарощу, а не міжнародну творчість. Себто той колектив, що
гворіть, є споріднений у власному осередку ознакою народ-
івн лі, національності!. Таким чином ми підійшли до питання
про національність, що я ставлю на чолі не тільки колективної,
але н особистої, індивідуальної творчості.

Кожна людина — це лише момент, що проходить у своїй
психологічній особливості на загальному тлі свого народу, який
живе сіюім життям, своєю традицією, традицією, котра складала-
лася віками і котра, тому що вона будується на психіці, не
мім бути порушена. Бо ми ж знаємо, що психологічна рево-
люція завжди дає наслідком божевілля і що можлива лише
ово поти психіки. Таким чином, психологія народу—нації —
щ- щось ірпвке, стале і не легко підлягає впливам чужим,
ЮИШМНМ

У пас п і очах тепер і велика розмірами нація, яка має
іі|н'і< нсії сказати нове слово в культурі, ще не утворивши своєї
ціленої, а разом і; тим зрікшися всіх попередніх культурних
щоолків її. Ми гоїюримо про Московію і в цьому разі цілком
прів цнусмося до московського народу, який ще не мав досі
сіині культури, а її заміняли йому до часів революції' покидь-
ками з західнього столу і псевдоіндетшуалістичнтіми витре-
(н пі.ками, починаючи від псевдоклясицизму і кінчаючи футу-
ри імом.

І р;ігсдію культури переживає завжди той народ, якого зре-
* іу 11 • • його творчі індивідуальності і, відкинувши зі зневагою
і ти хно, стануть лицем до чужого й насильно насаджуватимуть,
ЩС вважаючи на психологію і світогляд народу.

Очевидно, що тільки почуття спільного психологічного
і р\ ту може віднести не лише людину, а також і її творчість
по • нної національної групи. Бо й справді, чи можна ще де
мм і такий самий широкий об'єднуючий принцип, як нація,
П >п ту б не ставилися хоч будь-які межі для творчості. Всі
ПШШ поділи людности на групи, кляси тощо значно менші
що і кількосте об'єднаних ними осіб і тому накладають на
тор іу особу більше обмежуючих обов'язків, наприклад, «кля-

сові інтереси», чого абсолютно не має нація. Отже, «національні інтереси в творчості», такого ми ще не чули, а про перші зараз стільки пишуть, стільки витрачають атраменту, щоб тільки переконати творців, що воші повинні у своїй творчості мати на увазі боротьбу кляс, виховання людносте, здатної до боротьби і т. ін.

...Індивідуальність здушена колективом, який знає лише матеріальний бік життя і принципово нехтує духовний: машинність, штамп, загальні мірки повільно просотуються в наше громадське, потім хатне, потім персональне життя й нарешті беруть у полон усю душу індивідуума, пропонуючи йому замість важкої творчої роботи творчість колективу і заздальгидь ухвалену пошлість. Цей факт є страшний, бо ми багато вже маємо ознак того, що творчості в мистецтві загрожує небезпека. Матеріальна культура ... тепер остільки заполонила психологію мистця, що найабстрактніші форми мистецтва, як поезія і особливо музика, вже засмічуються машіганістю й фабричністю. Згадаймо потворно диких кліку™ футуристів, що не витримали враження від машини й збожеволіли, і останнє слово музики німця Штравса, в якого є все—і вівці, і вітряки, і коні, і хатній родинний галас (Зітрііопіа сіотскііса), лише нема музики як такої...

(Музагет.— К., 1919; передрук з А. Лейтеса і М. Яшска: Десять років української літератури.— Харків: ДВУ, 1928. Т. 2.— С. 7—19.)

Богаан-Ігор АНГОНПЧ

т

НАЦІОНАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Спроба ідеалістичної системи мистецтва

(Скорочено)

Автономність мистецтва. Загальнопоширеним є погляд, що мистецтво відтворює реальну дійсність. Правда, що не один раз підносилися проти такого розуміння спротиви, а хоч би тільки застереження; все ж таки оцей помилковий підхід до мистецтва залишився не тільки серед загалу, але і в самих мистецьких кругах. Усс ще говориться про відтворення, відбивання, віддзеркалювання тощо. Цей погляд є далекою спадщиною по матеріалізмі, чому не перечить те, що пін є також основою початкового, примітивного розуміння мистецтва. Матеріалізм, визнавши мистецтво не за ціль, а тільки за засіб

<к я П і с н н я і н ш и х ц і л е й, не міг погодитися на признання окремої мистецької дійсності і таким чином надав первісному, спрощеному підходові зовнішню покришку науковості. Треба сказати ріко: отже, ні! Мистецтво не відтворює дійсності, ані її не перетворює, як хочуть Другі, а лише створює окрему дійсність. Це не є програма якогось надреалізму. Ніколи. Навіть звичайніш реалізм, коли він є мистецтвом, не обмежується тільки до простого відбивання дійсності. Навіть звичайна світлина, якщо вона хоче називатися мистецькою, не дає лише від-П і с р к ; ш е н н я. Власне, відбиття в дзеркалі або світлина до посвідки не мають з мистецтвом нічого спільного. Відношення мистецтва до дійсності не можна спрощувати до звичайного відтворювання, воно є далеко складніше. В кожному випадку мистецька дійсність є суцільна, в собі замкнена, окрема, із своєрідними законами. Мистецькі закони не є тотожні з законами реальної дійсності.

М е і а м і с і е ц т в а. П айперше слід зазначити, що мистецтво діє виключно на нашу психіку, цебто обсяг або поле його шитву і стисло обмежене. Воно викликає в нашій психіці певні переживання, а саме —вражіння, уявлення, почуття та П • П ч і в відрухи волі. З'являється воно завжди та всюди, навіть п П найнижчому рівні культури, тому мусить бути одною з первісних потреб людини. Воно торкається тільки психіки, отже, і одною і потреб психічних. Звичайна річ, що є люди, які і ч ч и . І м ц е мають, які з природи нездібні їх відчувати, і • • П П > П і і . і н і а " і н і . б і о л о г і ч н і п о т р е б і і . Тому завжди буває стільки П П ч \ і П ч до м п с і е п і в а їх не можна ні обвинувачувати, ні «ч > і П уваги, і м не до сп а і м розуміння мистецтва, це їхня Природа, П П П годі- Вони до певної міри хворі, вони не є повними по плін, одначе не кожную хворобу зможемо вилікувати. Зате в і о міому підсонні, в кожній епосі та в кожному місці знайдемо П О Д С П, що в них мистецькі потреби вроджені і для них такі первісні, як їда чи сон. <...>

і проміси, що мистецтво є первісною потребою людини, мі і .-на видобути два висновки. Перше: якщо мистецькі пере-і пі . ш и я є початково потрібні, то, таким чином, вони є також н . І р п е н і і і корисні, отже, мистецтво є саме про себе суспільною варіеп'). По-друге, коли визначна частина людей має вродже-і п и нахил до сприймання мистецтва, виходить, що не вистачати. ті переживання, котрі дає реальна дійсність. Мистецькі ї м р e ж и в а н н я не є ні гірші, ні ліпші від дійсних переживань (дійсних у розумінні тих, що їх спонукою є реальна дійсність). І н е и кожному разі воші є корисні, до певної міри незалежні, окремі, для ссбс вартісні та потрібні.

<) д п e застереження. Не належить розуміти цього в пересіч-ний спосіб, не треба вважати цього за звичайний аскетизм. Мстою мистецтва не є краса. Це було б завузьке обмежування.

Мистецькі переживання не вичерпуються естетичними переживаннями, Треба сказати загальніш: *метою мистецтва є викликати в нашій психіці такі переживання, яких не дає нам реальна дійсність.*

Зміст та форма Формою мистецтва є більші або менші клаптики полотна чи паперу, що на них наложена тонка верства фарби або туші. Це конкретні, реальні предмети, це лінії, плями, площини, обриси, мазки пензля, наверстування відтінків, уклад ліній та плям. Змістом є переживання, котрі постають у безпосереднім зв'язку з оцими конкретними предметами, Мистецтво—це до певної міри явище психічне. Образи, картини є тільки спонукою, джерелом конечним та необхідним.

Мистецькі переживання є двоякі, а саме *творчі*, себто ті, що їх переживає сприймач у момент сприймання мистецького твору. І одні, й другі є первісні і теж потреба як одних, так і других є вроджена. Також суб'єктивні переживання є не тільки перші, але й другі. Кожна людина сприймає кожний мистецький твір на свій спосіб, себто інакше. В кожному образі, картині тощо є стільки мистецьких творів, скільки цей образ мав сприймачів. *Об'єктивного мистецтва немає й не може бути.*

У творця зміст випереджує форму, у сприймача навпаки — форма випереджує зміст

Межі мистецтва, <...> Можливо, найкоротша, можливо, найзагальніша і, можливо, найбільш наукова дефініція мистецтва є така: *мистецтво — це окрема дійсність, яка виокремлює в нас переживання, потрібні для нашої психіки, котрих не може дати нам реальна дійсність.*

З цього такий висновок: мистецький твір є тоді лиш вартісний, коли викликає вартісні переживання і передусім такі переживання, яких інша ділянка не могла б у нас спонукати. Твір, що не сповнює цих умов, властиво годі назвати мистецьким твором. <...>

Туга за реалізмом. Кожний митець виявляє в будові свою спроможність, це виявлення дає йому почуття сили, а почуття власної потуги приносить, як відомо, внутрішнє вдовolenня, повну насолоду, інакше кажучи — щастя. Чим більше вкладає він себе в твір, тим більше він задоволений. Тому нічого дивного, що кожний митець настроєний протиреалістично, Навпаки, звичайний сприймач хоче в дію сприймання вкласти якнайменше зусилля, момент будування лишається для нього майже завжди неспостерсжний, увага його переходить понад ним здебільшого байдуже. Тому пересічний сприймач був у кожній добі та в кожному краї настроєний реалістично, він бажав і бажає реалізму. *Із своєї точки погляду він має безперечну слухність.* Тут таємниця вічної незгоди із сприйма-

•ісм Коли митець іде в реалістичному напрямі, то робить
пміки (компроміс) на користь останнього.

Кожне мистецтво є дидактичне. Мистецькі переживання потрібні й вартісні самі про себе, тому мистецтви *це суспільна вартість*. Але, окрім цього, сповнює воно ніс одну суспільну дію. Мистецтво вчить, так, усюди та завжди вчить. Вчить не гаслами, моральними науками, проповідями. Вчить саме собою. Мистецтво викликає своєрідні перекивання, що їх не може дати ніяка інша дійсність. Мистецтво діє в окремим спосіб на нашу психіку і таким чином їагльчує її. поширює її обсяг та досвід, підносить кількісно іа якісно її засоби, розвиває чутливість вражень, прецизшеть уявіси,, напруження почувань та силу явиш волі. Це один його вклад у нашу психіку, а є ще другий. Мистецтво дає нам хвилини повної, практично безвартісної, безкорисної насолоди, або, інакше кажучи, переносить нас на якийсь час у ділянку вищих вартостей. Побут хоч би хвилевий на такти височині, очевидно, підносить нас морально¹. Це робить кожне мистецтво, котре є правдивим мистецтвом. Не треба до шлю окремих настирливих наук *Тому кожне мистецтво є інічични,не (дидактичне) <...>*

(реіичні думки. <..•> Чи справді в мистецтві існує Іїшитої* ти поступ? <..->

Ін чи річно що кожна доба має свої власні способи мистецтва. КІП І • ІІІ І < ІІІ • ІІ \ Одначе нони тільки змінюються, і тоді говоріш ІІІІІ ІМІІІ І гупневпп іа послідовний розвиток. Мистецькі <іі|чи . пі і епохи іїв і здебільшого ні вартісніші, НІ кращі ти МІИІ пькич засобів іншої. На них складається надбання ти ііноких митців, а це залежить передусім від одиниць. Одиниці і не тільки витвір обставин. що серед них вона жітвс> чі. і чин, матеріалізм,— одиниця—одноразова подія Мистецькі <к>рмп якоїсь доби —це способи мистецького вияву одиниць, пні живуть у цьому моменті. А втім, усі митці, без огляду на ІІ в якому часі вони живуть, подібні один до одного хоч би ІІ ІV що кожний з них має вроджені творчі потреби. Очевидно, кожний, хто є справжнім митецем, бо тільки такі будують мін і чітко. Висновок: *мистецькі форми кожної епохи є неповтч/пн, о одночасно художні закони всіх часів до себе подібні.*

Іб|ч ість одиниць. їхне творче напруження не підлягає яком і. однопрямному розвитку, хоч зазнає воно змін. Тому й •і нї>п мистецького вислову є цариною, що в ній не діють ІІ І <ІІІ однібічного поступу. <...>

ІІ роти переваги напрямів. Другим фетишем критики ІІІ і їм іяття напрямів. Вона намагається за всяку ціну втиснути І" ного митця в якусь шухляду, приклеїти йому дешеву етикету і І, напрямом. Чи поняття мистецької течії справді потрібне^ важне та конечне? Чи мистецькі напрями дійсно існують в об ек-

живному розумінні цього слова, себто чи справді мистецьке життя кожної епохи розпадається на поодинокі струмені і замикається без рзшти в їхніх рамах? Одним словом, чи мистецтво творять напрями? Назви видумують здебільша критики, щоб таким дешевим способом облеішити собі завдання, повклатати митців до готових шухляд і мати святий спокій, або другорядні митці, щоб звернути увагу на себе і свою нецікаву творчість. Якусь признану величину беруть за майстра — та й усе в порядку. Хай собі, але фетиш напрямів шкідливіш для молодих і некритичних початківців (або й непочатківців), бо викликає дурійку епігонства. Пам'ятаймо, що мистецтво творять митці (одинці), а не напрями. Пікассо знаменитий маляр, але має на собі аж чотири наліпки. Вийміть його з шухляд ізмів!

Трюїзми про національне мистецтво. Слід пригадати відому, не раз висловлювану, проте ще не признану й не поширену правду, а саме, що національний характер не творить у мистецтві народна або історична тематика чи наслідування народних або наших давніх способів оформлення мистецького твору. <...> Митець є тоді національним, коли признає свою приналежність до даної нації та відчуває співзвучність своєї психіки із збірною психікою свого народу. Якщо це відчуження справді щире, воно напевно знайде вислів — навіть мимохить—у творах митця. <...>

(Наука і культура. Україна: Щорічник— К., 1990,— Вип. 24.— С. 230—234).

ЮРІЙ ШЕРЕХ

IP

ДВА СТИЛІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ (Скорочено)

<..*> Тут зачеплено в ескізі два стилі критики. Їх можна умовно назвати *критикою нагляду і критикою вгляду*. Критика нагляду має свої раз усталені зразки і свої більш чи менш вузькі раз усталені вимоги. Кожний новий твір іона приміряє до цих зразків і вимог—і відповідно до цього схвалює або засуджує його. Вона не вчувається ні в літературний процес, ні в душу автора: вона виконує відповідно до своїх поглядів функцію оцінки й нагляду —своєрідну поліційно-критичну функцію. Не те критика вгляду. Вона свідомо відмовляється від літературно-поліційних функцій. Намагаючися схопити невідторну сутність твору і принцип взаємноїюв'язаності його складників, вона хоче цим авторові допомогти усвідомити себе, а

пллчсві —зрозуміти автора. Це не літературна поліція, а радше літературна консультація. <...>

Два стилі критики, наглядова і вглядова критика, <...> існують і в нас. Але для тих, хто не дуже любить наші дні і п дуже в них орієнтується, а воліє добрі старі часи, нагадаємо • ц.)іііу, що ця проблема не нова. Завжди, відколи існує літературна критика, існують ці дві її відміни. і завжди провідними мої-агами критики, які лишають тривалий слід у духовності < і: По народу, є критики вгляду, тоді як критики нагляду можуть інші рал н корисну роль тільки доти, доки вони коментують те, що відповідає їхній програмі, доки вони, кажучи за «Таймсом», ихоплюються.

критики наглядового типу можуть бути ЛЮДЬМИ обдарованими і талановитими. Але їхня діяльність забувається, як її МЛП відійде в історію та короткотривала суспільна ситуація, в ями вони посідали певну партійну позицію, яку й нам.палися ілщепіп літературі, коли ж—досить рідко—іранііі.ся, що їм своєчасно не дадуть умерти, а їхні ідеї проіолося п. вічними, то це катастрофічно позначається на лой рагурі, що її силкуються скувати додержанням їх заповіті Гак було, наприклад, з Белінським. Несамовитість його ііочва і і нападів була прямо пропорційна їх вузькості й злоїленгіїму паріііі. . . . Він хотів зацькувати Шевченка. В і" її пні.ми ліі* Ш турі він зацькував прекрасний талант Марш> іііііІІ н <)ін » і.і.ою п інішх романтиків. Він—один з впн и і... і ін і" лчлепої іаі'ібспі Гоголя. Годі, коли Гоголь III І її VIII у епоіпоренпч мертвечиною російської імперії І"іІ і і тлі іаи душевного розвитку людини і народу, Беліі і і ІІп нападав на нього з газетними тирадами, диктуючи, при пін і тільки про цс—він сміє писати,—тирадами на іраіш. іакпх: <)айжнвіші сучасні національні питання в Ро• п и пер: знищення кріпацтва, скасування тілесної кари, заіір<іваджспня по змозі суворого втконання хоч тих законів, ні і вже є». І коли митець не міг укластися в ці газеткоіні ппічні вимоги, критик заживо ховав його. Саме в несамоіпіюму наглядovому підході Белінського—одне з коренів депі п (н івшого «упартійнення» російської літератури, яке, ііііі і ні її чимраз більше «прикладною» і «гражданською», призвело її до цілковитого банкрутства у вияві «соцрсалізму» <...>

(овсім не те зустрінемо в критиці західних народів. Тут и і і не бракувало наглядovої критики. Але її виступи швидко і.ііув іпо, а зате критики вглядovого типу тут належали і нале' а ІІ, до літературного пантеону нації. Обмежуся на кількох крик і.ідах.

Пессінг за провідний принцип своєї критики поставив широгу літературного смаку: «Той, зго має однобічний смак, не

має жодного: він надолує це посиленою партійністю. Справжній смак охоплює все, краси всіх Гатунків, але від жодного не сподівається більше вдоволення і захоплення, ніж він може за своєю природою дати» («Гамбурзька драматургія»), Гете в своїх статтях про Байрона дав зразок вглядової критики і, вважаючи представників наглядкової критики за «нетворчі натури», характеризував їхню роллю словами: «На жаль, смак нетворчих натур має характер негачії, звуження, виключення і кінець кінцем позбавляє творчі шари сили й життя» («Коментарі до "Небожа Рамо"»).

Може, з особливою виразністю висловив подібні погляди у Франції Сент-Бєв. «Найкращий спосіб не тільки відчувати, а й оцінювати витвори прекрасного,— писав він,— це не мати упереджених думок, дати захопити себе кожного разу, коли їх читаєш» («Про традицію в літературі»). А в листі «Про мораль і мистецтво» він так означив завдання критика: «Як професор я почуваю, що мій обов'язок — пильнувати інтересів *смаку*, пояснювати й підтримувати *традицію*... Але поза тим, як критик і журналіст, коли я знову ним стаю, я пройнятий турботою передусім за *талант*. Чи є щось нове, чи є ще взагалі нове в цьому світі? Чи є ще десь запал, захват, молодість і майбутнє? Чи є хтось, хто пробує й обіцяє?» Це — типова програма того, що ми назвати критикою вгляду, вічного шукання нового, бажання схопити неповторність творчих особистостей. І тому цілком послідовно Сент-Бєв уважає, що в храмі смаку можуть поруч стояти найрізноманітніші стилі й індивідуальності: «Не йдеться про те, щоб чим-небудь жертвувати, що-небудь знецінювати. Храм смаку, на мою думку, треба переробити; але перебудова його має означати просто збільшення, щоб він став пантеоном усіх гідних, всіх тих, хто помітно й тривало збільшив суму насолод і цінностей духу» («Що таке класик?»). І далі Сент-Бєв співчутливо цитує слова Гете: «Парнас — це Монсеррат, що гостить на своїх уступах безліч келій; хай кожний іде й розглядається, і він знайде для себе відповідне місце — чи то буде верхів'я чи закутана в склі».

Все це істини прості і, здавалося б, самоочевидні, і наявність у нас критиків наглядкового типу не повинна б особлива турбувати... Біда наша починається з того, що критика наглядкового типу в нас надзвичайно поширена, що поліції в нас занадто багато не тільки в таборах, а й у літературі, а критики вглядового тину в нас майже зовсім нема. <...>

І це є слово: *задум авторів*. Твори треба міряти не зовні привнесеними критеріями—географічними, партійними або історико-літературними, а внутрішніми. Наикоротше це сформулював Пушкін: «Письменника треба судити іа канонами, ним самим собі поставленими». Не можна вимагати, щоб у творі було те, чого раптом захотілося критиків. Сьогодні він

ношися в ній), здебільше приносить більше шкоди, ніж користі. Поліція: потрібна, але біда тій країні, де поліція диктує всім і кожному, як він мусить жити, ба не тільки жити, а й творити. Перше й першорядної ваги завдання критика — бути не поліцаєм, а дорадником, старшим другом, учителем, тренером, навіть просто екраном, що збирає промені світла й кидає їх назад, в очі публіки, що готова сприйняти мистецький твір, але ще не знає •—як.

Добре, скажуть нам, але якщо критик перетворюється на інтерпретатора, ба навіть на екран, чи не втрачається індивідуальність критикова, а тим самим чи не зникає його вплив на літературу, його роля регулятора літературного процесу? Побоювання такого роду даремні. Якщо критик здатний вжитися в різні літературні твори, появили їхні підповерхові течії, вианалізувати засади їх поєднання, донести до читача їхній глибший зміст, інакше кажучи, якщо критик є справжній критик, індивідуальність його така виразна, що навіть коли б він ховав її всіма можливими способами, йому не вдалося б її сховати. Один з парадоксів літературної критики полягає в тому, що чим більше критик відходить від себе і входить в інтерпретацію автора, тим більше він виявляє себе. Він виявляє себе вже в тому, про що він пише. В тому, котрі його статті кращі. В тому, які риси твору він підносить і наголошує, а які оминає або лише згадує. Адже твір мистецтва має тисячі граней, заломлює тисячі променів. Найбільший і найоб'єктивніший критик не може охопити всі. Життя одиниці є добір і вибір, життя взагалі неспроможне в своїй цілості. Тим більше — критикою.

З цього погляду критика вгляду — своєрідна інтелектуальна гра. Критик говорить читачеві: «Я не писатиму про себе. Ані словечка. Мене нема». Читач говорить: «Я цікавлюся літературним твором, особа критика мене не обходить». Критик думає: «У свої писання я вклав свою душу. Чи її побачать, зрозуміють, оцінять?» Читач думає: «Звичайно, я узяв цю статтю заради кращого розуміння того письменника, про якого її написано. А все-таки цікаво, що становить собою тон критик, що його вже не першу статтю я читаю».

Одна з насолод мистецтва—зашифрування, щоб бути розшифрованим, недомовлення, щоб буги інтерпретованим. І коли критика вгляду в своєму намаганні показати, як і для чого зроблений той чи той літературний твір, наближається до науки, то в цій витонченій і наскрізь умовній грі у відсутність-присутність особи критика вона стає твором мистецтва, особливим його жанром.

Тож не дивно, що критика Емпсона'Яессінга—Сент-Бева не тільки корисніша для тор^гурм, •МЖ поліційна критика Грігшна — Белінськогосадігр^ційшіх ідомашніх Саво-

і.чю.і, а й далеко цікавіша» Поліційний підхід виключає гру. Чого парте життя без гри? Тим більше, коли це гра інтелектуальна й навчає учасників пізнавати справжні цінності <...>

(Слово і час.— 1992.— № 12.— С. 9—14.)

І ФІЛОСОФСЬКОЇ СПОВІДІ

' Матеріалізм? Ідеалізм?

Чи справді був час, коли я, повний страху, питав себе, матеріаліст я чи ідеаліст! Метафізика всякого роду здається мені тепер дитячою забавкою.

Андре Марусі

Молюсь не самому Духу — та й не Матерії.

Павло Тичина

ї ІІ >|їм пучиною розцінку людства знає випадки боротьби іи Ш нї Ш пі Ця іуро'івба вибухає запекло, пристрас- н і.'пмі.і т і.іяю, ф.пі.мп'іпо, породжує жертви—моральні 'і'і нічні, ііуджу» пристрасні, напруження мислі, спричини і іаві ІІ • ін іп ІІІ. А потім виявляється, що, власне, воювати і і іи ма ІІ що, що ці проблеми позірні. Такою нам здається і її пер історія багатьох середньовічних ересей. Чит варт бу- Ш писати гори трактатів, чи варт було зводити людей на ' па і га, щоб довести, чи хрестити людину треба, занурюючи її и воду чи обливаючи її водою? Чи варто було розпалю- і ті ненависть між людьми й здвигати переслідування й тор- і\рп ІІ те, чи оскверняє людину споживання свинячого м'я- е.і,'

Пікоііаіі Гумільов писав:

*Ах, и мукам ечет, и усладам
Не вежами ведут, годами...
Тибеллині и гвельфи рядом
Задремали в гробах с гербами.*

І ІІ, Гібелліни і гвельфи сплять уг іях поруч. А колись і.рмптація на ті-хВ н^^Щк%Ш {Бвдяві) межею проорала і і мрайно-еврої ейськшт»<>іЯ?РШ%іोजना б'ло живій, діяльній,

БІБЛІОТЕКА

17

Щ / Ц 5 -

культурній людині не належати до тієї або тієї орієнтації. Потім, зрештою, виявилася ілюзорність боротьби.

Але буває в боротьбі людства за якісь проблеми поворотний пункт: іде все напружене змаганням, ще диким здається стати «аисіешо ас Іа теїее» (над боєм),— але вже зроджуються перші сумніви: гаразд, а чи це потрібне? Чи не зайве, не марне це? Ці одиниці, носії сумнівів, приходять в історію духовного розвитку людства вістунами нової епохи, що, користаючися відомим терміном Гегелевої діалектики, знімає (БєБі айГ) суперечність, яка—в очах більшості—кінця не матиме. Треба вміти відчути ту мить, коли якась суперечка починає робитися мертвою й безпредметною. Треба вміти *своєчасно*—не раніше і не пізніше—стати над суперечкою. Бо стати раніше—означає перешкоджати діалектиці історичного процесу, отже, бути зметеним нею. А стати пізніше—означає затримувати історичний процес і осмішити себе в очах майбутніх поколінь. Так став над кількасотрічною суперечкою номіналістів і реалістів Декарт. так став над суперечкою романтиків і класиків Стендаль.

Мені здається, що багатовікове змагання іdealізму з матеріалізмом у філософії в наші дні переживає цей момент здійснення. Мине ще трохи часу—і всі побачать, то іdealізм і матеріалізм поруч лежать у труні, як поруч лежать гібелліни й гвельфи. Ми наблизимося до розуміння, що прояви життя—безконечні в своїх різноманітності, індивідуальності, переплетеності, незалежності і взаємовизначеності водночас,—але що вони, ці прояви життя, разом з тим безконечно переходять один в один. Установивши принципову індетермінованість процесів мікрофізики, установивши неможливість умістити атом у тривимірному просторі (ще Бор, як відомо, твердив, що електрон існує поза простором), визнавши одноразовість—принаймні з погляду даних людині можливостей спостерігати—одноразовість і творчий характер акту зародження органічного життя,—наука сучасна проголосила причиновість—не об'єктивною властивістю світу, а одним з поглядів, які може вносити і вносить людина. Тим самим заперечено будь-який монізм—іdealістичного або матеріалістичного порядку однаково.

Один з найвидатніших фізиків сучасності! Макс Планк сказав недавно: «Матеріальні н духовні пронеси цілком не відрізняються одні від одних. Це лі самі процеси, тільки розглядай і з двох протилежних поглядів. Тим самим проблема тіла й душі показується позірною проблемою». Славнозвісна Айнштайнова формула світобудови: $E = mc^2$ —ніс (енергія дорівнює матерії, помноженій на швидкість світла в квадраті) e , коли хочете, і формулою зв'язку духу та матерії. Її можна трактувати матеріалістично: мовляв, дивіться, таж усесвіт—

и тільки матерія, і сама енергія — це тільки перетворення матерії за певною формулою, це тільки вияв матерії. Її можна паюувати ідеалістично: мовляв, дивіться, матерія розчиняється в енергії, матерія є нижчий щабель вічного існування духу. Але в своїй суті вона, ця формула, — не матеріалістична і не ідеалістична, підводить її під одну з цих категорій означає проробляти суто вербальні операції. Ця формула гверджує безконечну плюралістичність світу, безконечну ласу проявів життя — і водночас можливість і наявність ПП перехідів цих проявів життя одного в один. Бо, як всяк рівність, так і ця однаково важна, чи читати її справа німію, чи зліва направо¹. Тільки одне скасовує ця формула їх-юглядно: механістичну механіку в її претензії все пояснити пі. 'чинами маси й прискорення (славнозвісна Ньютонова <M>рмула: сила = маса x прискорення). А втім — і це характерно — і цю формулу залишено як один з поглядів, залишено як важну для певних процесів макрофізики, прийнявши що іакони традиційної механіки — це статичні закони величч і чисел (Ф. Меглік. «Про Індетермінованість явищ атомонії фізики»).

Мри таких засновках сперечання між ідеалізмом і матеріалізмом імаємо справу суто словесною. Маємо безконечну кількість проявів життя: кожний з них має свої закономірності, кінці і початки і ніх чім чи тим способом пов'язаний з багатьма іншими. Які па ів. П п іу ідеальну іагальну субстанцію, яка є

» ні ні • ... . и. і н іму л м. періалпмом за зніману, припускаючі • шій і н*. цігкптіустм-н, не виходжу, одначе, з наївних позицій Іп. і • П ніш п. іуки Й філософи іаггалі. Суть неспроможності матеріалістів, міііі. м. і. і. м. «ш; и тому, що попи нешіучно вивчають життя, а втому, що ІНІІ N ЮЦЦШЮ І м. ірн) його вивчають, і в тому, що від тверджень тих і іі'Vi и нікому не легшає, а навпаки, з кожним днем все більше і неухильно іі • -і і і Пйдел по, як і раніш, мізерію животіє і гине на тлі цих безконечних іі. ін ,и, і ігіасмозапречень одних розумних дурнів іншими. Науку й і. П і м намагання ібапути суть світобудови заперечується тут тому, що " " шo від ішж> не стало щасливіде, не стало краще жити». Думаємо, ..ми н м, і автор цих рядків не відмовився використовувати ні електрику, пі и " І.І, ні пароплаві! Ллс це другорядне. А чи не подумав наш шановний в нн ф одчаю й зречення, що саме пізнання, самий процес пізнання ніцо пристати до його критеріїв, — теж може давати щастя? Чи це N... і іи йому неприступне? І чи не спустився він на позицію тих жидівських» юрО, ЯФМ

*Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху це казка;
М'ясо стад їх і масло і сир
Це найвищя ласка?*

шість між ідеалізмом і матеріалізмом може бути взята в ім'я кращої і-опалітого пізнання світу, а не заради того, щоб зректися цього іти іти і насолоджуватися «щастям» у пустельницько-відлюдницькій пені" ЧК ведмщч узимку.

ідеальним спільним знаменником всіх цих проявів? Ідеаліст скаже: де Бог, де дух. Матеріаліст назве її якимсь **-промінням або ще якимсь інакше і скаже, що де матерія. Але при теперішньому рівні нашого знання про світ вони обоє скажуть те саме, тільки різними словами. Найпорожніші сперечання — сперечання про слова. Сперечання ідеалістів з матеріалістами мало реальні підстави багато сторіч. Сьогодні їди підстави захитані. Людство переходить на вищий щабель у розвитку свого мислення.

Тому «войовничий ідеалізм» здається мені таким же наївним, як і «войовничий матеріалізм». І має радію той, хто каже, що вони обоє і однаково скомпрометовані політично. Але це не означає, що обидва світогляди нічого не дали людству, коли підходити до справи історично. Не всякий матеріалізм і не всякий ідеалізм вели чи ведуть до диктатури. Тому краще утриматися від формулювань типу «марксистське безглуздя» — або аналогічних формулювань на адресу ідеалізму. Це не історично. Дитина, поламавши свою іграшку, топче й лас її. Чи так поводитися дорослі? І це не демократично. Бо демократія вчить шанувати чужі погляди. Коли вони хибні,—то проти них є докази й переконання. Лайка—не доказ і не переконання. Але це між іншим.

З цієї загальної постави питання випливає її підхід до мистецтва. Коли нам кажуть: «Мистецтво—не відбиття й не віддзеркалення дійсності і не інше яєсь похідне від неї, а само є істотною дійсністю, не менш реальною за всяку іншу реальність, з власними законами розвитку і занепаду»,—то попри парадоксалистичну заостреність деяких складників цього формулювання (про це далі) ми можемо погодитися з його провідною думкою. Але коли далі нам заперечують можливість причинового підходу до мистецтва взагалі, не тільки в його мікрокосмічних, сказати б, проявах, а і в макрокосмічних, висуваючи як єдиний принцип його розвитку твердження: «Дух Божий віє, де хоче»,—то це вже означає заперечення всякого вивчення і приводить нас на позиції цілковитого агностицизму, обскурантизму й ліквідації всякої науки.

Але за цим зовні ефективним твердженням не ховається жодного змісту. Досить зіставити його з першими-ліпшими фактами, щоб переконатися в цьому. Чи міг Джойс написати свого «Улісса» в епоху Расіна? Чи можна уявити собі появу «Землі й заліза» Маланюка або «Ноктюрну Б-іпоіі» Косача одночасно з «Енеїдою» Котляревського? Можуть трапитися виняткові одиниці, справді обдаровані тим «духом Божим», що писатимуть, так би мовити, поза своєю епохою. Але тоді вони не будуть сприйняті, отже —в літературному процесі їхнього часу їхне місце дорівнюватиме нулеві. Гельдсрлін був одержимий таким «духом Божим», але сучасники вважали його за божевільного.

ІІ Пки в добу символізму і експресіонізму всувається він у процес розвитку німецької літератури. Хоч фізично він жив у 1770—1843 рр., але в німецькій літературі він народився в 90-х рр. і XIX сторіччя. Шевченко останнього петербурзького періоду був одержимий таким «духом Божим», але він і досі не відкритий і стоїть досі поза процесом розвитку української літератури. Хто зна, може, й тепер є такі одержимі «духом Божим» одиниці, яких дехто з нас, а може й більшість, уважає і графоманів, а їм відкривається майбутнє?

Геза про вільне діяння духу Божого може мати якусь рацію і погляду індивіда (мікрокосм!) — і то обмежену. Але з погляду «власних законів розвитку й занепаду мистецтва» (макрокосм!) — її підкреслив слово *закони*, але не я його вжив — воно є тільки нешкотлива, але порожня фраза.

І далі: мистецтво розвішається за власними законами. Так. Як не в порожнечі. Роман Джойса постав закономірно в історії літературної прози. Але годі заперечити його залежність від Фронда п новішої психології взагалі. Цей роман є дійсність у тім. Але годі заперечити, що в епоху маркіз і напудрованих пір він мав би дещо інший вигляд. Чи так виглядав би Л... іти Рубікон Хмельницького», якби на світі не було Донц... якби нам сказали, що завдання мистецтва — не тільки імітувати дійсність і ніколи не відбивати її механічно, ми б м... їм би і в, гаї к)ежно. Коли б нам сказали, що мистецтво ШП Ц П і прім Ю ВЦШПЯ діє носгп, ми б погодилися беззастережно ні ір. її... її. ціан ще. Валеріан Поліщук, тільки... і г, ШНП він не дуже просію «Коли б люди писали тільки пні поїш Іачплл п бачать, то в нас ніколи б не було ШН ті і в. і • Лис копі нам кажуть, що жодним елементом, і. • П в по щіточкою, в жодному зіломленні мистецтво ніколи її. ШН ПШ Я п не віддзеркалення дійсності», — то це, звичайно, її. |и (н н. пісння і парадокс заради парадоксу.

І те не був матеріалістом, але йому належать загальновідомі речі:

*Verg sien VieHieg mit hegzieken,
Mizz in OicHieg Bancie sheen.*

П не означає, що мистецтво тільки відбиває дійсність і мп і п від неї залежить. Це не знімає власних закономірностей розвитку мистецтва — і їх основоположного, вирішального і і і мене гецтва значення. Але це виводить мистецтво з порожнечі не самоі юляції. Як і всякий автономний прояв життя, мистецтво іні свої внутрішні закономірності, як свої внутрішні закономірності має філософія, психологія, фізика, техніка, економіка, усні ШН ідеології, розвиток промисловості, мова, астрономія І'ШЮ Лис всі ці численні інші галузі й прояви людського і п і їя, розвиваючися кожне за власними законами, розвивають-

ся біль-менш паралельно. Ця паралельність розвитку — факт давно відомий. Ідеалісти пояснювали його єдністю розвитку духу. Матеріалісти відшукували тут дію чинника географічного, економічного, юридичного (Монтеек'є!), який їм здався не чинником, а єдиною справжньою основою.

Пославивши під сумнів ідеалізм і матеріалізм, ми тим самим мусимо відкинути й вишукування вирішального і визначального чинника. Але ми не приймаємо й теорії ізольованих рядів — бо вона не витримує критики фактами. Ми хотіли б висунути концепцію безконечного взаємопереплетення і взаємовизначення паралельних рядів. (Хай читача не бентежить з геометричного погляду це переплетення паралель — живемо в добу не тільки Евклідової геометрії). Безконечно збіднює дійсність усякий монізм — чи то матеріалістичний, чи то ідеалістичний. Безмежно багаті прояви життя. Нема в них початку й кінця. Внутрішні закономірності приймають на себе зовнішні впливи.

Створюється боротьба різноспрямованих сил. Рух іде не просто, а зигзагує, спіралює, іноді в прямо протилежному напрямі, часом стрибками. Одні ряди відстають, інші випереджають їх, стаються катастрофи й провалля, але розвиток (не плутали з поступом!) вічно йде.

Тільки цей принциповий і послідовний *плюралізм* дає змогу наблизитися до пізнання всіх проявів життя в їх складності й многогранності. Теорія *ізольованих рядів* — далеко простіша, але це схема. Життя не вкладається і не вкладається в схеми, з якою б прецизністю ми їх не будували. Мало встановити іманентні закони розвитку мистецтва — хоч вони є і встановити їх конче треба. Треба ще вміти простежити, як ці іманентні закони реалізуються у взаємодії з іншими проявами й рядами проявів життя — не в залежності від них. підкреслюю (як твердять усякі моністи), а у взаємодії з ними. Висловлюючися парадоксально мистецтво такою мірою впливає на економіку, як економіка на мистецтво, і мистецтво такою ж мірою незалежне в своєму розвитку, як економіка (чи щось інше) в своєму. Чи це матеріалізм? Ні. Але це і не ідеалізм. Чи не матеріалізм? Так. Але такою ж мірою і ідеалізм. Це спроба стати над ними обома. Бо воші обидва виявили себе безнадійними банкрутами перед пізнанням складності життя, як ми його сьогодні сприймаємо й розуміємо (шо знов-таки не виключає їхніх історичних заслуг).

До цього додамо: не претендуємо на філософську глибину, не претендуємо на те, що *довели* те, про що говорилося в цьому розділі. Це лише кілька думок і припущень, які нас цікавили не самі по собі, а тільки в їх зв'язку з літературою і мистецтвом. Слово мають філософи-фахівці. Але ті філософи-фахівці, які не перебувають навіки в полоні завчених слів, фраз, дефініцій і схем.

(Слово і час.—1993.—N5 10,— С 46—50.)

Піна КОСТЕНКО

І І ШІЙ В УМОВАХ ЗАБЛОКОВАНОЇ КУЛЬТУРИ

'1 точено)

Лле чому, власне, геній? В кожній культурі працює багато іірованих людей, різновеликих талантів, і всі вони потріб- і к- іьтурі, рівень її визначають не лише гіганта, і в'загалі — явище рідкісне, виняткове, за всю історію людства їх н >рт,—але я поставила проблему саме так, по-перше, то- що йдеться про Лесю Українку, а це постать в нашій пі ігурі, безперечно, геніальна, і, по-друге, тому, що спек- ір.і п.ішп аналіз краще робити крізь велику призму, а геній •іь пайнищий ступінь обдарованості —це і найвищий ступінь акумуляції проблем <...>

Кожним геній десь народився, в якомусь часі й народі •І •> іушілась його особистість. Кант пише: «Геній <...> за- і пі від національності й того ґрунту, на якому він виріс, і і п собі різні першозадатки і розвиває їх в різний спосіб», і ІІ п подивіться, з яким блиском, з яким знанням мента- чі іу різних народів—пише Кант: «У німців ця геніальність її мис іде п **корінь**, її італійців—у **кرونу**, у французів—у **цинні** її пін іііііп у ІІ ні)"

І і і іі. і нум по, ним пора нагнітати себе: а куди іде ця ••кім ІІІІ о- у пік українців?

і • і ій к іде геніальність наших геніїв —у корінь, в крону, ічі і чи у плід" Геніїв, ув яких віками акумулювалися всі і ліп поіужності нації. Ми повинні, нарешті, замислитися, ні і іуі.І п адекватний їхнім зусиллям? Чи відомі наші генії •ні. іп мп самі оцінили їх належно? Чи обернули на користь м і| щоці їхній тіпанічний ґруд?

ні і іде ця геніальність? Перше, що ледве стримуєшся ска- в прірву! ІЗ безодню. В чорну діру нашого бездержавного і шил Або струсять на чужу межу, і виходить — Гоголь.

У ні і крилатим зеренцем кудись за океан — і проросте все- і і відомий і малознаний у нас і досі — Архипенко. <...>

• українського генія, генія як генія, котрого реально знає як Дантс, Шекспіра, Байрона—нашого маяка у вее- ікому морі, по якому впізнавали б наші береш—і досі і і і вже й кінець ХХ століття. <...>

і: вітньо невідомий український геній. Він знає, куди йти Але він віками підрубаний під корінь,

івжди у наших лісах блукає ота невидима сокира. Вона с комунікації з світом. Вона залишає гіллячки тільки в ні (ік і щепить до них свої райські яблучка.

Страшна і мало ще вивчена трагедія замкнутих культур і досі проходить повз свідомість людства. Досі не привертає до себе увагу видатних умів, котрі могли б пояснити світові, і світ би їх почув. Ті ж самі філософи — при всій шляхетності їх умислів, при всьому діапазоні їхніх інтересів — слов'янський світ до уваги не брали. Україну і зовсім не бачили — в поле їхнього зору потрапляли державні надії або нації зі світовим резонансом історичної долі.

Українці ж як нація потрапили в історичну безвихідь. Воші давно вже випали з європейського контексту. <...> Держава, котра мала широкі контакти зі світом, котра давала освічених князівен королівським домам Європи, котра приймала і поси- лала послів, народ, що мав свою Академію, своє військо, свій могутній духовний потенціал,— потрапив у тяжку залежність, і культура його зробилася замкнутою в самій собі.

І це ж навіть не замкнутість. Це заблокованість. ізоляціо- ністських тенденцій у нас ніколи не було. Ні звичаї, ні релігія, ні ментальність народу підстав для цього не давали. Але, підпавши під владу держави темної і глухої, ми втратили пріоритети наших духовних цінностей.

Заблокованість була потрійна. Раз, що приналежність до держави, котра, як той міфічний Кронос, поїдає своїх же дітей. Росія, як ніяка інша держава, переслідувала своїх геніїв, то що вже казати про колонію, якою була Україна? Це було друге коло заблокованості. І третє витворилося само собою як резуль- тат цієї податної біди. Занепадав сам характер нації, вічно переслідуваної, вічно приниженої — це виробило не кращі риси в її характері. <...>

Три зашморги, котрі душили українську культуру,— вели- кодержавний, котрий душив усіх, колоніальний, котрий душив колонію, і самі українці, котрі вже багато чого блокували хронічною нерозв'язаністю своїх проблем. <...>

В заблокованій культурі письменник підлягає деформаціям, часом непоправним. Геній має більшу відпорність, здатен до більшого протистояння, але й він відкоригований епохою, об- ставинами!!, причетний до нації та її тяжких, вже генетично запрограмованих проблем.

Куди ж поділася Леся Українка від проблем своєї нації, проблем вже часом психічних і невідомих світові?

Геній, як і негеній, автоматично одержує у спадок цілий комплекс проблем, в які він запрягається і його запрягають. Отже, вже є відразу комплекс запряженості. і вже в цьому він неоригінальний, наш замучений обставинами геній,— з висоти естетичного імперативу, що вимагає від генія зразко- вої оригінальності таланту. Який український геній був віль- ний, дух якого українського генія міг «творили через сво- боду»?

Це вже відразу геній, відкинутий на дистанцію несвободи, причому найфатальнішої несвободи — несвободи духовної.

Український письменник, хоч якого б масштабу він був,— Шевченко, Леся Українка чи Франко,— він насамперед мусив бути просвітителем. Причому це просвітительство особної неї типу, ближче до просвітянства,— він мав не тільки обов'язок пояснювати свій народ, він часом повинен пояснювати і родові канони і традиції, це вихід на нові естетичні орбіти. Український геній прикований до гарби. Він не може перекинути—навіщо ж шокувати і так засмучений народ? До цензури державної додається ще й власна: письменник повинен писати тільки те, що потрібно народові. Громадянин ка лірика і цнотливі катрени. В найглухіші роки реакції— в цифрований смисл, алюзії, аналогії, натяки, алегорії— всі вимушені баласти поетики, все це обмежує можливості, і овоує уяву, скеровує її в одне річище, виснажує інтелект.

Чому французи мають таку різноманітну поезію, таку динаміку співів, чому весь авангард переважно звідти? Вони не бачать пояснювати Коші растує зі свого ґрунту, вони взяли свою історію, вони мають свою «Марсельєзу», котру знає кожний світ. <...>

А у нас що не поет, то подвижник. Шо не поет, то під паємним оком таємної поліції. І як що, фактично, геній, що приходить у заблоковану культуру, з перших же кроків починає задихатися. Він заблокований з ший звідусіль,— державою, трагізмом сфальсифікованої в історії, консерватизмом смаків, кон'юктурою сучасного моменту.

Самотність українського письменника нелюдська. Зокрема самотність Лесі Українки. <...>

У заблокованій культурі зникає розуміння письменницької роботи за праці. Є одне—слухання народові. Письменника не можуть любити, не читавши. Його можуть не зрозуміти, прочитавши. Письменнику можуть диктувати той улюблений стереотип, який для нього тоскно консервативний. Письменника можуть принизити рівнем інтерпретацій, його можуть покалічити причетністю до несумісного.

І психологія творчості відсутня. Вимір — не індивідуальність, її вилучає, а розміри національного терпіння. Заблоковано вже і покоління.

Все це специфічні явища, які виникають у заблокованій літературі,— вони перестають являти інтерес для світу. В світі відбуваються динамічні процеси, світ не може постійно озиратися, що хтось там пре плуга, так само, як пер в минулому столітті. <...>

В умовах заблокованої культури геній створює значно менше, ніж міг би. Основні його сили йдуть на тяжку і, сказав би Чижевський, «прокопницьку» працю. Він часом робить не те, що хотів би, а те, що на даному етапі потрібно хіого народові і що не конче цікаве для людства. А часом незрозуміле й для самого народу, якщо його, так би мовити, «вектор психологічної інерції» на той час не співпадає з магістральним напрямком великого духу.

Адекватно розуміння — це культура спілкування. У нас вона давно втрачена. Художник завжди ризикує втратити прихильність своїх шанувальників, якщо виходить за межі усталених понять. Якщо порушує канон. Причому у нас якийсь глинобитний канон. Все якись у нього соціальні контури і патетичний зміст. <...>

Крім брутальних заборон, репресій, вилучення творів, існує ще й такий тип заблокування генія — це коли тоталітарна держава привласнює його собі, бере на озброєння своєї ідеології. І те, і те сталося з Лесею Українкою. Якщо придивитись до її посмертної долі, то неважко помітити, що в голосній славі за радянських часів їй не відмовлено. Навпаки. Було зроблено найпідліше. Заборонивши «Боярину», вилучивши ряд найсильніших віршів, вирізавши «з м'ясом» із видання Книгоспілки передмови репресованих авторів,— натомість всіляко підносити її як «співачку досвітніх вогнів», як ретельну читачку Маркса, приписати їй переклад «Ткачів» Гауптмана — перекладала вона його чи не перекладала, головне — щоб про повстання сілезького пролетаріату. Відтак і «Осінню казку» увести до шкільної програми, дарма, що це річ не закінчена і за життя авторка її не друкувала,— головне, що там є Будівничий і червоні прапорці. <...>

Українська література — це література заборонених і загиблих, розстріляних і зацькованих, вигнаних і забутих, через десятиліття згаданих, через півстоліття надрукованих. <...>

А вже нові заблокованість дає себе знати. Тепер нашу літературу заблокувала політика. Нині найпопулярніший тип письменника — письменник не пишучий, а виступаючий. Нині — час політики. Нині тільки писати — замало. Нас випустили ще на одне пекельне коло. Ідемо. Висотуємо свій творчий потенціал.

А що робити? «Мені судилося жити в дуже тяжку добу — не знаю, чи діжду кращої»,— писала Леся Українка майже сто років тому, Можемо повторити. <...>

(Літературна Україна.— 1991.— 26 вересня.)

Мпхайль семенко

<1892—1937)

Поет-футурист. Автор поетичних збірок: «Ргеїде» (1913), «Дерзай - чи • Кверофутуризм» (1914), *П'єро задасться», «П'єро кохас», *Дев'ять пнем» (1918), «Дві поезофільми», «П'єро мертввпетлює», «Віос-поіє», «З . ідах безрозних» (1919), «Проміння погроз» (1921) та ін. Був репресований.

КОХАННЯ

(кінь — зима — весна — літо   Тиждень назад — вчора
І вона — все інша — вона   І сьогодні — кохання біль
Нсс далі — за нею —летіти   І сьогодні — передчуття хоре
І весна — зимою — весна.   Завтрього тижня любіль.

ШУКАННЯ

Н очі (м порох   і запитує серце коханно
вітром весняним   де вона?
іротуарами   І каже що вона тут
н аріями веснить серце   і лащитья в ухо голосом
шукає існуючої   а вночі жагучим шепотом
її запаху її   шепотить
в квітах у вітрині   і веснить серце
шукаю її   зойкає загнане в кут.
стоячи з нею поруч

ПІСНЯ ТРАМПА

Моїй дочці

Я знаю — як виростеш — будеш питати —
хто таки справді був твій маленький батько —
і може ти й тоді мене не будеш знати —
і може не дійде до тебе про мене згадка.

І може ти мене любить не будеш
може й тобі я буду незрозумілий і чужий —
може й тоді коло тебе будуть ці самі люди —
і тобі буде неясно — навіщо я жив.

Л Ч І Ж

І може тобі про мене розкажуть —
і ти будеш лаяти мене за деякі гріхи —
а зараз мене ніхто не розважить
бо не знаю я — чи будеш — як зараз —
мене любить
ти.

Я не знаю — чи мені довго жить зосталося
і я не винен, що моя путь важка —
але я знаю, що за оці гріхи
моє життя
змагалося —
і що зараз мене зрозуміла б тільки ти —
моя дочка!

МІЙ РЕЙД У ВІЧНІСТЬ — II

Слухайте шепіт хвої на хребтах
і гомін вікових віт.
Не можна затуляти сучасним
жигтям
життя тисячоліть.

Будьте вдячні вічності, що живе
в вас,
оживлюйте кожную
річ.

Коли знайдете в землі напівзгнилий
людини таз —
ви з людиною
віч
на
віч.

Не будьте мертвими археологами,
минуле не розкладайте
номенклатурою
механістичною!
Гляньте:
в гробниці лежить мумія фараона,
і біля неї — його
зубочистка.

Мільйонні когорти лежать кістяками
таких же футуристів, як
ми.
І вони будували «вічні» стіни і

брами
і в боротьбі лягли
грудьми.

А ви хочете зробити з людини якусь
платонівську ідею,
коли кожна людина — повна вічності
вщерть.
Мільйони сучасних і майбутніх людей —
мільйони людей
смерті.

Так не вмирає життя.
Так ми ідем у вічність.
Атлант-ель-стан,
Ніл-ель-стан —
зміняє наш
Дніпр-ель-стан.
От чому, коли і я вмру —
покладіть зі мною вмісті
мою зубочистку
і мій
чемодан.

Валер'ян ПОЛІШУК

4»

(1897—1937)

Поет. Належав до одного з криг українського авангардизму—до конструктивізму. Автор понад 40 книжок, серед них—збірки «Сказання о, тис. про те, як Ольга Коростень спалила» (1919), «Сонячна міць» (1920), «Вибухи сили» (1921), «Дума про Бармашиху», «Книга повстань», «Ірина Курнатовська» (1922), «Адигейський співець», «Радіо в житах» (1923), «Жмуток червоного» (1924), «Громохкий слід», «Дівчина», «15 поем» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Григорій Сковорода» (1929), «Зеніт іі іни» (1930) та ін. Автор прозових творів та нарисів. Був репресований.

НА МАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ

Іду полями, полями,
Поміж житами...
Так і здається, що мавка вигляне,
Усміхнеться очима, повитими поволокою,
Простягає руки: «Візьми мене
до себе, візьми мене;

Поглянь, як хмари розтали у небі глибокому,—
Так і молодість твоя пролине, милий мій...
Тоді, як жито буде без зелених вії,
Для поля зрілого я жити перестану».
Іду полями зеленохвилястими
У промінні сонця черкає білим ластівка.
За межею польові русалки...
Виглядають волошками з-поміж жига сині очі їх,
Розлягається в колосі срібний шелест-сміх —
Співають мавки:
«Шуми, шуми ти, житечко,
іШуми,
Розкидай споловілі косоньки,
Як ми,
Хвилюй шовковий колос свій,
Хвилюй,
Нехай зомлілі грудоньки
До хвиль тих притулю..,
Приходь до мене, милий мій,
Щодня,
Бо лан широкий, ти і я —
Рідня»
Іду посеред поля я,
іду;
Голівонька вже крутиться —
Впаду,
Тоді надяине мавонька,
Як сон,
Пригорнеться і лоскотом
Візьме в полон.

* * *

Смолистий соняшника дух.
Що жовтим решетом вдивляється до сходу,
Бо, як жертovníк, день пстгух,
І п'яно снить про теплу насолоду
На тонкому стеблі ой синя, синя стружка.
Маленькою, чорнявою голівкою
В блакитному вінку
До неї тупиться волошка,
Немов весільна дружка,
З щось розказує про молодого буркуна.
«Не вір йому, не вір»,— шепочеться вона.,
«А там тебе чекає мак...
Ну чим тобі не пара, не козак?»
І знов схиляється, і знов шепоче.

А ніч надходить стиха
І довговії мружить очі,
І шелетить колючками, немов зітхаючи, будяк,
Крізь сон шепочучи: «Заколиши мене...
Так, нічко.., так...»

ЦВІРКУНИ

На передмісті яр.
Вечірня аквареля.
Як повен яр — мелодія звучить:
То пробують на флейту цвіркуні
Рапсодію веселу —
Тюр-р... тюр-р...
Цюркочуть,
Немов цюрком біжить де молоко в дійницю.
І тихий, тихий вечір.
Ше сизі хмари де-не-де
В розкриті пащі,
Як кашалоти чи велетенські риби,
Хапають зеленаве небо
Безшумно,
Там, де сонце заснуло.
А з другого — вже місяць застилався.
Підводить червоне (ой, який сором!) обличчя,
Немов попався на любовнім вчинку.
— Ти з ким же там? —
А він поглянув і сховався,
Закрившись хмарним рукавом.
Як пастушок.
Цюркує молоко в дійницю яру.
І сниться,
Що то передосінній гул
(В полях гуляє серпень).
Та в ліхтарях завод ображений заснув,
Що його шепоту не чути зовсім,
Хоч видко — пара йде в обійми з ліхтарем,
Як сива осінь.
Цвіркун, що поблизу мене,
І в думку не бере:
Співа собі, сигналізуючи, як іскра радіо.
Що вже дзижчить там у світи.
Її далекий вереск з темноти
Залізні кидає зі злості обручі
На цементовий піл,
Що приліта до мого вуха
З радіостанції:

А Ч Л

Вона стирчить,
Як дві голоблі на горі.
А він (цвіркун) телеграфує;
Тюр-р...
Тюр-р...
Тюр... тюр...
Тюр-р...
І так далі.
А вечір тихий задрімав
У ковдрі сизих хмар.
Лишень глибокий яр
Дзвенить у цвіркунах.
Пролинув м'який птах:
Сова.
І тихо на чебрець
Склонилась голова,
Щоб мир заснув,
Як тоне в сонній мряці
Цвіркуній гул.

Майк ЙОГАНСЕН

*

(І 895—1937)

Поет, прозаїк, критик, перекладач. Романтик, урбаніст. Вільно експериментував у с'юрмі вірша. Окремими виданнями з'явилися його збірки «Д'горі» (1921), «Кроковес коло» (1923), «Ясен» (1930) та ін., новаторські за ідейно-стишовою манерою. Автор роману «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі-Руперта та інших» (1925), повісті «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Аїчести у Слобожанську Швейцарію» (1930). Був репресований.

* * *

Плесо спить. В очерет
Тікають перелякані брижжі.
Келех ночі налив у плав,
Келех ніччю по вінця — мла. І от
Над шетиною бору
Появляється Мертвий Крижень.

Крила йому свистягь залізни,
Оливом повні потужні жили.
Він летить—і пізні
Птахи ховають голови під крила.

Трава тремтить у чорній воді.
Поволі він облітає озеро.
Голову витяг вперед, вперед, вперед.
Залізні крила січуть очерет,
На коліна падають лози.

І от стрілець починає бити,
Божевільними пальцями шукає набоїв.
Б'є і б'є,
А Мертвий Крижень свистить
Усе ближче, все нижче над головою.

І коли ранок встає, змучений в смерть
Борнею коло чорного бору,
Човен, води повний ущертъ,
Гойдає тіло з пониклою головою —
Тіло стрільця, убитого вчора
З його останнього набою.

ЛЕЖАТЬ, ЛЕЖАТЬ СНІГИ...

I

Лежать, лежать сніги,
пливуть ліси у крайню
Раїну, де над вітром —
дальня путь.
І гаснуть голоси
граків, і вечір витре
З усесвіту історію снігів.

II

З яруги викотивсь багряний гатаган
І цапки став над паддими полями.
Подобень місяця. Туман
Топив в затонах пам'ять. Рами
Небес розчахли. Зорі забрели в нігич,
у чорніш чад,
І, звівши вгору темні руки, навзнаки, назад
Упала ніч.

III

І все ж лежать, лежать сніги,
Пливуть ліси у крайню
Раїну, де над вітром вольна путь,
Де гори з гір
Родяться, де у дальній
Похід веде вода і не дає заснуть:

А

Доводить, що у день веде, у виноград,
Цілує листя, спорить і свариться,
Верзе, що встане,
Устає
і падає назад...

Немов ізроду не було снігів,
Немов весна в вагоні, і рука
Дівоча ніжна на вустах присниться,
Й чабан, що десь увечері гукав,
Перетворивсь на теплу й сонну птицю.

МОРОЗНА ОСІНЬ

Піски. Основа,
Залізних снів
Снуються довгі дні. І знов
Секунди. Біте з неба листя
Укрило ліс.
Як сіль, лежить воно
На кучугурах. Віє. Сіє. Гине.
За чорні роги ясенів
І за наїжені кошлаті слини
Сосон сохатих. Сон?
Ні!
Не сон, а сміх, і
не сміх, а осміх —
Сніг!

ОЛЕПСА ВЛГІЗЬКО

(1908—1934)

Поет, Його ліриці притаманний бадьорий романтизм шукання нових, часто авангардистських засобів. Автор збірок «За всіх скажу», «Поезії» (1927), «Живу, працюю», «Книга балад», «Рейс» (1930), «Моє ударне» (1931), «Мій друг Дон Жуан» (1934). Був репресований.

ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ

Монолог

Вогню, вогню! Надлюдської любові!
Хай кров кипить у грудях молодих!
Беру тебе, о світе мій терновий,

В обійми сонячні!
Як теплий птах
І птах вогнений облітаю серцем
По всіх світах. Над людом простягаю
Безмежні крила. Хай приходять всі
Під їх покрови. Як не знайдуть раю,
То знайдуть пекло молодих обіймів,
Вселюдських, сильних, що під ними злоба
Згорить на попіл. І звіряче серце,
Що зубом клацає та смокче кров
Свого брата,— упаде й не встане;
Не встане, ні, й ніколи не воскресне,
Як не воскресне той, хто упаде
У кратер вогневий, бездонний кратер
Вулкана грізного—мов людське серце!..
Вогню! Вогню! Надлюдського буяння!
Любові нової, без слів, побитих
Вустиами євнухів, вустиами серць,
В перчатки вкладених — щоб не побачив хто.
Який там лях вонючий і отруйний,
Із гробаками й червами — шляхетним брудом,
Що берегли нащадки рахітичні
Дегенератів з «голубою кров'ю»,
З гербами пишними, «красою дому»,
Та гниллю ран під золотим плащем!..

Вогню, вогню! Надлюдської любові!
Живої — сильним, мертвої — зогнилим.
Любові буйної, гарячої (вогню!),
Усіх речей любові чарівної,
Щоб враз любити землю, звіра, люд
І жити сонцем, тільки сонцем жити
Та власним потом здобувати щастя
Своїм синам, онукам і нащадкам
Далеких днів!..
Вогню, вогню, любові!
Хай кров кипить у грудях молодих!

Беру тебе, о світе мій терновий,
В обійми сонячні! В любов мою,
Мов на вогонь, кладу! Засяй гарячим світлом.
І очі горі бідному зціли,
І осліпи того, хто тьму сподобав,—
Сховався в лях!..
Любові і вогню!!!

ПАРУБОЦЬКЕ

I

Гей, піду на села у веселім марші,
Щоб за плугом взнати, чи поет і я!
Сонце ти гаряче, братику мій старший,
Мабуть, в тім і буде доленька моя!

Як і кожний, буду! В парубоцькім колі
Вечором зі сміхом вийду на майдан.
(Позабувши місто, де панелі голі,
А на них самотній висиха каштан!)

Паруб'яга виб'ють закаблуки в танку,
Виб'є серце тугу — спадщину гнилу!
Громом реготати буду аж до ранку,
З перуном ходити у шовкову млу!..

Налигаю місяць за срібляні роги
(Все можливо, друзі, серцю юнака!)
І пісні закину зорями під ноги
Для дівчат веселих біля тартака.

Там на полонині, де в кущах омани,
В сутінь біля ставу, а за ставом—млин,
Безтурботно стану цілувать кохану,
І зім'ятий буде пахнути полин.

Та замало буде тихої дороги.
Усміхнеться неня: «Ну і басурман!»
Начитаю місяць за срібляні роги,
Шкереберть на ньому полечу в туман.

По далеких гонах, за далекі межі,
Мовби на казковім чудо-кораблі,—
Заберу в обійми у свої ведмежі
Все, що є ясного на оцій землі!..

Сонце ти гаряче, братику мій старший,
Мабуть, в тім і буде доленька моя,
Щоб іти на села у веселім марші
І за плугом взнати, чи пост і я!

II

Чи не серце там ото упало
У гарячу вечора долонь,
Що й у мене сонячним запалом
Вже не б'ється промінь біля скронь?

Чом сьогодні вдруге на майдані
Я дарма мою кохану жду,
І женуть імлюю думи п'яні
У простір, у безвість череду?

Так шалено тягнуть хороводи.
Вибивають землю парубки,
Та ніяк з холодної колоди
Не зніму тремтячої руки...

...Де ж це ти, прийди моя хороша!
Де ж це ти, прийди, моя ясна!..
...Золота завихрила пороша
І завмерла дзвоном в яснах...

Б'ється бубон тонко і зухвало,
І дзвенять дзвіночки біля скронь...
...Та чи серце там ото упало
У гарячу вечора долонь?

***

Розлилася зоряна коновка,
ї струмлять літавці, як вино,
В кошениці, вистеленій шовком,
За твоїм малесеньким вікном.

В'ється хміль, і серце хмелем бродить
Жду-пожду. Мо, вийдеш на зорі?
І здається, топлять серце води
Океанів синіх і морів.

І здається, зовсім ні до чого
Опівночі глибокої краса...
...Тільки тепло падає під нога,
Мовби порох місячний, роса...

Очеретом рога намантачив
Журавлиний місяць... Суховій...
...Як давно, либонь, уже не бачив
Я твоїх тривожних чорних вій!

Ти прийшла! І б'ється серце вовком,
І п'янять літавці, як вино,
В кошениці, вистеленій шовком,
В кошениці, вистеленій сном!

Мгмола ЗЕРОВ

(1890—1937)

Поет, літературознавець, критик, перекладач. Належав до кївських «неокласиків». Його поетичним творам притаманна висока культура художнього мислення, інтелектуальна напруга, тонкий естетичний смак. Окремими виданнями вишли збірки: «Антологія римської поезії» (1920), «Камена» (1924) та історико-літературні розвідки. Був репресований.

РКО оомо¹

Яка ж гірка, о Господи, ця чаша,
Ця старосвітчна, цей дикий смак,
Ці мрійники без крил, жими так
Поезія прославилася наша!

Що не митець, то флегма і сіряк,
Що не пост — сентиментальна кваша...
О ні! Пегасові потрібна паша,
Щоб не загруз у твані неборак.

Класична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога.

Леконт де Ліль, Жозе Ередія,
Парнаських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжні верхогір'я.

ШСІШ8А

О. Бургардтові

Під кроком сільських муз, в болотяній Лукрозі,
Де розум і чуття — все спить в анабіозі,
Живем ми, кинувши не Київ — Баальбек,
Поодаль від розмов, людей, бібліотек
Ми сіємо пашню на неродюче лоно.
Часами служимо владиці Аполлону,
І тліє ладан наш на вбогім олтарі.
Так в давній Ольвії захожі різьбярі
Серед буденних справ і шкурної громади

¹ В обороні, на власний захист (*лат.*).

В душі плекали сон далекої Еллади
І для окружних орд, для скиїв-дикуніз
Різьбили з мармуру невиданих богів.

ОБРИ

*Секвестратор їде в село
за податками...*

Весна цвіте в усій красі своїй,
Вже одтриміли Зевсозі перуни,
Дошу буйного простягайся струни,
Зазеленів сподіваний рижій.

На полі котяться зелені вруна,
В кущах лящить-співає соловій.
А по шляху, немов казковий змій,
На зсипшце сільська ватага суне.

І в селах плач. Герої саг і рун,
Воскресли знов аварин, гот і гун,

Орава посіпацька, гадь хоробра...
Сільської ситості останній трен,—
Усюди лемент — крик дулібських жен
Під батогом зневажливого обра.

ЛОТОФАГИ

Одіссея, IX, 82—104

З-під Трої і кривавого туману,
Від чорних днів ненаглої війни
Цар Одіссей пригнав свої човни
На сонні плеса тихого лиману.

І там громадку нашу, горем гнану,
Зустріли лотофаги; з глибини
Землі своєї принесли вони
Поживу нам солодку і незнану.

І їли ми, і забували дім,
Сім'ю й родовище, в краю чужім
Ладні довіку жить на готовизні.

Та мудрий цар не дав лишитись нам
І силоміць нас повернув отчизні —
В науку іншим людям і вікам.

Михайло ДРАЙ-ХМАРА

{1889—1939}

Поет-«неокласик», літературознавець, дослідник слов'янських літератур. Автор поетичної збірки «Проростень» (1926), монографії про Лесю Українку. Був репресований.

ШЕХЕРЕЗАДА

I

Я п'ю прив'ялу тишу саду,
як стигне пізній холодок,
і слухаю Шехерезаду,
що знала тисячу казок.

До мене простягла долоні:
«Я жду давно тебе — прийди!»
А на блакитній оболоні
зринає срібний молодик.

За садом царина і поле.
Гей, скільки йде туди стежок!
Не переслухаю ніколи
Шехерезадишніх казок!

II

Стогнала ніч. Вже гострі глици
проколювали більма дня,
і синьо-золоті грімниці
дражнили відгульня-коня.

Розбурхалася хмар армада —
а ти, опалена, в огні,
ти, вся любов і вічна зрада,
летіла охляп на коні.

Під копитом тріщали ребра,
впинались очі в образи —
а ти розпліскувала цебра
передсвітанної грози.

Із бур, о молода гонице,
ти пролила своє дання —
і світом гомін і стрілиці
дзвіккокопитного коня.

III

Помережав вечір кучерявий
льодяними ґратами вікно.
Жовтожарні там горять заґрави,
голубе кипить вино.

А за ґратами останню мичку
допрядає скалоокий день.
Бачу усміх твій крізь сніжну мжичку,
чую голос вітряних пісень.

Доки ти манитимеш з надземних,
зачарованих тобою берегів?
Я не хочу потороч таємних
і важких, морочних снів.

Проведи мене в простори сніговії,
де метелиця розгониста гуля
і смерком дримає й леденіє
над пухнатими заметами рілля.

IV

Я побачив тебе з трамваю.
Ти все та ж: голуба й ясна,—
тільки я, тільки я не розмаю
СНІГОШОГО сна.

Ти прийшла у вербляницю: «Здрастуй!
Про мене — хай верби цвітуть:
не топтатиму синього рягу,
у глуху виїжджаючи пуп.»

Ожило у душі незабутнє...
Золотіє бань вінок,
і співає в далеке майбутнє
трамвайний дзвінок.

ЛЕБЕДІ

Присвячую своїм товаришам

На тихім озері, де мліють верболози,
давно приборкані, і влітку, й восени
то плюскоталися, то плавали вони,
і шиї гнулися у них, як буйні лози.

Коли ж дзвінкі, як скло, надходили морози
і плесо шерхнуло, пірнувши в білі сні,

плавці ламали враз ті крижані лани,
і не страшні для них були зими погрози.

О гроно п'ятірне нездоланих співців,
крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,
що розбиває лід одчаю і зневіри.

Дерзайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світи ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.

* * *

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туш напиваюсь досхочу.

Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.

— Верніться, благаю, хоч у гості!
— Не вернемось! — гукнули з даліні.

Я на калиновім заплакав мості
і знов побачив мури ці сумні,

і клаптик неба, розп'ятий на ґратах,
і нездріманне око у «вовчку»...

Ні, ні, на вороних уже не грати:
я — в кам'янім, у кам'янім мішку.

(1891—1937)

Поет, літературознавець. І/аїїєжав до «неокласиків». Автор прижиттєвих збірок «Земля і вітер» (1922), «Простір» (1925). Був репресований.

Не злато, ливан і смирну
Приносьть троє царів —
Весняну радість незмірну
Віщує соняшний спів.

Так завжди було — і нині
Голубить дітей земля
І знов віддає людині
Свої широкі поля.

Повітря, рослини, води •   І навіть дано Орфею
Вславляють усі блакить,   Не слова летючий дим
Усі приходять до згоди   Всевладну силу, щоб нею
Безмежно життя любить.   І камінь зробить живим!

САЛОМЕЯ

Хай проклинав пророк Йоканаан
Під полотняним небом Іудеї —
Над всім лунав лиш голос Саломеї,
Сліпили плечі, і зміївся стан.

І пристрасть, мов незримий ураган,
Неслась в партер, до лож, до галереї,
І захисту вже не було від неї,
Коли танок схопив серія у бран.

Сліпа жаго, непереможна вродо!
ТИ спопелить могла б життя народу,
Ти засмутила б соняшну блакить!

Перед тобою голова красива,
Й своє життя ти віддаси за право
В людській уяві віковічно жить!

* * *

Уся земля, мов килим, під тобою,
З усіх джерел дзвенять мої пісні.
Дорогою прослались голубою
Тобі ясні і неосяжні дні.

Лети ж, лети — в повітрі золотому
Минулі весни повернулись знов.
І тільки ти не повертай додому:
Тепер я скрізь, де світло і любов.

* -і А

Мов сірі дні, умруть бажання кволі,
Не стане слів, і я скажу: прощай!
А ти лети і ластівкою в полі
Над колосками срібними кружляй.

Яр проминеш і озеро побачиш,
Об ясні води ти крилом черкни;
Мене нема, а ти не ждеш, не плачеш,
Стриваєш сонце, спогади і сни.

ЮРІЙ ПАРЛГАН

9

(1894—1926)

Поет. Представник «празької школи». Автор збірки «Сагайдак» (1925).

* * *

То я та вітер в дикім полі,
Отруйні стріли, сагайдак,—
Таким міцним солодким болем
Наповнить їх смертельний знак!

Кому, однаково, цілунки,
Удари, рани і вино!..
В одно — густі червоні трунки,
Та кінь, та руку на стегно!

Так пишно вмерти, ясно жити!
Ось білий лебідь — все вперед...
І раптом, стрілами прошитий,
Паде в зелений очерет.

* * *

Співає юний січовик.
Нічного степу вільний пташе,
Сам знаєш, пишне щастя наше
На вістрії шабель та пік.
Ой, сонях виб'ють до ноги...
Дивись, татарин вузькоокий
В зеленій хвилі, ніби окунь,
Пірнув і стежить з-за мопіл.
А ти співаєш про Стамбул,
Про байдаки та бідних бранців,
Що з зойком прокидались вранці.
І з України вітер дув,
І тужно, тужно сльози сьорбав
І танув золотий туман...
Ой, стисне пристрасно аркан
Твоє, твоє співуче горло.

* * *

Ти снівсь колись прапращуру мойому...
Перлина сліз, чи стріли, чи вино,—
Та напував ти печеніга злого
В своїх степах таким вином давно...

Що ж, ти містиш і радощі, і болі,
І на шляху твому квітне мак.
Тебе —тому, хто щиро прагне волі,
Тому, хто прагне слави; а відтак
Наповнити життя останнім змістом,
Так, ніби смерть, мов щастя віднайшли...
Твоя стріла прошиє тонким свистом
Ранкове скло над степом запашним.

Олег ОЛЬЖПЧ

(Олег Олександрович КАНДИБА)

(1907—1944)

Поет, публіцист, політичний діяч, археолог. Автор прижиттєвих збірок «Рінь» (1935), «Вежі» (1940). Під час війни—один із керівників відділів ОУН, що боролися проти німецько-фашистських окупантів. Закатований гестапівцями у концтаборі Заксенгаузен 10 червня 1944 р.

А * *

Був же вік золотий, свіжі, проткані сонцем діброви,
Мед приручених бджіл, золотавість сп'янілого тіта,
Янтареві зіниці серни, що не бачили крові,
І на вітах восковість плодів, соковитих і спілих.

Та приходять вік срібний, вік простіш і ясно-
тверезий.
В нього рівно всього: горя й радості, праці й забави.
Віку мудро-буденний! Але похитнулись терези,
Його срібні жита вже у копах стоять попілавих.

Кров у наших криницях. Реве здичавіла худоба.
Новороджені діти спинаються хижо на ноги.
І нелюдська жага нападає мужів, як хвороба,
І жінки безсоромні, немов од напою міцного.

А земля —не земля, тільки цегла руда і рапава.
І гурхочуть шляхи, стугоняють і гуркочуть курні ці,
Коли плинуть по них, пропливають бундючно, як пави,
Куті щирою міддю важкі бойові колісниці.

Коло мертвих джерел, по зів'ялих скелястих вертепах
Не мавки полохливі — гніздяться огненні дракони.

Пнутья стіни твердинь на горбах серед голого степу
На хребтах, неприкрашені, пнутья камінням червоним.

Віку бронзи — це ти, це твоє ненасичене сонце
Нерухомо повисло, мутне, над сухими борами
І бренть, і гуде, і гуде... І здається, що сон це,
І здається, що захід—це паша нелюдської брами.

Там випраглість пустель, плеса лави ліниво-кипучі,
Але надять ненатло майбутнього люті ворота.
Загрузати в пісках, обриватись з камінням із кручі
і поволі тонути в потворних іржавих болотах.

І співати про зміїв і львів, і горіння одваги,
Про нечуваний скарб, у почварній печері укритий,
І, збираючись в грізні жорстокі і хижі ватаги,
Брати приступом замки чи їх до кінця боронити.

Проливаючи кров у грабунках і гвалтах без ліку,
У змаганні зі світом, у бої з самими собою
Нам дано відрізнити зле й добре, мале і велике
І прославити вірність, невинність і жертву героя.

Щоб, коли небеса вкриє сталь воронена блискача,
Сталь нової доби, що завершує коло одвічне,
Холод віку заліза мав взори нестерпно пекучі,
Взори того, що красне, і того, що світло-величне.

Є незмінна земля, і усс на ній зміна невпинна.
Золоте — на світанні, за дня вітряного — срібляне.
Мідь розтоплена — озеро те ж в надвечірніх годинах.
З застигне залізо — вночі, у холодних туманах.

Міцно куте з металів ще путо ніхто не роздер це.
Дня, і місяця, й ропу чотири пори, а на гльобі —
В дужих карбах людське неспокійне і жадібне серце
І для нього судився довічний, почвірний колобіг.

РІНЬ

Де шлях у жовті врізується стіни
І урвище над закутом стремить,
Наш погляд неухвалюваний на мить
Затримує жорсткий прошарок ріни.

Вода суха і сіра. Але вії
Примкнеш перед камінням у піску.
І раптом чуєш силу вод рвучку
І різкість вітру, що над ними віяв.

ШЯКУНТАЛА

Все нижче сонце потойбіч дороги,
А тут, в тиші, ростуть платани скраю,
Смагляві і сухі дівочі ноги
Дрібні сліди у пилі залишають.

Гарбу двоколу тягнуть до оселі
Бики слухняні, і минають люди,
А у лісах пустельники веселі
Ще й досі відають блаженства й чуда.

В твоїх очах вся мудрість незглибима.
Ходім, нехай я спробую, закутий,
Своїми недовірами-очима
Її до дна пізнати і збагнути.

Олена ТЕЛІГА

(1907—1942)

Поетеса. Належиши до «празької школи». Авторка збірок «Душа на сторожі» (1946), «Прапори духу» (1947), «Полум'янімежі» (1977), «Олена Геліга» (1977). Лірика легендарної поетки хвилює вольовим героїчним пафосом, життєлюбством, романтизацією високих моральних принципів. Заарештована гестапівцями і розстріляна 21 лютого 1942 р. в Бабиному Яру.

ЛІТО

Топчуть ноги радісно і струнко
Сонні трави на вузькій межі.
В день такий віддатись поцілункам!
В день такий цілим натхненням жить!
П'яним сощем тіло налилося,
Тане й гнеться в ньому, мов свіча,
І тремтить схвильоване колосся,
Прихилившись до мого плеча.
В сотах мозку золотом прозорим
Мед думок розтоплених лежить,
А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість — жить!
І за те, що стільки уст палило
І тягло мене вогнем спокус,
І за те, що замінить несила —
Ні на що — твоїх єдиних уст!

* * *

Гострі очі розкриті в морок,
Б'є годинник: чотири, п'ять...
Моє серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати.

Але завтра спокійно встану,
Так, як завжди, без жодних змін,
І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.

Придушу свій невпинний спогад.
Буду радість давати й сміх.
Тільки там дана перемога,
Хто й у болі сміється зміг!

ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ

За вікнами день холодне,
У вікнах — перші вогні...
Замкни у моїх долонях
Ненавість свою і гнів!
Зложи на мої коліна
Каміння жорстоких днів
І срібло свого полину
Мені поклади до ніг.
Щоб легке, розкуте серце
Співало, як вільний птах,
Щоб ти, найміцніший, сперся,
Спочив на моїх устах.
А я поцілунком теплим,
М'яким, мов дитячий сміх,
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.
Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма,—
В задимлений, чорний морок
Зберу я тебе сама.
Не візьмеш плачу з собою —
Я плакати буду пізніше!
Тобі ж подарую зброю:
Цілунок, гострий, як ніж.
Щоб мав ти в залізнім свисті
Для крику і для мовчань —
Уста рішучі, як вистріл,
Тверді, як лезо меча

Оксана ЛЯТУРПНСЬКА

(1902—1970)

Поетеса, художниця, скульпторка. Належала до «празької школи». Авторка збірок «Гусли» (1938), «Княжа емаль» (1941).

* * *

Хилились стязі, пнулись вгору
і хвилюватись, як ковиль.
Усе зловісніш і суворіш
темніли черню корогви.

Світ хижим птахом, звіром кидавсь,
стріл гнало чорно, яко тьми,
а обіч страшно йшла Обида
і дотикалася крильми.

Було червоне поле бою.
Лягаш ратію брати.
А день відтрублював сурмою
і золотив щити.

День догоряв так світозарно!
Душа просила корабля.
Десь біля голосила Карна,
тужила Жля.

* * *

Встлю килимом ослін.
Відіб'ється відо стін
зелень, жовть і червінь,
ніби весен первічь.

Білий застіл дам на стіл,
мед липневий злотих бджіл
грона винограду
заповітних садів.

На черіні — жар-вогонь.
І жарка моя долонь.
Вийду на помостя
виждати гостя.

* * *

Щастя згублені ключі. Як би їх знайти хутчій! Пошукати в лісі, в полі, запитать, зустрівшись, долі: «Ти горою, доле, йшла, чи мої ключі знайшла з золотими обідками? Щоб пізнати, що ті самі, там намітку під кісник	накарбовано з весни. Чом я пояс попустила? Не інакше — злая сила. Чом цяцькований обруч не тулила обіруч? Посміхнеться оком доля: «Довгі, довгі луки, поля, і темніше ночі гай. Як згубила, то й шукай!»
--	--

Наталія ШВПУЬКА-ХОПООИА

&

(нар. 1902)

Поетеса. Найактивніша учасниця літературної групи «Танк» (Варшава), належала до «празької школи». Авторка збірок «Вогонь і попіл» (1934), «Сім літер» (1937), «Поезії старі і нові» (1986). Нині живе у США.

А * А

Мені очей звести несила,
А на руках твої уста.
Ось пристрасть розкриває крила,
Натхненна, гарна і проста,
ї день ясний, що пахне медом,
ї неба синь, і сонця сміх
Нам будуть радісним наметом,
Блакитним палацом утіх.
Хай буде так, щоб ця хвилинка
Була, як сяйво перемог.
Бо ніжність наша є єдина,
А поза нею тільки Бог.

* * *

Сім літер, що палають в слові «Україна»,
Сім літер, що вогнем лягли на Монпарнас,
І сім зрадливих куль на вулиці Расіна —
Призначення, мemento і святий наказ.

Горять палким трюхкушиком криваві сімки
Над простором і над часом, в хаосі її тьмі,
І серце вгору йде, все вище, стрімко, стрімко
Шляхом Твоїх голгот і слав, Народе мій!

* * *

Такий похмурий вечір нині. І знов присниться далеч тиха,
Кривавий захід знов мовчить, Степів квітчасте полотно.
І западає тінь в долині, І битий шлях мені присниться,
І вітер з півночі шумить. І під горою, за селом,
А потім прийде ніч-старчиха Похилий хрестик і криниця,
Й простягне руку під вікно, Й Христос з засмученим чолом.

Геоніл МОСЕНШ

9

(1897—1948)

Поет, прозаїк, критик. Належав до «празької школи». Автор поем «Вічний корабель» (1940), «Канітфер-шантан» (1945), «Волинський рік» (1948), збірки «Зодіак» (1941), сатиричної книжки «Дияболічні параболи» (1947), створеної разом з Іо. Кленом і підписаної спільним псевдонімом — Порфирій Торотак.

* * *

Загуб мотор у високості
і плинний виклад перебив...
Спинився ти в безсилій злості
та крейду точену зломив...

Навіщо, канторе учений,
ця злісна павза, злісний рух?
Чи ж не твоїм взірцем натхненний
стремить з зеніт звитяжний дух?

Потужну мову інтеграла
мотор у пісню перелив.
Яку ще хочем більшу славу
укласти в блідість власних слів?

Мовчи!., на мить!., хай доспіває,
дасть вченій впевненості крил:
ця ж сама пісня нас чекає
над морем українських сил!
* * *

Що серед океану каравела?
Безсила тріска в безмежі забута,
але вона своїм стремлінням скута
і мчить до зір західних «Міа Зієїа»¹.

¹ Моя зоря (*ит.*).

Нехай на сході мрія нас завела,
сьогодні зірвемо одчаю пута.
На заході загине східня смута,
її межа — виткі Саргосу зела.

Минають дні. У простори безкраї
скотилася остання крапля болю,
спинився лет часу... А хвиля грає
і плескотом віщує близьку волю,
таку жадану: будь самим собою
за межами вже близького прибою!..
* * *

Буває мить, коли душа натхненна
зриває з Часу навій незнання:
усе, чого шукаєш навмання,
з'являється, як візія священна...

Лови цю мить і куй в суцільні звена
закон всеєдності пророчого вогня.
Будучина минувшині рідня,
дзвінка луна затихлого рефрсна,

суцільний, непорушений зв'язок
межи змаганням дії і причини...
Хто їх пережива?... Поет-пророк,

що з'єднає у струмись всеєдиний
Кінці і Початки в натхненності своїй
веемудрим і одвічним «панта рсй!»

Опегсса СТЕФАНОВГІЧ

©

(1899—1970)

Поет. Належав до «празької школи». Його лірика неоромантично-символістичного характеру продовжує традиції раннього українського модернізму. Автор збірок «Поезії» (1927), «Зіє/апоз. Б» (1938) «Зібрані твори» (1975) включають не друковані за життя поета його збірки <Зіє/апо.і. П>, «Кінецьсвітнс» та «Фрагменти».

* * А

Як срібно скрізь! Куди не кинь,
Усе виблискує, іскриться...
Як чисто може засвітиться
Земне в небесну голубинь!

Душа окрилена, окріпла:
«Кому хвалу свою пошлю?!»
Не день в саду моїм, а шлюб
Блакиті ясної і срібла.

СОНЕТ

Із Подебрад до Праги і назад,
Щоб завтра знов полинути, як птиця,
Якій ніде надовго не спуститься,
Якій простір і вітер, а не сад.

Хай вигнання часами у сто краг
Бува темніш і тяжче, ніж темниця,—
Ще ясніш і різьбленіше сниться
На чорнім тлі золотоверхий град.

Давно душа подружена з піснями,
І виться б їм над ночами і днями,
Але мудріш од співу німота —

Владніше струн уміє вона звати
У висоту, де світиться мета
І віє дух офіри і посвяти.

* * *

Возстала і лик закрила
Десниця, набрякла гнівом...
Вітри розгорнули крила
І крикнули чорним Дивом.

Вирує, сурмить повітря,
Насовують хмари —обри...
Циновбри на спад — не відра,
Проллялися цебри цтшобри.

Здрижали стовпи й колони,
Кладуть хмаросяжні мури
Такі громохкі поклони,
Що чола від них — на цури!

Вже холод у душах голих,
Вже кроки у вас непевні?
А це ж лише перший сколих,
Це лиш ворухнувся древній!

іорій *тти*

(Освальд БУРГАРДТ)

©

(1891—1947)

Поет-«неокласик», представник «празької школи». Літературознавець, перекладач. Німець за походженням. Рятуючись від репресій, емігрував до Німеччини. Автор збірки «Каравели» (1944), поем «Прокляті роки» (1937), «Попіл імперій» (1943—1947).

АНТОНІЙ І КЛЕОПАТРА

і

Повік гойдатися б на хвилях чорних
Під голубим вітрилом снів.
За обрієм в обіймах неборних
Гарячий день зомлів.

Коли у ритмі білої нестями
Гуде сп'янілий вир годин,
Невже поплинеш ти за кораблями,
Рокованими на загин?

Коли безумства дикий крик долине
З твоїх потрощених галер,
Хай корабель, де хоче, якір кине.
Чи ж не однаково тепер?!

І в бурі пристрасті, жаги й одчаю
В її знеможених руках
Шаленства прапор полум'ям замає
Й горітиме в віках.

2

На злотих келихах, ще недопитих,
Немов роса, рожевіло вино.
Десь сонним лотосом дрімав Єгипет
І дихав пахощами у вікно.

Приніс ти щедрі жертви не Палладі,
А нестерельній, радісній красі,
Ти в передсмертний час її не зрадив,
І в честь її ламалися списи.

Що Акціум тобі, і що наруга,
ї флот потрощений? Хай чорний вир
Ковтає славу, царства і потугу!..

Свій гордий Рим зневажив тріумвір
І в смертну мить, здолавши все забути,
З розкритих уст востаннє п'є отруту.

СЕРЕД ОЗЕР ЯСНИХ

СКОВОРОДА

Піти, піти без цілі і мети...
Вбирати в себе вітер і простори,
І ліс, і лан, і небо неозоре.
Душі лише співають: «Цвіти, цвіти!»

Аж власний світ у ній почне рости,
В жому будуть теж сонця і зорі,
І тихі води, чисті і прозорі.
Прекрасний шлях ясної самоти.

Іти у сніг і вітер, в дощ і хугу
І мудрості вином розвести тугу.
Бо, може, це нам вічний заповіт,

Оці мандрівки дальні і безкраї,
І, може, іншого шляху немає,
Щоб з хаосу душі створити світ.

ТЕРЦИНИ

Коли тебе сурма твоєї туги
Покличе знов у рідний дальній край,
Де ждуть тебе безчестя і наруга,

Слова над пеклом Дантовим згадай:
«Рег те 8І уа пейіа сііха сіоіепіе!»¹
«Сюди йдучи, в скорботу і відчай,

Надії мусиш знищити дощенту».
Гамуй, мандрівнику, смертельний жах,
Коли в душі погасиш сірий день ти

Т сонце змерхне в чорних небесах.
Нехай мовчазний і сумний Вергілій
Тобі піде назустріч у степах

¹ Крізь мене вдуть у селище печалі (*im.*) — рядок із напису на брамі Даптового пекла.

І в синій край Шевченкових ідилій
Нехай веде до міст і дальніх сел,
Де чисті весни й нам колись зоріли.

Вважай на магію страшну чисел:
Ось пекло, це землі частина шоста,
А край зелених верб і пишних зел,

Що скрізь його покрила вже короста,—
Останній в пеклі круг, дев'ятий круг.
О фабрики й кремлі з людської кости!

Не спокій лагідний,— безладний рух,
Де хаос в димі чорному регоче
І вбила хімія безсмертний дух.

Скляні, напівзакрижанілі очі
Тих матерів, що власних немовлят
Жеруть із голоду! О бенкет ночі,

Що над землею стслс чумний чад!
О мертвих тіл багряні гекатомби!
Що звалося «душа», «зоря» і «сад»

— Все втиснуто в трикутники і ромби.
До пісні кожної, до всіх думок
Рука диявола чіпляє пломби.

І ти, ти — лиш відірваний листок,
Якого крутить невідома влада,
Затягши в свій безсоромний танок.

В дев'ятім крузі пекла чорна зрада
Реве, роззявивши сто тисяч пащ,
Шматує, рве, рокує на загладу.

З лобів тих пащ рогами сотні башт
Ростуть і в морок зносяться високо,
А в башти кожної крізь п'їтьми плащ

Тебе чатує невсипуще око...
Тікай, тікай і не житгя рятуй,
А душу, й, вийшовши в простір широкий,

Вітай незнану долю, як сестру, й
Вдихай у себе волі вихор п'яний,
Чужі кущі і камені цілуй.

Зостанься безпритульним до сконання,
Блукай та їж недолі хліб і вмри,
Як гордий флорентієць, у вигнанні.

Та перед смертю дітям повтори
Ту казку, що лишилася, як спомин
Прадавньої, забутої пори.

Як у грозі, у блискавиці й гromі
Колись страшну потвору перемиг
Святий Георгій в ясному шоломі...

І як дракон, звитяжений, поліг.

Таюсь **ОСЬМАЧКА**

(1895—1962)

Поет, прозаїк. Представник МУР}', об'єднання українських письменників за кордоном «Слово». Автор поетичних збірок «Круча» (1922), *Скитські вогні» (1925), «Клекіт» (1929), «Китиці часу» (1953), «Із-під світу» (1954), поеми «Поет» (1947) та ін. Його прозовий доробок складають повісті «Старший боярин» (1946), «План до двору» (1951), «Ротонда душогубців» (1956).

СОНЕТ

Коли німують людські живі душі,
тоді і роси кам'яніють на зелі,
а оті в молоді, немов од суші,
мертвіють, облітають навесні.

Того, душе, на світляних розгонах,
свої прозорі вікна розтвори
і випускай слова на землю чорну,
де клекотять, мов казани, моря,—

щоб голосно садами зворушили
на дальніх берегах твої слова
і сонце галасом живим зустріли
удосвіта на тисячі човнах,—

щоб роси бризнули, та тільки не камінні,
на ниву радощів, і праці, і терпіння!

ПРЕДІЛЕ

Я вас любив, німуючи, то словом
і вірив сліпо та тривожно знов,
а ви боялися, ідоб випадково
не виявив при людях я любов.

Я вас любив, побожний, то злорікий,
ви ж обминали, боячись, мене,
і через те прощайте вже навіки,
і хоч тепер вас серце обмине.

Але коли у липні під каштаном
побачите потоптану траву
і думка займеться в душі неждано,
що я ще, нещасливий, десь живу,

підіте в церкву для такого часу,
зідхаючи полегшено грудьми,
що зворушили в себе тільки рясу
за ссрцс самотинне між людьми!..

ЖОРСТОКІСТЬ

Гей, до тебе, до тебе так серце з грудей
ломить ребра безумно собою,
і ніхто зупиниш його зі людей
не здолає від дикого бою,

що розгоном іде в предчутті молодім,
несподіванім для моїх років,
ніби в грудні в полях над заметами грім
розбиває морози жорстокі.

Тільки що за проклята подвійність така
в почутті побивання дурного,
що виводить у поле мене, мов рука,
і спиняє під місячним ротом?

І хоч знаю, що та у бараці без лун,
може, в душу вдивляєшся тихо,
тільки я своє ссрце держу на бігун,
може, з півдня підхопиться вихор,

аби вогкістю хвиль подихнув мені він,
що в напечених скелях гуркоче,
і нагадує блиск, і напругу колін,
і твій рот, і безумство дівоче.

І мені буде досить, коли молоду
Б серце радість укину хвиливу
так, немов підданцеві у пишнім саду,
як побачить свою королеву.

II

І хоч знаю, що ти недалеко, мов квіт,
припадаєш до шибки в бараці,
я справляю биття свого серця й на схід,
знебуваючись, - ніби від праці;

може, співи досвітніх півнів у диму
розженуть чорні зариси драми
з дужим рухом таким, з яким дим вони її тьму
розганяють до дня над церквами.

Та від босих твоїх молодесеньких ніг
буде більше, ніж в сонця є ласки,
доки знов золотий серед світа поріг
до зірок переступиш та казки.

І від сукні твоєї блакитний кінець,
ніби злиті над хмарами дахи,
від лісів та лугів понесуть навпростець
мені в серце зворушені птахи...

Василь БАРКА

(Василь ОЧЕРЕТ)

т

(нар. 1908)

Поет, прозаїк, літературознавець, перекладач, есеїст. Автор збірок поезій «Шляхи» (1930), «Цехи» (1932), «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), «Псалом голубиноного поля» (1958), «Океан I» (1959), «Лірник» (1968), «Океан II» (1979), «Океан III» (1992); роману у віршах «Свідок для сонця шестикрилик» (1981), романів «Рай» (1953), «Жовтий князь» (1963), «Спокутник і ключі землі» (1922), епічної поеми «Судний степ» (1992), драматичної поеми «Кавказ» (1993) та ін. Переклав «Короля Ліра» Шекспіра, «Божественну комедію» Данте, «Апокаліпсис». Живе у США.

РАЙ

Моляться соняшники.
Грім на хмарі Біблію читає...
тополя пошепки: страшний який
твій плач, Ісаїє!

Л Х Я К   6» 3 »

Моляться соняшники.
Голод. Мати немовля вбиває...
тополя закричала: он який
мій рай, Ісаїє!

РІКА

Біліє голос, вищий від планет.
— І я спішу, ріка,
ні райдуга не наріка —
через грозу біжу,
первоцвіт променів, громів межу.
Ні срібний мак не наріка:
крізь смерть — ріка.

Біліє голос, дужчий від скорбот...
— птахи в вікні веселок пісні з огнів прядуть

ПРИ САМОТІ

При самоті моїй: галуззя скине
печаль огненну, й неживе...
Хоч, мов стіною, світло—все блакитне,
де димна глибина пливе.

Тріпочеться листок, до крові кожний,
ла зілля доцвіта останнє.
Уже тебе побачити не можна,
хоч море гаснути не стане.

А листя: світлене, веселе-зорне,
прогляне, спалахнувши в щирість.
Така ж печаль мене тоді огорне,
як берег шелестіння ширить.

Жалі, мов дощ, листками пролилися,
коли до каменя наспів.
Шукає серце щастя: це—як в лісі
дитячко ловить голубів.

ВРАНІШНЯ СВІТЛОТА

На звітрений пісок, на стежку пташу,
до сивих смутків: де покрилять! —
де й камінь, жду тебе; не перестануть
відсвічення в прозорих ріллях.

На берег бігши, вал одягся в дощик,
а блиск — як жито колоситься.
Край неба коло рук твоїх хороших,
мов скойка, в розсвіти розкрита.

Та — в вічності туман блакитний тоне,
та — в ніжки чайці чудо плеще.
Де ти прийшла, сіяння ллють коштовне
сто скринь: і від ромашки легше.

Та зближуються пламенні пір'їнки
від них, — сувора віє радість:
і сутінок розлуки перемінить
мій цвіте! до човна збиратись.

Михайло ОРЕСГ

(Михайло ЗЕРОВ)
@

<1903—1963)

Поет, перекладач. Представник МУРу. Автор збірок «Луни літ» (1944), «Душа і доля» (1946), «Держава слова», «Гість і господа» (1952), «Пізнi вруна» (1965), які виходили за кордоном. У 1996 р. в Україні видано збірку поезій і перекладів. Був репресований, під час другої світової війни виїхав до Німеччини.

* * *

Як шатра бронзові, стоять каштани,
І жовтиною липи підпливли.
Поблякло все: і радості, і рани,
Все в прохолодні збилося вузли.

І дні змішалися в неясних егоїетах,
і стопом бронзовим лежать роки.
Не розпізнати на старих монетах
Минулого зникаючі знаки.

І, в улиць в'язь пірнувши, Б неминучий
Свій уділ, ти чіткий почувеш стук:
З гілля каштанового плід блискучий
Враз падає на безобличний брук.

Ти в руки візьмеш плід з чуттям туманним —
Дитя, що буде деревом рости.
... Тобі згадається: в житті оманнім
Колись, давно, дитинство мав і ти.

А А

Є мислі, ароматні, наче квіти,
І аромати є ментальні: дно
Ума, до них уважного, розкрити

їм з ласки влади вищої дано —
І в прірвах чути голоси відзовні
Скорботам нашим. Істини зерно

Через подібність бачимо назовні:
Сестрою горам є височина
Шляхетних задумів, і однокровні

Є дальня мрія, мрійна далина,
І, приголублена в однім просторі,
Лугів і почувань цвіте весна.

Так наводи, і схожості прозорі,
І відповідності поймають світ,
В інтимному сплітаючись узорі,

Взаємно посилаючи привіт.—
Ми, люди, живемо серед родини,
І небо, далеч, легіт, шепти віт

Говорять чуйному: Буття—єдине.

ДО РІДНИХ

Жаху багато дознав я в житті — і часами дивуюсь:
Як це дитинство моє радісним бути могло?
Дякую, доле, тобі і вам, о батьки мої бідні,—
Хай вас в оселях небес щастя окрие навік!

* й *

Те, що буде святий, руйнує тиран темнодухий,
І вівтарі мудреця воїн рубає мечем;
Краще б мені не родитись, ніж бачити псів
нечестивих,
Краще убити себе, ніж загибати від них!

МАГІЯ СЛІВ

Хочеш стопити слова і одержати форму? Намарне:
Слова наказом ясним форми нові постають!
Слово поета не є подобизна речей недокровна —
Хай виринає воно з віщих душевних глибин!
Будиться в ньому тоді пориваюча, владна потуга,
Чар і свобода. Плекай радісну магію слів!

Олег ЗУЄВСЬКПП

©

(нар. 1920)

Поет, перекладач. Із часів другої світової війни живе у США. Автор збірок «Золоті ворота» (1947), «Під знаком Фенікса» (1958), «Голуб серед ательє» (1991).

РИТМ

Здіймають руки поваб свш
До неба в захваті без краю,
Коли його в красі палкій
Обіймами перемагаю,

Немов нестримний буревій —
Вага Іс колесо розмаю,
Що розростається як стій
Рясною яблунею раю,

І б'ється, б'ється без кінця
В далекі простори, шатене,
І щасним усміхом лица

Знов повертається до мене,
Аби звільнити від потуг
Землі найвищий колокруг.

НОСТАЛЬГІЯ

Хоча й незбагнене це вміння	І прагнуть очі розкривати
Заходити в найглибший брід,	Крізь перепону у пісок,
У це розгойдане склепіння,	І стежити двогорбі шати,
Де промінь сонячний поблід,	ї мріяти про холодок,

Але в саду, в наземній віллі,	Аж поки весел перебої
Прочанам де нема занять,	Крізь хвилі зляжуть до кінця
Вони у пальм на новосіллі	І привиди землі старої
Так, зачудовані, стоять	Перейдуть усміхом лица.

* * *

Були вони в мене, гривасті коні.
Сьогодні степом піду ледь світ:
Там, де волошки схилили сонні
Сині корони,— зберігся слід.

ї в них запитаю, куди звертала
Незнана пані їх бистрий біг?
Тоді залишиться від карнавала
Хоч неповторний чужинки сміх.

ПЛАЧ ГЮ ОФЕЛІЇ

Потік і досі там шумить,
Де лист передавав задуму
І погляди хисткі в ту мить,
Як бризу не було й самуму,

А тільки схилена блакить
В дорозі, як і личить груму,
Водила співанки щомить
Із уст в уста: солодку суму

їх дзвону хто б не розпізнав,
На тлі берегових забав
У сонця свідчення єдине,

Де, наче хмари мовчазні,
Сама любов з вінками плине
До ранку в зляканому сні?

Вашгш МПСШ

(1907—1983)

Поет, перекладач. Автор збірок віршів «Трави» (1927), «Блакитний міст» (1929), «Вибране» (1958), «Чорнотроп» (1966), «Біля криниці» (1967), «Берег» (1972), «Серед сонячної повені» (1987) та ін., збірка перекладів «Захід і Схід» (1990). Зазнав репресій.

НІЧ

Глухе падіння яблук, наче крок
Годин нічних, коли з німого глибу,
Як сім'я весвіту, струмки зірок
Спадають на земну родючу скибу.

ВОЗОВИЦЯ

Що ж, запрягай корівок, Трохиме, пора вирушати!
Хмар порідшало, тільки на грецькому темно ше.
Як же

Всім дощі ці увірилися! Стерні давно потонули
В буйній отаві. Над шандрою бджоли дзвенять на осонні.
Коли давно посірили й приплюскли, зерно проростає.
Важко навильник тепер од землі одривати! А потім
Довго-довго корови везуть невисоку гарбичку
До слободи, що далеко темніє садками. Недавно
В Траковій перші фордзони повз церкву проїхали.
Скільки
їх — п'ять? А кому водити їх випаде? В кого
Змалечку син моторист? Авжеж, не у тебе, Трохиме!
їдуть. Лютні порипують. Важко ступають корови.
Знову спускається дощ. Хоч ти плач! І так само
минають

Дні й роботи, як за часів Гесіода.

СУЧАСНІСТЬ

Так, мабуть, і в часи Бояна
Квітчалася пора весняна,
І накрапали молоді дощі,
І хмари насували з Тараші,
І яструби за обрш углибали,
І дзвінко озивалися цимбали,
І в пралісах озера голубі
Вглядалися в небесну дивну ясність.
Все — як тоді. А де ж вона, сучасність?
Вона в найголовнішому: в тобі.

Микола БАЖАН

&

(1904—1983)

Поет, перекладач, критик, есеїст. Автор збірок «17-й патруль» (1926), «Різьблена тінь» (1927), «Будівлі» (1929), «Сталінградський зошит» (1943), «Міцкевич в Одесі. 1925 рік» (1957), «Італійські зустрічі» (1961), «Чотири оповідання про надію» (1966), «Карби» (1978) та ін. Переклав поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі».

ПАПОРОТЬ

Мов карб старий — цей місяць-білозір,
Мов сни старі — ці хмари білопінні.
І бачу я: в тривожному тремтінні
Поганська ніч лягла на чорний бір.

Снується дим опівнічних офір.
Несуть жерці на слані рядна лінні
Німим богам свої дари уклінні:
Прозорий мед і соковитий сир.

Поганська ніч — таємний час оман.
Пливе з озер мережаний туман,
І духмяніють папороті трутні.

І виходжа на росяний майдан
Весільне коло молодих древлян —
Слов'янських зельних піль веснянки незабутні.

БУДІВЛІ

і

СОБОР

У тіні пагорків, процвівши потаймиру,
Звучить колона, як гобоя звук,
Звучить собор камінним Оісз ігае¹.
Мов ораторія голодних тіл і рук.
Встає огонь святобливої готики,
Як ватра віри,

як стара яса,
І по-блюзнірському піднеслись в небеса
Стрілчасті вежі —

пальців гострі дотики.
Рукою обійми холодні жили твору
І дай рукам своїм німим
Піднести серце власне вгору
На грановитих списках рил?,
Щоб в очі скнарі темних веж
Заглянуло воно,

мов дзвін сухий, забилося.
І тінь впаде із пальців веж, як етилос,
і почерку її на серці не знесеш.
Немов кістляві й люті пути,
На серце ляже слів важкий узор.
Залізом,

полум'ям,
елеєм,
кров'ю кута
Зловісну повість про собор,

¹ Гнів Божий (лат.).

Як в захваті страждених юрм,
У скреготі зубів
І скреготі граніту,
Мов смертний спів,
                                мов клич одчайних сурм.
Щоб пламеніти і гриміти,
Здіймавсь собор на славу феодалу'.
Яскиня віри,
                                кішло прощ,—
І на лункі тарелі площ
Вже дзвін його упав помалу,
Мов мідний шаг,
                                офіри мідний шаг.
Так в католицьких високих руках
Бряжчать разки з пахучого сандалу.

На дзвін не йшли,
                                а плазувати лігма
Раби та блазні, дуки й королі;
І роззявлявсь собор,
                                немов солодка стигма
Безвольної й самотної землі.
І падати,
                                і дерлись під склепіння
Тіла без рук і руки, що без тіл;
Роти, розірвані навпіл,
В камінну бистрину вплітали голосіння.

УЗБЕКИСТАНСЬКІ ПОЕЗІЇ

III

ТРУНА ТІМУРА

Він світ громив, жахав народи,
Палив міста, тошав степи
І гнав орду свою в походи
Крізь млу кавказької тропи.
До нього йшли по зиск і ласку,
Путі торуючи старі,
Купці Ірану і Дамаску
І генуезькі лихварі.
Із джагатайської пустелі
Він звівся привидом кривим,
І многорукий ідол Делі
Повергся в порох перед ним.

Хан з ока ідола рукою
Гранчастий видер діамант
І, вклавши, в торбу, взяв з собою,
В свій рудогорбий Самарканд,
Де зібрано в скарбниці світу
Коштовний дар з усіх країн,
Та брилу ковану нефриту
Цінив як скарб найбільший він
Чи в чорних урвищах Турану,
Чи в покладах китайських гір
Раби знайшли в дарунок хану
Зелений камінь-дивозір.
В нім одблиск місяця холонув,
Глибини моря стигли в нім.
Мертвотним холодом відгонив
Він кожним виломом своїм.
Крізь нього видно мертві далі
Безслідних війн, пустих смертей,
І хан знайшов в страшнім кристалі
Останній марний свій трофей.
І він звелів зелену брилу,
Холодний камінь забуття,
Покласти на свою могилу,
Щоб запечатати життя.
Кінчилось все — тривоги миру,
Душі шаленство й ненасить,
І лиш гординя Гур-Еміру
Над порожнечею стримить,
Де зеленавий, плоскотілий,
Недобрий камінь захолов,
Розплівши, як вінок зотлілий,
Словесну в'язь півмертвих мов.
І тільки книга жовтошкура
В свої узорні береги
Вписала повість про Тімура,
Про вік Залізного Кульги,—
Адже не він, владика воєн,
Принісши світу меч і гнів,
Безсмертя більшого достоїн
За книжку пам'ять давніх слів.

Він смертю зник, як смертю виник,
І слід на солонцях присох,
Де йшов, кульгаючи, руїтник
Землі народів багатьох.
Де йшов, кульгаючи, сновиди
Безплідних снів, безслідних діл,

Збиваючи до круговиду
Блукання швідкойдучий пил.
ї на шляхах земного ширу
Пройшло усе, кінчилось все,
І скреи розпався Гур-Еміру,
І впали башти медресе.
І край надгробка із нефриту
Шар цвілі, тліну й пилюги
Укрив ознаку гордовиту —
Бунчук Залізного Кульги;
Немов крило зловісне птиці,
Мов хижа висохла рука,
Звиса над каменем гробниці
Це чорне пасмо бунчука.
Під бань розколотих зіяння,
Під черепи лунких склепінь
Лягла тінь пам'яті остання,
В зелений камінь вкута тінь.
Нехай цю тінь за нагороду
Собі гордець той визнає,
Що з рук безсмертного народу
Безсмертя не дістав своє.

шрїй МАНІШКО

(1912—1970)

Поет. Автор збірок «Батьківщина» (1936), «Україно моя!» (1942), «Яросаати» (1946), «Що записано мною» (1956), «Полудень віку» (1960), «Прозорість» (1962), «Дорога під яворами» (1963), «Рута» (1966), «Синій літопис» (1968), «Серпень душі моєї» (1970) та ін.

РОЗДУМ

Чи встигну я цей камінь обтесати
У дві руки, із молотом одним?
Бо поїзд мій вечірній у долинів
Не може довго ждати, в нього свій
Маршрут і обрій. Лінія й робота

Уже на камені засяли очі
І нашлись блакиттю, вже на нім
Уста людські жагою затремтіли
І ожили, як небо ожива.

Повинутс грозою. А з пугі
Той поїзд кличе в дальню вечорину,
Не може довго ждати, в нього свій
Маршрут і обрій. Лінія й робота.

Різець і молот гупає в граніт,
Шоб викресані слово, хоч єдине,
І вкласти в очі, в губи кам'яні,
Нехай вони б вогнем заговорили
Моєї мови — матері життя,
Від колисання й до твердого ложа.
Ще поїзд жде. І молот мій дзвенить,
І оживає кремій, мов істота.

СОНЯШНИКИ

Гарбуз піднімає лапаті дзвоники;
Я стану у тінь, загубивши слово,
Соняхи, щирі огнепоклонники,
Сходу кивають злогоголово.

Кладуть без ліку поклони гарячі,
Як вигляне сонце в небесні обходини,
А потім шушукають про свої невдачі,
Про горе капусти й дрібної городини.

Як вони рідні, дружні та ближні
При доброму вітрі, при всякій погоді!
І дивляться соняхи, тягнуться, ніжні,
До сонця у небо, до сонця, та й годі!

А я посміхнувся: коли б того дива!
Я ж бачив учора в саду на алеї
Ішла кароока, ішла чорнобрива,—
Вони й повернулись від сонця до неї...

ПОЧАТОК КАЗКИ

Будуть знов казки та небиллиці.
Розшумляться спогади, мов сад.
Йде дівча у ліс по полуниці
І не повертається назад.

Хто без неї дідуся пригорне,
Матері покриє срібло кіс?
Сірий вовк помчав на троїш горні,
В темні пуці дівчину поніс.

Ніс її долинами далекими,
Про весілля розмовляв з лелеками,
Звичаям звіриним научав,
Сон її зайцям припоручав.

Годував горішком молоду мою,
Вів гулять на травку, на межу...
Що там далі буде, я придумаю,
Перемерію, вам перекажу.

І для себе ж треба мати вигоди,
Не сидить сичем в самотині.
Сірий вовк у казці буде бігати,
А дівча повернеться мені!

ПІСНЯ ПРО РУШНИК

Рідна мати моя, ти ночей не доспала
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала

Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

ї твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші, блакитні твої.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство й розлука, й твоя материнська любов.

* « *

Чому, сказати, й сам не знаю,	На вечоровім виднокрузі,
Живе у серці стільки літ	Де обрій землю обніма,
Ота стежина в нашім краю,	Нема кінця їй в темнім лузі,
Одним одна біля воріт.	Та й повороту теж нема

Кудись пішла, не повертає,
 Хоч біля серця стеле цвіт,
 Ота стежина в найдім краю,
 Одним одна біля воріт.

Дощами мита-перемита,
 Дощами знесена у даль,
 Між круглих соняхів із літа
 Мій ревний біль і ревний жаль.

Богдан БОЙЧУК

©

(нар. 1927)

Поет, драматург, перекладач, Представник «Нью-Йоркської групи». Автор збірок «Час болю» (1957), «Спомини любові» (1963), • Вірші для Мехіко» (1964), «Мандрівка тіл» (1967), «Подорож з учителем» (1976), «Вірші вибрані й передостанні» (1983), поеми «Земля була спустошена» (1958). Упорядник антології «Координати» (разом із Б. Рубчиком, 1969).

* * й

Десь суть була,
 осталися одгадки,
 десь дім стояв,
 та як його знайти?

Мій шлях
 неждано виховзнув
 з-під ніг,
 піском розлився
 в безконечність.

Я йшов
 і по коліна груз
 в темноті.
 На грані світляних років
 являвся часом день,
 і час від часу зірка
 падала комусь
 в долоні.

Так:
 десь дім стояв,
 а може, не стояв;
 була десь ціль,
 а може, не було.
 Я йшов кудись
 і знав:
 мій шлях — в нікуди;
 я йшов і знав:
 мій хід — життя.

КРАЄВИДИ

Крізь тебе переходять краєвиди
з правої сторони тебе затінують гаї
з лівої місяць обливає холодом
знизу видовжують до обрію поля
поземо крають вулиці й канави
доземо височінь і світло

ти поділений усім що зустрічасш
та роззичений усім що любиш

МОЛИТВА

Батькові присвячую

Душе істини,
вселися в нас
і ясністю обмиєш
сліпоту з очей.

Зайди у наші немочі
і приложи листок
цілющості до них,
щоб зойкнуло в кістках
нсумиручістю.

Зціли вагання наші й болі
і з плівки небозводу вилуши
краплини світла,
щоб ми кропили ними спрагу
за Тобою.

Богдан РУБЧУШ

(нар. 1935)

Поет, літературознавець. Представник «Нью-Йоркської групи». Автор збірок «Камінний сад» (1956), «Дівчина без країни» (1963), «Особиста Кліо» (1967), «Крило Ікарове» (1983) та ін. Упорядник антології «Координати» (разом із Б. Бойчуком, 1969).

НАРЦИЗ

Він просить перед дзеркалом: «Прости!»
І знову — стрімголов до книгозбірні:
як в катакомбах черепа примірні,
лежать там сни, щоденники, листа.

Ч Л М Я Т І

Чужіш життям береться він брести,
розкльовувати сторінки покірні,
визбирувати з них слова добірні,—
прообразом своє життя спасти.

А як зневіжать образи невірні,
кімнати знову клечає комірні
своїми ж масками,— щоб знову їх нести
в нові міста і на чужі моєш.

І знову входить в дзеркало несите,
прощення знову у ньому просити.

* * *

Для тебе змайстрував я клітку слів,
аби тебе як щиглика замкнути.
Із натяків прозору сітку сплів,
аби тебе зловити і забути.

Коли тебе забавно годував
окружинами здогадів з долоні,—
як міг я знати, що мої слова
давно вже служать у твоїм полоні.

ГРУДЕНЬ

З холодної столиці своїх очей
дивлюся на країну м'якої землі —
положистих піль, сунічних лісів
і хтивих рік.

З камінної твердіші свого буття
хотів би я вийти брамою уст
на незайманий шлях: до селищ сердець
знак принести.

Шаршаву огорожу свого чола
відкрити, наче тишу нічну свиріль,
і сободем, лисом, совою, сном
прийти до них.

Та знаю: одягнуся в брокатий плащ
і перснем дідичним браму торкну,—
тоді кров дерев, зелену кров трав
уб'є мороз.

Юрій ТАРНАВСЬКИЙ

9

(нар. 1934)

Поет, прозаїк, перекладач, літературознавець. Представник «Пью-Йоркської групи». Автор поетичних збірок «Життя в місті» (1956) «Пополудні в Покінсі» (1960), «Ідеалізована біографія», «Спомини» (1964), «Поезії про ніщо і інші поезії на ту саму тему» (1970), «Ось, як я вимушу» (1978) та ін., повісті «Шляхи» (1961).

ЛЮБОВ

Моя любов	моєї дівчини,
банальна,	доторкатись пальцями
як смак банана	її шкіри,
в роті,	як цитрина, твердої,
та я мушу	і казати:
цілувати	я кохаю тебе!
холодні уста	бо я людина.

ДЗЕРКАЛО, РУКА

Під дзеркалом
рука,
як знак
запитання:
чому не біла
кров,
чому не з паперу
уста,
чому не зі знаку
рука,
чому не з дзеркала
життя?

Речення
з зеленого скла,
з білої руки
знак запитання.

ПТАХ СИДИТЬ НА ГІЛЦІ

Сидить шах на
гілці, на дереві,
що розгалужується від
його ніг, притискає
кольорову голову до

ока, великого й прозорого,
як вікно, розсуває
пір'я, немов важкі
портъери, чує, як
від хвилювання б'ється у
грудях серце.

На другім боці лежить
світ, поділений на дерева,
траву, каміння, дії
з'являються між і
перед ними, як діти,
перебігають з місця
на місце, ховаються, немов
справді вірять, що
їх не видно.

Ш Т Т В а ш і є в с ь к а
®

(нар. 1.931)

*Поетеса, прозаїк, художниця. Представниця «Нью-Йоркської гри кі--
Авторка поетичних збірок «Поезія», «Народження ідола» (1951),
і розмір» (1961), «Лісі без тексту* (1968), «Спокуси святого Азтеоя*
(1965), «Бігшій» (1987) та ін., кількох збірок новел, романів «Герстрами*
(1971), «Роман про добру людину» (1977), «Роман про людське по означ?:
(1982). Живе в Німеччині.*

*к * в

У око окунь, як плавуча клуня,
Торкається, і світ на скалки: сутінь,
Лиш мокрого вогню семипудові сита
Ідуть по обрію, хоч їх на бісер клонить.

Розсипатись і зайтриць над кленом.
Що плеканий парує у висоти
Молозивом і бульками розсаді;
Росу в росину забивають клином,
І ниткою живою крильця бабок
Виносить хвилями із грядок бобу,
Що вивісив стручки — жаровні, соку.

Бо лійки скрізь, листки — з кришталю сакл1,
Й лежать у ватянках від тьми помору
Водоймища, і хащі, і примари.

ЧАС

Від злоти перепнутий рік
Змагається за першість з далечінню,
Як і його змагалось покоління.
Ще він її на цей раз переміг,
А старість вже болотом по коліна.

Від неба сілшо в горлі віддає.
Сідлає вітер трави — і за обрій.
На зміну рогу місяць робить обмір:
Розділить, множить» потім додає.
Але і в кім вже назрівають тіні.

ПЛАЧ ПО ОФЕЛІЇ

Гребці згасають в чоловічків лазі.
— Вели, велико, накажи гребти! —...
Пройшов залізом замок до хребта;
Не виїде владар на білі лови.

Ростуть на вежах дерев'яні леви.
Клітини сонця; зелено! Русло
Морозить дички: — Тут вона росла —
Й фарватером відносить тіло вліво.

Вартовий люки літа відкрива.
Сітила в краплі ходять по кривій.
А він її шука, як в словнику —
В ліщинах, в иедоспіваній корі.
І даючи дорогу слимакам:
— О Боже, Ти, о Боже, щоб карать? —

Віра ВОВК

(Віра СЕЛЯНСЬКА)

Ф

(нар. 1926)

Поетеса, прозаїк, перекладачка. Представниця «Нью-Йоркської групи». Авторка збірок «Юність» (1948), «Елегії» (1956), «Чорні акації» (1961), «Ката хреста» (1969), «Меандри» (1919), «Мандат» (1979). *Триптих» (1982) та ін., роману «Вітражі» (1961).

ЧОРНІ АКАЦІЇ

Я не знаю, чия рука колише
Цю сіть, до спочинку розп'яту,
Де берег мариться білим.

Час цідить пісок з долоні в долоню,
І смерть, може, стукнула легко об шибу
гілкою чорних акацій.

АНАКОНДА

Може, в танку анаконди
Леопард скаменіє агатом,
І зйдуть крилаті міраклі
На кактусах велетенських.
Ах!
Хтось буде бити в бубон повні,
І звірі не підуть на чати,
І човни ляжуть на березі.
Тоді ти прийдеш. Відчуєш,
Як очі запалюють мох
І уста орхідей
П'ють солодь Трі ЙЛІВЮЇ ночі.

БАЛЯДА ПРО ДІВЧИНУ, ІДО БУЛА ОСІНЬ

Він зустрів її серед кладки.
Дзвоном гула ріка, злітали соняшні чайки.
«Дівчино, ти з чужого села,
Не вірю, що пальці
Мережили твоє плаття.
Ти — відьма, зашіптуєш павуків».
Повела зором, що був замороженим терном.
Одно око сміялося, друге трішки сльозило.
Він бачив срібні нитки в косах-розпусницях,
І пригадалися сріблом витикані плахти.
«Ти, певно, багата, дівчино,
Ховаєш у кутиках уст вередливу усмішку,
Що схожа на півзамерзлу калину.
Так усміхаються ті, що не вміють тіпати льон.
У мене синок, що стругав раз сполку
І вже намуляв мозоль на долоні;
Твої же такі, неначе на короваях
Переплітали зозуліні крила».
Розтулила шипшину на щічці,
Налила зіниці липовим медом.
«Ти з другого боку живеш,
Там, де згоряє сине каміння
Між островами дерев осетрових.
Бо я — потойбік, де хата співає
І шиби сміються очима любої жінки.
Ти ще її не промовила слова.

Хто ти, таємна дівчино?»
Вона мовчала. Дзвонила ріка,
Злітали соняшні чайки.
І він забув, хто він і де живе.
А дівчина, що була осінь,
Йото крізь пекло кленів, повела.

Пміітр ПАВЛПЧКО

(нар. 1929)

Поет-«шістдесятник», перекладач, літературознавець. Автор збірок «Любов і ненависть» (1953), «Жест Верона» (1962), «Гранослов» (1968), «Сонети подільської осені» (1973), «Таємниця твого обличчя» (1974), «Спіраль» (1984) та ін. Упорядник, перекладач антології «Світовий сонет» (1983).

* * *

Коли помер кривавий Торквемада,
Пішли по всій Іспанії ченці,
Зодягнені в лахміття, як старці,
Підступні пастухи людського стада.

О, як боялися святі отці,
Чи не схитнеться їх могутня влада!
Душа еретика тій смерті рада —
Чи ж не майне де усміх на лиці?

Воші самі усім розповідали,
Що інквізитора уже нема.
А люди, слухаючи їх, ридали...

Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!

ПОГЛЯД У КРИНИЦЮ

Я розумію світло. Це — душа.
Любові й космосу глибини. Жертва.
Блиск розуму. Благословіння миру.
Палання рук. Веселощі трави.

А що таке темноти? Я не знаю.
Можливо, це — самотності печаль.
Дух каменя. Жато злоби. Липкі
Пов'язки мумій. Заздрість ненаситна.

Але без темряви свою снагу
Не може сяйво людям об'явити;
Потрібна ніч знесиленим очам.

Тьма смерті очищає джерело
Людського зору, як пісок підземний —
Ті води, що прозріють у криниці.

ГОЛГОФА

Це страшно, як людину розпинають,
Не йнявши віри їй, що Бог вона;
Плювками прибивають до хреста
Невинну душу, генієм пойняту.

А ще страшніше, як знімають ката
З охрестя справедливої ганьби,
Навколішки стоять докруг мерця
І ждуть в мольбах, що він от-от воскресне...

Одна Голгофа споконвік була:
Розбіїтник і творець висіли поруч,
І в темряві не розрізняли їх.

Та ми повинні бачити при світлі,
Де вбитий Бог, а де всесвітній хам,
Що перед смертю розпинав народи.

* * *

Моя любове, ти — як Бог,	Та я належу ще тобі,
Я вже не вірю, що ти є.	Хоч сам від себе це таю,
У безлічі земних тривог	Хоч не в молитві, а в клятві
Згубилося ім'я твоє.	Я силу згадую твою.

Жорстоко в правоті своїй
Невірство не суди моє.
З'явись, благослови, зігрій,
Якщо ти є, якщо ти є!

* * *

Дзвенить у зорях небо чисте,
Палає синім льодом шлях.
Неначе дерево безлисте,
Стоїть моя душа в полях.

Як надійшла щаслива доля.
Збудила весняну снагу,
Моя душа, немов тополя,
Зазеленіла на снігу.
Як надійшла любов справдешня,
Хлюпнула пригорщу тегоіа,
Моя душа, немов черешня,
Понад снігами зацвіла.
Як надійшла і засіяла
Та дружба, що живе в лігах,
Моя душа над снігом стала,
Неначе яблуня в плодах.

А * *

Моє дівча, не вір,
Що вмре твоя краса,
Погасне скронь яса,
Запелиться зір,
Брів ластів'ячих лет
Заб'ється в зморщок сить,
Розм'якне тіла мідь,
Покривиться хребет!
Це все ілюзія,
Ознака сліпоти.

З твоєї ліпоти
Встає любов моя.
Твоє чоло ясне,
Очей і рук нестрим —
Це той вогонь, котрим
Ти сповнила мене.
Горів я, не згорів,
Довіку не згорю
І серце, як зорю,
Ношу в долонях слів.

Микола ВІНГРАНОВСЬКИЙ

В

(нар. 1936)

Поет -«шістдесятник», прозаїк, кінорежисер. Автор збірок «Атомні прелюди» (1962), «Сто поезій» (1967), «На срібнім березі» (1978), «Губами теплими і оком золотим» (1984), «Вибрані твори» (1986), «Цю жінку я люблю» (1990) та ін.

* * *

У синьому небі я висівав ліс,
У синьому небі, любов моя люба.
Я висівав ліс із дубів та беріз,
У синьому небі з берези і дуба.

У синьому морі я висівав сни
У синьому морі на синьому глеї
Я висівав сни із твоєї весни,
У синьому морі з весни із твоєї.

Ч Ш к Ж У н ' й і

Той ліс зашумить, і ті сни ізійдуть,
І являть тебе вони В небі і в морі,
У синьому небі, у синьому морі...
Тебе вони являть і так і замруть.

Дубовий мій костур, вечірня хода,
І ти біля мене, і птиці, і стебла,
В дорозі і небо над нами із тебе,
І море із тебе... дорога тверда.

* * *

Ще під інєєм човен лежав без весла,
Ще не скреснув мороз, далина не воскресла —
З того боку снігів задиміла весна,
Білим димом снігів засиніло за Десну.

Я тебе обнімав, говорив, цілував,
Цілував, говорі®, обнімав — обнімаю,
Говорю і цілую — сльозою вже став
З того боку снігів, цього боку немає...

Не мішайся мені. 51 вже прошу судьбу.
Я вже прошу судьбу—могікан з могіканів —
Я вже човен в снігах. Я в сніги вже гребу.
Лиш Десна молода... молодесенький Канів.

* * *

Поїхали на Сквиру, на гриби,
На свіже слово, на меди на темні,
Поїхали за тінями орди,
Що вічно юні, вічно і зелені.

Де дядько кришс підсвинкам буряк,
Де тітка гусям: гиля, гуси, гиля!
Де жовтими квітками коров'як
На наших на козацьких на могилах

Цвіте і плаче жовтими слізьми,
Очима жовтими — одна-єдина квітка!
Любове дорога моя бездітна,
Моя удово, вибачте,—це ми.

Ми карасів наловим до обіду,
Та ще горілки вип'єм як на те,
І так поїдемо і зникнемо без сліду,
Що й коров'як на нас не зацвіте.

Борис ОЛІЙНИМ

(нар. 1935)

Поет-«шістдесятник». Автор збірок «Б'ють у крицю ковалі» (1962), «Коло» (1968), «Відлуння» (1970), «Рух» (1973), «Заклинання вогню» (1978), «Сива ластівка» (1979), «У дзеркалі слова» (1981) та ін.

ПАРУБОЦЬКА БАЛАДА

Я летів красивим чортом
На коні, як ворон, чорнім —
Біла піна падала, мов сніг —
Ех,
до тієї Чураївни,
Що клялась від третіх півнів
Рушники послать мені до ніг,
Та
до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Солов'ї, вмирають навесні!

Я летів...
А на Купала
Дві зорі підбито впали,
Заридав у глухомані сич...
Гей, скоріше, коню-друже.
Щось мені на серці тужно,
Щось не договорює ця ніч.
Та
ше ж, «к на чиюсь намову.
Загубилася підкова...
Щось недобре затаїла ніч.

Я влетів з розгону в ранох
Під високий білий ганок,
Де колись уста її пізнав...
Тільки ж чом це так вогнисто
Сіють музику троїсті?
Чуєш, коню, що б воно за знак?

Розчахнулись нагло двері —
Став біліший від паперу:
Вийшла Чураївна... у фаті.
Тонко скрикнула, мов чайка.
Випала у свахи чарка.
Три музики зблідли, як святі.

Вмерзнув повід у долоню.
Так оце виходить, коню,
Ми з тобою гнали крізь віки,
Щоб зеленої неділі
Встигнуть... на чуже весілля?
Де ж твої, Марусю, рушники?!

Щось лепече про розлуку,
Простягає білу руку,—
Повертаймо, коню... в три хрести:
Та
скоріш від цього саду,
Де зустрів я ніжну зраду,
Та не слухай тоскного: «Прости!»

Люто вилетів на греблю,
Вдарив тугою об землю —
Обірвались струни у музик.
Закричали треті півні,
Впала з горя Чураївна
Головою в проданий рушник,

Ще не раз ти, Чураївно,
Скрикнеш чайкою осінньо,
Коли я попід твоїм вікном
На коні, як ворон, чорнім
Пролечу красивим чортом,
Хрещений весільним рушником.
Ех,
до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Скрипка заголосить під смичком.
Та
до тієї, до другої,
До тії... та не такої.

Під чийм же, коню, ми вікном?!

* * *

Я спокійно б лежав під вагою століть,
Я б давно вже й землею став,
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Вже зітліли до кореня меч і щит,
Наді мною гуде Дніпрельстан.
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Це було зо дві тисячі з гаком літ,
Коли стрів мене вражий спис:
От як стала на кручі, так і стоїть,
І в зіницях лукавий біс.

І зове, і чарує бровою-крилом,
І п'янить, мов козацький мед,
Перехоплений в стані купальним зелом
Ворожбитського зілля букет.

Ех, повстав я —
розпалася скіфська гора,
Наполохавши римських гусей!
Взяв я рештки меча, золоту пектораль
І сховав крадькома в музей.

Я одягся модерно в нейлон і лавсан,
На побачення біг сто літ.
А вона, огорнувши вітрами стан,
Вже на іншій межі стоїть.

Я роззув черевики, я біг сто літ,
Я побив олімпійський рекорд!
Та вона вже на третій межі стоїть,—
А нехай би взяв мене чорт!

Я поклав собі: вмерти і стерти слід.
Хай гуде по мені Дніпрсьлан...
Але ж бісова дівка на кручі стоїть.
Огорнувши вітрами стан.

* * *

Мати наша — сивая горлиця.
Все до її серденька горнеться:
Золота бджола — намистиною,
Небо — празниковою хустиною,
Сивий дуб — прокуреним прадідом,
Білочка — мальованим пряником,
Жура-журавель над криницею —
Чистою сльозою-водицею,
А земля — пшеницею ярою,
А літа — замисленим явором,
Що із сорок першого журиться:
«Де ж це, молодице, твій суджений?»
Місяць — непоколотим золотом,
А береза — вранішнім солодом,

Хата — ластівками над стріхою,
А туман — вдовиною втіхою.
Крашанкою — сонечко в миснику.
А вона до всіх до них — піснею.

Віталіп КОРОТИЧ

(кар. 1936)

Поет, публіцист. Автор збірок «Золоті руки» (1961), «Запах неба» (1962), «Течія» (1965), «Вогонь» (1968), «Перевтілення» (1971), «Закон землі» (1975), книжок нарисів, прозових творів.

ФОТО, ЗРОБЛЕНЕ ПІСЛЯ ФУТБОЛЬНОГО МАТЧУ

Нам 'яті героїчного кийського «Динамо»

Не розстрілюйте голкіпера.
Навіщо ви
Футболістів під стіною розставляєте?
Пів-Європи під балконами повішали,
Півкоманди попід муром розстріляете.
А над пустками, над пломенями й криками,
Між розп'ять, які не стали ще іконними,
Десь між сонцем, десь між хмарами, між круками,
Стоїте ви, в перемозі переконані.
Вас вітри Європи й Африки розпатлали
І сузір'я понад вами жовто світяться.
...А голкіпери розстріляні попадали,
І самі штрафні майданчики на світі цім.
Не зігріти вбивчих душ ніяким паливом —
Ваші ж душі переляками зморожені.
...Пригадайте, як ці хлопці забивали вам!
Нащо ж ви їх повбивали, переможені?!
На полях футбольних — мертві.
Пустка вимерла.
Кров стікає по багнетиках акації.
...Всі рекорди ваші у кривавім вимірі
Відкладаються в душі та мозку нації.
Впав голкіпер на траву, іще не вигріту —
Зимно в світі, що його вогнем ви краєте.
Золотих Воріт довіку вам не виграли,
Та й ворота Бранденбурзькі ще програєте..
Ну а хлопці в перемогу твердо вірили ж —
Над погрози, що їх кулями посилено.

ІГОР Р П М Ж Р Ш

(нар. 1958)

Поет. Автор збірок «Висока вода» (1984), «Упродовж, снігопаду» (1988), «Пічні голоси» (1991).

ФРАГМЕНТИ КИЇВСЬКОГО СНІГОПАДУ

...раптовий
обвал зими — такий сліпучий, аж
собори вклякли, стали золотим
підмурком у високій і пливучій
архітектурі снігопаду, й те,
що звалось раніше часом, все
шукало береги і напрям руху
в цій білій тьмі.

...в цій білій тьмі хотів
я буш добрим псом чи безпричинним
дитячим сміхом.

...те, що звалось часом,
шукало все береги, і над
Дніпром зійшло моє лице, й у світлі,
немов у клітці, очі яструбами
шугали, виривалися з-під брів
услід орді, ввігнавши в біту тьму
кігтистий перебитий погляд.

...прагнув
вікном, ба ні — завісою вікна
побути, колихати теплі тіні
мужчини й жінки, що ведуть розмову
про снігопад.

...спливав у білу тьму
свічею, хрипко дихав чорним горлом
печери, повз, немов жадливий мох,
уступами стіни, двигтів у мідній
десниці літописця, падав на
пергамен горлиць, немовби слово
потяте.

...у високій і пливучій
архітектурі снігопаду голос

хитнувся, мов дзвіниця.
...бнсть печаль
і снігопад, неопалимих птахів
світліший паче!

НІЧНІ ГОЛОСИ. її

Звідкіля це закляття, це вічне тавро,
це небесне ярмо на бездомних слов'янах? -•
уночі до руки приростає перо
і безжально цвіте на перстах дерев'яних.

Тільки чується сплсск у підземній воді —
тут як тут ці слова.
Нащо, звідки взялися —
ще такі молоді... о, такі молоді,
як зелена трава в биківнянському лісі.

Ще так безборонні, нехитрі, прості,
як загоєний зойк при нежданій пощаді,
як сльоза на листі, як рушник на хресті,
як. нічні голоси при свічі та свічаді.

Не один хоронився від них, не один
говорив собі в лютім безлюдді:
«Якби ж я
міг змінити на кілька щасливих годин
ці примарні квітки, це диявольське збіжжя!».

та до них припадає—хоча пропада
і в куртинах легких, і в завісах залізних,—
і щоночі хлюпоче підземна вода..
тільки голосу ще не подав перевізник.

ОДИН

один як перет у цьому світі
один як звір

ні словеса несамовиті
ні поговір
ні в забутті ні в алфавіті
ні дар ні хрест —

один як звір у цьому світі
один як перст

ЧЯк

банальна схема — чорна схима
сухий закон

врятується — бо в побратима
є телефон
бо в нього Довбушева вдача
душа тонка

цікава каже передача
і жду дзвінка

а в іншого інакше грішки
та все ж своє
і з нього ретязь як з опришка
дружина в'є

а ще одіш а ще одніша
а геть одна
в якої чаша найгіркіша
бо вже — до дна

а тс невідання діюче
той херувим -
що рідним голосом гуркоче
та хоровим

а білі руки перевиті
разком судин...

невже уперше в цьому світі
він сам-один
як мова — а не як розмова
котрій не вір
бо зойк розіпнутого слова
одіш як звір

невже уперше довелося
за стільки літ
почути — й не розчути досі
такий завіт:

*множинна зірка Віфлеєму —
та кожен син
якого ми не впізнаєш
іде один*

Василь ГОЛОБОРОПЬКО

(нар. 1945)

Поет. Представник «київської школи». Їм 'я його довгий час замовчувалося. Автор збірок «Зелен день» (1988), «Ікар на метеликових» (1990), «Калина об Різді» (1992).

& & &

Жив один лис який умів писати
і він писав у шкільному зошиті про осінь

носив під пахвою зошит
і олівець за вухом і сідав на пні

коли бачив що ще один лист упав
або бачив гніздо без птахів

Коли мерзли пальці і груди
грівся над багаттями глиняних круч

Коли лягав спати зошита клав під голову
і згадував що він побачив за увесь день

а того ранку прокинувся і побачив сніг
і заховав він зошита до наступної осені.

АВТОБУС — Я

Ще вчора я нізащо б не погодився на твій від'їзд,
ти ж знаєш, як боляче мені було б дивитися
на автобус, що від'їжджає,
автобус, заклений поглядом моїх очей.

Мала розрада знати,
що ти від'їжджаєш не назавжди.

А сьогодні
я з радістю кладу праву долоню
автобусом на дорогу,
долоня вивищується на чотирьох колесах,
двері розчиняються,
ти заходиш в автобус,
купуєш квиток,

усіцаешся біля вікна —
і несе тебе моя долоня до зупинки,
де тобі сходити, звідки тобі ближче додому.
Як надумається тобі повернутися,
виходь на ту ж зупинку,
гам тебе чекатиме автобус
із обох моїх рук.

САМ ЗА ДЕРЕВОМ

З-за дерева узнаю, що я вже не я,
а дощ за деревом.
Тепер мої вівці пасуться без мене.
А я стою за деревом і думаю, як же мені бути,
щоб про мене люди знали тепер — коли я є дощ?
Бо дощ тільки тоді є дощем, коли в довге волосся
вплітає соняшники,
бо тільки тоді люди і знають, що то йде дощ.
А як же мені бути, коли я стою за деревом,
чим тепер мені виявляти людям свою людську суть,
хоч і суть дощу я вже вмю
виявляти довгим волоссям?
Невже тепер я уже не я, коли я є дощ?

Микола ВОРОБІЙОВ

®

(нар. 1941)

Поет. Представник «київської школи». Автор збірок «Пригадай на дорогу мені» (1985), «Місяць шипшини*» (1936), «Ожина обрію» (1988), «Прогулянка одинцем» (1990) та ін.

ЛІС

Ходив ліс золотий до міста.

Підійде до скляної стіни,
підструже золотого олівця,
малює на скляній стіні.

А вчора ліс не прийшов.

Лежить золотий олівець у яру.

Забрав у місто чорний ліс.

* * *

Дослухатись до себе —
це протирати ікло.
Спершу подмухати, щоб запітніло,
щоб просто — тиша...
А потім нараз посвітліша:
скрипне стіл
відлунням тебе самого.
Квіти на кожній стіні —
відлунням світу.
Дослухатись до себе —
це бачити,
як поволі розвидняється.

КОРОТКИЙ ДЕНЬ

Будинки потекли,
дахів попливли шапки,
жовті камінці помостили вікна.

По камінцях жінка
перейшла струмок,
нагодувала тарілку,
долила криницю —
і по червоних камінцях
в цей бік перейшла струмок.

Віктор ІТОРДУН

(нар. 1946)

Поет. Представник «кїївської школи». Автор збірок «Земля натхнення» (1984), «Славїя» (1987), «Куц вогню» (1990), «Сонцестояння» (1992).

* * *

Лїнія берегова — це час тривання озера,
а його вїчність — це хмарина,
що задивилася в гладїнь води:
розквітла сріберно рибина
сміється — як вода,
радїє — як вода,

* Ч Л

та, як вода, спливає
за сивий обрій.—

Цей обрій вислизає
із виднокола довкруг нас
ще однією світлою рибиною:
гра невловимих риб нас зачаровує
і змушує тужити
про первовічний час,
про гірвовічну хмарку
і воду пррвовічну.

* * *

Подай мені руку -
і проведи по стежині
поміж наших смертей.

Як не буде іншої ради,
проведи мене через смерть:

я боюся сам у ній заблукати —
і не вийти на світло,
я боюся забути
про сьогоднішній сонячний день.

Вабить мене і відстрашує
еловосполучеїша: важка вода,—

як тут застерегтися,
щоб вона не витіснила
всієї пам'яті?

* * *

Весною повертаються з вирію
спершу дими зі шпаками
і сідають на пробуджену землю,
а за ними приходять до нас
їхні зелені образи
у смолистих бруньках та цвітінні:
чи ці дими зі шпаками
тільки повторюють ще раз
проминулі видива
самітних дерев і лячного листя?

Ігор КАПИНШЬ

(вар. 1939)

Поет. Автор збірок «Любов Купала» (1966), «Пробуджена Муза» (1991), «Невольнича Муза» (1922) та багатьох інших. Зазнав репресій.

Із циклу «КАЛИНОВА СОПЛКА»

2. ЯРИЛО

Яринко, що у ярім вінку,
а хто на білому конику?
— А це мій батенько —
Ярило.
Він золотим ключиком
небо відчиняє,
вирій повертас.

3. РОСЬ

І русин — довговусин,
і коса — русалка
поливали Рось,
аж поки не ви—рос—ла.

4. КАЛИНА

По дорозі із варяг у греки
спинилося моє ім'я
біля Калини.
— Як називаєшся?
— Калина,
— А чия будеш?
— Дніпрова.
— Давай обоє князювати.

5. ЛИБЕДЬ

Звили собі кнівце,
а Либедь пуху нанесла
крізь Золоті Ворота.

6. ХРЕЩАТИК

— А ти, Дніпре, хрещений?
— Хрещений, князю.
— А чим?
— Хрещатим барвінком.
— Так мало хрещений! —
взяв Дніпро на руки,
поніс до водиці.

7. ЗВЕНИГОРОД

Сюди — Трубіж,
туди — Глухів,
посередині Дзвіняч.

Сюди — Невірземля,
туди — Невільборда,
посередині — Звенигород.

Із циклу «ВЕСЕЛКА»

ОСТАННЯ ПІСЕНЬКА

— Веселко, Веселко,
чи маєш свою Україну?
— А моя Україна
то небо синє
після чорного.

— Веселко, Веселко,
чи маєш свого Києва?
— А мій Київ —
то хмара злотоцола
і перлистий дощик.

— Веселко, Веселко,
чи маєш свого Дніпра?
— А мій Дніпро
на сивім коні
лід Золоті мости
в'їжджає.

— Веселко, Веселко,
чи маєш свого Шевченка?
— А мій Шевченко
сім небесних книг пише
незгасним пером.

Василь ГЕРАСИМ'ЮК

Ф

(кар. 1956)

Поет. Автор збірок «Смереки» (1982), «Потоки*» (1986), «Космацький узір» (1989), «Діти тріплету» (1991).

ОСІННІ ПСИ КАРПАТ

Іду — немов траву чиюсь толочу —
отак мені. Не погляд і не зойк
з гушавини. Та озирнутись хочу,
поглянути на слід бодай разок.

**Не видно сліду. Не крадуться тіні.
Ніхто не скочить і — по рукоять!..
Лле я знаю: є ще пси осінні.
Вони мене почули і не сплять.**

Не виють. Не печуть небесні схили.
Отари не женуть — то відійшло.
Верхи їх відпустили й побіліли —
вже був мороз. Вже вкуталось село.

**Вже все забуто!
Згризено їй гонитві!
Л що насподі — чорне і круте,
аж крутить листям буковим на вітрі,
аж менша псота кумельгом іде!**

їх спини жовті. їх зиниці білі,
їх лапи відігріті у золі,
їх газди мокрі в тихому похміллі,
їх зорі вічні. їх газдині злі.

А ти ідеш — печаль чиюсь толочиш.
В ногах чийхось часом, як щеня,
заскімлиш...
Часом озирнутись хочеш,
немовби хтось тебе наздоганя.

АХІЛЛЕСОВА П'ЯТА

(Версія)

Василеві Партяку

Був такий день,
коли не можна нічого тягти з лісу,
бо прилізе гадина додому.

Бутлі такі слова,
які вимовляти умів сліпий,
викликаючи гадину з-під хати.—
убити її.

Була така гадина,
яка ховалася від холоду в печі
і серед ночі цокала, як годинник.
Була така година вдосвіта,
коли змія ота зігрілася на литці легіня,
який спав на печі,
і вжалила його у п'яту,
коли придавив її у сні.
Був такий легінь,
який мав силу богатирську,
але боявся своєї п'яти,
бо в ній залишилася глибока діра,
звідки око лиховісне блимало.
Була така ніч,
коли зліз легінь отой з печі,
бо ноги самі понесли його в ліс
за пацьоркою із небесної голови
найвродливішої і наймудрішої
повелительки,
за короною,
в яку опівночі
дмухало все її зміїне царство,
видуваючи крижаний холод,
звиваючись і скублюючись,
обплітаючи, стискаючи цю землю.
Була така земля...

ЧОЛОВІЧИЙ ТАНЕНЬ

Ти мусиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древне чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.
Хоч раз
ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба

із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасти із нього грішного світу,
хоч раз
змішай із ближніми
піт і кров

Сину людський,
та стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до його древнього танцю
тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

Микола ХВИЛЬОВИЙ

(Микола Григорович ФІТІЛЬОВ)

(1893—1933)

Упродовж багатьох десятиліть твори цього окриленого фанатика-мрійника, романтика і водночас прозрілого інтерпретатора пореволюційної доби були виділені з читацького вжитку, а саме ім'я палкого патріота українського народу і рідної літератури, яку він намагався вивести на нові європейські шляхи розвитку, було затаврованим і забороном.

У 20—30-х рр. його збірки новел та оповідань «Сині етюди» (1923), «Осінь» (1924), повісті «Санаторійна зона» (1924), «Сентиментальна історія» (1928), «Іван Іванович» (1929), роман «Вальдинепи» (незакінчений, 1927) та інші твори користувалися популярністю в читачів, вишивали на тогочасний розвиток національної літератури, окреслюючи її основні тематичні та ідейно-стильові горизонти, що спонукало О. Білецького назвати М. Хвильового «основоположником справжньої нової української прози». Велику роль відіграв митець і в активізації літературного процесу, в утворенні найпрогресивнішої на той час письменницької організації ВАПЛІТЕ, в літературній дискусії 1925—1928 рр.

* * *

...щасливий він, що перед ним лежить ще довгий шлях. Молодість так і шумує, піниться і ллється через край. Щодо форми, то там мішанина: манерність, штучність переплітаються з такими буйно художніми, пахучими, яскравими квітниками, що аж у грудях холодне. Ось два рядки: «Збігатись зорі на тайну вечерю і нечутно зігхав зелений Оріон на голубиних гонах. Росла ніч». Хоч і збрехав т. Хвильовий (літом Оріона майже не видно), а все ж таки, де така краса, сила, що хочеться сказати: написано рукою генія (тільки ці рядки). «Пудель» вийшов вдатний. І ще один рядок: «Отже, вчора на далекій десятині горів соняшник» (це з «Санаторійної зони»). Я облизувався, читаючи це місце, Жане. Ось де у Хвильового сила художнього чуття. Од цього образу, як від краплини крові, просвітілася вся сторінка і стала живою, рухомою, яскравою без міри. Я поки що вирвав два листоч-

ки собі «на пам'ять». Я не критих. Мені досить цього, щоб я ще раз перечитав «Осінь». Я розумію силу творця з одного, двох слів.

(З листа М. Куліша до І. Дніпровською від 12 серпня 1924 // Микола Куліш.

Твори: У 2 т.—К., 1990.—І. 2,—С. 504.)

* * *

Дивовижна магія «Арабесок» Миколи Хвильового. Сприймаються вони в образі голубої бурі, завихреної емоційними спалахами і сліпучими блискавками розкриленої фантазії. Скільки тут щасливої втіхи творчості, скільки мрійництва, солодкої туга за молодістю, очікування кохання, щастя, вселенського миру, особливої душевно щемливої надії. На що? На своє щасливе майбутнє. Він увесь в «Арабесках»: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: віра, надія, любов.

Письменник бачив себе планетою Сатурн, який ледве проглядається крізь телескоп, зі своїми трьома кільцями у хаосі вселенського руху.

Микола Хвильовий в «Арабесках» пізнав, як сам і признавався, «радість бунту проти логіки».

А бунтував повсякчасно. Проти традицій, які сковували творчу фантазію митця, проти ідеологічних нормативів і казенно-бюрократичних вказівок — як писати і про що писати, бунтував проти себе самого, проти сьогоденного Хвильового за майбутнього Хвильового.

Не випадково називав себе «мятежним комунаром».

Промчався цей мрійник і бунтар в таємничих «Арабесках» фейрверками гіперболізму крізь темряву буденщини», спалахнув яскраво і магічно огнецвіт його фантазії на видноколі молоді української літератури, та не згас. У хаосі трагічних катаклізмів нашої історії не загубився його мужній і чистий голос. Він долинає до нас із надзвичайного минулого, в якому цей «мятежний комунар» і романтик вимріював свою сіроку «мятежну» наречену.

(Жулинський Микола. Із забуття — в безсмертя.— К., 1990.—С. 264—265.)

Я (РОМАНТИКА)

«Цвітові яблуні»

З далекого іуману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню

пустельну скелю. Я дивлюсь в даль.—Тоді дума за думсю, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до оірогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воїстину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, що я (її м'яісжний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого боку, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгрози. А втім, за хмарним накипом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» і я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

І

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливосте натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьери, древні візерунки, портрети княжої фамілії'. Все це аивилься на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-лала».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата—в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодости минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

Г я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші,— за підворіття, у канареечний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жакна смерть. Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я

— ...(мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дапньш вокзальний ріжок теле4х>нного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах),

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На поранку денному діло крамаря ікс!

З давніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечуто зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. В городі—тьма і тут—тьма: електричну станцію зірвано.

юьлор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. }А ним іще далі в тьму—вірний вартовий ІЗ дегенератішною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйодцженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша садить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідаого Андрюшу, призначив цей неможливіш ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коші треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,

завше мнеться, завше розтісується так:

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячи і непевним голосом, каже:

— Яз вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохот реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підвощиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо, зажурено дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є гади клик. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграда: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — бакханалія і т. д. і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— «розстрілять»,

мене раптом взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця,— це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главковерх чорного трибуналу комуни,— нікчема в його рухах, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Ате який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не башів виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала, у темі чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азійське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях.— Андрюша вже шик Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече мавзер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних \овчазних вулицях обложеного міста.

І ород мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкші край. Город приचाївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий масток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюсь туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову перед! мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою, За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому,

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічу.

...—Ти спиш?

Але мати не спала

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії.— Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир; їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув.

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

V І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом?—знову здригнув я.

Ні, саме не —неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого класного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю шрода, я ховаю від гільйотини один кілець своєї душі,

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захилинаюсь і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вмщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи чутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна!

А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в іуман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

Я ьходжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І >5 мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.— Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! —і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.—Так його! тах його!

Андрюша зніти»:»?, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов з поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і Б мій кабінет увійшло двоє: жінка в траурі й чоловік в пенсоне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Чоловік зібрав тонкі, зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милости. Жінка втирала гоїатком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Такі Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце..

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу Месії?

Мужчина й жешчина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жешчина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мать вашу перетак, не зробите тього Месію з «чека»?

Женщина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Сувої» портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносилась канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник навідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Женщина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Женщина сказала глухо й мертво.

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскаочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графина вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені оддожити дала й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

51 входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло — Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло.— І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали: люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожові загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й поливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За мою спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— Роз-стрі-лять!

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

ї чую з натовпу женщин зажурне;

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за мавзер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуні! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе, і тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від мастку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозного душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом ірхотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грхотали по мостові тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

Ш

...Так, це були неможливі хвилини. Ос була мука.—Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув масток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуні, виконував свої обов'язки перед революцією.

І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

..В обід, прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!
Я:
(мовчу).
Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую м регочу на .всі кімнати,
Андрюша суворо дввихся на мене.
Його рішуче не можна пізнати.
— Слухай. Навіщо ця мелодрама?
Мій наївний Андрюша хотів бути ка цей раз прошжявивим
Але він помилився.
Я (грубо):
— Гривалівай!
Андрюша й на це раз зблід.
Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодніш дерев'яним обличчям
Я:
— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!
Андрюша:
— Слухай!..
Я:
— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!
В цей момент над мастком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.
В трубку передають: версальці наслідують, вже близько: за топ верстви. Козачі роз'їзди показали біля станції: інсургента відступають, — Кричить дальній вокзальний ріжок.
..Андрюша вискочив. За ним я.
...Куріли дачі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгрозя.
...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.
...Я забув про все. Я нічого не чув і—сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.
Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —
— дегенерат.
— От так стража! Всі повтікали!., хі... хі...
Я:
— Ви?

Він:

— Я? О, я! -...і постуки» пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Вік стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

«це сторож МОСІ ДуїДі»—і без мислі побрів на МІСЬКІ пустирі.

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Муєли йти на північ, залишили город. Проте інсургентам дано яказа задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на ваях, на. підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закушзх нідверіиь.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрїлка, і я остаточно збився з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали]>ешгу контрибуціїі...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виривало обличчя моєї матері, я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. ї знову вечорїло, і знову на півдні горїли оселї.

...Чорний трибунал комуни збирається до побїгу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспїшають натовпи на північ. Тїльки наш самотній панцерник завмирає в глибинї й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь їзник. Доктор Тагабат спокїйно сидить на канапї й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрїдка їронїчно поглядає на портрет князя. Але цей погляд ї відчуваю саме на собї, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечїр. Надходить нїч. На валах їдуть перебїлшики, і одноманїтно відбиває кулемет. Пустельнї княжї кїмнати завмерли в чеканнї.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в прсвпїй портрет.

Я рїзко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу лїквідувати останню партїю засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тодї він їронїчно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор схидно дивиться на мене й усміхається.—О, він, безперечно, розумїє, в чому справа! Це ж у цїй партїї засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кїмнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тодї я не витримую й шаленїю.

— Докторе Тагабат! Останній! раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити мавзера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що вад мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу' й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Таїабата.

...Але йдуп. хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

... — Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх огро: ів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав zenit і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі,

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії —темного натовпу на розстріл.

Позад>' рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді —в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат, Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати

з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її мину голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до бо. по хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й пішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувсь; що це? галюцинація? Невже це голос мої; матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що де: дійсність їй галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнетво, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: еггаге Ытапшп екі. Чого ж тобі? помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки⁰

Воістину: це була дійсність, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору.

Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать

і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячів сторожовий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний вогонь — перестрілка знову була тривогу. То відходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури мавзера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі, воші: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. — Загудів ліс.

Метнувся вогонь—раз,

два —

і ше —удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги —пусто. Тільки місяць лле зелений світ з пронизаного зеніту, Я держу в руці мавзера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що не? невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся.— Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць.— Недалеко грохотили орудія,

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я ів.ось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб.—Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! —Тоді я оправив ремінь свого мавзера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

...Я зупинився серед мертвого стспу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера, загірної комуни.

ІВАН ІВАНОВИЧ

(Уривок)

— Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, викапывая подей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делать, если уже таковы свойства сочинителя, и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, въяшвая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали ш в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

///. Гоголь

Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулливерову подорож») справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерей, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги «революційного народу» зробити «Гулливерову подорож» настільною книгою і положити її з правого боку від Рабле («Гаргантюа і Пантагрюеля» він уже давко дістав за невеличку ціну у букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге,— Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підрастає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрощати пробачення за деяку непослідовність і вітнюватість в думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

і

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, задалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство,—нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні

допотопні візники. Тут вам, нарешті, мато не біта кожного будинку розведено 'запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушились чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не деь на старорежимно подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає ніякому сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпу зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше.— яке це має відношення до цього оповідання? і, по-друге,— хто ж має сумнів, що наш цими днями розкасірований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завади не грабіжники й не завжди не спекулянта. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

... —Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці таким повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає 'зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими біло-рожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю,— саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перші двері — не ті! Другі — не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та. на жаль, в кімнатах ви застали "тільки дружину мого героя — Марфу Галакціонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»), Марфа Галакціонівна теж надзвичайно симпатична жінчина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»), Вона, наприклад, ніколи не маніаорить кілів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галактика). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше т. зв. непманок. Вона не худа і не гладка, а,

просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти. Її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було назвати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича—зразковий тіш дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але де питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не шдпорядкованші монументально-реалістичний теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як от «Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» — без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, ссбго не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадмуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харч-смаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно 2 до 4. Іншими словами, пропорція цілком законна і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Ате хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в соняшну пляму того сонця, що благословляло його важку" путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїчи мажорними рожево-білими проміннями). Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це —зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту, Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взята до уваги бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри, протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я, каже мій герой,—не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється,— каже Марфа Галактіонівна.— Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась пткчка (зовсім як канарейка) і каже: «чирик-чирик». Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку нібито мажорну, а з другого — начебто дражнить («У народі ходить звістка, що на все ще буде чистка... Ось тоді моя рука РСІ й партейная КаКа»). І товаришка Галакта думає: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де порасться Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А., що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і., взагалі де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович протирає руки, йде до радіорупора, і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне, щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будування соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямованс ім'я.

— Галакточко,— каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку.—Здається, завтра вносити на «друга дітей»?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна.— Це вже буде зверхакураті Гість. Люда іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Гван Іванович задоволено посміхається.

— І прекрасно!—говорить він.—Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно» звичайно, так! —говорить Марфа Галактіонівна.—Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на голос.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! —махає він своєю білосніжною рукою.— Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічати плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться вдаль. Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривоною, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

— Не треба! —уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю посихіяти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

— Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні «Червоних дощок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось 2-х процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість туч воістину солідна: вік і член «Друга дітей», і член «Повітрофлоту» та «Деброхіма», він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати —при старому режимі —із одної губернії' в другу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли ніколи не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням підкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного города».

— Тек-с! —говорить нарешті, зідхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу.— Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш?—питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі.., З приводу, знаєш, будівництва соціалізму.
Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його

— Невже і ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередняво заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой.—За кого ти приймаєш мене? Я просто,.. не розумію цих . як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! ПрофІнтерн єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він.— Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна хитренько примружує свої розумні очі

— Чого їм треба?..—каже вона.— Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім!—раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас дістає дискантових ноток.— Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям (мій герой робить тут знак величезного наголосу!), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань передо мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця крапка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милости в Івана Івановича.

— Ну, добре,— говорить Марфа Пілактіонівна.— Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Ате Іван Іванович не вгмоняється. Він іде до вікна, вбирає носом приїсний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс з, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце!.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалитись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами... Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накіпіло... Ти думаєш, мені мало накіпіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що йому серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах, Боже мій! — кидає схвильованим голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графина.— Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!..— і Іван Іванович заплющує очі.— Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицьковитриману натуру. Але що робити: не могу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потаї мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей момент проходять повз клумби.

— Уош аїтег ісь Ясиге, мадмуазель Люсі? — питає Марфа Галактіонівна.

— Соїшпепі <Зопс, табате!— каже мадмуазель Люсі.

Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Мстодій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович, як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається особливо своїми хитренько підкинутими бровами та розумною головою.

— Тихше, — говорить Марфа Галактіонівна.— Жан зараз страшенно розтривожив себе і треба, дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує руку хазяйки і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зідхає.— Для народу ми вже, по суті, так би мовити, в принципі, розв'язати цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе' на увазі? — мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зідхає Марфа Галактіонівна.— І скажу я одверто, без всяких міщанських 'забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'яляете!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ближче підсунувшись до товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— їй-богу, не в'яляєтс! — шепоче товаришка Галакта— Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все-таки запевнити: ми ніколи не підслухуємо тоді, коли не можна підслухувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

И

Розмова на ліжку. Фіалка робить «па», а також і те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм та на комунізм.

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадмуазель Люсі) і спальні могого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі, в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш,—звертається мій герой до своєї дружини.— Невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна.— Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович .-вдоволено посміхається.

— Ні,— каже він,— я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой йде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, їдальню та спальню меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна загрова світового пожару, коли ще якимось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді

Іва» Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галзклою, завідуючи губерніяльною Наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам, мого симпатичного героя.

— Але ідо ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, беккеровськиз; рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, добовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї мебелі було прикуплено — я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалитись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської першіски мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і неанлуталась справа.

— Ну, добре,— сказала вона.— Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але по-перше: хіба це легко було зробити? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитись, коли приблизно так ж майно пришилось залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майко було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сентиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появилсь силует якоїсь майже фантастичної тички (мабуть, гави), він сказав агентові комхозу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовеш не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже, піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалюєсь.

— Ні! Я вас прошу переписати!—кинув енергійно мій самовідданий герой.— Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певніш, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді, узнати, де тут речі вами прикуплені?

— їй-богу, не пам'ятаю! —цілком щиро скрикнув Іван Іванович.— Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюся вас тривожити! —засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовиш, на сюрпризній ліжниці.

Це один із піх днів, коли вже стоїть робочий сезон —осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкіровать ячейкою в четвер, бо ще зовсім не відомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой примружує свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі Наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її своїми пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулася.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?., от тобі й ребус!

— Я думаю, що та знов придумаєш якесь міщанське меню,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала!—радісно скрикнув Іван Іванович.— Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Так кажи вже! Буде тобі паяцничати!

— Геніальна ідея! —сказав Іван Іванович.—Ти сьогодні зроби, будь ласка, м'ялоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє —зроби желе!

— Цю за фантазія! —каже товаришка Галакта.— Як це можна без другого блюда?

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкоіі свіжі капчушки (тільки-но привезли) і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він надумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

— Я гадаю,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна,— що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з дітворою й мадмуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадмуазель Люсі теж може їсти капчушки.—рішуче говорить він.— Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Не, ти, Галахточко, все-таки не вмієш виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства..

— Але почекай,— перебиває мого героя Марфа Галактіонівна.— Справа, ж іде не тільки про мадмуазель Люсі,— я маю на увазі головним чином дітвору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс ротові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняються, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку¹ (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже нрогрозотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович, іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадмуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу,— відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організацийніш. Хіба не можна було зарання попередити хазяйку.

— Ви розумієте мене,— говорить товаришка Галакта.— Ви ж самі знаєте, як я правильно ставлюся до вас. Я вам не раз п , орила наш)' думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народнім комісаром. Але я не виношу анархізм}'... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас роіщитати. але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізм», просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадмуазель Люсі і дівтора.

— Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона,

— А Іа Боппе Іеше, тасіате! — відповідає мадмуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дівтора і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваете?

Фіалка нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, а Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— Осі, ціі, татап!

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна. — Треба дітки, завжди бути задоволеним, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Ціш дітям ще гірше! Воші не мають квартири і бігають зовеш, як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— Очі, с,ш, тагаап! — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадмуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і воші йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і нарешті сідає проти віхна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривоною, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанною Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о 5-й годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання—лягає трохи відпочивати. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм дру-

гом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побугово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм. — Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати, песимістична пустишка!

• — Але чим з'ясувати появу такого фільма? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. — Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні, — неохайно кидає він. — Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плехановську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелю. — До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль), на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватись, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що прямо — мажор. Туч так симпатично й затишно (саме в цьому революційно витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг «жити для власного задоволення» і вико-

ристовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати., що йому (ім'ярек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадмуазель Люсі мило посміхається. Посміхаються й Іван Іванович та Марфа Галакціонівна.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народнім комісаром.

— Гоп-гоп!—б'є в долоні Іван Іванович.— Жвавіш, Фіалочко"

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

— Ноіа! —скрикнула мадмуазель Люсі.

Скрикнув, щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галакціонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове: море., Кавказькі чи то Кримські гори і будуть там згадувати знову ж таки минулі дні і будуть там лак багато сміялись тим безтурботним сміхом, що так давно дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діли цілують Івана Івановича і його високий лоб і йдуть слухати соцвхівських матеріалістичних оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галакціонівна лягає на канапу. Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов на теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно,— каже Марфа Галакціонівна, поправляючи декольте,— а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій герой.

—йй-боїу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будемо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх Білосніжною хусткою.

— Ну, звичайно, соціалізм! —задоволено посміхається він.— Комунізм — це вища форма,

— Така відповідь мене не задовольняє,—говорить Марфа Галактіонівна.— Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму"?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо, доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

ІІІ

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комоссредку, а також і про те, що трапилось після цього.

Чи не час уже йти нам на ячейку? —сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комоссредку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор одягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла одягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала овсім симпатично і нагадувала моему герою робітницю з тююнової фабрики, Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комоди солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму'. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це передягання було подібне до того, що його ми спостерігаємо у вітарі. Але в гой час, коли піп надягає на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину

зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш,— сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора.— Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї,— сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покритився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм,— почав він,— можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніном і Марксом. Але, коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумают, що ти проти побудови соціалізму в одній країні.

— А я от все-таки настоюю на своєму! — рішуче сказав Іван Іванович.— Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули по суті можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольняти і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой.— Собаку зарито ось у чому: хіба ми будемо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказана вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для игуки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку¹? — кинула товаришка Гатакта.

— Правильно! Я про економіку не подумав, але я подумав, що для маси так буде яснш,— сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота,— різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він.— Це буде не зовсім поганим полемічним прийом.

— Але цей «прийом» може привесш тебе до буржуазної України.

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, л-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будемо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебетувалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван і ванович одмсвляєтьсЯ від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі,— тієї святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно витриманих» партійці в саме до залу засідань Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фаркали люк-си. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. !Je зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепиш дарвіїїзм до соціології.— Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосерсдку, так би мовити, рег ресів Арройоїогит, а найняв би візника й поїхав візником,— це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили до залу засідань комосерсдку.

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

(Григорій Михайлович СТІЛЕЦЬ)

(1899—1934)

Талановитий український новеліст, який залишив нащадкам невелику, н-іє вагому художню спадщину. Був дуже популярний у 20-х рр. Більшість творів присвячено тогочасному селу, його нагальним проблемам, але в центрі їх митець завжди бачив насамперед людину. її душу, проявляючи

при тому непересічний хист художника-психолога. Його стиль тяжіє до неореалістичного, оповідь лаконічна, змістово та емоційно насичена. Життя Косинки в розквіті творчих сил трагічно обірвалося — митця одного з перших заарештували і розстріляли.

Автор прижиттєвих збірок оповідань «На золотих богів» (1922), «За ворітьми» (1925), «В житах» (1926), *Політика* (1927), «Вибрані оповідання» (1928), «Циркуль» (1930), «Серце» (1933). Після реабілітації митця з'явилися книжки «Серце» (1967), «Твори» (1972), «Гармонія» (1988), «Заквітчаний сон» (1989).

* * *

Будучи тонким спостережливим художником, Косинка подавав у своїх творах характерні риси різних соціальних груп на селі, не втовкмачуючи читачеві, що це, мовляв, каже поганий-препоганий куркуль, а тут виступає хороший-прехороший незаможник; так само, як невластиве було для Косинки запевняти нерозважливого читача, що думки й вислови негативних персонажів ще не означають авторових переконань.

Кожне нове оповідання Косинки було справжньою подією в творчому житті маленької «Ланки», де він уперше публічно читав свої твори, перевіряючи їхню досягність на сприйманні близьких літературних товаришів. Він не так уже й багато писав, бо зважував у процесі роботи не тільки кожний образ, кожне порівняння, а й кожне слово. Він часом довго добирив потрібного йому вислову, а добравши, шліфував його так, що в оповіданні не було нічого зайвого, але водночас годі було й щось додати.

Косинчине слово завжди було добре опрацьоване, немовби добре виважене, юно справді — карбоване в прямому й переносному значенні цього слова...

Одною з властивостей Косинчиної творчості було певне послідовне самообмеження, коли письменник ніби сам себе прирік усе життя триматися селянської тематичної царини й ніколи не виходити за її межі. Ставши ще з студентських часів городянином, давно вже оббувшись у місті й при звичаївшись до нього, Косинка, проте, лишився селянином у творчості. Не тільки в тематичному доборі, а й у метафорах, епітетах, порівняннях...

Багато надій покладали на Косинку ще на початку його літературної діяльності, та ще більше можна було сподіватися від, нього далі — адже він увесь час ішов по висхідній лінії, ще не переступивши через свій зеніт.

(Антоненко-Давидович Борис. Спогад
серце гоїє // Г. Косинка. Заквітчаний
сон.—К., 1990. — С. 272—273.)

НА ЗОЛОТИХ БОГМѐ

Уже третій день, як ревуть гарматні бої над околицями Медвина; гукає-еміється ворожа артилерія,—а за кожним її гуком піднімаються до неба криваво-червоні стежки полум'я з селянських осель...

Горить село.

А недалеко, на Гордієнкових горбач, юшить жорстокий бій: старе й мале вийшло з села назустріч непроханому ворогу...

Б'ється червона селянська воля, умирає на своїх осьмушках та обніжках, але боронить тілами, кров'ю свої оселі од армії «золотих ботів».

Клекотить бій, гарячий, червоною кривцею вмитий...

— А наші?! Глянь, Параско, Чубатенко: «За мною, вперед!»

— Та-та-та!..— залопотів крилами смерті кулемет, а з рову:

— Ура, слав-а-а!

— Хлопці, рїж і бий!

— Дай кулемета! Сенька!

І летить... Чуб, як грива на вороному коні, розчісується на льоту вітром, в очах гартується залізо з кров'ю і — смага з піни на губах припала пилом, чорніє... Летить сонячною курявою Сенька-кулеметник і строчить умілою рукою по ворожих лавах...

А бій кипить... Ось уже пішли до бою з вилами, сокирами, а ворог—стіною-муром налягає, щоб розбить селянські ряди...

— Чорна короговка майнула на Козацькому шляху...

— З батареї б'югь!..

— З вилами, на шлях!

Сіра курява пронизалась свистом куль, упала чорним шаром на обличчя людські...

— Прикладом гада!

Затремтіла піщ сонцем стеблом зомліла гречка — похитнулась назад: «Ай!»

Креше полум'я, іскриться, і в диму, як чорні примари, мріють над селом тополі, попелом приладі, жовта, язиката змія блискавкою прорізала дим і...

— Пю-у-уй —цюв-уй... — співають кулі, і рветься гой горбами.

— Юшковці одходять і... куль немає... і...

Страшно, рішуче гукнув тоді до селян Чубатенко:

— За погорілі наші хати, за кров братів і волю нашу — вперед!..

Яксь невідома сила ревнула по-звіркному з грудей селянських, підняла степом помсту і — пішли: окропили білу гречку з медами гарячою кров'ю, поцілували востаннє горби і...

Сонце здивоване стало: похитнулись вороги!

— Слава, слава! — покотилась луна ярками та долинами.
— Чубатенка нема...
І тінь хрестом лягла на гречці...
— Цю-у-уй — цгов-уй... — співають кулі, і рветься пил гор-
бами...
— Гей, хлопці, пшеницею до шляху: ворог нас обходить!
І побігли бойовики до шляху. А за ними Сенька-кулеметник:
вискочив на шпиль, стрічку нову в кулемет заклав, а тоді...
— Ой хто ж оце так здорово вціляє?..
Упав коло кулемета. Червона кров Сеньки полилась на
потолочену пшеницю і, гаряча-гаряча, збігала стеблом на су-
ху землю...
Заплакали села... Уже не чути, як гукає гармата: далеко-
далеко одступило військо «золотих богів», і на місці гарячих
боїв селянської волі лишилась чорна руїна, полита сльозами,
як дощем...
І тоді: озолотило сонце похмурі хмари на заході і втопило
червону багряницю, як той сум, у ставу та й прослало над
пожарищем... Дивіться...
Чорна, обсмалена соха в клуні розп'ялась над кроквами,
як мати над дітьми, а коло погребя, он тати, де таншують
золоті стрілки сонця, хтось заломив руки і з мукою тихо-тихо
чи до неба, чи до себе:
— В ногах лазила, цілувала руки, чоботи... Батьки рідні,
не палить... осінь іде... ви ж — люди, так — ні-і...
Цілі ulиці викошено огнем-косою. Чорні повалені хати,
щербаті повітки і все віками дбане добро, а в попелі тліє горе
матері...
— На Гордієнкових горбах... сини в бою за волю лягли!
Хто зрозуміє їх вічне горе-журбу, хто загляне в їх зотлілі
душі?..
Тільки вітер рве присмажений пісок з попелом і кидає на
стару драну свиту, кидає, прислухається.
У старій драній свиті стала серед двору мати Сеньки-куле-
метника:
— Згоріла Троє малих дітей, як мишенят... І старшого
вбито...
— Стоїть пшениця потолочена, серпа просить, а вони кро-
в'ю поливають...
Ой у полі жито копитами збито...
— Хи-хи!
— Дочко, Парасю, бачиш — під обніжком Сенька з куле-
метом?
— О, зараз з нами, тільки вночі, як голуб коло клуні
пролетить: «мамо, мамо»!

...Копитами збито жито...

—Почорнів, як головешка А такий хороший, молодіш... Це ти, Параско, моя невістка?

— Пшеницю будем жать, як золото, снопи класти, бо горобці п'ють. Як золото, снопи класти...

Через лісу слухала сива тінь діда Андрія, слухала—плакала:

— Стерялась, бідна, з журби... Як чайка б'ється грудьми... О, знов:

Ой не зорі з неба: горе!

Обхопила руками обгорілий стовп у воротях і страшно, нелюдським голосом, заспівала коло дітей:

*Ой голуб ти сивенький,
Ой скажи-скажи ти мені,
Де мій син молоденький?..*

І замовкла, заніміла.

Легко повіяв вітер, далі притих, послухав горе-журбу матері І, зд,чвалось, сам заплакав над потолоченою кіньми пшеницею...

В ЖИТАХ

Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий степ. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий і трохи засоромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні.

— Ну, ну... вже й цілуватися лізе!

Кажу це до сонця, бо юно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забрьохану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бджіл: «Дзік, дзік...»

— Дзік?!

Я починаю сердитися, бо що так «дзік»? Дзік — страшне для мене слово, бо воно нагадує мені про доісність — раз, а друге—в нашій революційній термінології це дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!

Маєте: «Коли,—думаю,— сонце починає шукати дезертирів—до села не піду, небезпечно (такий наш звичай дезертирський), а просто собі левадами, благо ще неділя сьогодні—сплять, в жита».

Так і постановив: левади манять мене зрадливо вербами, городи пахнуть полином, м'ятою, але мій вірний товариш — жита.

Ляжу в долині, де тліє під сонцем Гордіша могила, а переді мною стовповий шлях, Гнилице, Черносливка, даті...

— В жита!

..Одкрасувалиєь —наливаються, через тиждень-другай — коші, а зараз догорають; у мене почати дзвонити коси, серпи, і важкий голос схилився до землі, але в що хвилину старий

чорногуз поважно пройшов травною до болота, поклонився на всі чотири сторони, піймав необережну жабу і під глухий клекіт сполохав на ставищі дику качку...

— От дурна жаба, правда?

Це моє слово до японського одрізана, але після цього я рішуче встаю, підкочую колоші, і сміюся до своїх ніг, а воші ж у мене мінні, рівні, сильні (волоссям обросли, а мені баба казала то — сила); заглядаю у стрижень; там же до мене посміхаються сірі, гарні очі, розпатланий чуб горить на сонці та визирає ще дитяче обличчя Корнія Дізіка

Показую йому кулака й ловлю зором слід чорногуза.

— Треба рушати! Поснідати би не вадило, а?

Але пригадую, що, коли в селі побачить солдат зелену сорочку, спокійно прицілюється з рушниць, наче в суху гербу, і вигукує, стріляючи з ляку: «Стой, ні с места!»

Правда, це буває дуже рідко, бо ми, дезертири,— народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами; засиніло — село наше, а ранок—жита обминаємо. Вирішив не снідати: хіба можна до служби божої хоч рісочку до рота брати?!

...Коп'ях сіна підсмикав, підбив ногами (хай слід затреться), уважно оглянув свою «японочку» — засунув її за пасок штанів, картуз—на очі, а стежкою чорногуза—в жита

Не пішов, а поплав... Бо мені не звикать до одноманітного ритму хлібів, і степ для мене знайомий, як і моя «японочка»: хвилюється ранками, дзвонить хвилями в обіди, а вечорами, коли догорають жита, лягає спати.

Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями, Те'-шик привітає житами, а коло Гординої могили — крайкована синіми льонами плахта з вівса, ячменю і п'яних гречок.

Все так просто, ясно, і раптом:

— Чого це курить степовий шлях?

Лягаю, «Японка» косо дивиться на дорогу, мої нерви приймають пісні поля і, здається, починають підспівувати самі; десь над ухом б'ється крильцями джміль, гуде, розсотує нерви, і мені до болю хочеться піймати його і задавить...

Ще пильніше вдивляюся на закурену дорогу, «кавалерія, кавалерія», проноситься іскрою думка, гасне на синьому льону і твердо рішає: «Убити двоох, трьох, а тоді що буде... Застрелиться».

Але мимоволі кладу за обніжок голову, засовую босі ноги в жито, випрямляюсь тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо: «Дзінь, дзінь!...»

Думаю: «Копит горить під сонцем—багатий ще...»

За півгодей од мене, спиняючи рисю сивого коня, проїхав гнилицьанський багач Дзюба, і жито передало його голосну, трохи чваньковиту розмову:

— Ого-го, брат! Житомирська губернія повна тепер юши, служить не хоче в комуні, а все льогкі хліба подавай!..

А другий на возі:

— Комісарами хотять бути.

— Комісарами?! Хай чортом буде! А то як ніч — з винтовкою до вікна йде: «Дайош!..»

Сіра смуга піску, білий копит коня, а за ними моє непереможне бажання вистрілити, але пам'ятаю наказ отамана Гострого: «Не вилазь і не стріляй». Дивлюся на жилавий деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовнику бджола, посміхаюся та лізу в густий льон.

— Хай буде й так...

Дзінь, Дзюба, дзінь... Це дзвонить степ на обід; мене од голоду починає ссати під ложечкою, і я, щоб заспокоїти його, мимоволі думаю про Дзюбу:

«Мабуть, добре поснідав? Подумаєш, герой який знайшовся: "Комісарами хотять бути"? А хоч би й комісарами?.. Ні, Гострому цього сказати не можна... Уб'є...»

Переді мною проходить житами тінь розстріляного на городі Дзюби комуніста Матвія Киянчука, і мені чогось до болю робиться сумно.

Дзінь...

*Я на бочке сижу,
Под бочкою качка.
Мом муже — большеви,
А я гайдачка!*

І підморгне! Молодець був Матвій, коли вели його...

— Дзінь...

Про комісарів я не думаю, Гострий може одвести вночі й мене купатися до стрижня, а все-таки мені цікаво: «Хто вони такі?!»

Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями—теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго, довго цілує кучеряві голови гречок—п'є меди степові.

Я киваю йому головою своє «не знаю», сам хочу думати про Киянчука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із свого тігва бачу тільки хустку); китиці, мов пучки калини, торкають колоски, вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою маленьким вихром і танцює.

— Плювать мені тепер на Гострого! Іду назустріч, може, хоч пиріжка дасть, коли не з нашого села... Дезертирові все ожно! Ачхи, кучерява! Ой, злякається... З неділею, куди йдеш?!—не сказав, тільки подумав: «Невже Уляна?»

Я од здивування підсунув на лоба картуз: «Що ж буде далі?»

Стояла переді мною справжня Уляна, а з нею стояла обора панська і шість волів у плузі—орали степ колись...

Степова дичка — запалена, засмажена, а очі — два жучки... Воду носила.

— Здрастуй! — і стала.

— Здорова будь, Уляно! — хотів посміхнутись і не міг: вона довго дивилась на мене, видно, думала, а коли її око впало на моє драле коліно, де спокійно лазила божа корівка, — соромливо засміялась, тільки губи якось по-дитячому затремтіли, на колосок покотилася непомітно сльоза... Сині очі питали мене:

«Хіба ти, Корнію, забув ясла коло чорного вола Зоряна?.. А коли цілував мої очі—на сміх показував через вибитий сучок зорю, казав: «Вони схожі на неї, правда, Улясю»?

Я простяг руку, але не знав, з чого почати розмову, і якось по-дурному спитав її:

— Тебе, Уляно, тепер і не впізнати...

І тихо впало на дорогу її слово:

— Змінилася.

А далі я просто не пам'ятаю, що сталося: вона зайнялася, рвонулась до мене і глухо крикнула:

— Які вороги ми... Ні, Корнію, нам не так треба! Ходім сядсмо.

Я сп'янів... Не знаю, що питав у неї і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювались жита, затремтіли від радості льон і гарячий вітер припав грудьми до землі.

Колоски слухали:

— То й досі такий славний, Корнію... Хочеш цілувати? Цкуй, хай хоч один день буде наш!

І гладила рукою мій чуб, а його розчісувати уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя...

Вона засміялася:

— Хіба ти не знаєш мого Дзюби? То, Корпію, зуби чортові, а не Дзюби!

Я поклав голову її на коліна і слухав, бо це була загублена в житах моя доля:

— У мене так наче пісню хто спитав: «Тільки й мала мати три сина й три дочки...»

Я боявся сліз і п'яно запитував Уляну:

— Правда, тепер наливаються жита? А в нас,— скоро в бір підемо,— життя панське, а голод собачий — прийдеться грабить День іде і смерті ждеш. Товаришів у вас багато?

— Ех, Корнію! Наливаються... Стій, скажений, не рви!

Я бачив на тонких поділках Уляни гарно вишиту мережку, на пазусі — кленове листя, і все кругом було п'яне, а червона хустка зайнялася й горіла степом од краю до краю!

— Улясю... Тепер мені нічого не страшно!

— Мила Улясю...

Шептали колоски, а вона соромливо підсмикала хвартух, кидала мені морелі і боязко, з тихою журбою, нагадувала:

— Піду до матері, це ж він поїхав до волості заложником, а тож нікуди не пускає...

Барю Уляну й у двадцятий раз, а може, востаннє, запитую клинове листя:

— І досі любиш?

Льон заморгав.

— Ой, безстиднику, хоч би не питав: «Любиш?» — пере-
кривила й додала: — Проковтни морелю, а потім попрощає-
мось.— Тихо поцілувала, рвонула льону горстку, й очі були
сині-сині, мов льон, а хустка гасла.— Прощай, Корнію!

Далі по-старому повела бровою, моргнула й засміялась.

— Наливаються жита... Більш не треба, прощай! — Покло-
нилася низько на шляху і покотилась зеленими вівсами у
веселу Чорносливку до матері.

Дзінь... Дзвони, степе! Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів стспу мое серце. Лізе божа корівка, беру її ніжно на руку й запитую: «Хочеш на коліна, до сонця?»

Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по-твоєму, як держуся? Але ти не знаєш, ні, ти не знаєш, що я, Корній Дізік, п'яний сьогодні в житах, а? П'яні жита, розступіться! Плювать на смерть Гострого, я співають хочу, чуєш, степе?!

Ой що ж бо то та за ворон ..

і горить переді мною ще й досі Гордіша могила під сонцем, червона хустка Уляни і я — коли згадую своє дезертирське життя...

Питаєте про Матвія Киянчука? Розкажу, але не зараз, бо в житах загубилася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співати, як співають старі, коли згадують молодість, а я ще хочу співати!

МАТИ

А працю ту, що виросла із поту
Твого гарячого в жнива,
Що сипалася зерном через гору
У кіш дубовий до шина,—
Забрали в тебе ми не так, як таті,
Але розбоєм в білий день,
Коли кипіло сонце на загаті,
І гукав півень до гостей!

Т. Осиачка

Кінь, запряжений у нового кованого биндюга, стоїть уже давно коло воріт; на возі лежить засланий брезентом жатий пірій, а в передку чорніє стара кирея.

— Я поклав тобі, сину, кирею про всякий случай,— каже до мене смутніш, тремтячіш голосом батько.

— Ну, от! Не люблю я ваших жалощів! — вигукую сердито коло порога, брязнувши цеберкою.— Заберіть назад її, чуєте?

— Ех, сину, сину,— промовляє докірливо батько,— не кричи хоч ти вже на старого, бо так закричали мене за цей місяць — жить не хочеться!

Мене пориває підійти до батька, взяти його широку, з рубцями од кісся руку і поцілувати її, щоб він залишив собі у пам'яті цей поцілунок на ціле життя

Але я, прикусивши до болю нижню губу, поспішаю до хати: так, батькова правда — надходить велика буря.

Хмари вже заступили під лісом кавалерію, що брела по перса коням житами; чорне сонце, втикане багряно-червоними стрілами на вітер, запалило за селом вітряк, і гарматні ядра, перегукуючись свистом при зустрічі, лягають на нашому, польському боці, мов ті підсвинки у вибоїні дороги, не розриваючись...

— Уже не видно й одного поляка,— каже, зіп'явшись коло вікна, мій менший брат; сестра-десятилітка сидить на долівці та кус сльозами підніжок столу— не слухає, а коли стукнули двері, брат злякано плигнув, мов топ шкідливий кіт на покуття; тоді чорна тінь упала з вікна на змучене лице матері, на розірвану з гарячки на грудях сорочку; підтичка сієї сорочки з товстого, тканого ще на локті полотна, а станок— жовте, солдатське.

— Андрію,..,— закашлялась вона, вимовивши моє ім'я, -але говорити було важко, а сестра струснула ка лице сльозами, примовляючи:

— Ой матінко-вугінко, де ж нам тебе зустрічати-виглядати-и-и?..

— Не застуй світла матері! — вигукнув я з якоюсь люттю на брата, що сів на лаві та дивився зляканими очима на хвору.

Мені такий ж;іль та сум... У нашій хаті, ще як писав брат Петро, все по-старому, все благополучно: блискуча піч стоїть, поколупана до цегли, стіл чорний, аж вилискується під лепом, і паляниця на тому столі з дрібком солі, а вікна низькі й малі — вони дивляться тільки на купу гною під повіткою, а більшою шибкою вгорі крайок лісу закреслюють.

— Таким, сину, як ми,— казав батько,— коли нема заробітків— нема життя. Конем орудую, а все наче з рук падає, все думаю: сходив Херсонщину, троє ліг протрубив у шахтах, у Кривому Розі, а ви дома на півдесятині злидні посіяли — наче мало ще нам їх і так!.. Така була сила в мене — одвірок виломлю рукою,— зносилася: ні сходив, ані спив,.. Та хіба тільки я такий?!

А мати на долівці, ка соломі, де в головах старі баранки лежать сиві, за брата заступається:

— Не займай його, він малий ще... — видавила вона з грудей разом із кашлем ці слова, а потім хотіла ще підвести руку до сестри — не подужала.

Я, ковтнувши солону сльозу, сказав:

— Ви ж не вмирайте, мамо, чуєте? Не вмирайте! Я привезу сьогодні доктора, чуєте?

Мати поворушила головою — одмовлялася, а далі розплющила свої великі очі, як обвалені копитом ямки на лузі з водою,— пильно вдивлялася в моє обличчя: здавалось, давно-давно вона колись його запам'ятала собі, хотіла щось промовити — не можна; губи ловили повітря, а голосу не було. Я спам'ятався: треба їхати!

— Простіть мені, мамо,— сказав я, ставши на коліна Батько, що стояв коло порога, голосно заривав, підхлипуючи подитячому так само, як і сестра, на всю хату: брат Петро пригнав з поля корову ще в полудень, нарвав їй пічки, нагодував, усе того хазяйства миршавого доглядаючи, а на крик у хаті став на порозі з латаним мішком у руці, а такий був, мов камінь той німий...

— У другий раз...

Мати мовчала.

— У третій раз...— І я підвівся рішуче на ноги, а вона глухо мовила:

— Бог простить, сину... Не їдь тільки, дитино...

У матері знову починалася гарячка, їй знову лили на гаряче тіло самогонку, а брат Петро, засукавши рукава, розтирав.

У хаті засмерділо горілим зерном: це батько з Петром випорожнили на материні ноги останню пляшку самогону.

Батько поклав кулака, мов горнятко загоріле, на стіл,— сказав:

— От жисть! Польський офіцер своєму собаці ногу перев'язував, а ми, виходить, гірше від собак здихаємо?! Біжи, Пелька, ще до Одарки по самогонку,— наказував він братові.

Петро взяв на лаві пляшку, міцно стиснув для чогось у кулак пробку, вискочив у сіни, але не встиг причинити двері, як гукнув:

— Ой горить десь на селі! Це, мабуть, на Джулаєвому купку, а дим валує аж убереги!..

— Катай по самогонку! — гостро наказав батько.

Ми вийшли з хата разом; пахло димом, а кутком 'заливались, • авкаючи, пси; село ж було німе, сторожке й люте; я мовчки одломив з верби молодий лубень — поганяти коня. Петро підбіг ю воза, хотів, видно, щось мені сказати — не посмів, а батько йому вслід:

— Одна нога —тут, а друга —там! —І брат, оглянувшись, побіг по самогонку.

— Може, й не слід їхати?—поспитав обережно, прислухаючись до гарматного клекоту, батько, додавши: — Все рівно мати не діждеться того доктора, а сам десь накладеш головою або з конем до Польщі замобілізують!

У мене в серці за ті слова закипів жаль до батька, що не міг слова йому сказати, а лише мовчки одчинив ворота та повісив на них кирею чорну,—хай дома залишається, коли вмру по дорозі,—ударив дубцем коня, рвонувши ліворуч віжку, і биндюг заскакав по сухій дорозі, вистукуючи гальмом так, як за городом вистукував кулемет.

У передку мого воза, в навмисне зробленій скриньці, лежить револьвер. Чи не хотів спитати мене про його брат Петро?

Я думаю: «Треба було залишити його дома, бо я не знаю, чи доведеться мені повернутися додому, чи ні?..»

Шумлять перед дощем придорожні верби, шумить городина, а з верби, зриваючись на вітрі, летить ворон, крикаючи...

...Поляки мобілізують підводи. Польська армія, зодягнена в сіро-зслені німецькі шинелі, що нагадують колір жита, коли воно красується, розхристалась із дисципліни й перелякано котиться перед босими більшовицькими частинами на захід; наше село, як місцевість, де є стратегічний міст, сьогодні вдруге намагалися зайняти більшовики, і, повертаючи до Джулаєвого кутка коня, я не знаю, хто ж нарешті в селі зараз: паїш чи товариші?

— Хто б не був,—кажу вголос до себе,—але в підводи не пошу. Плювати мені, що б'ється в гарячці армія,—у мене дома гак само б'ється мати!..

Я міцно стискаю руками віжки та здержую коня, що за кожним пострілом з гармати кидається злякано то в один, то в другий бік, і під сміх польських солдатів, що стоять на розі Джулаєвої вулиці, потрапляю у бойову смугу...

— Ог молодець хлоп,—гукає до мене один солдат.— Сам до штабу їде, правда? —сміється він золотим зубом у передніх яснах до свого товариша.

— У його віз добрий, прощ пана, до Варшави вирядився,—глузує той, показуючи багнетом на новий стан коліс у моєму возі.

Мені хочеться крикнути до цього чваньковитого «жовнежа»: «Не до Варшави, брешеш, а до Зеленогаївки!» Але в моїй уяві лежить, як і зараз, розхристана мати, що рве з гарячки на собі сорочку, а брат Гістро, засукавши рукава, розтирає їй тіло самогонкою,—і не може через це зірватися таке слово

Я б'ю по жижках коня, обминаю обгорілий паркан, де кричать та плачуть, мов божевільні, люди, та пускаю коня вповодж переляканого села на всю прить...

Я знаю одно: серце моє запеклося на руїнах пожежі, що подекуди ще й досі горіла, спопеліло стражданнями села, і, коли горло здавили сльози, я хотів витягти із своєї скриньки револьвера й стріляти кожного, кого зустріну по дорозі в шинелі, що нагадує колір жита...

— Стій, ти здурів, чи що? — гукає до мене з-під повітки дядько Василь.— Куди це ти вирядився? Я колеса з воза поховав, а ти панів до Волині підвозить рішив?

— По доктора... Мати!..—кинув йому шд повітку слова, що змішалися з рясним дощем та заховаїи в золото-синіх оінях блискавки дядькову постать... Я накрив брезентом свою схованку та взяв конем до воріт, бо назустріч, похитуючись у слідах, скакала мокра від дощу, мов той хлющ, трійка польських кавалеристів.

Я захолюнув од такої зустрічі.

Так, не для слави польського офіцера будуть ці рядки! Але їх родила та велїжа й справедлива у віках ненависть мого народу. І коли полковник, майнувши чорно-машновими краями плаща, ударив мене нагайкою, різнувши кривавою смугою моє лице, я хотів був в ту хвилину лише запам'ятати риси цього звіра.

— Бо кіокго»!.. — вигукнув він кінець лайки російською мовою, запитавши знову польською: —Ти ховаєшся? Польща боронить тебе від більшовиків, а ти не хочеш їй служити, хаме?!

Його кінь хрипів під удилами над моєю головою, а пан офіцер, не почувши крику та благання, запитав у своїх солдатів:

— Со ТО ісгг? Со?! Хлоп німий, як скотина!

Один з кавалеристів ехидно засміявся, вклонившись навіть на сидлі офіцерові, але другий суворо дивився на сцену та стримував свого коня; я витер тоді рукавом кров, що стікала з рани, і спромігся сказати офіцерові польською ж мовою лише троє слів:

— Дякую за визволення!

О, він зрозумів! Люто сіпнувши за вуздечку свого коня, пан офіцер сказав до солдатів веселий дотеп, а далі гостро наказав:

— До штабу! Ця собака—більшовик... У-у, голота!

— Український інтелігент, проше пана полковника? — засміявся, запитавши, влєсливий солдат. Він, видко, ждав лише наказу, бо нагайка в руні, з жовтим лисячим хвостом коло ручки, аж підсакувала в солдата, але наказу не було: офіцер поспинав. Він тільки подивився на солдата стомленими очима.

де можна було побачити доручення, що пахне у військових єдиним словом «смерть».

І знову польська команда, грязь під копитами коней і метушлива думка, що бігає в мозку, мов сіре польове мишеня, коли шукає загублену нору.

«Батькова правда.— каже до мене це сіре мишеня.— Мати, мабуть, померла, а твоя смерть — праворуч, на коні. Хай-но тільки за село виїде солдат... Не віриш?»

— Ні,— відповідаю, скрихаючи зубами так, що мишеня раптом десь зникає несподівано, як і з'явилося, а губи шепочуть лише одне: — Застрелити, за смерть матері та свою, хоч одного з армії, що носить житній колір шинелі,— рішив я, підсунувшись до своєї скриньки та хруснувши пальцями: задубіли після дощу руки.

А кінь мій, мов у тій пісні, зажурився та, спотикаючись, ішов поруч із гнідим кавалерійським туди, де глухо крякали в житах кулемети, де брели зарошені люди, де впало останнє, перед дощем, гарматне ядро, розколовши надвоє коло школи старого осокора.

Ми їхали мовчки недовго.

— Пан — інтелігент? — запитав мене несподівано солдат польської армії.

— Так, учитель,— збрехав я, не розуміючи, до чого йде мова.

Він засміявся, додавши суворо:

— Так не можна відповідати польському офіцерові, розумієш?

Я мовчав.

«Хіба можна було,— гадав я,— сказати цій потайній собаці про смерть моєї матері? Хіба можна...»

— Часи пан має? — запитав він знову, не спускаючи з мене пильних маленьких хитрих очей.

— Де там у нас часи ті будуть! — відповів я не в тон солдатові, глянувши мимоволі на захід, де ховався під лісом довгий хвіст польського обозу.

— ! нічого не має? — спинив він рангом мого коня, а сам скочив із сідла на землю.

Я встав з воза й ждав.

«Не може бути, що він хоче розстріляти мене таким способом».^— подумав я, приготувавшись до оборони на смерть.

— Йолоп ти, чуєш? — крикнув легіонер, розмахуючи кулаками.

Мені було зрозуміло, що, коли людині втрюх розрубали нагайкою лице, коли вона має десь у схованці револьвера, це трохи скидається на йолопа, але я, мабуть, мав тоді такий вигляд, що сержантові довелося вжити такого влучного порівняння.

— В чому річ? — поспитав я, здивований, у солдата—Ведіть мене до штабу!

— Не вдавай дурня! Вивергай кишені, сарака! — тукнув останілий легіонер.

Мені зробілося смішно. Так, тепер я розумів — і мовчально вивернув; із кишені впала додолу лише квитанційна нотатка «О приемке продрозверстки», яку я нахилився підняти та сховати знову, аіе сержантові не сподобався мій рух, він злісно гукнув;

— Не руш!

— Квитанція за продрозверстку,— пояснив я, підіймаючи папірця.

— Розстебни сорочку,— спокійно сказав до мене сержант, оглядаючись злодійкувато на всі боки та підганяючи словами; — Скоріше, скоріше!..

У мене на грудях, на синьому шнурку, висів маленький позолочений хрестик — подарунок матері, коли виряджала мене колись до війська.

— Здійми,— ялось тихо прошепотів він, і, коли я передав цю здобич, він уважно додивлявся до проби, а потім махнув чогось рукою: «Казна-що, мовляв, але прихопиться», витяг із-за пазухи великого гамана й положив туди мого хрестика...

О, в тому гаманці були не тільки хрестики, що мати вартість таку, як мій!

Я взяв на мокрій землі шнурок та нотатку.

— Рушай! — сказав незадоволено сержант, додавши: — За образу честі польської армії я повинен був тебе розстріляти, як пса. Так, як пса, Але зараз маєш підвозити до більшовицьких позицій набої, зрозумів? Ти не більшовик?

— Дякую панові офіцерові! Ні — вигукнув я радісно, лише для гонору назвавши героя хрестиків офіцером... Але які прекрасні наслідки мало для мене це слово!

Сержант похвалив мене, що я такий, мовляв, розумний хлоп, що навіть польською ?лювою володію.

— Рідко трапляються такі хлопці,— зробив він зауваження.— Навіть українські інтелігенти...

Але я не слухав; мене охопила така радість, що зможу нарешті проскочити бойову смуту, зможу потрапити до бойового сектора більшовиків, де перед моїми очима стояла поза арміями лише Зеленогаївська лікарня... Я буду ридати перед лікарем так, як ридав мій батько, коли я прощався з матір'ю... Лікар повинен поїхати—це моя постанова...

і я гнав коня до польського штабу з такою силою, що мій пан сержант лише посміхався:

— О, ти гарячий!—приказував він, гоноровито осмикуючись, коли ми під'їздили до штабу.

Дощ перестав. Він гнав на захід патлаті хмари, а над лісом вималював широку синю смугу, схожу на Дніпро коло Зеленогаївки. У ту смугу, здавалося, вітер вмочив старі дуби ще прадідівського бору — таке було суворе й грізне небо.

На нашому, польському, боці хмари вгорі плывуть до тієї смуги чорними кораблями — ще хвилина, й синя смуга, що нагадує Дніпро, не вмістить цього небесного флоту! Десь далеко лунає канонада. А за селом, де штаб, з гарячкою та безпорадністю одступає до бору польська армія.

Валка селянських підвід вантажить під лайку сержантів набой; коні місять ногами грязь, а ящики ламають своєю вагою тонку шалівку возів, і, коли вже підводу навантажено, на воза вискакує, кидаючи туди товсту солдатську торбу, сержант; він злякано оглядається назад, де за горою йде густа, без перерви, перестрілка, хвилину щось думає, а далі люто б'є коня та вигукає знову лайку на дядька, що коняка, смикаючи воза, заляпала його гряззю.

Селяни, зрідка молоді, схиливши до землі голови, біжать по грязі, не сідаючи на вози, поруч із кіньми — така важка дорога.

— Сідай, бо далеко бігти! — глузує на возі сержант, задоволений, що він нарешті таки осідлав собі цього дядька в далеку дорогу...

До нас підбігає схвильований старшина польської армії:

— Я маю їхати, коня забито...

Але мій сержант на цей раз не забув, видно, наказу свого начальника:

— Проше пана капітана, але хлоп з наказу графа має підвозити кулеметні стрічки до більшовицьких позицій!..

Офіцер побіг до двоколок Червоного Хреста. Воші спішно підвозять, перекладаючи на селянські вози, поранених; кіннота гусарів у галоп виїхала пашнею на праве крило; вже сутеніє, я боюся, що польська армія зрушить під натиском раніше, аніж я зможу виїхати на гору, де є надія проскочити до Зеленогаївки.

— Басію! Накладай! — підбадьорує мене наказом сержант, показуючи рукою на ящики з кулеметними стрічками.

Під вербами стоїть недобита сотня солдатів.

— Зрадники, що покинули праве крило, — пояснює лаючись сержант. А «зрадники» стоять під вербами, слідкуючи очима, як поспішно тікають сержанти з офіцерами, і рішуче одмовляються вдруге йти на фронт.

— Повстання? Більшовики?! — долітають до мене окремі слова запіненого офіцера, але в цю ж хвилину солдатів оточують штабні сержанти, а під верби, де ми стоїмо (я вже навантажив кулеметні стрічки з французькими написами), здержуючи коня, летів мін хрещений батько сьогодні — граф Яромірський.

— Пане граф, пане граф! — затукали з усіх боків, підбігаючи до змиленого коня графа.

— Со Ю ~~я&l~~? — якомсь верескливо вривався мені голос графа.

І тоді, пам'ятаю, виступив серед німого мовчання солдатів, що стояли оточені озброєними сержантами, один. Так, я ніколи не забуду ні цієї хвилини, ані його слова.

— Я вмру,— сказав він,— мені тепер однаково, чи розстріляють більшовики, чи свої, але з фронту, хай знає це пан полковник, втекли сержанти... Хто ж тоді зрадник?

— Зрадник! Розстріляти його! — загукали сержанти, але зустріли в очах солдатів таку люту ненависть, що ніхто більше не промовив і слова.

Солдат. На фронті немає людей, нас залишили, прошу пана, без жодного зв'язку, більшовики наступають колонами, вистрілюючи нас, як дике м'ясо... Ми мали сотню, а лишилося...— і він обвів рукою недобитків своєї сотні.

— Більшовик! — різнув пан полковник на всю руку нагайкою, як і мене, солдата, але спам'ятавшись, вигукнув команду, а потім сказав:

— За Річ Посполиту, собако, а не сержанти. Сержантами керує штаб, а не голота! Хто одмовляється йти на фронт?

Солдати були німі; тоді ще раз повернувся конем коло сотні граф і, щільно зціливши зуби, глянув на готових стріляти сержантів, наказав офіцерові:

— На фронт!

Залунала команда. Солдати, вирівнявши похилені голови, пішли вдруге на фронт. До мене на воза, з наказу героя хрестиків, сів побитий графом солдат з кулеметом, і ми рушили під більшовицькі позиції.

Я повинен був бупі задоволений,— по мені ж сьогодні ходила почесна нагайка, що так уміло посилала на фронт солдатів...

Вже зовсім смеркаю. На польській позиції, десь на лівому крилі, горить прожектор, а в моєму серці горить біль,— він вилітає, бачиться мені, червоними ракетами та сіється іскрами над Зеленогаївкою, а виття собак на Джулаєвому кутку виводить перед очі тільки матір... Туга на серці мов та сажка на пшениці.

— Важка дорога, кажу я до свого коня, зляжу з воза, як то роблять старші люди з нашого села, та біжу темної ночі поруч із конем.

— Я не хочу по-дурному вмирати... Не хочу, розумієш? — шепоче, звертаючись до когось невідомого, солдат. Він так само, як і я, злазить під гору з воза та йде вперед, спотикаючись іноді на кінці при дорозі.

Біле око прожектора викинуло на зеленога'ївську дорогу пасмо світла, а на горі, де лікарня, тліли в вікнах далекі вогні — о, я знаю цю дорогу!..

Але я знаю ще одну велику таємницю, невідому солдатів; ранком, коли кричали горласті півні, а сонне село прордерло до сонця заспані очі вікон—тоді більшовицькі полки, що несли в руках розірвані знамена своєї армії, що наступали босі й голі на польські позиції, було підсилено бойовою кавалерією Котовського.

Вона цілий день під гарматним огнем переправлялася поромами.

— В обіди,— каже до мене солдат,— матроси, голі по поясу, оперезані навхрест кулеметними стрічками, наступали з такою одвагою, що польська армія встояла лише познанськими полками. Ви нічого не чуєте? — запитує він, удивляючись в темну ніч, в далекі вогні лікарні.

— Ні... То, мабуть, дме після дощів сухий вітер,— відповідаю солдатіві.

Він мовчить. А на фронт, обминаючи нашу сотню, спішно, тихо вигукуючи коротку команду, що шипить у вимові поляків, як шелест пашні, летить кінноту.

На нашому правому крилі такий спокій, що, коли лопне постріл-другий, не віригься, що тут захрясла в пашні ціла армія...

«У нашому селі тепер теж спокій»,— думаю я.

А глухе, далеке виття собак, що летить до мене чомусь із погорілого Джулаєвош кутка, гостро, до болю, коли хочеться плакат, замкнуло мої мислі на порозі нашої низької, мов та печериця під горою, хати.

Я знаю: батько вийшов на ганок — у хаті так душно, аж млосно, а діти сплять де хто впав, одна тіїьки сестра — ввижається— сидить при гасничку над матір'ю...

Мою думку шарпає знову бліде лице прожектора, що намагається прорізати чорну основу, яку так таємниче -заткала сьогодні ніч.

— Повертайте ліворуч,— каже схвильований солдат.

Я починаю його ненавидіти: чого він трусить? Смерть? Хіба глупої ночі не однаково маю вмерти, коли доведеться, я?

Мої мислі горять, а тупий біль закипів уже люттю.

— Його ж ім'я,— починаю іронізувати я,— історики польські можуть зарахувати під загальною назвою безіменних тисячних героїв... Хай радіє сьогоднішня ніч, коли десь по костюлах його землі буде проспівано вічну пам'ять, коли...

«Андрію!..»

Я кинувся, оглянувся назад: так, це ж був голос моєї матері, але в мене перед очима бігають перелякані та суворі очі військо-

вих, а десь далеко за лунами, по той бік Дніпра, ясно горять ліси.

З фронту летять назустріч замилені коні, офіцерам передають коротку, тривожну, мов журавлине «кру» перед бурею, звістку:

— Має наступати Котовський...

— Котовський?..— повторює чомусь мій солдат це ім'я.

Ми зупиняємося; сотню розбивають на відділи, з п'ятидесяти душ, та ведуть у долину, звідки сторожко долітають глухі накази. Моя стійка з набоями — це місце польового штабу; шумлять телефони, хтось нервово повідомляє, що на праве крило густо наступає піхота, а в резерві — кавалерія...

Піхоті дають наказ приготуватись до зустрічі.

— Така погана позиція.— з тихим незадоволенням кидає на землю хтось із авторитетних ці слова, що летять, здається мені, разом із дикими качками на той бік, до Зеленогаївки, де чути бадьорий крик, уривки пісень та глухе рокотання вітру...

— Сволоч наступатиме цю ніч востаннє.

Не говорить той самий голос, запитуючи:

— Гайдамаки прибули?

— Так...

— На фронт виїхав граф... На фронт виїхав граф,— шипить хтось нервово у телефонну трубку...

Я безнадійно набиваю рептух пирію, підв'язую коневі до оглоблі. Хай не ірже, хай не хрипить тривожно мій кінь!

Огні Зеленогаївської лікарні погасли; я не прислухаюсь, як раніше, до рясної перестрілки на фронті; це має бути смерть в ім'я життя, але життя моєї матері, мислю, догоріло, а майбутнє братів із сестрами спотикається темної ночі в безвість...

Заплющую очі, а хтось засвічує старечою рукою лампадку перед чорними іконами в нашій хаті так, як колись засвічувала мати в зелену неділю, коли пахло чебрецем та любистком...

У мене тихо котяться по віщу сльози.

— На фронт виїхав граф,— шумить. Не знаю, чи то вітер, чи телефон.

Іржуть коні, а коротка літня ніч уже скидає чорну кирею над борами — сьогодні буде золотий день!

Я дивлюся з тупою цікавістю на заспані синьо-білі обличчя солдатів, що нагадують мерців, на радість їхню, коли вони вітають один одного, жартуючи, що більшовики побоялись наступати, що їхня, польська, армія—непереможна армія!., Мені хочеться сказати словами з якоїсь старої сентенції: «О шляхто польська, скільки гонору й чванства маєш!..»

А моє серце щемить, коли слідкую, як назустріч сонцю летить ключ сонних, сполоханих за Дніпром качок, а слідом

за ними,— не вспів іще НХЮ запропонувати вистрілити,— з диким свистом летить гарматний постріл та б'є на приціл позад нас.

Пашня, степ, фронт стрепенулися! Телефон, замаскований десь під моїм возом, зашипів словами: «Кавалерія, Котовський, кавалерія...»

Я загнуждав переляканого коня та встиг запам'ятати знайоме обличчя солдата, якого підвозив увечері: він стояв на колінах коло кулемета, а очі потопали на сході, де вплив уже наполовину криваво-огненний диск сонця.

— Смерть! — крикнув солдат йому назустріч, а сам упав головою під копець і, не слухаючи команди, стріляв у розірвані кіньми тумани.

Хрипів степ, ішла атака, а на землю, скошений кулями, упав крик першої лави більшовицьких полків:

— Дайош Варшаву!..

— Варшаву-у!.. — засвистіли кулі, але я повернув коня, де на возі ще лежали два ящики з набоями, і полетів слідом за штабними кавалеристами; воші, заглядевши чорно-малиновий плащ, раптом зупинилися: на позиції, оточений сержантами, скавав на вороному коні граф...

— Пане полковник, навіть трупами не стримаємо наступ,— каже, схиливши голову на буйну гриву коня, знайомий мені голос.

— Що?

І граф поскакав на позиції, а мене з конем знову погнали сержанти до бойової лінії...

— ...Козаки! Ви повинні не осоромити перед польською армією матері України...

Це були останні слова, що долетіли до мене з долини, де з червоними верхами на шапках шикувалися до бою гайдамацькі курені, слова, що нагадали мені якусь стару драму мого народу... І я знав добре, що не осоромлять гайдамаки польської армії, а може, навпаки...

— Смерть!!! — захрипів степ єдине слово солдата, коли гарматне ядро прорубало ворота фронту.

Закипіла запекла атака... Кіннота обох армій зустрілася, і тоді ж кавалерист-більшовик, що вилетів із туману і став у стременах на польському окопі, прицілився з револьвера й випустив сім куль слідом за вороним конем графа, що летів у закривавлених удилах...

«Ні, я таки проскочу сьогодні до Зеленогаївки!»— стукає моє серце якоюсь звірячою радістю, але я вже не певний, чи це моя думка, чи ні, я тільки дістав з воза револьвера і спокійно кладу його до кишені.

— Ящики з набоями — додолу!.. Хай попрубує тепер сержант...

Я на хвилину закам'янів: кавалерист надвоє розколов голову якогось сержанта, його кінь крутнувся на окопі, мов дзига, він спіткнувся на німий кулемет, де сидів солдат, що вигукнув божевільно перед боєм слово «смерть».

— Я—бідніш! Не рубай!—підняв він праву руку над головою.

— Не пан?!

Кавалерист дзвінко вилаявся, але закривавлена смужка сталі в його руці ударила з розмаху кулеметну цівку, а польський солдат удруге вигукнув з жахом:

— Я — бідний!

— Трудно, братан, руку здержати,—якось не по-військо-аому сказав кавалерист, хитнувшись на сідлі, і впав навznak на землю.

З долини, займаючи праве крило польської армії, пішли в контратаку гайдамацькі курені; польська піхота збігала в долину, мов каламутна вода...

Так, більшовицькі полки робили останній наступ, і тачанки з кулеметами вже забігали, скригаючи немазаними колесами, в саме серце польської армії! —в зону польового штабу.

— Ні, не привезу я лікаря до матері... Смерть,—кажу я вголос ці слова, а Зеленогаївська лікарня горить у цей час так піхо та ясно.

То польська армія, залишаючи села, палить, щоб ворог не скористався, природну позицію!

Залізний дах лікарні вогненно піднявся над осокорами, а дати все заглушив тук гармат та крики поранених.

Я, забутий у бойовій гарячці штабними сержантами, стою коло коня та жду хвилини, коли нарешті польська армія зрушить із фронту. Це мусить бути —я знаю—так само, як і те, що краще вмерти, аніж повернутися тепер без коня додому!

Я жду. В мене цокотять зуби в такі якомусь божевільному ритмові бою, а рука тремтить у кишені, де я заціпив, заломивши нігті, револьвера, бо мені хочеться стріляти...

«Котовський розбив гайдамаків...»

Не знаю, хто кому сповістив цю страшну для польського штабу звістку, але армія оголила фронт, залишаючи більшовикам кулемети, набої, навіть гармати.

З коня зняли тяжко пораненого графа, прослали шинелю на моєму возі—його рушницю поклаї в головах та, доручивши проводити двом кавалеристам, погнати в долину, куди бігла тепер перелякана армія не хвилями, а мов та отара овець: вона втратила дисципліну, не слухала команди, не оглядалася назад...

— Варшаву-у-у! —дунали позаду крики більшовицької кавалерії, що летіла побідно, рубаючи по дорозі тих, хто мав митній колір шинелі...

Мене не зарубають: я—підводчик. А все-таки (я накинув під возом гальмо на гвіздок) уся сила моєї енергії тепер: вискочити на дорогу до Джулаєвого кутка,

— Стій!

Польські солдати багнетами спинили мого коня, а на протест кавалеристів, ідо я везу графа, почали лаятися: вони поклали на воза свого пораненого товариша.

Я глянув на його обличчя: це був той самий солдат, що так боявся смерті. Той самий, що крикнув: «Я — бідний!»

Ет, один чорт! Солдат, граф — це було мені однаково: я ж був для армії лише підводчик—частка затоптаного кіньми села...

— Скоріше, хлопе! —шипить не своїм голосом кавалерист та б'є нагайкою вповдовж спини мого коня. За нами лунко кричить, мов недорізаний, степ, А голос степу — це голос цього кавалериста: він хоче копнути матюками дорогу, хоче лайкою в бога висловити трагедію своєї армії!

Тоді я забуваю на хвилину про матір, тоді мій гнів та лють шарпає смужка вирваного кінського волосу на спині, а сам я, мов божевільний з радості начальник армії, що перемогла, дивлюся у вічі смерті. О, я тепер знаю, що втече до польського обозу лише той, хто не оглянеться аж до самого лісу назад,— хто кінний.

З мого села десь під горою, у вишнях, скрекоче кулемет.

«Це дякують панам джулаївці»,—проскакує в мене думка, але кінь спотикається на копець, віз підскакує, а очі графа з ненавистю та болем дивляться на мене: він хоче дати наказ кавалеристам, він намагається висмикнути з-під себе поранену руку, дає зрозуміти, що треба спинити коня,—толї я гукаю на все горло «гиття!» — мені треба ще заглушити белькотання закривавленого графа,..

Уже недалеко перехресні шляхи —накочена дорога до Києва, а глуха, з двома стежками у зеленому спориші,—до мого села. Я вирішив, що це буде межа, де не повинно справдитися батьківське слово.

Хай хоч сьогодні я не буду конем, що хтось має вивозити на мені гній до свого сухого поля... Хай не сміється дядько Василь, що я поїхав підвозити до Волині панів!..

Я спиняю коня... На горі ще йде бій, але польська армія біжить до бору не тією дорогою, куди погнали мене кавалериста — до польського штабу за селом,— вона тікає пашнею, навпростець прямує до накоченої дороги, де підскакує в голу-бому диму гарматних пострілї».

На місці польського штабу лежать—невідомо, мертві чи поранені,—солдати, розламана кухня та солома з сіном, що розтрусили возами селяни.

Я зовсім спинив коня: граф застогнав, плюнувши лайку в обличчя пораненого солдата. Їло лежав без пам'яті цілу дорогу. Один з кавалеристів вихопився конем за вербу: воші були здивовані, що штаб та Червоний Хрест зникли невідомо куди.

— Що сталося? — кричить, ешшяючи коня за два кроки од воза, переляканий кавалерист.

— Нічого! — відповідаю та стріляю з револьвера поспіль три рази, а він звисає в стременах коня та біжить з ним, мертвий, попустивши до колін уздечку, в степ. Я хватаю з-під голови графа рушницю — він дивиться на цю сцену широкими, червоними з люті очима, — та мені не до графа тепер: з-поза дуплинистих верб, що згорбилися од старості, вартуючи село, скаче на постріли кавалерист — у мене трусяться руки, я не знаю, чи є хоч одна куля в рушниці графа, але затвор подає в піізку — стріляю тоді просто в малинову стрічку, що вплетено в гриву цього викоханого коня, бо кавалерист приліг, тримаючи в руці револьвера, до кінської шиї".

Я на цей раз не влучив; тільки кавалерист, піймавши на вітрі переможний крик більшовицької кавалерії, повернув коня до бору: лопнули за мною два постріли з револьвера, і вівса заткали вершника у зелену далечінь степу.

Я кричу, нахваляюся, слідом за ним; п'яний тепер якоюсь великою радістю перемога, я ще хочу вистрілити з рушниці, а затвор не подає куль: це була остання.

Шарпаю віжками коня, в правій руці — револьвер, а на возі — граф та просто содаат-поляк. Я жену селом коня так, що навіть свої ж не пізнають мене з обличчя, а лише по коневі здогадуються.

— Куди це ти, Максимовичу, добро таке возив?

Це так жартує, спершись на воротах, де прибито розмалюваного дерев'яного хреста, один дядько.

— Пани є ще в селі чи немає? — запитую його, не відповідаючи.

— Я б і тебе не бачив, коли б це ти не їхав...

Ні, хіба я можу вдержатись — у мене так накопало за сю ніч, — щоб не послати цього дядька десь аж під небесну канцелярію?..

— Немає?!

— А я що тобі: польський генерал?

Я махнув рукою — безнадійно допитуватися, — а лайка, коли там виплило слово «мати», завмерла на гу бах. Я рушив вільною ходою додому.

«Хоч би тобі душа з нашого кутка», — гадав я. Ворота скрізь позачиняло, а все село під гору вибігає та за боєм слідкує... Виглядають із-за воріт, запитуючи, лише ті, в кого погнали в

підводи чи батька, чи сина; дівора вискакує аж за ворота, на вулицю, хоче зазирнути в обличчя поранених, а хтось із старших серед дітей аж у долоні ляскає:

— Ой рушниця ж! От одріза можна зробити, ге?

Я сховав до кишені револьвера. Такий мені сум — я боюся думати про матір, мені скоро скажуть.

— Скоріше їдь! — іукає із свого двору дядько Василь; я аж зрадів — це далекий наш родич: коли що трапалося дома, тут буде відомо.

Але я не розумію його хвилювання. Він одчинив ворота, коня за повід, а сам на дорогу вдивляється.

— Ні, як таки так їхать? — починає картата він мене. — Це й слід панський не захолював — усе село перевернули — давай підводи пану! А та десь вирвався, ти... О, то це пани—живі? — запитав він, аж зблід, коли вкотив до клуні воза та почав здійсмати колеса...

Я розплакався; із сіней дядькової хати вибіг із набряклими від сліз очима брат Петро; я не питав його.

— Мати вночі вмерли, а за тобою все плакшш-плакали — не говорять, а тільки плачуть. Ми їм кажемо: «Він приїде з доктором», а вони ковтнули води з ложечки — захлинулися...

— Чого ти лаєшся? Їежи каменем з доброї честі! — каже переляканим голосом дядько Василь до графа; я на крик підходжу до воза—у мене тепер ні жалю, ані серця—лише тупий біль. У клуні напівтемно, а зайчики від сонця, що проскакують через шалівку на тік, сліплять графові очі...

Граф. Польща озолотить тебе за мене, чуєш? Я—граф Яромірський, начальник другої познанської дивізії, розумієш? Хто та? Маєш допомогти мені...

Дядько Василь. Чи не гадова душа! Цабе яке вискіпалося, мультко, мабуть, лежати на возі?!

Я засміявся... Мені вподобалася така відповідь, але я згадав за коня.

— Веди його в левади, хай трохи промнеться,—сказав Петрові, передавши вуздечку.

В клуні тепер нас тільки трое: я з дядьком та граф. Солдат, коли його перевернув обличчям до сонця дядько Василь, уже, видно, давно задубів; губи цільно зімкнені, а пристаркуватий з великим шрамом на бороді вид такий був збитий за життя, що я мимоволі згадав його слова: «Я — бідний».

— За мою смерть... Пам'ятай, польська армія розіб'є більшовиків... ї не тільки ти,—це граф до мене,—а все село спалимо до цурки... Дай мені води,—командує по-військовому граф дядькові Василеві.

— Оті зараза ж! — це дядько Василь.

Я залитую графа польською мовою.

— Пан полковник не помиляється? — Мені тепер просто хочеться побалакати — доля його лежала в моїй кишені, але оядько Василь нервується:

«Скоріше, чого там панькаєшся», — кажуть за нього тремтячі руки, коли він почув із вуст пораненого кару вогнем...

— Селом побігли більшовики! — пошепки, причинивши хвіртку, передає дячина чи дочка Василева.

— Не вештайсь по двору, в хаті сиди! — кричить до неї дядько.

...Я згадую вигорілий Джулаїв куток, я уявляю до найменших дрібниць, як захлинулися водою перед смертю мати, тоді знову виймаю з кишені револьвера: граф скавулить, мов пес на пожежі.

— Більше не доведеться палити, пане полковник!

Я повертаю барабан револьвера, а дядько Василь махає рукою:

— Не стріляй, він уже й так готовий... Сам дійшов. Фу, смердота яка!

В клуні темно. А селом (уже стихли постріли) стугонить під копитами земля, скригають намазані тачанки, а сірі, в зелених штанах до обмоток, червоноармійці заскакують у двір пити воду...

— Я приберу його до вечора, — каже до мене дядько Василь, замикаючи клуню; а сам по-хазяйському виносить надвір відро води, ставляє його посеред двору, як на весіллі,

— Стомилися, товариші? — хитро протираючи вуса, запитує він якогось червоноармійця. — Вода в нас хороша, кринична... Хліба трудніше достать, а вода, слава богу, є! Не вірите в бога? Не годиться так...

Падають дядькові слова за мною; відповіді червоноармійців я вже не чую, бо поспішаю левадами додому.

Тихо заходять сьогодні до нашого двору люди, майстри тешуть під повіткою дубового хреста; а батько стоїть без картуза серед двору — руки спустив додолу; в його чубі заплуталося сіно, вітер хоче висмикнути, а сінина метляється, аж до густої брови дістає, але батько не хоче допомогти вітрові — не підіймаються руки.

— Врубайте, тату, полотна матері на труну, баба кажуть...

Це моя сестра — наш пастух тепер і хазяйка; вона цієї ночі посмутніла й постаріла.

— Не лінувалась за свій короткий вік — можна і врубати, — каже батько, втерши рукавом сльози, до людей.

Ми коло порога зустрічаємося, а він:

— Щастя твоє, — до мене, глянувши на синю, пухлу смугу, що залишилася на моєму обличчі, як спомин про графа, —

шастя, що тільки вирвано шматок м'яса, а сам хоч цілий зостався. Щастя.,— якась гірка усмішка на обличчі.— Залий березівкою.

Батько хотів ще щось промовити, та в хаті, коли почули, що я прийшов, заголосити жінки — матеріні сестри, а найменший мій брат сидів на тому ж самому місці, коло вікна, як і вчора, коли я виїздив по доктора.

Він уже виплакав свої сльози — схлипував; одна тільки сестра примовляла з тітками, голосячи:

— Ой матінко-вугінко, де ж нам зустрічали-виглядати?

...Я цілую в останній раз мертві руки матері, а коли стихає в хаті голосіння, до мене — не знаю —настирливо (я жахався цієї думки) підкрадається одне запитання: чому моя мати так зціпила щільно губи, як і мертвий солдат?

— Смерть.., Не хвилюйся сину,— вговоряє мене якийсь старечий голос.

З моїх очей капують нестримно сльози на лице матері, а сам я глухо ридаю...

«Смерть!» — чую я знову нелюдський крик солдата перед боєм.

— От забули ви, діти, хоч раз десь ізнятися з матір'ю, щоб пам'ять була,— той самий голос старої.

Я виходжу з хати; принесли полотно на труну матері...

Перелажу до городчика; мені не хочеться зустрічати людей, а в городчику — холодна м'ята та любисток, ще й гвоздики — повні квіти, що їх так любила моя мати; я рву, але божевільне запитання вдруге підкрадається до мене: чому моя мати зціпила губи, як і мертвий солдат?

— Киш-ш! —кидаю грудку землі на курку, що кублиться під кущем агрусу; вона підлітає, а з нею летить хмює божевільне запитання.

І знову хрипить степ, кіннота йде в атаку, а солдат, що стає тепер півнем, стоїть на купі гною коло повітки та кричить несамовито:

— Смер-р-рть!!.

Я йду...

— Ну, розписуйте хреста,— каже мені спокійним голосом майстер, наш сусід.

— Зараз.

...До мене прийшов спокій. Батько стоїть без картуза серед двору: гранчаста, загоріла шия, а сінину з чуба вітер висмикнув.

Я беру крейду до рук і не знаю, що ж саме написати на хресті про смерть моєї матері.

Майстер підказує мені:

— А ви, Максимовичу, просто, без латини: «Оксана Андріївна Ромашок...»

— Ні. не можна: мати.
Але в мене справді не знайшлося слова, яким можна було б на хресті матері змалювати її страждання.

СЕРЦЕ

Трохименко примружив очі: над головою йому, над золотим колосом подільської пшениці високо стояло сонце.

Димні хмарини, схожі на бабине літо, заткали були на сонце на одну лише мить...

Гарячий серпневий день приском пламенів над рікою Збруч; червона шелюга, верболіз і верби молоді заступили перед сонцем шо ріку давню ніби навмисне, щоб не висохла. — така вона мілка влітку — прославлена Збруч-ріка!

І ріка ліниво, журно якось плющить рудою осутою аж до Дністра... Вона плющить отак споконвіку на землі українській, як тавро те — Збруч-ріка!

Кому не служив у минувшині Збруч?..

...Трохименко звів свої очі до сонця знічев'я: зацікавився, чого воно раптом потьмарилося?

Ні, все ніби гаразд: сонце світить, як і світало, Збруч, де замаскований лежить на березі Трохименко, так само плющить поміж стернями, як і плющив, а більше — жодних змін на дільниці вартового червонсармійця.

Сонний, тихий українсько-польський кордон!..

Трохименкові навіть лежати нудно, така навкруги тиша.

Минув уже місяць, як він прибув над Збруч з далекого Амуру — там були жорстокі бої, небезпека, смерть, а тут — золоті пшениці, сиві жита і — сонце!

Він, розваги ради, з погордою порівнює повноводу Біру на Амурі з мізерним Збручем: «Ото річка, я розумію, — хоче він сказати комусь, — а Збруч — рівчак якийсь замулений...»

Дивно, йому снилися сьогодні жовто-зелені води ріки Біри. Темний, густий-густиий ліс, росяна трава на заливних лугах і чорні, з потрісканою корою, берези... Десь горіла тайга. А під березовим пеньком — його так яскраво бачив Трохименко — лежав мертвий китаєць. І Біра запінена заливала тому китайцеві рота водою...

«Бій, мабуть, піл Чорняєвим снівся мені», — подумав Трохименко.

Підсунув рукою польового бінокля, обережно протер йому лупаті очі і, в сотий раз, може, оглянув лінію кордону.

Десь далеко, випроставши спину, стояв по тім боці ріки вуйко; у білих штанях, постолах, в якомусь каптурі без рукавів, — вуйко схожий був здалеку на лелеку, що несподівано спустився замість болота на сіті жита. Він стояв і пильно мантачив брусом косу, а коли скінчив мантачити, тоді застро-

мив того бруска в дерев'яну кобуру при боці й пальцем провів по лезу коси...

«Чи гостра ж коса?» — промайнуло в Трохименка запитання.

Родом з Черкащини, він здивований був з бруска вуйкового: хто мантачить бруском косу? На Черкащині засміяли б такого ветхого косаря! Так незручно носити того бруска при боці, важко; вода, мабуть, хлюпає з кобури, а він ще й досі мантачки не придбав собі!.. Порадити б йому мантачку... Мантачка — куди зручніша!

Отак розумуючи, Трохименко весело засміявся: йому було видно невдаху-косаря до найменших дрібниць.

— їч, на сонце позирає,— приказував він, спостерігаючи вуйка,—дошу, мабуть, боїться в жнива... Оразу видно тобі нашого чоловіка!

Справді, заскаливши трохи око, вуйко підвів голову —дивився й собі на потьмарене сонце; з піднесеною вгору головою він стояв хвилин зо дві, щось притакнув і понуро схилив чоло до землі.

Далі зручніше повернув під руку кісся,—коса ясно заблищала проти сонця, а вуйко на всю руку, розгошисто й широко почав класти новий покіс.

У Трохименка, коли вуйко закошував нову ручку, зринуло дивне бажання: пожартувати з ним.

Гукнути б йому отак, по-парубоцькому, на всю горлянку, як то робив колись Трохименко на селі: «Не давить, дядьку, на п'ятку,—однаково олія не потече!»

І звідки йому такі дикі мислі, з обуренням подумав Трохименко.

Йому навіть смішно стало, що в нього зринула така думка.

Зразковий червоноармієць з прикордонного корпусу, він прекрасно знав, що гукнути на такій відповідальній варті, як його варта, міг би лише божевільний. Сам сміявся з вигадки своєї й жартома приказував:

— Косіть, вуйку, на здоров'я... Косіть собі з паном-богом!..

Дивився пильно на соромливі кущі червоної шелюги, на молодий очерет понад берегами Збруча, на сиві жита далекі — скрізь оглянув до дрібниць свою дільницю. Але навкруги — особлива, урочиста якась тиша.

Аж дивувався: » чому річ? Сьогодні ж повинні приїхати над Збруч гарцежи польські, так принаймні казав Трохименкові начальник застави. Більше того, начальник застави передав, як йому — Трохименкові — слід поводитися з тими гарцежами чваньковитими, коли вони будуть шипіти над рікою свої прокльони Україні.

— Не зважай... Хай собі побавляться у непереможну націю, а ти — пильнуй варті. От і все.

І Трохименко з великою цікавістю чекав на гарцежів, адже з ними завжди наїздить багато вельможного панства,— а тоді така весела варта, як ніколи!

Він уже не раз бачив тут, на українсько-польському кордоні, випещених панків з панянками — о, то все біла кість наїздить над Збруч!

Вони завжди ловлять очима далекі вежі Кам'янця-Подільського... Трохименко знає: вони довго стоятимуть над берегом Збруча, тихо заводитимуть свої пісні і будуть співати їх урочисто, з блискучими очима; жовнір польський буде ласкаво, винувато усміхатися, раз у раз підбігатиме від однієї групи до другої, і, заклопотаний, він показуватиме рукою на прикордонний стовп з молотом і серпом...

— Дивіться, пани ласкаві, дивіться... Більшовицький стовп,
— Кордон, панно...

Елегантні панни й папі, зачаровані краєвидом, мовчки дивитимуться на золоті подільські пшениці, мрійно зводитимуть очі на білий Хотин, затканий зеленими берегами, і, невідомо з чого саме незадоволені, вони підійдуть аж до берега Збруч-річки, щоб востаннє — на прощання — кинута якийсь проклин дикій, варварській країні-суєдці,

Трохименко опустив бінокля. Не видно тобі й поганенького гарцежа, ніде й нікого.. Хвилястий степ, сонце,

Вартовий жовнір видивлявся в люстерко; з нудьги, видно, спробував видавити на носі угра, але й він несподівано заховав люстерко до кишені й солодко, примружуючи по-котячому очі, позіхнув.

На степу, вимахуючи розгонисто косою, ручка за ручкою, косив вуйко, схожий здалеку на лелеку.

— Шарх, шарх...—долітали іноді дзвінкі звуки коси.

<• — Ет, чорт з ними: приїдуть—добре, не приїдуть—ще-краще...—міркує Трохименко, згадавши гарцежів з панянками,

Гарцежи польські, як говорив йому начальник застави, до-свідчені і добре вправні шпигуни... Так, треба мати метке око, гав ловити тут не доводиться, бо це люди такі, що самого бога взують і роззують: солідні люди, хоч і молоді! А спеціалізуються, мовляв, гарцежи над Збручем,.. Отже, вартуй пильніше!

Начальник застави — низенький, чорноокий Калінкін — запевняв Трохименка, що гарцежи повинні бути сьогодні обов'язково — такі є точні інформації...

І — маєш: сонце давно вже звернуло з обід; Трохименкові надокучило раз у раз, коли з'явиться на обрії якась точка, детально обсервуваш її в бінокля, а гарцежів — згорять вони — нема та й нема!

Вуйко встиг давно вже пообідати свій немудрий обід, відпочив трохи й косу підклепав., Він уже знову кладе покоси ручка за ручкою.

— Виходить, помилився товариш Калінкін,— вирішує остаточно Трохименко.

Він бере до рук рурку телефону — подзвонити й запитати Калінхіна: чи приїдуть сьогодні гарцежи, чи ні?..

«Ще на догану наскочу,— сам собі розраював,— на чорта вони мені здалися? Та й запитувати телефоном незручно, хіба це така надзвичайна подія?..»

У вуха червоноармійцеві голосною луною вривається дзвінкий дитячий голос:

— Ачу! Коли ти сі вгамуєш? Де ото ти вирядилася, моя пані ласкава? Чого тобі там треба?..

Зацікавлений, Трохименко сторожко повертає голову назад, на дитячий голос.

Перед очима йому — праворуч — стіною стоять пшениці, а ліворуч, недалеко села, стайками і журавлиними ключами — когш...

Возовиці ще немає, отож копи стоять з гордо піднесеними шапками — пишні, як ті шишки на весіллі; над ними тремтять незримі золоті струни — дзвенить ланом тонка мелодія, а копи, ніби зачаровані з музики степової, то хмарніють, то міняться на сонці щирим золотом.

І тільки край дороги, на стародавньому козацькому окопі, хтось порушив уже спокій і гармонію кіл: там вивершували важкими снопами першого воза.

А зовсім близько Трохименка, за гони якісь, майорить під копами у червоній косинці гінка, тонка, мов те стебло, дівчинка. Вона завертає від кіп свині...

— Минка,— вирішує червоноармієць,— хю ж інший насмілиться пасти так близько кордону? Тільки Минка! О, це смілива дівчина!

Трохименко добре знає Минку: вона день у день підходить попаски із своїми аж до берега річки, нікого не боїться!

Йому навіть приємно за Минку, що вона така смілива дівчина.

Кордон? Не розуміє цього слова Минка. По тон бік Збруча, знає вона, живе її тітка, материна сестра рідна; живуть ті ж самі люди, що й по цей бік,— а хтось вигадав кордон над Збручем!..

Смішно, пастухи — по обидва боки річки — бояться підходити близько берега, але вона — Минка — ніколи!

Ніхто, мабуть, не був з пастухів там, де вже лежать червоноармійці... Вони кумедно так зодягнені — плямисті якісь штани, сиві, кольору неспілого жита, сорочки, годі й помітити їх під ногами!.. Дивишся—ворушиться камінь, горбиться, а ближче—на тебе чатують з трави суворі або ласкаві очі...

Минці, бувати такі дні, щастило й купатися в Збручі,— а хто ж інший насмілювався?..

Проте найбільшого клопоту завдає Минці ота велика, покарбована чорними латками свиня. Яка вона неслухняна,— сказати не можна!

От і зараз, не встигла ще Минка й присісти на межі, а свиня —рох-рох-рох —рушила вже під стайку кіп.

— Ачу, дурна, назад,— вдруге чує Трохименко Минчин голос.—Де ото вирядилася мені, га? Де, я питаю?..

Минка суворо, як то роблять дорослі, умовляє свиню повернутися назад, а коли бачить, що свиня все-таки підкрадається під копи, тоді дівчина зривається з місця і, метко розмахуючи ціпком у руці, грудкою котиться під коші, щоб завернути неслухняну пані свиню, як її величає Минка.

Вона ще довго потім буде страмити й картати перед поросятами матір їхню, покарбовану чорними латками. Ади, дивіться, яка вона лиха в Минки, що то вона витворяє, якого клопоту завдає дівчині?..

«Хороше, розумне дівча,—настирливо вривається Трохименкові думка.—Диви, пасе ті поросята, як мати діли...»

Задоволено усміхаючись на якусь свою давню-давню згадку І дитячих літ, Трохименко повертає знову голову на каламутні хвилі ріки Збруч: дивиться на польську територію. Вартує пильно кожного куща шелюги, найменший рух очеретини ловить він очима!

Смішно Трохименкові: от недавно, здається, як і Минка, сам він бігав завертати скот,— бо не пас малим свині; їв смачну-смачну недопечену картоплю на полі, міняв за яйця махорку, дині дубівки—ого, всього було; і, дивно, якийсь жаль йому, що не можна вдруге повернути хоч один синій день той, коли сонце в степу наче за роги водило корову його на ситу пашу, коли він пісні на ціпках вигравав, коли воював з пастухами на Козацькій могилі, коли...

«Ех, і діла ж були!» —задоволений, урвав він свої дитячі згадки.

Трохименко здивований був, що до нього прийшли сьогодні, Бодай у згадці, літа дитячі, сам він ніколи не любив згадувати про своє життя на селі, бо зазнав там змалку усіх радощів і горя вбогої мужицької дитини... Особливо горя.

І зрозуміло, чому його серце лежить до Минки: «Таке м'яке дівча, мов той стручок перцю неспілий, а мусить змалку тупати коло скотини, ранить ноги по стерні, і ніколи — іа життя своє—не доп'є, не доїсть, не доспить... Хіба Минка, свині пасучи, виб'ється коли із тих злиднів?..

Трохименкові стало жаль Мішки, жать змарнованих по наймах літ і сестри своєї, що десь у Києві чужі діти чукає...

«Поки багатий стухне, то бідний з голоду спухне... Виходить, бігай, Минцю, щоб поросятка в шкоду не вскочили!»

Червоноармієць скругаув головою й міцніше стиснув у руках рушницю.

Ні, таки добре роолять, на його думку, більшовики, коли чухрають багачів... Хай усі будугь рівні!

Ще раз обвів, очима голі стерні,, стайки кіп. і на межі, у бублик зітнуту, Минку.

Дівчина, розпустивши по стерні свині, обідала; вона вив'язала з вузлика шматок хліба, дві пучки солі і вмочила сизу цибулину в сіль ту...

/Трохименко уявляв собі обід Минчин, бо не раз уже 'бачив, як вона обідала недалеко Збруча; а два тижні тому розпитав дівчину, чия вона й звідки. І цікавився, чи свої свині пасе Минка?

Родом Минка — ця гінка й розумна на свої літа дівчина — з Гаврилівців — села хоч і стародавнього на Поділлі, проте вбого-то; Гаврилівні, як розповідав Трохимснкові якийсь дивак професор з Кам'шшд-Подільського, один раз тільки зажили собі на віку слави: пограбували польського посланця, що їхав до якогось там турецького паші...

Ніхто з гаврилівчан не знає, мабуть, яку славу носить село їхне, хіба один професор кам'янський!

А свині Минка пасе одному дядькові —такий собі замож-ненький, віробожний, з убогою рослинністю на обличчі, схожою на озимину, прибиту морозом,— Юхим Запара.

Він за це поле Минчиній матері обробляє, снопи в жнива возить, косить; а мати—разом з Минкою — полють йому, жнуть; ще й свині пасе літо Минка... У багатого дядька служить.

У Минчиної матері ще є діти, тільки вони малі дуже, хлопці ї ї . . .

— Ачу! Здохла б ти йому на радість,— втретє чує Трохи-менко Минчині скарги на свині.

Гаряче серпневе сонце дошкулило, видно, тонкошкіру сви-ню; підкидаючи вгору писка, вона чмихала й бігла до річки, як божевільна, не звертала жодної уваги на свого маленького пастуха, на ціпка, а тільки скоса поглядала іноді на поросята — чи біжать вони слідом іа нею.

Минка аж розплакалася; не встигла скінчиш обід, як дове-лося знову бігти; спідничина метлялася дівчині поміж" ніг, а вона на всю силу мчала полем і *все* нахвалялася ціпком, що тремтів їй у руці...

«От морока дівчині...»

Трохименко не скінчив своєї думки, як над вухом йому ледве чутно, глухо задзвонив телефон; поспішаючи, нервово взяв рурку до вуха м слухав:

— Варта 3128?

— Так.

— Гарцежи, як вам казав, уже на лінії фільварків польських, Навпроти вашої ділянки будуть, мабуть, тільки кінні загоны... У них, здається, маневри. Дивіться там пишніше Все,

— Слухаю,

1 Трохименко, підвівши чоло, поклав рурку телефону.

Все трапилося так несподівано і так раптово, що годі було деталізувати розпорядження начальника застави... Ясно й так пильніше вартуй кордон!

Трохименкова рука лежала ще на рурці телефону; десь на обрії — уявляв собі — от-от повинні з'явитися гарцежи — тоді, мовляв, розпочнеться справжню варта — без нудьги, без дитячих споминів... Така, може, як недавно на Амурі!

— У них, здається, маневри...—звучали ще слова начзастави.

ї раптом праворуч, на межі кордону, хтось важкий, з чорними латками на спині, колесом шубовснув у воду.. Аж за» пирхкав.

З розгону, безцеремонно ламаючи крихке стебло пшениці, невідомий Трохименкові злочинець спробував перейти кордон ясного, сонячного дня!

Червоноармієць хапливо, звичним рухом, повернув навскоси рушницю й підкинув її на руку, щоб краще було взяти йому на мушку зухвалого шпигуна чи контрабандиста,

— Не втічеш, голубе.., ні,—підбадьорюючи сам себе, тихо приказував Трохименко.

Він розкрив уже рота, щоб гукнути звичайне в таких випадках «стій», хоч добре знав, що такий зухвалий перехід кордону вимагав у першу чергу кулі; правда, постріл на кордоні не завжди буває виправданий, і не такий уже героїчний вчинок — випустити кулю, а ще гірше —не влучити, пустити її в небо сине...

Трохименко був блідий, схвильований і всю силу волі скуичив на одному: влучити. За всяку ціну влучити невідомого ворога.

То нічого, що пострілом він викриє своє замасковане місце, що вогненна лінія кордону з тривогою — по обидва боки Збруча — випускатиме на сполох кулі вгору, то все — дурниці, не варті серйозні уваги.

Дипломати по обидва боки ріки будуть собі на дозвіллі вивчати, з якого боку був перший постріл, а йому, Трохименкові, треба затримані ворога, а коли не пощаєтипгь — подарувати йому кулю в далеку дорогу...

Так розуміє він, червоноармієць, своє завдання,

...Трохименко скригаув з люті зубами, плюнув кудись зозла аж на дуло рушниці і, незадоволений, впівголоса вилаявся; далі поволі спустив мушку з чорної латки на воді і, все ще

хвильований, втопив очі в одну точку: на велику ікласту голову свині.

— От історія! Сказати комусь соромно навіть — свиню замість шпигуна хотів забити!..

і все-таки Трохименко не знав, що йому слід зробити негайно, щоб урятувати безглузду ситуацію: підвестися — незручно, він викриє тоді своє замасковане місце, чекати ж, поки Минка сама впорає цю божевільну свиню, теж не випадає... Проте вирішив зачекати.

На березі річки з усіх боків оточена галасливими поросятами бігала Минка й кричала:

— Де ото ти залізла, очі тобі вилізли б?

А свиня на крик не зважала; тріпаючи головою, капловуха купалася, видно, в Збручі з великою насолодою; вода блискучими краплинами стікала їй по щетині, а вона ще з більшим завзяттям пирхкала й задоволено рохкала.

— Пацю, пацю... вилазь уже,— вговоряє Минка свиню, а сама тихо плаче край берега великими невтішними сльозами.

На крик Минчин по той бік кордону-ріки підвівся польський жовнір; у Трохименка глибоко десь закралася думка, чи не збираються Минка з жовніром відвернути його увагу, щоб у цей час хтось проскочив лінію кордону? Може, підговорили Минку нарощне загнати в річку свиню?..

І Трохименко ще з більшою пильністю стежить за найменшим рухом Минки й жовніра.

Зелена каска з одноголовим білим орлом над лобом хитнулася на стежці раз-другий—польський жовнір, удаючи, ніби його зовсім не цікавить крик над рікою, ступив декілька кроків до берега: дивився на більшовицьку свиню.

Ні, Трохименко не буде й собі підводитися на ноги, як то зробив жовнір: навіщо йому викривати свою замасковану засідку?

Він певний, Минка незабаром вижене з води свиню; хтось надійде, може, допомогти їй, а не треба — заради такої дрібниці — турбувати телефоном Калінкіна... Шпигувати ж на користь панів поляків Минка, на його думку, ніколи не буде... Та й уговорити її на такий злочин не так уже легко.

А тим часом задоволена, очевидно, з теплої води й затишку свиня й не збиралася рушати звідти з доброї волі; повертаючи к сонцю то один бік, то другий на мілкому дні Збруча, вона зовсім забула за Минчину владу над собою; більше того, шукаючи глибшого місця, вона лягла лівим боком на території кордону польського — підсунулася аж під самий берег.

Дивилася із свого логва задоволеними очима на Минку, на поросята, що пацюками бігали край гаврилівського берега, й рішуче не хотіла вилазити з води.

Коли Минка помітила, що свиня от-от порушить кордон, — знала з розмов: половина Збруча наша, а друга — польська, тоді ще більше заметушилася на березі. Вона голосно розплакалася; крізь сльози, змішані на обличчі з пилюгою, говорила до свіші ніжні-ніжні слова, як та мати непосидючій і неслухняній дитині:

— Пацінька, паця, паця... Вилазь уже, годі... Вилазь, чого тобі там?..

Свиня ж нерухомо, затаївши з насолоди дух, лежить у воді як мертва, тільки вона вряди-годи пирхає від задоволення. По воді розходяться кола, й тремтить очерет.

Тоді Минка підбирає руками спідничину, міцніше стискає в руці свого ціпка й рішуче сплигує у воду; тихо підкрадаючись, вона підходить до свині з лівого боку: Минка — на глибокому, спідничина мокне їй у воді, ноги тремтять, але вона ступає так обережно, з особливим мисливським завзяттям — не зважати на перешкоди; очі — сині, ніби вкраплені з небесної емалі — світяться Минці гнівом, вона вся тремтить у воді, а все ж підводить руку з ціпком і, закусивши капризно нижню губу, б'є ним з усієї сили по воді... Летять бризки, заливають Минці очі. Вона нашвидку витирає рукавом забризкане обличчя, хватає рукою вимитий з берега корінь і, зірвавшись, спорсає у воду.

Свиня злякано підкидає голову, схоплюється на ноги, оторопіло дивиться на Минку, хвилина — і вона вискакує на територію польської держави.

— Ой, мамо... Ой, боже мій... Де йдеш, скажена? — кричить не своїм голосом перелякана Минка.

— От історія! — вдруге говорить сам до себе Трохименко. — Таки матиму догану, як пить дати — матиму...

І він ще пильніше вдивляється, що там діється — по тім боці Збруча — з Минкою. Адже вона, як не смішно, порушила кордон двох країн...

Польський жовнір, видно Трохименкові, поправив на плечі рушницю й так само, як і він, червоноармієць, мовчки стежить за боротьбою Минки.

Польський жовнір знімає з плеча рушницю, підсмикується, вирівнюється — враження, ніби він збирається рушати до Минки.

Червоноармієць, щоб краще йому бачити, знову підсовує собі бінокля. Він здивований: жовнір буде заарештовувати Минку на польській території?

Адже він добре бачив, як вона — бідна дівчина — гейкалася з тією божевільною свинею. Як, нарешті, примушена була порушити лінію кордону... Хіба в нього не людське серце?

Жовнір підходить близько Минки і голосно, щоб чути було, видно, голос його й на території Радянської України, гукає.

— Чого, дурна, вовтузишся з нею? Бий її — прокляту — між вуха! — суворо, по-діловому дає він пораду Миту.

— Справедливо*.— піддатсе на жовнірові слова. Трохименко.— По-людському, без хамства...

ї він з невисловленої радстю і вдячністю дивиться на струнку, добре вишколену військову виправку- білявого жовніра.

А Минка» не зрозумівши польської вимови, хоч жовнір і говорив до неї по-українському, розплакалася з переляку ще голосніше. Вона біла свиню ціпком з усієї сили, гукала й благала її, проте — перелякана її розгублена — дівчина не мала вже снаги нагнати тварину на мілке місце.

ї свиня, ніби на зло Минці, крутилася поміж кушів шелюги і ЄС бігла понад берегом ріки ділі й далі...

На гармидер над Збручем зацікавлено підвів голову вуйко. Він дійшов уже на своєму півморгові останньої ручки і, спершись на кісся, пильно стежив старечими очима: пан жовнір, дівчинка з Великої України і свиня покарбована, що за нею гасає плачучи дівчинка,— зацікавили вуйка надзвичайно.

«Ая... вс впасла свиню мала... А тепер маєш: чи поверне ж її жандар з постерунку, чи пропала, дівко, свиня?»—так міркував собі вуйко.

І все оглядався, чи ніхто не стежить за ним, що він ото дурно стоїть, без роботи, та ще й на Велику Україну поглядає... І, хитруючи, вуйко дибився спідлоба, а здалеку здавалося, що він кузку якусь пильнує собі на дорозі!

...Понад, берегом Збруча, гарцюючи конем, мчить вершник. Він виринув з пашні десь коло постерунку, навпроти фільварків польських... Кумедно підсакаючи на сідлі, як то роблять кавалеристи-новаки, вершник галопом під'їздив до білявого жовніра.

Минці пощастило нарешті випередити свою свиню й повернути її на старе місце — навпроти Трохименкової засідки; захекана, озлоблена від ударів Минчиного ціпка, свиня не зважувалася вдруге плигати у воду, вона все підкидала свого писка й дивилася на поросята по тоні бік ріки, ніби запитувала: «Чому не йдете до матері?..»

«Нарешті кінець з цією скаженою свинею,— подумав червоноармієць.— Скоріше наганяй її, прокляту, у воду»,— намагався порадити дівчині востаннє Трохименко. Перед очима йому, заступивши на мить Минку, стояв невідомий вершник.

У сірому, попелястому кольору костюмі, зручно й легко сиділа на кавалерійському сідлі панна. Була вона з обличчя, як помітив Трохименко, гарна: струнка, русява, губи її тоншали у куточках вуст, а підборіддя — навпаки — випиналося наперед; сірі, крицеві очі особливо якось пасували до її мужнього і

і інші, може, гордовитого обличчя. Тримала в руці в лайковій рукавичці стека,—робила тим стеком півкола в повітрі.

«Непоганий улан...»—насмішкувато подумав Трохименко. І він не любив у війську жінок-кавалеристів, бо вважав чомусь, що такі жінки тільки для параду на конях гарцюють...!

Панна під'їхала конем близько жовніра і, по-військовому иструнчившись на сідлі, привіталася. Жовнір відповів на привітання. •

— Що то бовваніє? — бридливо запитала панна, в жовні, а, звівши очі на перелякану Минку в розхристаній сорочині.

Панну вразила, більше — обурила, червона косинка на Минчиній голові, вона одразу впадала в око, як маків цвіт повний... І дратувала

Жовнір, зберігаючи усмішку на вустах, розповідав панні, яка, мовляв, історія кумедна трапилася в дівчини: порушила кордон заради свині покарбованої!

— Спека, ласкава пані, а вона — пся ліра — біжить купатися!..

— Так, спека...— нервово, механічно піддакує жовнірові Трохименко.

У панни — видно йому в бінокля — злобно засвітилися очі; красиве обличчя потворно якомсь пересмикнулось, а панна глузливо й глухо розсміялася білими-білими зубами... Рубала словами перед суворим жовніром, що йому застигла ва вустах усмішка:

— Маємо певну варту, пане... Справжня ідилія на більшовицькому кордоні! Гайдамаки пасуть свині, хлопка вільно топче собі землю польську, а ви, пане... пробачте мені, що порушую військову субординацію, видно, все те переводите?

— От сволоч, землі їй хочеться: про землю щось говорить...— не розуміючі гаразд польської мови, з обуренням прислухався до слів панни Трохименко.

Останні слова з пісні якоїсь, що її виразніше проказала панна жовнірові, Трохименко зовсім не зрозумів.

— Ми, на жаль, забуваємо,—• чув він,— а треба пам'ятати... Ми покликані...

А далі — годі було зрозуміти: панна говорила про невідому Трохименкові святу якусь землю:

— Во іо гістіа рлдін осі Воґа дала і кґад тазгусь. о]сш піе таг роктоіесапа.

Жовнір мовчки, похмуро вислухав панну; ні єдиним словом не обізвався, а тільки зручніше поправив собі на плечі ремінь рушниці.

— Послав би її під трамтарарам, щоб до нових віників пам'ятала, а то... стоїть, слухає,— незадоволено реагує Трохименко.

Мянка забула на хвилину за свою свиню: швиденько, підсьорбнувши носа, вона втерла рукавом сльози й слухала: панна говорить вірші такому великому жовнірові... Ніби вчителька в школі — аж смішно Минці! Яка файна, красна панна на коні! І жовнір, видно, боїться її, бо так пильно-пильно слухає... Минка, як прижене свині, розкаже матері про все-все.

Перед очима панні майорить над берегом Збруча, як маківка в цвіту, червона косинка. Панна робить стеком півколо у повітрі й повертає коня грудьки навпроти Трохименкової засідки; кінь стає дибки, шулить вуха, а панна злегка торкає його острогами і, запінена з незрозумілої червоноармійцеві люті, жене коня просто на Минку.

У Трохименка защеміло з образи ссрц: що вона, ця випещена й вигуляна, збирається робити з дівчам?..

Ось уже кінський копит блищить недалеко Минки... Панна смикає вудила коневі і легко, мов той джигіт, збиває стеком червону косинку...

— Ой, панночко-голубочко, я ж не винувата... Я ж її не пускала...— кричить розпатлана Мішка.

Вона падає на коліна і, маленька на землі, як ховрах під кущем шелюги, ковтає сльози і слова.

Панна мовчки б'є стеком коня на всю руку й женеться вздовж берега за покарбованою свинею... Минка з жахом дивиться з-під куща шелюги, а заглядевши копита коня над свинею, вона зривається на ноги, біжить і кричить не своїм голосом, ніби вона мати свині тій:

— Ой панночко-голубочко, не вбивайте її... Вуйка Юхима свиня,— захилинаючись сльозами, голосить Минка.

Трохименко голосно лається, брудно, згадуючи в лайці панів і підпанків. Бінокль тремтить у його руці... А серце стукає йому так, як стукало під Чорняєвом, на річці Вірі, коли він уперше біг в атаку.

Він міниться на обличчі; лайка більше не зривається йому з вуст, мовчки, прикусивши губу до крові, він втопив очі в одну точку—на панну... Не треба йому бінокля, він своїми очима хоче спостерігати все до кінця!

— Хами, пся крев! — голосно кричить панна, наздогнавши конем свиню.

Мить якась, і кінь з розгону розпанахав копитом череву свині; він висмикнув скривавлений копити г з тельбухів тварини і, крутнувши головою, поставив піднесену ногу на ситу, зелену траву...

Свиня в агонії дико кричала і все підводила писка під кущ верболозу, бо сонце заливало їй очі.

— Так... Так,—механічно повторював Трохименко.

Панна повернула коня назустріч Минці, наздогнала її над берегом Збруча.

— Довго пам'ятатимеш, хлопко...

Мішка більше не кричала й не благала; заплутавшись у високій траві, вона тихо пищала захриплим голосом, як мишеня...

Панна вдарила коня стеком між вуха й пустіша його на Минку; кінь, оступився, вдруге став на дибки, а вона смикнула чому до крові вудила,—тоді він подався грудьми наперед і на всю сипу, як і свиню, звалив ударом копита Мішку. Тиха, як шелест жятої пшениці, була смерть Минки.

— Пані, я не дозволю... Що ви робите?—гукнув переляканий жовнір.— Це—злочин, це...

Але його слів не чув уже Трохименко.

*...Будуть, будуть пани магнати
Батьками орати, матерями волочити...—*

врізався Трохименкові слова з якоїсь пісні невідомої.

і серце йому стукало так, як воно стукало під Чорняєвом, на річці Бірі, коли він уперше біг в атаку.

— Я тобі, курво, покажу, як стріляють хлопці...— шеигав він, підсовуючи рукою рушницю.

Тоді, вдруге за сьогодні, взяв він на мушку за всіма законами техніки військової; перед очима Трохименкові, десь у траві, лежала з розломленим хребтом Минка—маленька, як ховрах під кущем шелюги, а він пильно, вимірюючи на метке око віддаль, не спускав з очей панну на коні.

Куля дзвінок заспівала через Збруч-ріку знайому Трохименкові пісню: вйо-о-о, вйо-о-о... Цюв-у-у...

Він бачить: панна підскочила на сідлі й випорснула ногами з стремена; кінь, прищуливши вуха, зірвав копитами пилогу й помчав у поле. А панна, впустивши від пострілу стека, ніби намагалася мертвою рукою закрити на своєму лобі маленьку чорну цятку, що з неї стікала кров...

...До Трохименка, розмахуючи браунінгом, біг стурбований Калінкін.

Коли він підбігав уже близько варти, Трохименко підвівся і стояв з рушницею так, як повинен стояти за всіма правилами й законами вартувий.

Калінкін розводив руками, вимахував браунінгом і все докоряв чимось Трохименкові...

— Хай буде кара, хай суд військовий,—махнув у відповідь рукою Трохименко.—Серце в мене таке, товаришу Калінкін...—тихо додав він.

На постріл з кінця в кінець кордону, ріки, випускали на сполох кулі вгору. Вогненні лінії—по обидва боки Збруча—порушили спокій і стародавньої ріки, і кіп, і сивого жита далекого, що заткало аж ген-ген, на козацькому окопі, вуйка старого, схожого на лелеку.

ЮРІЙ ЯНОВСЬКІЙ

(1902—1954)

Один із найпомітніших українських романтиків ХХ ст., який був запрограмований відкривати красу і незнані світообріи, спонукати до глибоких роздумів над минулим і сучасним свого народу, передавати його волелюбний дух. Цей яскравий талант мав драматичну долю — його муза дедалі більше потрапляла в невилітницькі кайдани тоталітарної системи.

Автор збірок оповідань і новел «Мамутові бивні» (1925), «Кров землі» (1927, 1930), «Короткі історії» (1940), «Земля батьків» (1944), «Київські оповідання» (1948), «Нова книга» (1954), поезій «Прекрасна Ут» (1928), повісті «Байгород» (1927), романів «Майстер корабля» (1928), «Чотири шаблі» (1930), «Вершники» (1935), «Жива вода» (1947); писав також п'єси, кіносценарії, публіцистичні статті.

* * *

Юрій Яновський—назв'ям його «Юрієм Третім-»—це був той, що відкрив і завоював нам морс, море в значенні не географічному чи навіть геополітичному, а в значенні психологічному, як окремий духовий комплекс, який був або ослаблений у нас, або й цілком спаралізований. <...>

І рання книжечка «Прекрасна Ут», і новели «Кров землі» та «Мамутові бивні», і, врешті, пізніший роман «Майстер корабля» — то етапи завоювання Моря для нашої духовості Юрієм Яновеьким. <...>

Коли ділити народи (за концепцією одного дуже цікавого історіософа і кульгурософа) на ліричні й епічні, то ми, поза всяким сумнівом, є народом яскраво ліричним.

Цілість нашої літератури (й мистецтва взагалі), починаючи від прадавніх пісень, від творів Х—ХІІ ст., аж донині, щодумку підтверджує вповні.

Отже, тут на місці є підкреслити, що творчість Ю. Яновськош є яскравим контрастом до тієї цілості нашого мистецтва. Є бо вона епічна в найповнішій значенні цього слова і тут Яновський був «войовникОм», що, переборовши в собі одну з найміцніших наших національних рис, «завоював» малознані нам дотепер області її простори епіки.

А засвоєння новими поколіннями епіки Ю. Яновськош може дати в майбутньому наслідки, яких розміри годі нині передбачити,

*(Малашок Євген. Книга спостережень.—
Торонто, 1962.)*

* * *»

Юрій Яновський був не тільки організаційно причетний до найчільнішого грона активних романтиків 20-х років. Ні, він поруч з М. Хвильовим і М. Кулішем був найактивнішим творцем цього стилю.

«Ви відгадали — я хочу топтати романтичні полині», — зараючи з-уявним критиком, писав Яновський ще 1927 року. Але кочу відразу підкреслити: романтична шпага Ю. Яновського була дуже відмінна насамперед від основного метра активних романтиків М. Хвильового. Він, як і М. Хвильовий, Куліш та інші, любив життя, його складність і різнобарвність, його людськість і жорстокість. Він, як і вони, любив, висловлюючись їх терміном, «запах слова». Але йому, після перших двох збірок, вже чужа була зумисна розхристаність сюжету, орнаментальна шзерунковість, надмірність Ліризму і прозорість образу. Йому властивий піднесений романтичний тон вічної молодості, любові, доцільної праці і мудрості людської. Ці мотиви є основними і визначальними в усій його мистецькій творчості. <.,.>

Як шпсць, він був тільки самим собою. Дух рідної землі, минуле і сучасне народу нашого, його поразки і героїка, його одвічна боротьба за волю, його, нарешті, велика віра в себе, в свої сили, в свою перемогу — оце той психологічний; культурніш і суспільний комплекс, що визначав мистецьке звучання основних творів Ю. Японського.

Описи партизанських боїв, війни та батальних ситуацій належать до основних тем Ю. Дновського. Силою експреси, розмахом і органічністю базальних сцен в українській літературі не знаю йому рівного.

*(Косячок Григорій. Лицар культури нації.
Замість некролога // У світі ідей і образів.— Нью-Йорк, 1983.)*

ЧОТИРИ ШАБЛІ

(Уривок з роману)

Пустимо стрілку, як грім по небу;
Пустимось кіньми, як дрібен дощик;
Блиснем шаблями, як сонце в хмарі!

Ктядка

ПЕРША ПІСНЯ

Гол ос:

Благословіть почати щирий труд,
Що відчинив би далину, як двері.
Довірте недостойному перу
Достойне слово ставить на папері.

Багато в світі радості й принад,
Країн багатих і зелених вічно,
На сонці спіє синій виноград,
І синє море майорить музично.

Чудесні дива ходять по морях
І манять нас, і закликають ніжно.
Та що нам їхній бунтівливий стяг,
Коли не стяг це нашої вітчизни!

Мине і молодість, як золотінь,
Лиш вічний труд ніколи не загине,
Коли кладе отак покірний син
Країні милій—серця тепле віно.

Давайте ж почнемо скоріш —о... гей!
Пісенне слово ставить на папері!

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей.
І світ відчинено, як двері!

Вони завмерли, ніби ковтнули міцної отрути і вона їм забила дух. Галатів чуб один ворухився, звисаючи над оком. Подзьобане віспою обличчя Марченка стало страшніш одразу — морською водою обличчя кольору сухого полину. Остюк безтурботно тримав у руці соняшника і поклав руку на Шахаєве плече. Цей похмуро пригнувся на стільці, простягти наперед зціплені руки. Він наче сидів на сідлі. Новенький френч з плямами на плечах, де були погони, солдатські штани і нові шеврові чоботи з острогами, букет весільних воскових квітів на грудях — так виглядав Шахай.

Цс сиділи на скелі орли, напустивши на себе всю поважність завмерлих хвилин. Це — ще не порушена нічим тиша, яка розірветься через голосне квиління стріл, брязкіт щитів, іржання консії, і затремтить степ, затрясуться шляхи під коштами сміливих вершників. Чи знають вони свою силу і волю, замах клинків своїх, мужність серць і світло очей? Не знають вони ні сили, ні волі, ні мужності серць, ні замаху клинків. Та що їм до таких дрібниць, коли вони почувують, що живуть! їх четверо верховодить усім Новоспаським. Вони літають, як птахи, кружляючи над рідними хатами, вище й вище, на синю скелю неба, ледве помітними крапками стають там, і насилу власти може згори завмираючий клекіт. Вони живуть!

— Ворухися, чортова клацатко! — сказав крізь зуби високий Галат. Проте сам він не ворухився, упершись рукою в

о»к і одставивши ліву ногу. Наймолодшим з чотирьох, він був і якнетерплячий.

Марченко сердито скосив очі на Галата, і в цей момент фотограф клацнув затвором. Так вони й залишилися на платівці, ці Марченкові косі очі.

— Готов,— сказав фотограф, граційно вклонившись чотирьом друзям.

Вийшли на сільську вулицю. В повітрі літало довге біте павутиння. Ранок, чудний ранок Шахаєвого весілля, кінчився. Гатат біг попереду—довгоногий, тонкий і чубатий. Остюк забирав усю землю під себе, ступаючи кривими ногами кіннотника. Він розмахнув правою рукою, а ліва увесь час висіла, не рухаючись, наче нею вічно притримував Остюк шаблю. На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетним кльош було запхано в чоботи. Шахай ішов, нечутно ступаючи по порохнявій дорозі.

— Ми знялися на карточку,—сказав похмуро Марченко. Він трохи гаркавив.

— На карточку! — прокричав Остюк сильним голосом: він звик вахміструвати в ескадроні.— Тепер революція!

— Ми забули знятися з шаблями. І з револьверами в руках...

Ми виходимо на дорогу,— раптом почав Шахай, перебивши Гатата,— дайте мені тільки повинчатися. Як на карточці ми разом, так і скрізь чотири наших голови не виходять з карточки. Ось ми всі нежонаті йдемо, а сьогодні я повинчаюсь, і всі ми повинчаємось, і дружить нас із собою далека путь та грізне життя.

Вони дійшли до ярмарку. Осінь, найкраща пора, пахла з усіх підвід. Пшениця, ще не продана, стояла в лантухах, і мідяне зерно полята сонячним блиском. Вози гарбузів, кавунів та яблук, гарби соняшників, фортеці з капусти, буряків, картоплі, вінки цибулі, ще яблука, огірки, баклажани — все, що вродила оброблена гірко земля.

— Революція здала нам козирі у руки. Ми їх тримаємо, доки прийде наша гра. Я не знаю, що буде в містах, бо я загубив нитку до тих, що там керують. Але тут у нас ми будемо готові до того, щоб не дати нігде, нікому, нічого за нас вирішувати. Наше слово — у нас у пельці, а в руках шаблі, й кулемети, і тридніймовки, і сам господь! На колосальнім безмір'ї віє зараз вітер, немає жодної влади, а кожен ярмарок — настояща революція.

Шахай показав рукою навкруги.

— Ось ті, що приїхали на наш клич. Я чекаю з дня на день від телеграфіста на станції повідомлення про офіцерський ешелон з фронту, який варто було б обеззброїти.

— Може, їм, помінаєш, теж треба зброї вдома?—сказав Остюк.

— Гасити революцію? Бач, вони поодиноці це можуть, вони їздять ешелонами! Справедливі і праві лише той, хто перемагає. Годі тобі згадувати за дурну справедливість. Сила і воля до життя — ось найсправедливіший закон. Хватай за горлянку і відбери зброю, а потім хай кажуть, де справедливість. Мато тобі за твій вік бито зуби?

Так розмовляючи, вони дійшли до валки підвід, що розташувалася осторонь ярмарку. Добрі військові фургони, коні аж репаються, брезенти зверху, і під ними на двох возах кулемети. Хазяї коней поважно ходили навкруги, лускаючи насіння, і груди їхні розпирало чекання.

— Здорові були,— сказав Шахай привітно.

— Здоров,— відповів йому Шворень— рябий гевал, що пішався з свого кулемета, котрого він з братом Санькою привіз з фронту.

— Мовчи, дурень! — крикнув на нього Санька, метко підбігши до Шахая.— Ми приїхали,— притишив Санька голос,— приїхали з усією бандою. Нас двоє та Виривайлів аж четверо, Бубонів Петро з кулеметом, Василишиних два брати з хутора, дядько Макар—чередник. Отакі ми всі.

— Сила велика, а головне—надійна,— промовив Шахай, ручкаючися з усіма названими людьми,— я юс запрошую до себе на весілля сьогодні.

— А кулемети?

— І кулемети, Гатат заведе вас до мого двору, а я піду ще погомоніти з людьми.

— А ми? — запитали Остюк та Марченко.

— Ви ж дружки. Підіть постережіть, щоб ніхто церкви не вкрав.

Шахай пішов між возами, питаючись за ціни, за врожай, за кількість солдатів, що поприходили з фронту. Він ходив по ярмарку, переступаючи калюжі, ніби широкі ріки, баклажани нагадувати йому кров, очеретяне віниччя біля яток перетворювалося йому на пишні бунчуки, плахти на руках — на прапори, і вітер над ярмарком—на гомін і шум армій. Бджола сіла Шахаєві на руку — він не прогнав її, доки та сама не злетіла, відпочивши. Пахло свіжою соломкою і осінню

До церкви люди йосходилися, як на Великдень. Церкву колись будували ще запорожці — вона була тісна і старовинна. За всім доглядаю, певно, хазяйське око братчика низового, бо міцніше зробити церкву не стало б хисту й нині. Все окували залізом. Навіть панікадило було такої неймовірної ваги, що влітку, під час одправ, порипували сволюки, на котрих воно висіло, лускалися дошки, і здавалося, стягне хреста з бані до церкви ця щира запорозька жертва Суворі звички Січі Запорозької відбилися на церкві. Ікони було зма-

льовано з братчі ІКІВ-будівників, з кошового отамана, з курінних. В такій церкві ставало страшно серед вусатих чорних лицарів, уквітчаних оселедцями, в козацьких свитах—лицарів жорстоких та відважних. Вони позирали зі стін, переморгувалися один з одним—часто з презирством до молільників, іноді—вибачливо, рідко—з потуранням. Та парафіяни вже позвикли до' своїх ікон.

*Ой скинемось та й по талюру
„ Та купім • коня отаману! •*

Гачат мугикав собі під ніс, обходячи церкву. Свічок наявно не хватало. Вусаті ікони гнівалися зі стін: їм треба більше світла. Але церкву не було вже давно й так освітлено. Хіба що запорожці, повертаючися з морських походів, клали вози свічок перед святими кошовими в церкві і викурювали їм же цілі шапки росного ладану зі Смірни.

*Ой скинемось та по другому
Та купім коня з поругою!*

Галат незадоволено пересунув кованого ставника з сотнею свічок—від святої Варвари до ікони Покрови, де в натопці стояло чимало чорновусих козаків з булавами й перначами. Його не заспокоїло це регулювання поваги до свого брата-мужчини. Остроги його дзвеніли вздовж і впоперек. По капелках, по притворах. Він не спинявся доти, поки не знайшов десь у схованці ще оберемок свічок. Пономар тільки здалеку слідкував за Галатом, Жарти погані, коли справляє весілля сам Шахай!

*Купім коня та вороного
Та й поїдемо в чисте поле!*

Свічки всі порозтикувано. Церква ніби виповнилася жовтим жаром. Він лежав купами на ставниках, перед іконами, ворухився, коливався, наче жив багатобічним життям серед бітого дня, під промінням, пасмами світла крізь вікна,

*Поїдемо та в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку!*

Галат зупинився, задоволено оглядаючи свою роботу. Помітити когось в церкві—того, хто прийшов до Галата,—він не помітив. Люди стояли не похнюпившись, на вінчанні церква робиться веселим храмом поганського древнього бога. Це—Дажбог, бог-сонце, бог-година, бог зрозумілий, простий і гулящий. Дівчина заступила дорогу Гагатові. Соромлива хупава дівчина подивилася в його чорні очі, як у криницю з холодною водою. «Вийдеш, Хомо, на вулицю? Як я за тобою скучила!»—«У церкву несе тебе, Васько»,—пробурчав Галат.

Узявши за рукав дівчину, він повів її на крилас. Там уже стояла півча.

Ударили в дзвони. Мідне овкання заходило до церкви крізь двері. Зайшов Шахай. Його наречена ще не приїхала, він послав по неї дружків — Марченка й Остюка. Надія охоплювала всього Шахая. Широкі степи лежаш перед ним і його селом. Велетенський хаос, котрий опанував землю, був як море, що порозбивало човни. Треба йому триматися острова, доки витратить силу шторм і хаос стане пасивний. Тоді — шаблею захищати руїни. Поодрубувати руки всім, хто потягнеться підкоряти вільний народ, хто захоче різати його землю, як хліб, і їсти, захлинаючись від жадоби, від страху, що хтось дужчий одніме шматок. Шахаєві приходило на думку царське панування, уся історія народу — славна, гучна і завжди великодушна. Козаки-сіромахи проходили довгою ваїкою: всі чеенотники, хоробрі гультяї, морські розбійники гордо ступали на великих землях, всі лицарі честі своєї сіромашної й мученики. Максим Залізник, Семен Неживий, Яків Швачка, Іван Бондаренко — всі славні колії, чисті серця 70-х років XVIII віку, месники за кривду, за бідних! Вони проходили перед Шахаєм, як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-солі дружнього столу, вони проходили з вирваними ніздрями, з клеймами на лобі, несучи в руках свої голови, напхані гречаною половою, вони пропливали, несучи свої нош, поклавши на плечі поодрубувані руки. Петро Кальниш — останній кошовий Січі — цокотів чотками в самотньому затворі Соловецького монастиря: даадцять сім років прями старий степові думи, дивився на свій край аж з Білого моря, плакав, крізь туман не добавачючи прийдешніх віків, радів сонечку, коли воно проглядало крізь млу Півночі. Шахай клянеться собі, обходячи церкву, зупиняючись перед святим козацтвом на стінах, клянеться не допустити жалості до серця. Клянеться, що не віритиме нікому, хто лежатиме під його шаблею або сидітиме за його столом. Він клянеться і цілує в плече сивоусого курінного. Надія обволікає його, як марево, як отруйний фіміам великих подій. «Революція — велике слово», — думає Шахай і почуває, як по хребту в нього лізуть комашки. «Всі щасливі, нема царя, правитиме народ, розіллються медові ріки, щастя й радість!»

До церкви під'їхала тачанка з молодою. Одразу всі люди в церкві загомоніли. Шахай прокинувся від своїх думок і поспішив до виходу. Там він зустрів молоду і увійшов з нею назад. Півча заспівала «Гряди!». Голос Галата далеко вилітав за крилас. По всіх кутках бриніли шибки від співу Галата. Вийшов з вітваря піп і став вінчати. Марченко й Остюк переморгувались із своїми друзками.

Весілля справляли гю-старосвітському.

Дрз'жки летіли верхи на конях по вулиці, на рукавах білили хустки. По дорозі хутко шикувалися заслони, щоб перепиняти молодок і вимагати викупу. По хатах у молодого й молоді востанне оглядали столи й перевіряли, чи все є так, «як годиться». Баба-розпорядниця не злазила з печі і звідти керувала весільним чином. Вона захворіла, пішовши до молоді розплітати косу і співати сумних пісень; пісні були навдивовижу дзвінкі й жатібні, а бабина горлянка рипуча, роки бабині лежали на її сухих плечах, як гаряча повсть, а ніч осіння — холодна. Пострілів пролунало стільки, скільки годилося, віно було повезено до молодого, а тачанка з Шахаєм та його дружиною заїхала до тестевого двору.

Скільки пісень погублено тепер—старих і розрадних!.. Ось співає скрипка чи розмовляє кобза, одна, ледве помітна нота простягається в повітрі, і її коливання таке ж, як і коливання повітря. Струна дає чистий—до божевілля—звук. Коливаються віки, вузьке коло часу поширюється на все життя всього народу. Рівна, прозора, проста до геніальності нота з'єднує віки. Завмирають люди, дрижать їхні плечі від розкритої таємниці, тремтять вії від набіглої щасливої сльози. Та скрипка грає дати. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці проривається сміх. Обличчя яснішають. Розчулена до краю душа жадібно сприймає веселі звуки. Ноги самі стукотять так. Годі вже їх стримати, коли грає зворушлива скрипка. Старе й молоде рушає в танок. Ходором ходить подвір'я. Бубон клацає й гупає, як веселий парубііко. Переплутатися пари: на втіху, на сміх. Та скрипка вже стомилася. Десятки рук частують скрипака, кожний хоче з ним випити, поцілуватися, кожного скрипак хоче пославити на скрипці, і постає галас, гомін.

Поміж трьома дорогами.—

починають легко, поволі дівочі голоси.

Рано, ра-но! —

допомагають їм хлопці.

Поміж трьома дорогами, ра-не-сенько!

Дівчата стоять у гурті, обнявшись. Хлопці оточують дівчат. Пісня радісна охоплює підвір'я.

Там здибався князь з Дажбогом, рано, рано,

Там здибався князь з Дажбогом, ранесенько.

Сонце спускається на вечір. Воно дивується, як можна йому зустрітися з князем, з молодим. Сонце поломеніє.

*Ой ти, боже, ти, Дажбоже, рано, ра-но,
Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько.
Бо ти богом, рік. від року, рано, ра-ію,
А я князем раз на віку, ранесенької*

Хлопці підморгують дівчатам. Скрипка відпочила й запрошує знов до танка. По землі розтікається вечір. Вечірня тиша опановує землю. Тільки на подвір'ї Шахаєвого тестя гримить бубон.

П'яна баба-розпорядниця співає на печі. За столом точаться розмови, сліпий музикант перекидає чарку для чистого голосу, мостить свою кобзу, настроює струни. Поважне-товариство сидить за столом. Червонощока наречена соромливо поглядає на гостей. Галат тримає толову обома руками, ніби вона не впала на стіл.

*Ой у саду голуби гудуть,
Ой у саду голуби гудуть,
Аж в сватоньку го-ло-си і-дуть...*

Баба, співає старечим вересклевим голосом. Вона згадує молодість. На неї сходять видіння далеких років, молодих бажань:

*Порадь мені, моя матінко,
Порадь мені, моя рідная,
Кого брати та у бояри?*

— Цікаво, кого треба брати в бояри? — промовив Шахай.—
Мабуть, багатих та дужих. Чи, може, козаченьків з Січі?
Усі засміялися.

*Збери, сину, всю родину,
І близькую, і далекую,
І близькую, і далекую,
І вбогую, і багатую.*

Ніхто не міг витримати, щоб не зареготати на всю хату. Бабу почастивали чаркою. Вона взяла чарку в руки і доспівувала пісні. Де в неї узявся голос?! Останні слова, як дорогоцінні яства її напої, баба клала просто на стіл, і ще довго радувалася з них захоплена кумпані».

*Багатую — подарочки нести,
Убогую — порядок вести.
Багатую — щоб напитися,
Убогую — пожуритися.*

Співачка випила чарку так, ніби добра дівка була, і кинула посуд на долівку, зухвало вигукнувши: «Гірко!»

Серед загальної тиші, котра постала після поцілунку Шахая, зарипіти легенько струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працьовиті бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

— Чого ж ти-нам заспіваєш?—запитав молодий.— Про честь чи про хоробрість, про обов'язок людський чи про лицарську славу?

— Мало тепер честі між людей,—несподівано басовитим голосом одповів кобзар, підводячи до товариства свою голову з невидючими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надії вийти на світло.

— Мало честі,—сказав сліпий,— і немає хоробрості. Ходжу я по світі, до моря доходив — злодій народ тепер повівся. Скільки разів мене обкрадали, били й сміялися з моїх пісень. Од діда й прадіда пам'ятаю я пісні, а самому не довелося ще й однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухаюся до всього, що віється по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов, І—ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому — ще тяжче.

— Слухай, діду—в голосі Шахая забриніла воля,—ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем—не загинула ще честь і хоробрість, Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття. Революції ми не приспимо. Яка воля віс над, землею!

Остюк, Галат і Марченко, ніби за командою, перехилили чарки. Вони відчували вже вітер шляхів на щоках. Звичайні слова, може, й незрозумілі їм, збуджували в їхніх серцях гордість. Через це вірили в зорі і прекрасні ідеї, в чистоту і мужність людської душі. Такі люди ходять по сторінках історії, як по своїй хаті, і дивно стає, чому після них постають зруйновані міста, кров, пустка, смердючі трупи. Може, завше шукання людського, справедливого і достойного дає такі наслідки?

Тим часом Шахай частував гостем: братів Шворнів—розумного Саньку й пришелепуватого Митьку; Макара—колишнього чередника, рудого велетня із страшними вусами, кудлатою червоною головою і з дитячими блакитними очима; Бубона Петра—найкращого в світі наводчика, котрий ми би набоями обкопати навкруги, мов межею, своє поле з трикілометрової дистанції; братів Васишиних — незрівнянних розвідників, телефоністів, і—у вільну годину — музикантів, Виривші лів —чотирьох соколів, що загинули згодом усі,—один по одному •—рубаячи шляхту, стріляючи кадетів, домучуючи генералів; Виривайя Івана — геніального сурмача з неймовірними легенями, котрий міг перекричати всі стихії, збудити мертвих і виповнити поле бою тривожним, похлилим, зворушливим, переможним сигналом; Виривайла Петра—комбрига кінної, майбутнього героя Успенівської операції. котрому зробив поминки Марченко, наказавши зарубати

над його тілом сотню полонених; Виривайла Семена — першого в армії злодія, що обкрадував усі кінні полки і щодня мав нового коня, а його ескадрон—навіть пташине молоко; Семена зарубав третій ескадрон, оточивши його своїми сто двадцятьма клинками в полі, вислухавши глузування і лайку, давши йому змогу попрощатися з білим світом; Виривайла Панька—гордість піших і кінних полків, кулеметників і гарматників, Панька, що складав пісні—гострі, як бритва, співав їх так, що вершники падали з коней від реготу, і вивчив солідно лаялись увесь свій полк—він командував потім полком.

Було вже по їжі. Стіл пашів усіма стравами. Під горілку стояли квашені баклажани —зелені й червоні, огірки й капуста, зелена олія з накришеною дрібно й посоленою цибулею. Од ізвареної риби йшла пара.

Найважливіша річ —вибрати людей. Цє Шахай знав, допитливо оглядаючи гостей. Тут були потрібні люди. Вони цілком підкоряться волі ватажка і командира. Наполеон і Петро Перший завше стоять прикладами — як треба вибирати людей. Жорстокий Даву, стратег Удіно, Нсй, блискучий Мюрат, інтриган Меншиков, ще сотні невідомих — всі й померли б офіцерами, синами скульпторів, писарями в нотарів, корчмарями, пирожниками. їх усіх знайшов державний розум, геніальне передбачення великих людей.

— Хай заспіває про Супруна-козака,— сказав Панько Виривайло,— ох і пісня ж грусна!

Загальна мовчанка підтвердила, що Панькове бажання припало до серця всім. Молода встала од столу і сіла поруч сліпця, мовчки торкнула дерев'яну опуклість кобзи. Очі молодой—вогкі й привабливі —були трохи сумні, як завше сумні є очі всіх степовиків, усіх птахів степового краю, у всіх дівчат великого степу. Акорд пролунав у хаті. З акордом зайшла знадвору дівчина й сіла до Галата. Подвір'я ж танцювало.

Ой не знав козак,—

голос кобзаря нерішучий, кволий, непевний—козак широко не знав,—

Ой не знав Супрун,

А як славоньки зажити.

Гей, зібрав військо славне Запорізьке

Та й пішов він орду бити.

Струни зайшлися цілими сплесками звуків. Згадки, спогади несла їхня хвиля. До берега наче докочувалися ці звуки і ховалися, як хвилі у піску. Серед тиші народжувалися шелести степів, тупіт копит кількатисячного загону Супруна. Кобзар торкає струни ніжніш і ніжніш. Тонші й тонші звуки

тихо злітають з його пальців. Звуків меншає — і швидко — одна тенькає струна, і довго в кутках хати чує напружене вухо її відгомін і луну.

*Ой у неділю рано-пораненьку
Супрун із ордою стаяся,
А в понеділок в обідню годину
Сам в неволеньку попався.*

Молода зітхає. Голос кобзаря став трагічний, наче він розповідає про рідного сина. «Сьогодні неділя,— думає Шахай,— а завтра понеділок. І обідня година». Галат щось говорить на вухо своїй дівчині, доки звучить мелодія після останніх слів кобзаря. Галатова дівчина червоніє, і її очі заволікає хвиля бажання. Панько Виривайло не має сили витерпіти. Він прикладає долоню до рота і пронизливо виводить божевільну ноту пісні.

Ох, і ти, козаче, козаче Супруне!

До Панька долучається речитатив кобзаря. У нього тремтять губи від зворушення. Але слова його тверді й роздільні, як докір:

А де ж твої прегромкі рушниці?

По паузі обидва голоси — Паньків і кобзарів — дружно виводять грікі слова відповіді. Тихо, похмуро, гріко говорять вони про свою біду. Покора людини, що потрапила в горе:

*Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, у темниці.*

Знову бреньчить сама кобза. Вона бреньчить, як гіркість Супрунового життя. Розчарування і туга за рідною стороною. Струни дзвенькають, ніби падають у безвість дзвінки краплі часу.

*Ох, і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?*

Розпачливо допитуються два голоси — мелодія й речитатив. Відповідь вже їм відома, і вони питають Супруна, тільки щоб поплакати з ним в неволі і пожуритися разом з його пропашою головою.

*Гей, мої коні в хана на притоні,
Сам я, молодий, у неволі.*

Співають самі струни, покійно хилить голову людська доля. Але що це з ними сталося, з тими струнами? Вони починають грізно рокотати. Рве пальцями їх незрячий музика. Без жалю б'є їх рука, а воші, покійні, вже розійшлися по хаті бадьорими, сильними звучаннями. Іван Виривайло зітхає на всі свої велетенські легені:

*Ох, і виведіте мене, виведіте
На Савур-могили,
Гей, нехай стану, гляну-надивлюся
Я на свою Україну!*

Молода співає вже дзвінким голосом. Та й усі присутні хочуть співати і починають із своїх місць. Лунає голосна пісня, тривожна сила і збуджена радість суворості. Ніби над степами ширяє її пісенна величність, прославляючи давніх мешканців степу.

*А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літше,
Гей, стоїть військо славне Запорізьке
Та як мак процвітає!*

На цьому закінчується весілля в хаті молодої. Настає вечір, і лізе на небо червоний місяць.

Дружина Шахая не могла заснути. Вона чекала чогось більшого від цієї ночі. Уява малювала майже божевільну насолоду. Млость незайманості п'янила дівоче серце. Та прийшов такий Шахай, і вже немає дівочих мрій, зникла туманна даль. Прозоро міниться обрій. Біль, втома і незручність — холодили новонароджену жінку. Хотілось плакати від розчарування, хотілось забути цю розкриту таємницю і знову коливатися в повітрі, як марево, ходити росою по воду і щоразу чекати там чорновусого парубка, котрого вона так гарно вміла вишити па рушниках. У Шахая немає вусів, його холодні тонкі губи цілували соромно, як нігде не написано по книжках. Навіть досвідчені дівчата — подруга — не казали нічого подібного, що так можуть, цілувати губи чоловіка.

Шахай поворухнувся, поклав руку на шию дружині, і на мить здалось, що він прокинеться. Та він засвистів носом ще дужче. Молода злякалася і почала його будити. Напівсонний Шахай притиснув її до себе і, вмить спалахнувши нестримним бажанням, удовольнив його. Потім він заснув знову, не випускаючи дружини з обіймів. Прохолода великої хати посвіжила чоло жінки. У неї зростала й зростала ніжність до Шахая. Пливли години першої ночі людського подружжя.

На подвір'ї вистрелив хтось із револьвера. Потім голос Марченка страшно вилаяв Шахая, пролунав ще один постріл, куля влучила у вікно хати. Молода злякалася і затремтіла на діжку. Шахай не прокидався. Молодій здалося, що він мертвий. Вона припала до нього жадібно, всім тілом і охопила його голову голими теплими руками. «Чого тобі, люба? — запитав крізь сон Шахай. — То, певно, хтось напився з хлопців. Спи, голубко». Він бурмотів ще крізь сон. Ніч проходила тривожно й мертво, як людські, останні ночі, як

останні сні засуджених. Це була ніч спокійної радості. За півгодини молода побачила, що Шахай лежить з розплющеними очима. Не подаючи знаку, вона стала крізь вії слідкувати за чоловіком. Вона знала, що не доспить цієї ночі до ранку, і тому трохи згодом не дивувалася, коли прийшли до Шахая з телеграмою із станції.

Розплющені очі Шахая закрив, затяг туман. Так буває, коли очі людини повертаються до себе в 'мозок і розглядають те, що відновлюють їм мозкові клітини: картини вчорашнього, образи давнього, мрії прийдешнього. Шахай побачив смиренного ченця Залізняка, котрий в темну квітневу ніч 1768 року вийшов з ватагою з Мотрониного лісу. Підтикавши поли ряси, їхав Максим монастирським жеребцем. Позаду його йшла босими ногами по дорозі ватага. Вона простувала до Медведівки святити ножі, бо свяченими тільки їй не гріх було колоти... Це — не Мазепа — на край життя свого політик, не Сковорода — європейський розум і філософська голова, ис, нарешті, не загадковіш Хмельницький, котрий думав, що вхопив голою рукою жарину щастя. Іде ця анархічна сила, що тільки руйнує, повстає катастрофічно і зникає за обрисом, як фантастичний вогненний птах. Він безпомічний, цей ватажок. Він хоче знайти біля себе людину, що бачила б ширше й далі; він хоче вірити всім, не загубити результатів відваги. Залишає ж по собі тільки згадку про пожежу, пісню про тортури та іскру негасиму, що ледь тліє в нетрях мозку до нового, божевільного діла. «Треба співати їй про таких людей,— думає Шахай,— хай не загине на землі боротьба проти гнобиглів!» «Вони сміливі, ці анархічні велетні, вияв сили і відсутність точки, до якої треба силу спрямувати. А зрячі прийдуть потім, витопчуть колосисті царини конем і застромлять списа глибоко на межі. Але треба берегтися анархічних сліпців: їхні діла відсувають перемогу в темряву прийдешніх віків!» Так снувалася думка в Шахая.

Надворі почала бреньчати кобза. П'яний кобзар здався на прохання Галата і вчив його співати пісню про козака Швачку. Музика знав, що над подвір'ям висіло нічне небо, людство спало по своїх хатах, а останній гуляка з Шахаєвого весілля давно вже вгомонився там, куди встигли донести його ноги. Проте серед ночі постала кобзарєва пісня. Галат обнімав кобзаря, щоб той не хилився назад, допомагав тримати кобзу і підбадьорював прокльонами. У сліпого повні очі світла від міцної горілки, йому було видніше такої ночі ґрати, ніж по дню.

*Гей, хватився та козак Швачка,
Лід Білуу Церкву ідуци:
Гей, будем брати, та китайку драми,
Та в онучах топтати!*

Галат совісно проспівав цього куплета й собі. Сліпіш його виправив, показавши, як досягти бадьорості й безтурботності в мелодії. Пісня коливалася, як самотній вершник на обрії.

*Гей, казав сси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!*

— Це ви, діду, про нас,—не витерпів Галат, і до Шахая долетіло тремтіння його голосу,—бісової душі віри!

— Ти, Марченко, з нами не поїдеш. Тобі я віддаю десятьох оцих людей. Хлопці, слухайте Марчснка. Обидва Шворні, усі Виршжайли, Петро Бубон, Василичини й Макар — я залишаю вас Марченкові. Зі мною поїдуть Остюк, Галат та ота сотня охочих, що прийшли сюди на наш клич.

Шахай пройшовся по залу станції і трохи помовчав. Біля нього було тринадцятеро людей. Блимала на столі гасова лампа. На пероні гомоніли партизани — їх перехвилював цей туманний ранок, що потроху розганяв темінь ночі.

— Ми зустрінемо ешелон на Варварівці. Спробуємо його обеззброїти і пустити далі без зброї. Ми не встрянемо в жодний бій. Нам треба тільки зброя, і ми її заберемо в тих офіцерів, що їдуть з фронту додому. Зброя за всяку ціну! —ось наше сьогоднішнє гасло. У кого в руках зброя, той і буде диктувати події.

— Понімаєш,—сказав Остюк,—вони можуть ще перед Варварівкою повернути праворуч і поїхати іншою колією. А ми на Варварівці їх не побачимо.

— Ця дорога ближча, Остюче, телеграма каже, що вони можуть поїхати тільки через Варварівку. Вони хочуть швидше дістатись додому, щоб захищати свої маєтки від революції, і нащо їм їхати не по простій дорозі?

Остюк згодився, а за ним закивали головами Марченко й Галат. Все передбачив їхній друг!

— Та я подумав і про те, чого ти боїшся, Остюче: я не беру з собою цієї десятки на чолі з Марченком, хочу, щоб Марченко їх повів до станції Полтавки і там пересидів день чекаючи ешелону. На той випадок, коли ешелон не піде на Варварівку, а піде на Полтавку, ми будемо певні, що він все равно від нас не втече. Ти візьмеш його, Марченко?

Останній —ще не зовсім тверезий після весілля —закліпав очима і почухав волохаті груди. Молодший Виривайло осміхнувся до Шахая і вдарив долонею по плечах Марчснка. Остюк клацнув острогами.

— Ти візьмеш його, Ничипоре Олександровичу? —повторив Шахай.

Дурний Митька Шворень поплював у руки і крикнув: «Заметем!» Нарешті Марченко пропитим голосом вимовив:

— Даси мені фугасів зривати рейки? Із ними я й чорта візьму.

Шахай погодився і наказав Остюкові віддати Марченкові те, що той просив.

— А ми з чим поїдемо? — промовив Остюк. — У нас їх штук п'ять усього є.

— У нас сила більша, ми без фугасів і кулеметів обійдемося, а Марченко мусить мати і підривні засоби, й обидва наші кулемети.

Цю фразу було сказано таким тоном, що ніхто не посмів піднести голосу, щоб заперечити. В голосі Шахая бриніли ноти непохитної волі і чувся металевий тембр.

— Тільки виїзди зараз же до Полтавки, — сказав Шахай, — туди рахують сорок верстов з гаком. Щоб ти не спізнився мені, Марченко!

З цими словами Шахай пішов на перон. Там стояв під парою паровоз з кількома вагонами і висів у повітрі пасмами туман. Люди заклопотано снували на пероні, чекаючи свого Колумба. Мета їм була темною й невиразною в такому скаженому тумані, що, ніби море, затопив степ і що непомітну станцію. Чи є та загадкова земля, до якої простував їхній ватаг, чи нема її за безліччю хвиль таємного та грізного моря? Люди цього не знали, і стояв туман над ними і над станцією, туман ранковий, котрий втрое оманніший за нічну темряву. Застережливо стискалося серце, руки матерів ввижалися в туманових хвилях. Проте всі пестили свою зброю: одрізана, карабіна чи гостру косу — і марили прийдешніми радостями невідомої землі.

— Брати! — виголосив Шахай, ставши на драбинку, що вела до товарового вагона. — Схилімо наші голови перед тими, що впали на фронтах! Перед пам'яттю тих, кого розтерзав царський устрій! Хай буде їм вічна пам'ять!

Партизани познімати шапки і тримали їх ніяково в руках. Кожний згадував брата чи товариша і розтоплювався, як лід.

— Вам уже казали, куди ми йдемо. Ми йдемо здобувати зброю, щоб не повернулося ніколи назад те, що було. Ні криваві fronti, ні вовкулаки-царі, ні прокляті пани. Ешелон їде з фронту і везе багато зброї, котру ми мусимо відібрати...

— Аз чим? — несподівано озвався хтось в натовпі.

Шахай блискавично зрозумів, що програв ефект промови. Він занадто вже здався на вплив свого авторитету.

— На Варварівці нас чекає тридцятишестидесятимісячний оситняг і оситнязькі партизани. Ми перекопаємо колію і переріжемо дорогу ешелонів. Він не знає, скільки нас усього є...

— А нащо то нам стільки зброї? •—озвався той же голос
— Товариство!—закричав Шахай,— Хай вийдуть наперед усі, хто боїться або плаче за маминого спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з підлих боягузів! А потім ми проженемо їх від нас, бо ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. Витріть сльози страху тим своїм сусідам, котрі рюмають уже, сідаючи тільки до вагонів! А ти, Грицьку, ти хіба знаєш, скільки нам треба зброї? Чи, може, ти не чув, скільки пудів пшениці коштує гвинтівка? Ти боїшся гранати і хочеш маминої циці?

Шахай відчув, що слухаючі знову стали його вірними, Легкий регіт пройшов по натовпу, Грицькові насунули його чорну кудлату шапку аж на очі.

— Сідайте до вагонів! — скомандував Шахай, і все товариство, товплячись, регочучи й лаючись, полізло до теплушок. Стояв туман,

Проїхати дві станції, на котрих паротяг брав воду. Туман рідшав. Поїзд ніби виїздив з долини, де вічно снували тумани. Іноді проглядало сонце, зараз же ховаючись за хмару; часом розривалася сіра хвиля надвоє, і між стінами такої земляної пари простягався осінній степ, як лісовий просік. Нарешті й Варварівка — самотній полустанок, безлюдний острів серед моря-степу й моря-туману.

— Вигрузимось, а потяг свій пошлемо назад, щоб відрізати шлях до відступу,— сказав Шахай Остюкові, виходячи з своєї теплушки, де їх їхало лише троє — з Галатом. Дорогою вони переговорили про все, і тепер кожний знав, що йому робити. Ніякої гармати з Оситнягів не чулося поблизу, це не здивувало Шахая, бо гармата була витвором його мітингового запалу, Із станції повиходило кілька службовців •—переляканих, мовчазних.

— Вигружайсь! — закричав Остюк, і троє друзів швидко мали перед собою армію з восьми людей: дев'яносто два партизани повтікали дорогою. Галат почервонів, його вуха і навіть руки набрякли від крові. Остюк поворушив головою, ніби йому муляв комір френча. Шахай витягся увесь, стаючи струнко. Ніхто не рухався. В цю хвилину десь здалеку почувся гудок і чакання паротяга.

— Усі по місцях! — подав команду Шахай і махнув машиністові забрати потяг.

Пагяг пішов, все збільшуючи швидкість, а десятеро людей на чолі з Остюком та Галатом побігли понад колією до насипу, заховалися за ним.

Іх усіх закрила хвиля туману, що її прикотив чи присунути вітер. З протилежного боку виразно чулося, як наближається до Варваріяки ешелон.

Шахай зустрів його, стоячи на пероні, тримаючи руки за спиною: такий вигляд має вчитель, коли він стоїть в кімнаті й вибачливо чекає, доки розсядуться учні. Ледве спинився ешелон, як Шахай став походжати вздовж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, котру він вийняв з кишені. Кого оточила юрба. Та вигляд у Шахая був такий, що ніхто не насмівся заступити йому дорогу. На гамір виглянув офіцер з пасажирського вагона, і всі йому стали гуртом кричати, зчинивши неймовірний гвалт.

— В чом дело? — закричав офіцер.

— Комендант?, — почули всі серед'тиші голос Шахая. Офіцер ствердив це махом голови.

— Хай комендант ешелону та командири окремих частин зайдуть для переговорів про капітуляцію, я чекатиму на вас десять хвилин.

Шахай пішов помалу до станції і, сівши в кімнаті біля каси, став чекати.

На пероні наче розпочався ураган. Кричали всі разом, обурено клацали затворами гвинтівок, і крізь вікно Шахай помітив, що в дверях деяких теплушок з'явилися кулемети. Після п'ятихвилинного чекання зайшло шестеро офіцерів. Вони розгублено і в той же час суворо оглянули Шахая. Останній не запросив їх сісти, і так пройшла вся розмова, сидів тільки Шахай.

— В чом дело? — повторила людина, котра перед цим виглядала з вагона. — Хто би і чого вам треба? Ми вас розстріляємо, не виходячи з кімнати...

Шахай витримав паузу і лінкувато подивився на того, що говорив.

— Я вам даю п'ятнадцять хвилин на ровдум. Замітьте собі — тільки п'ятнадцять хвилин. Всю вашу зброю ешелон мусить здати мені, а вас я пропущу тоді їхати далі. Я — командувач цього району. Через, — Шахай удав, що дивиться на годинника, — через дванадцять хвилин мої гармати рознесуть усю станцію разом з ешелonom. Дорогу далі перегорджено.

— Ми не можемо здага цієї зброї — ми веземо її, щоб здати там, де будуть розформовувати нашу частину. Це — казенне майно.

— Я не випускаю нікого від себе зі зброєю.

— Ми мусимо ще порадитись. Зараз прийде наш полковник.

— Ви маєте ще дев'ять хвилин. Але потім — буде пізно.

Офіцери не знали, що їм робити. Вони вже погодилися з неминучістю і тепер лише хотіли просити Шахая, щоб він їм залишив зброї для самоохорони.

— Ніяких уступок, — сказав Шахай і встав із стільця.

До кімнати забіг розхвилюваний Остюк. Він став струнко перед Шахаєм і похапцем вимовив кілька слів, дивлячись просто в вічі останнього.

— Пане генерале, гарматники хвилюються! Вони не можуть довше чекати. Вони думають, що вас тут тримають.

— Дурниці,— одповів Шахай,— вони ж мають мого наказу? Хай почнуть тоді, як я наказав.

— Слухаю. Але дозвольте просити вас вийти на хвилиночку — там стоїть делегат від батареї.

— Хай зайде сюди,— вирішив Шахай, але, побачивши в Остюкових очах щось йому незрозуміле, не закінчив фрази і вийшов з кімнати. Остюк побіг за ним. «Тікаймо звідси,— прошепотів Остюк,— на станції їм сказали, що нікого поблизу немає. Ще похлопають нас тут!» Вони зустріли по дорозі роздратованого полковника, що закричав до них;

— Де він тут, самозванець?!

— Там чекає,— відповів Остюк,— я біжу за хлопцями.

Друзі повернули до якихось сінець, перебігли помешкання начальника Варварьки і вибігли по двору. На їхнє щастя, знову упав на землю туман. Вони бігли доти, доки не опинилися за насипом, де мали бути партизани. Там лежав Галат і стиха лаявся, погрожуючи комусь ручною гранатою.

— Де ж люди?

— Повтікали, гади, боягузи, сволочі!

Шахай і Остюк посідали коло Галата і засміялися. Потім вони сміялися вже втрьох. їм приходили на думку різні веселі дотепи. Нарешті вони полізли насипом вище і, лежачи, почали дивитися вниз на колію, де лежало впоперек кілька шпал. На станції стояв гамір. Пролупато чимало пострілів. Хтось говорив промову, за щось агітуючи. Потроху все там уляглося, і ешелон рушив в напрямку до Шахая, Галата й Остюка. З наказу першого Галат кинув униз гранату, котра там голосно дуже вибухла. Машиніст випустив зайву пару, і ешелон зупинився майже перед самими шпалами, що лежали на рейках.

— Бувають на світі пригоди,— почав Шахай і подивився на весільні воскові квіти, що їх було приколото до його френча,— пригоди, кажу я вам, коли можна поплутати весілля з похороном. Я пригадую, як одружувався мій товариш на фронті. Наречена приїхала до нього, щоб повінчатися, а повезла його додому в цинковій домовині, і куль у нього був повний живіт.

— Важко їй було його везти,— вирішив Галат,— а як вони не помітили, що ти більше скидаєшся на молодого, ніж на генерала? Чого б це генерал став колога собі на груди весільного букета?

— Не смійся так голосно,— сказав Остюк,— скажеш своїй матері, що в неї дурний син колись вродився.

— Коли приїдемо додому,— продовжував Шахай,— ми скажемо, що билися до останнього й встелили трупом рейки.

— Ну й возьяться вони там! Аж огидно стає за цей ешелон дурнів.

— Не хвилюйся, Остюче, це загальна людська хвороба. Диви, як вони заколотилися, ніби вечора збираються мітингувати. Колись у нас в шахті жив цап. їв він у стайні біля коней — стайня глибоко під землею була, спав по забоях і так наловчився звертати з дороги коногонам, що ми його прозвали «шахтарем». Ходив він тільки рейками, і часто в темряві цокотіли його копитця по залізних шпалах. Певно, він почував себе вагоном, бо переступити через дошку, коли вона лежала впоперек, не міг. Він завше терпляче чекав, доки коногони приймали перечепу.

— Цікаво,— закінчив Шахай, коли ешелон раптом пішов назад і за ним побігли ті, що не встигли сісти,— чи Марченко не проспить цього ешелону? Нас тут усього троє, а в нього ж там аж одинадцяттеро — всі надійні та вірні. Коли не проспять — йому буде багата пожива.

Галат скочив на нош, став шпурляти грудками вслід ешелонів і протанцював халявдри. Потім всі троє пішли по шпатах додому.

— Поїхали! — закричав Галат.— А ми, як переможці, підемо пішки верстов із тридцять! Звоувати — звоували, та до рук не попало. Заспіваймо, чи що?

І він почав:

*Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білу Церкву ідучи:
Гей, будем брати, та китайку дроти,
Та в онучах топтати!*

Потім підморгнув Остюкові й Шахаєві і заспівав зовсім весело:

*Гей, казав сси козак Бондаренко,
А що славоцька буде:
Гей, будем брати, та поли дроти,
Та плечі латати!*

На пісках росте вошанка менша; на воді — конюшина біла, ситник ясноплодий, осока; на скелях — перстач альпійський, шоломниця хмелювата, нечуй-вітер, тонконіг і миколайчики; на степах—чистотіл, чебрець, деревій голий, ковила, хизується грудниця жовта, шириця, серпій променястий та любочки осінні, похитується зміячка—жовта, як кульбаба, тільки висока, головатень степовий; а слава людська росте з єдності та відваги!

ВЕРШНИКИ

(Уривок з роману)

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорніш шлик вівся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік, Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна Командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одягу кров'ю. «Та я, мазепо проклятий!» — «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити тобі хочеться?—питав Оверко.— Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусії Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаеш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував крав з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво,— сказав Андрій,— мать Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не

хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчачка, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчачка» колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала к дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Овсрком, готовий до всього «Що тобі оце згадується?—допитувався переможець,—Одеса чи Очаків?»'—«А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова,..» Оверко перебив, подивився на південний захід, «Майстро віятиме,— сказав він,—кода б дощу не навів.. » — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! —гукнуло Оверкове козацтво.— Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що каш йому одповісгь, звісно що, гуляй душа без тіл . І тіло без душі!» — «Цирк?—перепитав Оверко,— Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід—це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!»—гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переводеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям Великої Росії-матінки» од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...»—«Та рубайте його, козацтво!» — скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій, «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхетрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Сарикамиша й Ерзерума, Та з моря наближалася шаланда, видко було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю, й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море,

притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка». — «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусієву руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соединяйсь», — та ляснув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір».

«Майстро десь зірвався», — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, всергсном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогук бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, пацали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подуvom майстро.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно її гаряче, пробили верхівці раз, другий, «наша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Панаса Половня, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінськк копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. — Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його дому-чу!» — «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, шре моє», — сказав він голосом старої Половичихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нсстора Махна, — реготав Панас, — призначу тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубата голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце подійо, «дайте пити», — сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло хто уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я, вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по про-світах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!»

За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими рухами машину гне, що не встигаєш і -шлір підкладати. А паперу ціла кут, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою м он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж — ренком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степом показала друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Греш посівав море дощем, тільки чомусь не бидно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній! на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступади його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — по-якому ти з ним говори́тимеш? Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — «по-якому ти з-ним говори́тимеш?» — «Скумбрії зеленої», — почув Половець, — «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка; серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, морс було аж чорне.

«Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертшого Оверка, — клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий з дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосягне рибальське життя, та так пахне море, та й чого

він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай •юрт лисий ходить, а не він, Сашко,—таке кляте Половецьке" насіння!-

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався допаюю, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над-степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього заgonу теїста дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

•І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного заgonу інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, • а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмиць, «здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня,- кінь -під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й ситу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе»,— сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом, Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба,

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й весь час смикалось, «та тут і Сашко»,— посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятті байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни. кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім,— сказав Іван,— а я служу революції, Інтернаціоналу»,— і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говориш:

«Хлопці,— сказав Іван,— от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікшим, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя,— ставайте поруч бігшся за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемога, хай живе Радянська влада, Червона Армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стато, а решта пішла купою геть, ненгвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігали, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близько смерть»,— подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе,— закричав Панас в атонії,— проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене,— сказав Іванові клятий Сашко,— стріляй, байстріуче». — «Бісової душі вилупок»,— промимрив Іван та взяв

Сашка за **чуба**, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего нав'яв тривалого дошу, навіть зливи, а поміж **цим** точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів,— «одного роду,— сказав Герт,— та не одного з тобою класу».

Богдан-ігор АНТОНІИЧ

Ф

(1909—1937)

За словами літературознавця М. Ільницького, поезії Б.-І. Антонича засвідчили стрімкий і сповнений внутрішньої напруги розвиток таланту поета, який прийшов до уславлення «зеленої евангелії» природи, до «незнищеності матерії». Він створив цілісну концепцію всесвіту.

Автор збірок «Привітання життя» (1931), «Три перешени» (1934), «Книга Лева» (1936), «Зелена евангелія» та «Ротації» (1938).

А * *

Покинувши карусель краси, поет стає учнем естетики несподіваного, виключного й відразливого, спроможної відбита складнішу правду життя. Гарячкове і водночас методичне нагромадження образів, переріст метафори, тематична ексцентрика — це не тільки «данина інтелектові», як каже М. Неврлі у своїй статті, а факти важкої боротьби за поезію, рівну дійсності, безмежну і величну, як вона, неповторну своїми остаточними першовідкриттями, доведену до крайньої грані можливого, за якою вже немає нічого. І в пізніших збірках Антонича не є рідким явищем чисті й чіткі, а притому глибоко оригінальні метафори типу: світло — кров повітря; небо — в смуги звук потягтий; зорі в зорі дзвонять; піски зірвалися до льоту; б'ють глухо риби-молоти у штольні вод. Але є в них також безліч проявів свідомої полемічної переоцінки й заперечення ідеалу краси, що ніби прямо відповідають на вигук теоретика сюрреалізму А. Бретона «Або краса стане судорожною, або взагалі не буде її». І саме головним об'єктом попередньої ліричної слави поет залюбки зриває їхні ієрархічні відзнаки. Під «оливом рудого неба» горить «сіре сонце», «зеленілий та дірявий тулуб», «дірява шкаралуца», «чорне пекло», що, «мов скорпіон, само себе вбиває». На зонах лежить «цвіль, черва, зеленка й вогкість», світло—це

зелений з дзбанка ночі» над; «ямою мертвих квітів». Розвиток поетичного образу світу йде в Антонича з незахитаною логічністю від краси ясного, дня., від вибраних краєвидів життя, посеред яких людина — ще повноправний і безперечний господар, до тасмниць ночі, до поетичного, що не має меж, що включає в себе прекрасне й відразливе на рівних правах, до падіння в царство речей, що поглинає, абсорбує, розсотує людину.

•Не мені речей схопити в клітку слова»,—висловився покірно поет. І все ж **його** непереможно манить **оте** ти **ханське** піднімання, перекидання, допасування неторканих брил, що звільнює дорогу до глибини буття.

Немає в українській поезії творця, в якого експеримент слова, спрямований на зглиблення його пізнавальних можливостей, був би таким витриваліш і плідним.

(Зілтський О. «Дім за зорею» // Весни розспіваної князь: Слово про Аптсича.— Львів, 1989.—С. 102—503.)

АВТОПОРТРЕТ

•Я всс —п'яний дівчак із сойдем у кишені).
«Я —закоханий в життя поганин».

З першої книжки «Привітання життя»

Червоні клени й клени срібні, •
над кленами весна і ЕІтер.
Дочасності красо незглибна,
невже ж тобою не п'яніти?

Я, сонцеві життя продавши
за сто червінців божевілья,
захоплений поганій завжди,
поет весняного похмілля.

ТРИ ПЕРСТЕШ

Крилата скрипка на стіні,
червонин дзбан, квітчаста скриня.
У скрипці творчі сплять вогні,
роса музична срібна із синя.

В квітчастій скрині співий корінь,
п'янливе зілля, віск, насіння
та на самому¹ дні Три зорі,
трьох перстенів 'Ясне камінну..

В черво́вiм дзба́нi м'ятний трунок,
зеленi краплi яворовi.

- Дзвони, окрилена струно,
веснi ^паленiй i любовi!

.Пiдноситься, угору дах.
кружляє дзбан, співає скриня,
i сонне, мов горючий тлах.
I ранок, спертий на воринья.

ЗЕЛЕНА .ЄВАНГЕЛІЯ

- Весна — неначе карусель,
на каруселi бiтi конi.
Гiрське село.' в садах морель,
• . • i мiсяць, мов тюльпан, червоний.

Стiл ясеновий, на столi
слов'янський дзбан, у дзба́нi сонце.
Ти поклоняйся лиш землi,
землi стобарвнiй, наче сон цей!

-.ВЕСНА

Росте Антонич, i росте трава,
i зеленiють кучерявi вiльхи.
Ой, нахилися, нахилися тiльки,
почуеш найтайвiшi з всiх слова.

Дощем квітневим, весно, не тривож!
.Хто стовк, мов 'дзбан скляний, блакитне небо,
хто сипле листя —куснi скла на тебе?
У решето ловити хочеш дощ?

З всiх найдавнiша мова гайова:
в рушницю ночi вклав хтось зорi-кулi,
на вiльхах мiсяць розклюють зозулi,
росте Антони'), i росте трава.

СЕЛО

Корови моляться до сонця,
що полум'яним сходить маком. .
Струнка тополя тонша й тонша,
мов дерево ставало б шахом.

Від воза місяць відпрягають.
Широке, конопляне небо.
Обвіяна далінь безкрая,
і в сивім димі лісу гребінь.

З гір яворове листя лине.
Кужіль, і півень, і колиска.
Вливається день до долини,
мов свіже молоко до миски.

ЗНАК ЛЕВА

Умерлих квітів царство—спить пустиня
в піску сорочці золото-червоній.
Малюк осот — рослинне чортovinня,
екстазу сонця й блискавок погоні.

Живі свічки понад землі труною,
жорсткий бур'ян нараз кущем горючим.
Немов кущі розхилені рукою,
розхиляться бездонні віри кручі.

! бачиш вічність—небо опалсве
і шум червоних полум'я потоків.
З-за гір століть веде сузір'я Лева,
цей знак монархів, воїнів, пророків.

Тьмяніє сонце в хмарі птахів сизих,
його вінчають лаври бурі, сині,
і грім, мов підпис золотий у книзі,
триватиме на сторінках пустині.

Автограф грому в царській книзі Левів,
написаний вітрами з-під Синаю,
з узбіг гори, що шпиль пісків парчевий
вінками божих блискавиць квітчас.

Синайський вітре, бий в відкриті карти!
Без тебе я порожній посуд форми.
Ввесь дені. над віщим джерелом на варті,
а ніч—мов біблія червона й чорна.

ПІСНЯ ПРО НЕЗНИЩЕННІСТЬ МАТЕРІЇ

Забрівши у хащі, закутаний у вітер,
накритий небом і обмотаний піснями,
лежу, мов мудрий лис, під папороті квітом,
і стигну, і холону, й твердну в білий камінь.

Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт.
Залле мене потом, розчавить білим сонцем,
і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл.

Прокотяться, як лава, тисячні століття,
де ми жили, ростимуть без наймення пальми
і вугіль з наших тіл цвістиме чорним квіттям,
задзвонять в моє серце джигани в копальні.

ВИШНІ

Антонич був хрущем і жив колись на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко.
Моя країно зоряна, біблійна й пишна,
квітчаста батьківщино вишні й соловейка!

Де вечори з євангелії, де світанки,
де небо сонцем привалило білі села,
цвітуть натхненні вишні кучеряво й п'ярко,
як за Шевченка, знову поять пісню хмелем.

ЗОЛОТОМОРЕ

Йде дощ малин. Племена бджіл шаліють.
Струни світла
поторгані. Приїхали послы з золотоморя.
Квартет долонь — два спутані акорди.
Мряки мітли.
В червоний ягід дощ в'їжджає білий кінь.
Про зорі
мовлять послы, та їхня мова нам не зрозуміла.
Колись давно співала неня про золотоморе,
підводне царство, де ночує сонце в білих
віллах
у зливі світла. їде віз — колеса сьомизорі.

Це від'їзд дня. Струна долоні грає.
Тихне в стиску.
Червона молодість малини звільна попеліє.
Поволі входиш в сон, немов вертаєшся в
колиску,
перина моху на постелі лісу. Тіні віял.

В устах зорі тростина флейти. Ніч квітчає
чола,
законам пристрасті слухняні. Дуб святий.

Мчить ланя
Лежиш на хутрі ночі тепла й вірна. Мудре
коло
життя довершено. За смерть сильніше
лиш кохання.

РОТАЦІЇ

Біжать алеї звуків, саджених у гами.
Мов на акорд, упав поверх на поверх.
Греблі жовтих мурів, денний вулиць гамір
від берега по берег, тінь вінків дубових

Мусує день, мов склянка золотого чан»,
прочищена блакить, ввиш мряки
шумовиння.
Йдуть люди жовтих міст, і їхні очі сяють,
хоч смуток вглиб ховають, мов гірке
насіння
Церкви, цукерні, біржі—духові і тілу.

Для зір і для монет Ждучи рідких
окрушин
крихкого щастя, прочуваєм інші цілі.
Мов зонд у рану, розпач грузне в наші душі.

Але за муром джаз і танці лампіонів,
балет балончиків, хор барв, мов хор гобоїв,
і жовті груди велетенських стадіонів
зітхають глухо під бурхливою юрбою.

ї стеляться до ніг дими — покірні птахи,
а сонце, мов павук, на мурів скіснім луку
антен червоне павутиння розіп'явши,
мог. мертві мухи, ловить і вбиває звуки,

Митці рослин —тюльпани, барвно й гарно
гинуть,
а за законами нам невідомих формул
вирують дні й міста й вирують бормашины.

Дроти тремтять, мов нерви.
Теплий білий листик,
зоря в конверт, кілька слів і квіт шипшини.
Кружляють, мов пом'яте листя, сни
дентисток
над вирвами нудних мелодій бормашины

Микола КУЛІШ

(1892—1937)

Италановитіший український драматург ХХ ш. Ного коротке творче життя перервалося трагічно—розстрілом: У творчості того письменника гармонійно і природно переплелися реалістичне й романтичне, античне і трагедійне начала; вічні загальнолюдські проблеми оригінально трактовані на національному матеріалі. Миколу Куліша можна беззаперечно поставити поруч найчільніших представників світової драматургічної класики—

Автор п'єс «97?», *Комуна в степах» (1924), «Отак загинув Гуска» (1925), «Зона»*, «Хулій Хурина» (1926), «Народний Малахій» > (1927). «Мина Мазайло» (1929), «Патетична соната»- (1931), «Вічний бунт?» (1932), *Маклена Граса», «Процай, село» (1933).

* * *

Темою Кулішської творчості було саваннін лкшиш?— Ця тема трагічна, і в усі епохи вона була м залишається такою. Куліш проніс її чесно. Він поставив її глибоко. Він не дав жодних розв'язань, програм і гасел, порад і рецептів. Його моїм не були написані, щоб відповісти на питання «Что делать?». Він не був ані Чсрнишевський, ані Ленін. Він був.—великий, без перебільшення геніальний письменник, і він знав чи відчував, що в деяких випадках безпорадність — двері до великого письменства. Він був також великий майстер, і тому він міг пропустити свою тему⁷ крізь різні жанри, від дон-кіхотіяни трагікомічного «Народного Мадахія», через грайливість і гумор «Мина Мазайла», і через гелікони «Патетичної сонати» до елегії безнадійності в «Маклені Грасі». <...>

Від критиків ріння й стилю Щупака пішла легенда, ніби Микола Куліш усю свою творчість присвятив національному питанню. Це стало його офіційним обвинуваченням, і він мусив сам ствердити це, як стверджувалося кожне офіційне обвинувачення. Але, на щастя, це неправда. Національне питання не грає жодної ролі в «Народному Малахіїві». «Мина Мазайло» бере цю тему тільки жартома. Якби «Патетична соната» була тільки про це, її б не ставив Таїров і інші російські театри, найменше в українському питанні зацікавлені. У «Маклені Грасі» справжня тема Куліша—тема людини стає на повний зріст і в повній оголеності, без усякого тла часу й побуту.

Можна Куліша розглядати з політичного погляду, як при бажанні можна все розглядати з цього погляду. Це модна

хвороба нашого часу. Бислідом цього можуть бути тільки безко-
нечні дискусії, що нікуди не ведуть.

Єдино значущий був Куліш без політики. І тому радянський
режим його (нищив.

*(Шерех Юрій. Шоста симфонія Миколи
Куліша//Ю. Шерех. Не для дітей: Літе-
ратурно-критичні статті й есеї.—Н.-Й.,
1964.—С. 81—82.)*

МИНА МАЗАЙЛО

(Скорочено)

ПЕРША ДІЯ

I

Нарешті Уля прийшла. Рина до неї, од люстра:

— Ой, Улю, ой, тільки Улю, і тобі не сором! Я жду' тебе,
жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. Ти не можеш
з'явить собі, що її нас у квартирі робиться! Це ти купила нові
рукавички? За скільки?.. Що тільки, Улю, робиться! Братик
мій Мокій уже збожеволів од своєї укрмовп, ти розумієш?

Уля тільки на двері — і собі до люстра. Вигляну.іась.

Примружшила очі:

— За три сорок!

Рина до люстра. Зробила трагічні очі:

— І, мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або
папа його, бо вже третя лампочка перегоріла—так пише
по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші
пише!

Уля повернулася од люстра:

— Що ти кажеш?

Рина до люстра, перехрестилась:

— От на! А пала не тс що од Мокія укрмови слухати
не хоче, а навпаки —наїде малоросійське прізвище змінити
хоче і вже напитує собі вчительку, щоб могла навчити **його**
правжньо говорити по-руському, наприклад, не «сапоги», а
«спаг'і*»...

Уля навіть од люстра відійшла:

— Так?

Рина

— А Мокій не тільки не зна про цс, а навпаки —мріє,
ти розумієш, мріє до нашого прізвища Мазайло додати ще
Квач.

Уля аж сіла:

— Та що Тії кажеш?

— А папа ще зранку пішов до загсу на вивідкн, чи можна змінити прізвище і чи має він право заставити Мокія, ти розумієш? Мокій про це нічого не зна, розумієш? Мама пише секретного в цій справі листа до тьоті Моті в Курськ, щоб тьотя Мотя негайно (*зукнула в двері: «Мамо, на хвилинку!..» До Улі*) якнайскоріше приїхала, ти розумієш? Розумієш тепер, що в нас у квартирі робиться!

2

Увійшла мати. Рина до неї:

— Ти написала листа?

Мати

— Уже й одіслала.

Рина

— Жаль! Я оце подумала: ніхто й не подума, що одного листа мало. Треба телеграму! (*Нервово заломила руки, подивилась у люстро, як вийшью*). Треба негайно телеграму вдарити! Теле-гра-му!

Мати теж заломила руки. В люстро:

— Навіщо телеграму', коли я вже витратила десять копійок, послала листа?

Рина

— Ой мамо, яка ти їй-богу!.. Та поки там тьотя одержить листа, ти знаєш, що у нас туч статися може? Знаєш?.. (*Виразно*). Все! А ти кажеш —навіщо... Зараз піди й напиши!

Мати пішла.

Уля

— Слухай, Ринко! Невже і прізвище в загсі міняють?

— А ти думала де? Тільки в загсі! Прізвище, ім'я, по батькові, все життя тепер можна змінити тільки в загсі, розумієш? Ой Улю, ой Улюню! Коли ти мене любиш, зроби так, щоб Мокій закохався, у тебе. Може, він ише свої українські фантазії, може, хоч прізвище дасть помінати...

— Ха-ха! Хіба це допоможе?

— Поможє. Закохуються ж так, що на розтрату йдуть, про партію забувають, і не абихто... Улюню! Золотко!

— Ти серйозно?

— Серйозно.

— Не зможу я цього зробити.

— Чого?

— Ну, просто не зможу. Хіба я така?
— Зможеш! У тебе чарівні очі, чудесні губи, прекрасний бюст. Ти його одним махом закохаш.
— Це тобі так здається.
— От на! Він мені навіть якось сам казав, що в тебе напрочуд гарні очі.
— Серйозно?
— Серйозно! Тим гарні, казав, що іноді нагадують два вечірні озерця в степу.

Уля в Люстро:

— Що ти кажеш?
— От на!

Уля роздумливо, мрійно:

— Два вечірні озерця,

Рина підкреслено:

— Не забувай — у степу.

Уля роздумливо, критично:

— Два вечірні озерця... Хоч це й поетично, проте,.. Знаєш, ЯКУ партію знайшла собі Оля Семихаткова?

Ну?

— Комуніста. Молодші ще, ще двадцяти трьох нема, але стаж надзвичайний! Щоліта відпочиватиме в Криму. А там не два озерця — море. Два моря! Чорне й Каспійське. Крім того, він ш з металістів, мускулатура в нього... Оля каже, як обійме — щось надзвичайне: немов, каже, гарячий удав... А кругом немов тропічний ліс. Температура — сорок.

Рина

— Отож почни з Мокія, Улько,—практику матимеш, як треба закохувати. Думаєш, Оля Семихаткова ото так зразу й взяла комуніста? Практику мала—з комсомольцями тощо. А наш Мокій теж у комсомолі скоро буде, розумієш?

Уля зацікавлено:

— Серйозно?
— Вже на збори ходить.

3

Увійшла мати,

Рина

— Написала?

Мати

— «Курськ, Коренний ринок, 36, Матроні Розторгуєвій Негайно, негайно приїзди. Подробиці листом. Сестра Ліна»

Я вмисне написала двічі «негайно», щоб вона, як; тільки одержить телеграму, так щоб і їхала...

Рина .

— А подробиці листом навіщо?

Мати

— Як навіщо? Щоб з них наперед довідалась^ що ж таке у нас робиться...

Рина .

— Ну, то вона й ждатиме листа.

Мати з досади прикусила язика. Тоді

— То я хотіла, щоб не пропали ті десять копійок,-що на листа витратила.

Рина

— Дай я покажу, як писати! (*Вголос*). «Курськ, Корєний» —це так, ринок можна викинути, знають і так. (*Подумала*). «Мрія воскресла. Папа міняє-...»

Мати

— Не папа, а Мина. Телеграма од мене.

Рина

— Не заважай! Мені ніколи!.. -«Мрія воскресла. Мина МНЯЄ прізвище. Мокій збожеволів укрмови. Станеться катастрофа. Приїзди негайно». (*До матері*). Розумієш тепер, як треба писати? На, перепиши й одійшли! (*Мати вийшла, Рина до Улі*). Тепер ти розумієш? Жах! Ой, Улюню! Молю тебе, благаю — закохай!

Уля схвильовано:

— Ну як я почну, чудійко ти? Сама знаєш, який він серйозний, ще й український. Ну як до його підступитися? З якого боку?

— З якого?

— Так.

— З українського.

— Не розумію. Як це?

— А так, що тільки з українського.

Уля подумала:

— Ти, я бачу, Рино, дурна. Та в нього ж іншого боку нема, а ти кажеш: тільки з українського. Він вже з усіх боків український.

Рина подумала. Раптом:

— Ха-ха! Ти дурна!

— Серйозно?

— Серйозно дурна! А я що тобі кажу? Тільки з українського. Це й означає, що в нього другого боку нема, що він кругом український.

Уля розсердилася:

— Як так, то й розуміти не хочу! Взагалі! Бо все це дурниці взагалі.

Рина побачила — лихо:

— Улю! Золотко! Ти не дурна!

Уля до люстра:

— Не хочу! Не можу! Не знаю, як...

— Я покажу, як. Ось я зараз покличу його і покажу, як почати.

— Ні, ні!

— Побачиш, що зможеш. Ось зараз покличу. Він зразу розсердиться, нахнюпиться, це правда. Та я знаю, як до нього підійти, з якої сторони він одмикається. Дурненька, не бійся! Я тобі дам потайний ключик, я покажу стежечку до його сердечка.

— Ні, ні! Я не розумію! не розумію!

Тоді Рина натхненно, з викликом:

— Не віриш? А хочеш, Улько, і він тебе поведе сьогодні в кіно?

Як усяка Узя, Уля —кіноманка:

— Ти серйозно?

Рина не така, щоб назад.

Перехрестилась, немов збираючись у воду пірнути:

— От на! Тільки ти, Улю, не зірвись. **Що** не казатиму **я**, **то** немов з твого бажання, розумієш? Можеш навіть мовчати, тільки підтакни коли, кивни головою, усміхнися. А далі — сама побачиш... *(Постукала в двері до брата).* Моко, вийди на хвилинку! Чуєш, Моко?

Уля ледь чутно, самими руками:

— Рино, не треба! Золотко, не треба! *(Побачиши, що та не слуха, підбігла до люстра. Очевидно, хотіла зробити очі озерцями. Не вишило. Вхопилась за серце).*

4

Увійшла мати. До Рини голосно й авторитетно:

— Тьотя не одержить такої телеграми!

Рина

— Цс-с... Чого?

Ма т и тихше:

— А того, що в ній тринадцять слів, ти розумієш? Треба скоротити.

5

Увійшов Мокій, юнак з чорним висипом під носом і по підборіддю, з мрійними, але злими очима. Хотів гримнути на сестру, та побачив, що вона не сама:

— Ну?

Рина зробила знак матері, щоб та негайно вийшла.

Мати вийшла.

Рина до брата:

— Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга—Уля Розсоха.

Уля самими губами:

— Розсохина.

Рина з натиском:

— Розсоха.

Мо к і й незграбно подав руку:

— Гм...

Рина

— На хвильку, Моко. Улі страшенно вподобалось українське слово —бразолійний, а я не знаю, що воно означає. Яка його тьяма?

Мокій хмуро, недовірливо:

— Бразолійний, ти хочеш сказати?

Рина до Улі:

— Як, Улю?.. **Ах**, так! Бразолійний! Бразолійний!

Мокій уважніше подивився на Улю. Кахикнув.

Тоді глухо:

— Бразолійний—темно-синій. *(До сестри)*. Більш нічого? *(Взявся йти)*.

Рина до Улі:

— Бразолійний —темно-синій, розумієш, Улю?! *(До брата)*. Уля каже, що воно звучне таке, свіже—бразолійний. Бразолійний.

Мокій до Улі. Стримано:

— Ви де чули чи вчитати це слово?

Уля розгубилась:

— Я?.. Я не ана... Воно мені просто взяло і вподобалось .

Рина перехопила:

— Улі ще одно подобалось слово... *(До Улі)*. Яке ще тобі подобалося слово? Здається... ну, як? «Бринить» ти казала?

Уля

— «-Бринить».

Рина

— Що та?;, «бринить*», Моко?

Моки ї лі'якше:

— А, «бринить», По-руському — «звучить». Та тільки одним словом «звучить» його перекласти не можна. «Бринить» має... *(До сестри, нахмурившись)*. Стривай! Ти мене колись за це слово вже питала...

Рина здивовано:

— Я?

Моки м суворіше:

— Авжеж, питала. Просила, щоб я підлоти за тебе натер, і перед тим питала.

Рина

— Невже питала? Тепер пригадую. *(До Улі)*. Пам'ятаєш, та вже раз у мене за це слово питала... *(До брата)*!. А я у тебе спитала для Улі, та забула *(До Улі)*. Пам'ятаєш?

Уля

— Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені саме тоді вподобалось не слово, і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось. Спитала у Рини: що таке... «звучить»?

Рина перебило:

— «Бринить»! Отоді я, Моко, м спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що «бринить»—якесь надзвичайне слово...

Моки до Улі:

— «Бринить» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть; орел бринить. Це означає — він висок, ледве видко — бринить.

Уля примружила очі. Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля кивнула головою. Мвкїй м'якше:

— Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітних! такий, бринить.

ЧЕТВЕРГА ДІЯ

ї

Четвертого дня прибігла Уля. Зворушена. Весела:

— Я його прикохала, і знаєш чим, Рино? Знаєш?

Р и н а

— Ну. Улюню, золотко? Ну?

У л я

— Учора ввечері пішли ми в сквер... Ні, постривай, не так... Пам'ятаєш, я тобі розповіла... (*Спинилась*). Мока вдома?

Рина кивнула головою:

— До бібліотеки збирався йти...

Уля радісно:

— Невже! (*Пальчиком*). От!.. (*Хвилюючись, але тихше*). Пам'ятаєш? Я тобі розповіла... як я вперше вела його через сквер і він сказав уривок із вірша Я покрию свого милого слідочок, щоб вітер не звів..

Як не вскочать тьотя Мотя й Мазайлиха.

Очі рогом:

— Що? Що-о? Милая моя! Господь з вами!.. Що ви! Що ви!

Р и н а

— Яка та українка, Улько! Ти вже й мови не знаєш. Сама ж казала, що тільки покійна баба по-малоросійському говорила,

У л я

— Мама ще й тепер по-українському як коли закидають. Крім того, у мене очі українські, нош українські, все, все.

Тьотя Мотя й Мазайлиха

— Ноги?

— Но-ги?

Рина

— До чого ж тут ноги, ідіотко?

Уля

— А до того, що в антропології про це пишеться, що українці здебільшого довгоногі, і що нема гірш, як коротконогі жінки,— в антропології сказано, от... *(Взявшись рукою за талію, гордо витягла ногу. Рина і тьотя бликнули на свої).*

Рина

— Це він тобі памороки ногами та антропологіями забив... Та він же божевільний, ти розумієш!.. Він просто захворів на всякі оці українські фантазії, а ти й вуха розвісила, ідіотко!

Тьотя

— Бачите, бачите, він не покохав вас, Улю, як жінчину, ну, як людину, нарешті. Він у вас шукає тільки щось українське, він тільки українського хоче...

Мазайлиха

— Ви йому потрібна не на коханнячко, не на милуваннячко, а тільки на те, щоб робити на вас україні-за-а-цію...

Тьотя Мотя

— Боже!.. По-моєму, прілічнее бить ізнасілованной, нежелі українізірованной. *(Одійшла).*

Рина

— Ульо! Зараз ти викликаєш Мокія і кажеш йому отот: або ти Мазенін, або я у тітки в Одесі... Отуг казатимеш, в оцій кімнаті, чуєш! Я стоятиму за дверима! Тільки так! Або — або... Все!

Тьотя

— Або — або!

Мазайлиха

— Або — або!

Пішли. Тьотя, побачивши, що Уїя увійшла до Мокія в кімнату, вернулась. Підбігла до люстра, вигляц'лася, тоді піднялася і почала крадькома вимірювати свої ноги (чверткою на пальцях).

Рина вигулькнула з дверей:

— Тьотю!

Тьотя зашарілася:

— Я зараз. Це у мене підв'язка спата...

Пішла до Рити. Причинила двері.

Увійшли Мокій і Уля. Мокій узяв Улю за руку:

— Дуже радий, Улю, що навідали мене у моїй Холодно-іОрській пущі. От! Дуже! А я, знаєте, вчора, з нашого побачення прийшовши, довго ще не спав... І знаєте... Яюсь попалась під руку збірка поезій. Набрів, між іншим, на прекрасний примітив. Ось:

*Ти, місяцю, який же ти ясний,
як засвітиш — на весь світ прекрасний.
Ой, спусти вниз роги,
засвіти по діброві,—
покажи всі в степу до милої дороги.*

Правда, чудесно звучить, Улю?

У л я

— Я іду жігги до тітки... В Одесу, Моко.

Мокій приголомшений:

— Як цс... до тітки в Одесу?!

У л я

— Так... в Одесу, до тітки... жити...

Мокій глухо:

— Серйозно?

У л я

— Серйозно... Заставляють...

М о к і й

— Хто?

У л я

— Різні тьо... обставини, непреодоліміє препятствія...

М о к і й

— По-українському — непоборні перешкоди кажуть.

Уля з натиском:

— Так... з одного боку, непоборні, з другого—непреодоліміє перешкоди.

М о к і й

— Як же це так!.. Раптом до тітки жити, та ще й в Одесу... (По паузі). Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, анікогісінько нема.

*З-за дверей почувлось понукальне шипіння: ну-с-с...
нуш-ш...*

Уля щиро, з болем:

— Моко!.. А би б могли зробити;... щось, щоб я .зосталася?

Мокій , •}

— Щось? Шо саме, Улю?.. Що?

Уля

— Щої.. Прощайте!..

З-за дверей проповзло шипіння.

Мокій глухо:

— Улю!.. Можна вас' хоч тепер...' поцілувати?•

Уля

— Аж тепер!.. АЗІ ви ж... *(Кріаь сльози)*. Як -по-українському — рааіня, ведогадаівмй...

Мокій

— Ну, недомека...

Уля

— Поцауяс ж, недомеко милий...

Мокій •незграбно, але палко й міцно поцілував Улю.

Тоді зворушено:

— Скажіть. Улю... Що мені треба зробити, щоб ви zostалися? Що?.. Я все зроблю! Все!

Уля

— Що?.. *(Нависла мертва тиша. Улі прорізалась коло губ перша зморика-гострої пеналі)*. Ні! Прощайте!...

Похишешись, рвучко пішла. Услід їй гадючками поповзло шипіння, свистіння. Мокій, щоб не заплакати, побіг до себе в кімнату.

4

Ускочили прожогом тьотя, Рана і Мазайлиха.

ТЬ О Т Я до Рипи:

— Біжи, Ринко!.. Скажи йому хоч ти, що треба йому зробити...

Рана була кинулась, але вернулась:

— Скажіть краще ви, тьотю ...

І тьотя кинулась була, але теж стала, махнула рукою:

— Маланхольная ідійотка!.. А який момент був, Рино! Який момент! Такого моменту вже не буде.

•Мазайлиха заплакала.

Ускочив тпіводягнений Мазайло з газетою е руках:

— Серце!.. Веди!.. Є публікація!.. Ось!..

Всі разом

— Де?

— Невже, папо?

— Господи!

Мазайло

— Ось!.. (*Істерично*), Обережно, не порвіть! Ось... Ось...
Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу... Не
можу, БИ розумієте... В очах райдуга, метелики, луки... Пахнет
сеном. над лукамі!.. •'•••••

Тьотя взяла у Мазайла газету:

— Дайте я прочитаю...

Мазайло

— Обережніше, не помніть! Не помніть!

Тьотя урочисто:

— Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу
законів про родинну опіку та шлюб оголошує: громадянин
Мина'Мазайло' міняє своє прізвище Мазайло на Мазенін, (*До
Рипи*). А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опублі-
коване! Не казала!.. Песней душу'вееся...

• •

Рина

— Тьотю, яка ж радість!.. Баби з к-рап-лями рядами..

• Мазайлиха

— 'Ходят, есно шевеля... (*Засміялась, заплакала*).

6

• *Увійшов дядько 'Тарас:*

— Цікаве що в газеті, чи як? *іНа нього ніхто не звернув
уваги*),

Мазайло до тьоті:

— І з'явіть'ви собі, як я зразу одшукав... Не читаючи
газети, одшукав. Якось зразу вийшло, і знаєте через що? Серце!..
Кажуть, пишуть :—серце орган, що гонить кров, орган крово-
гону. Нічого подібного! Серце—це орган, що перш за все
передчуває і вгадує. Ще за газету не взявся, а воно вже тьох —
є публікація! Ще не взявся "читати (*узався руками за серце,
немов стиснув йому руку*), як ти, моє ненаглядне, любе серце,

219-

вже тьохнуло:- давися на останній сторінці знизу!.. *(Стиснув ще міцніш)*. Спасибі! Спасибі за віщування! Спасибі!.. Там сухое убірають мужичкі є-во кру-ком...

Дядько Тарас

— Гм... Невже таки опубліковано! Га?

Знов ніхто на дядька уваги.

Мазайлиха

— Така радість, що я вже не знаю, що нам дачі й робити!.. На воз вілами кідають...

Рина

— Що?.. На підставі публікації голосно сказати: однині я Рина Мазеніна!

М а з а й л и х а

— Лина Мазеніна!

М а з а й л о

— Мина Мазенін!.. Боже!.. Воз растьот, растьот, как дом...

Дядько Тарас

— Га, питаюся?

Тьотя Мотя

— А тепер слухайте, милії мої люди. Є пропозиція газету завести у рямці...

Рина

— Під скло, тьотю! У нас залишились рями і скло від царського портрета на горищі... Ура-а!

Тьотя Мотя узяла газету:

— В рямці! Всім нам прибратися і врочисто поздоровити хрещеника, пообідати... *(Пішла і, проходячи повз дядька Тараса, весело, жартівливо показала на нього)*. Ну!.. В ажіданьї конь убогій точно вкопаний стоїть... Ха-ха-ха. *(Вийшла)*.

М а з а й л о

— Уші врозь, ду-кою но-кі... Лию! А вийми мені й подай сюди до люстра дореволюційний парадний мій сюртук.

Став перед люстром. Рина і Мазайлиха побігли.

Дядько Тарас

— Га? Думалось — Мазайловський, мірялось — Мазайлович, мріялось — Мазайленко з кореня «маз» вийде, а вийшов Мазенін. П'ять на п'ять було! Ой дурень я, дурень!.. *(Пішов, ухопившись за голову)*.

Убігла Мазайлиха з сюртуком:

— На!.. Мотенька сказала, щоб ти мерщій одягався, бо й мам треба до люстра... Крім того, може, знайомі, сусіди, дізнавшись про публікацію, прийдуть... Мерщій же, Минусю, мерщій! Щоб не вийшло: і как будто стоя спіт...

*Поцілувавши чоловіка, побігла.
Мазайло сам:*

— Однині я — Мина Мазенін. *(Став перед люстром)*. Здрастуйте, Мазенін, Мино Марковичу! *(Привітався на другий голос)*. А-а, добродій Мазенін? Мое вам!.. *(Ще привітався на третій голос)*. Товаришу Мазенін! Здрастуйте!.. *(Іще привітався)*. Здоров був, Мазенін! Зайдімо?.. Гм. *(Помріяв трошки)*. Ви не знайомі? *(Подавши комусь руку)*. Дуже приємно—Мазенін. *(Уклонився)*. Будь ласка, ви часом не Мазенін?! *(Кивнув головою)*. Так, я Мазенін!.. *(Офіційним голосом)*. Ваше посвідчення, громадянине! *(Тоді немов подав комусь посвідчення)*. Будь ласка! Мазенін! *(Тоді з офіційного на м'який)*. Вибачте, ось у ці двері, товаришу Мазенін... *(Ситим голосом)*. Були там Вишньов, Спаський, Де Розе, Мазенін...

Убігла Мазайлиха:

— Ріша вже дістала з горища раму... Ти скоро?.. Та навіщо ти скидаєш штани?..

*Замривний, Мазайло машинально застебнув штани
і знов до когось:*

— Вдома?.. Скажіть, що прийшов Мазенін з дружиною. Здрастуйте!.. *(Підвів до когось жінку)*. А це моя дружина.

Мазайлиха

— Ах, Мазеніна... А тепер, Минасю, я... Це мій чоло...

Мазайло перехопив:

— Ні, не так... *(Немов подзвонив і тоді до покоївки)*. Тут живуть Мазеніни? Будь ласка...

Мазайлиха

— А ще краще так... *(Немов вітаючись і цілючись з кимось)*. Прошу ласкаво, заходьте... Це мій чоло...

Мазайло вклонився:

— Мазенін! Ні, краще так: вип'ємо за здоров'я нашого вельмишановного Мина Марковича Мазеніна!..

М а з а й л и х а

— За мадам Мазеніу! За Килину Трохимівну Мазеніу!..
(Випила),

9

*Тим часом через кімнату пройшов, нікого не бачачи, т
помічаючи, дядько Тарас:*

— Дурень же я, дурень!

Мазайло, теж нічого не помічаючи,, немов випивши:

— Вип'ємо, Мазенін, га?

Мазайлиха, кокетуючи, пальчиком:

— Мадам Мазеніна!.. Випийте...

10

Вскочила Рина:

— Тьотя вже заводить газету під скло. Ви ско... Та навіщо ти, папо, скидаєш спідню сорочку? Мамо! А ти здуріла! Теж розстебнулася...

Мазайло замріяно:

— Слово має Мина Маркович Мазенін.

Мазайлиха замріяно:

— Вам скільки аршин, мадам Мазеніна?

М а з а й л о

— Браво! Хай живе Мазенін!..

М а з а й л и х а

— Ці квіт і конфетки однесіть, будь ласка...

Рина замріяно:

— Рині Мазеніній...

М а з а й л о

— Чули? Помер Мазенін, Мина Маркович...

М а з а й л и х а

— Засмучені тяжко, про це жалібно оповіщають всіх родичів і друзів дружина...

Р и н а

— І дочка Мазеніни... (Замислилась).

Через кімнату перейшов, нікого не бачачи і нічого не помічаючи, дядько Тарас:

— Ой-ой-ой же дурень!

М а з а й л о

— На цвинтарі пам'ятник золотими буквами: «Тут спочиває прах Міми Маркевича».

М а з а й л и х а

— Мазеніна.

М а з а й л о

— Або просто: тут Мазенін... ..

Р и н а

— І наша вулиця — вулиця Мазеніних.

Обнялися втрьох і од щастя затикали.

Увійш/ли тьотя Мотя:

— Я вже все зробила: газета в рямцях, під склом!.. Ви ско... Та ідо з вами, милії ви мої люди!.. Що трапилось?.. Ви плачете?..

М а з а й л о

— Це ми з радості... Ну, якось не віриться, чи давно було: Квач, Мазайло, Мазайлиха, Мазайлята, Мазайлівна... І от ми — Мазеніни, і от я' нарешті — Мазенін!

.. Тьотя й собі слізку вронила:

— Треба буде й собі трошки одмінити прізвище. Розторгусьа — це прекрасне прізвище, та, жаль, не модне тепер,.. От, наприклад, Металова-Темброва—зовсім інша річ...

Увійшов дядько Тарас:

— Та який же дурень!.. *(Побачивши, як обнялися тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Рина).* Так... Як був собі до революції у нас підрядчик, один земський та будував він земству школи, лікарні, дороги. Ну, а собі за це —будинки. Хоч і крав, дак міцно ж будував, не те, що тепер для житлокоопів-будують. Та не про це я хотів сказати. Як прийшла революція, то націоналізували його будинки. То він, через п'ять років лі тюрми вийшовши, пішов просто до виконкому. Прийшов, двері прочинив та й пита: я ще вам не погрібний? Ні, кажуть. . Ну, то я послі прийду... Так оце і я тепер спитаю *(сумно-лукаво)*—я вам ще не потрібний?

Тьотя Мотя

— Ні!.. *(До Мазайлів)*. Ходімо, я ж покажу газету, мої милі. Ви не впізнаєте її!..

Дядько Тарас услід:

— Ну, то я послі прийду.

Тьотя Мотя

— Ба ні!.. Ви нам потрібний! Будь ласка, одчиніть двері, як хто прийде до нас поздоровити Мину Марховича... Будь ласка! *(Пішли)*.

Дядько Тарас од образи не зна, що робити.

Постукав до Мокія:

— Тобі я ще не потрібний?

13

Виглянув Мокій:

— Як комсомольцю кадило, так ви мені потрібні.

Тоді дядько Тарас у люстро:

— А собі ти ще потрібний? *(Подивився і почав сам себе в люстро лаяти)*. П'ять на п'ять, га! Ні, таки ти дурень, Тарасе! Бельбас! Бевзь! Недотепа! Кеп! Йолоп! Глупа! Телепень! Дурко! Дуропляс! Дурноверх! Дурспенко! Дурба! Дурило! Дурбас! Дуррундас!

Задзвонив у сінях дзвоник. Дядько пождав, чи не вийде хто одчинити двері. Тоді:

— Гаразд! Я одчиню, будь ласка, але ж і зачиню за вами, і в першу чергу за тобою, радянський українцю. Ох і зачшпо ж!..

Пішов, одчинив і ще в сінях:

— Ага-а!

14

Увійшла Баронова-Козино з букетом квіток. Побачивши, що в кімнаті нікого нема, занервувалася.

Дядько Тарас

— Так. Виходить, це я вам одчинив двері?

Баронова-Козино

— Так...

Дядько Тарас з прихованою погрозою в голосі:

— Гм... Підождіть.

Баронова-Козино

— Вибачте, тобто—мерсі... Скажіть, будь ласка, чи вдома Мазеніни?

Дядько Тарас

— Гм... Зайломази, ви хотіли спитати.

*У Баронової-Козино закалатало серце.
Пальцями до двох:*

— Вибачте, ви ще, мабуть, не читали—в сьогоднішній ізеті є публікація...

Дядько Тарас

— А в завтрашній буде моє спростовання: тільки Зайломази! Чуєте? Зайломази! Як це так: раз, два, три — і вже Мазеніни. га! Та ви знаєте, як це за старого режиму робилося, га? Знаєте, що тоді потрібно було, щоб змінити прізвище,— цілі роки і найвищий царський дозвіл, га? Знаєте, наприклад, як міняв у нас, і це, між іншим, історичний факт, своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Міггрофанович Гімненко?

Баронова-Козино, ойкнувши, сіла.

Це ж не те, що, припустімо, Непійпиво або Тягнирядно якесь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка.

Баронова-Козино тихо знепритомніла.

А далі, ну ніяк не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соїзволив змінити Говненка на Вороненка, га?! (*Помітив, що Баронова-Козино знепритомніла*). Ага-а!.. Це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, а справді трагічних історичних подій і фактів. Га? Га, питаюся! (*По паузі*). Що ж тепер мені ще зробити? (*Побачив на люстрі газету*). Хіба газету почитати! Ну й що ж! (*Сіє читати*). З горя козак «Вісті» читає, бо своїх немає. (*Прочитав децю, заплющив очі*). Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... (*Подивився ще в газету і раптом*). Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісуший! Люблю зладея!

Баронова-Козино очулася:

— Ви ще й смієтесь! Ви ще й глузуйте!

Дядько Тарас

— Де ж пак! Читаєш фельетона — зовсім не смішно й не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісуший.

Баронова-Козино встала:

— Будь ласка, але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на нош підвело...

Підійшла до другої кімнати, та в цей момент,,

15

Широко, навстіж розчинилися двері—од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в чорному сюртуці, тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним у рямі під скло, Мазайлика. Рина з букетом з одного, самотній Мокій—з другого боку. Заграла музика, і почався балет. Баронова-Козино поздоровила Мазайла, тьотю Мотю, Рину, Мазайлиху, тоді до Мазайла:

— а не забули ще... Пахнєт сеном над...

Мазайло

— Пахнєт сеном над лу-ка-мі...

Баронова-Козино

— Браво! Браво! Браво! Прекрасно!

Мазайло

— Гех! Песнью душу веселя...

*Баронова-Козино, Мазайло, тьотя, Рина,
Мазайлиха разом:*

— Баби с к-рап-лямі рядами
Ход'т-т, сено шевеля.

Дядько Тарас демонстративно:

— Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.
Гей нуте., косарі,
Бо не рано почали.

Мокій самотно:

— Під горою над криницею
Горювали брат з сестрицею.,

Тьотя Мотя прибила на стіну газету в ряцях.

Тоді:

— Хай живе Мина Маркович Мазенін! Ура-а!

Дядько Тарас

— Хай живе Мазайловський! (*Нишком*), Гетьман Ветовський!

— Маги ю-Квач!

Мокій
Тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Баропова-Козитю,
Рина оточили Мокія:

— Ма к мін! Мазенін!

Мокій
 — Мазайло-Квач!

Тьотя та інші:

— Мазенін!

Мокій
 — Мазійло-Квач!

Тьотя, іа нею інші закрутитися метелицею, приспівуючи:

— Там сухое убірають і т. д.
 — Хоч не рано почали,
 Так багато утяли і т. д.

Тьотя Мотя

— Хай живе Мазенін! Мазенін!

Дядько Тарас!

— Хай живе Мазайлович! (*Лишком: «Гетьман Самойловичк»*)

Мокій
 — Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші трохи не збили з ніг Мокія:

— В ажіданї конь убогій і т. д.
 — Хай живе Мазенін!
 — Мазенін! Ха-ха-ха! Мазенін!

Дядько Тарас

— Мазайленко. (*Нишком: «Гетьман Дорошенко!»*)

Мокій у колі, заткнувши вуха. Знесилено:

— Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші заскакали:

— Тільки Жучка удалая
 В рихлом еєне, как в гюлнах,
 То взлетая, то ниряя,
 Скачет, лая, впонихах.
 (*У Мазайла: употихах*).

Закрутились кругом Мокія, переможно вигукуючи:

— Хай живе Мазенін!
 — Мазенін!

«б

*Раптом увійшли: Тертика з м'ячем і з газетою
«Комсомолець України», Губа і є перспективі
за ним Уля.*

Мо к і й до них:

— Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите..

Тертика м'ячем бац у підлогу:

— А скажіть, що за шум сочинився?

Губа

— З якого приводу? Чого?

Тьотя Мотя показала на газету в рямцях:

— Будь ласка, будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!

Губа підійшов до газети:

— А що тут таке?

Ма зайло

— Серце ще зранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!

Губа, придивляючись, почав читати:

— Українізація.

Тьотя Мотя

— Не те читаєте, мій милий, і не там!..

Ма зайло

— Не те і не там!.. Дивіться знизу.

Тер тика з м'ячем:

— Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Губа швидко:

— «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації.--»

Тьотя й Ма зайло

— Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Губа

— «За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

Тьотя

— Ах, може мій! Та що ви там вичитуєте про якусь там українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповідки!

М а з а й л о

— Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу...

Г у б а

— Стривайте! Стривайте! Та невже?.. (*Перечитав якісь рядки в газеті*).

М а з а й л о

— А ви думали! Серце ж, кажу...

Г у б а

— «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. М а з а й л а-Мазеніна...»

Ойкнули. Тьотя Мотя розгубилася. До Мазайла:

— Що ж це таке?.. Як це?..

Рина до батька:

— Невже цьому правда, папо?.. Та чого ти мовчиш?

Тьотя і Рина з одного і другого боку:

— Мино Маркевичу!

— Папо!

Дядько Тарас, підійшовши, вдивився в Мазайла:

— Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме —занімів!

М а з а й л и х а

— Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

Тертика до Мокія:

— А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії... Ближче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол! Ну?

У л я

— Це я... Побачила—наші комсомольці йдуть... Так я покликала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

Т е р т и к а

— Ну!

Мокій до Улі:

— Ну, Улю!.. (*До комсомольців*). Присяги не кажемо тепер...

Г у б а

— Знаю. **Це** з вірша Яновського:

Десять літ будуєм владу Рад.

Маяком стоїть УСРР.

Нація не піде вже назад!

Тертика

— Навпаки, скоро скажемо всім Мазенікім: гол!

Ударив м'яча. Губа підбив. Мокій і собі. Уля собі.

Завіса

Валер'ян ПІДМОГИЛЬНИЙ

&

(1901—1937)

Представник інтелектуально-психологічної течії в українській модерній літературі ХХ ст. У центрі прози митця — складний, недосконалий і суперечливий світ буття, ніколи до кінця не розгадана людська душа, людина в єдності біологічного та духовного начал. Його твори засвідчили спроможність української літератури бути самодостатнім мистецьким явищем, ввійти у світовий контекст.

Автор збірок оповідань «Твори. Т. І» (1920), «Повстанці», «Син» (1923), * «Військовий літун» (1924), «Проблема хліба» (1927), повістей «Остап Шаттала» (1922), «Третя революція» (1925), «Повість без назви» (1934, опубл. 1988), романів «Місто» (1928), «Невеличка драма» (1930), перекладів творів А. Фрауса, Т. Флобера, Ті де Мопассана, Опоре де Бальзака. Ж. Берна, Дідро, Доде, Вольтера, В. Тього та багатьох інших.

* * *

«Місто» урбаністичне не лише своєю темою, не лише ствердженням міста й запереченням і знеціненням села. Воно урбаністичне і протинародницьке самим підходом, творчою метою автора. <...> Дикція Підмогильного завжди лишається мужньою, карбованою, іронічною й тверезою, він ніколи не збивається в «Місті» на поезію в прозі — вічна біда нашої прози. Це йому вдається не тільки тому, що він уміє загнуждувати спої почуття розумом, безжально ампутуючи будь-які прояви «розливних сліз, плиткої гістерії», але насамперед тому, що його розум настільки живий, настільки рухливий, що яку б тему не порушити, він засліплює каскадами афоризмів, спостережень, висновків. <...>

Це — триумф урбанізму в творчій методі. Уже самого цього було б досить, щоб «Місто» було однією з вершин української прози і дороговказом для її дальшого розвитку.

<...> Серед свого покоління Підмогильний вирізнявся особливою нещадністю й тверезістю бачення. Менше за всіх інших він упадав у лірику. Він був одним, може єдиним справді

великим українським прозаїком,—не в тому сенсі, що не
исав віршів, а в тому сенсі, що його проза була справді
прозою. Але разом з тим він був людиною свого покоління,
і він поділяв з ним гіркий оптимізм його і його тверезе
сп'яніння творчістю.

[Шерех Юрій. Людина і люди («Місто»
Валеріана Підмогильного) // Ю. Шерех.
Не для дітей.— Нью-Йорк, 1964.—
С. 88—89, 95.]

МІСТО

(Уривок з роману)

Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тва-
рину, а трьома на янгола: як тварина—людина їсть і п'є;
як тварина—вона множитья і як тварина—викидає; як
янгол—вона має розум, як янгол—ходить просто і як ян-
гол—священною мовою розмовляє.

Талмуд.

Трактат Лвот

Як можна бути вільним,

Евкріте, коли маєш тіло?

А. Франс. Таїе

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Здавалось, далі пливати нема куди. Спереду Дніпро мов
спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і
просто зелено-жовтими передосінніми берегами. Але пароплав
раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі
до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи
очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного
колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в
його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де
непомітно зникала річка, немов обрій становив останню межу
його прагнень. Хлопець поволі глянув по ближчих берегах і
трохи збентежився—на повороті праворуч виникло село, при-
ховане доти за лукою. Сергшеве сонце стирало бруд з білих
хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникати
десь, посинівши, як річка. І здавалось, той зниклий шлях,
з'єднавшись із небом у безмежній рівнині, другою галуззю
вертався знову до села, несучи йому ввібраний простір. А

третьо́му шляху, скотившись до річки, брав до села свіжішу Дніпра. Воно спало серед сонячного дата, і таємниця була в цьому сні серед стихій, що живили його своєю міццю. Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води.

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця кривність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тане воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невизначне хвилювання і млюсть, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійху. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловиду хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де видав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кишнях були командировки, а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хватилась, що батьки постачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря: у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпаснчем-приймаком, потім просто хлопцем, ділі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу. Тільки одну перевагу проти неї мав — був здібний і не боївся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розглумачити їй багацько темних сторінок соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принагідний голос. Одійшовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще нез'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися. Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру і спої сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, Надійка здався йому кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець ішов їй тільки вузьку стьожку тіла на видноті, а інші ісоромно давати на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черепики її були округлі й на помірних каблуках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучні кістки, рідна його душі. До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи боязко. Почував, що вони не зважають на нього, навіть зневажають за його блаженський френч, рудий картуз і вицвілі штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий а обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широке, губи чутливі. Темне волосся він дкидав назад, як багато хто з селяків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і амислено дивився на річку, піщані круті береги й самотні керева на них. Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

— А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб досягнути свою давню викухану мрію. Невже Київ справді близько? Він бентежився і спитав:

— А де ж Левко?

Вони оглянулись і побачили на кормі гурт селян, що розташувались там із обідом. На розгорнутій свитці перед ними лежав хліб, цибуля і сапо. Левко, студент-сільськогосподарник з їхнього ж села, теж сидів коло них і живився. Він був лїгідний і грубішій, ніж дозволяв його зріст, отже, з нього був би колись ідеальний панотець, а тепер — зразковий агроном. Сам з діда-прадіда селяк, він чудово вмів би допомогти • слянинові чи то казанням, чи науковими порадами. Учився їй дуже акуратно, ходив завжди в чумарці й над усе любив • олювання. За два роки голодного перебивання в місті цілком иробив і оформив основний закон людського існування. З оциреного за революції гасла: «хто не робить, той не їсть» ін вивів собі категоричну тезу: «хто не їсть, той не робить» і прикладав її до всякого випадку й нагоди. Селяни тут, на пароплаві, охоче почастували його своїми немудрими харчами, і він зате розповів їм цікаві речі про планету Марс, про ільське господарство в Америці та про радіо. Вони дивувались обережно, трошки насмішкувато, потай віри не їмучи, розпитували його про ці дива і про бога.

Левко підійшов до своїх молодих колег, посміхаючись і трохи похитуючись на куцях ногах. Посміхатися й бути в доброму гуморі було його основною властивістю, критерієм його ставлення до світу. Ні будівництва, ні наука не змогли вбити виробленої під тихими вербами села доброзичливості.

Степан і Надійка вже зв'язували свої клунки. Ще один поворот стерна, і кінець піскуватих горбів річки ліворуч лягли сірі смути міста. Пароплав протяжно крикнув перед розведеним понтонним мостом, і цей пронизливий гук озвався в Степановому серці болісною луною. Він забув на ту мить про свої ніби здійснювані жадання і тужливо дивився на струмись білої пари над свистком, що давав останній сигнал його минулому. І коли свист раптом ущух, В дугі!! його стало тихо і мертво. Він відчув десь в глибині дурний натиск сліз, зовсім не відповідний до його віку й становища, й здивувався, що ця вільгість ще не висохла в злиднях і праці, що вона затаїлась і от несподівано й недоречно заворушилась. Це так вразило його, що він геть почервонів і одвернувся. Але Левко помітив його хвилювання. Він поклав йому руку на плече й промовив:

— Не журись, хлопче!

— Та я нічого,— ніяково відповів Степан.

Надійка засипала Левка запитаннями. Він мусив назвати їй кожен горб, кожную церкву, мало не кожен будинок. Та Левко виявив мало знання місцевості. Лавру, правда, він назвав, пам'ятник Володимирові теж, а що й горба того звать Володимирським, він напевно ручитися не міг. В Києві він обертався в обмеженому і визначеному колі — вул. Леніна, де він мешкав,— інститут. З цього шляху він майже не сходив, хіба що бував тричі на зиму в 5-му Держкіно на американських трюкових фільмах та виїздив вряди-годи полювати по лінії Київ — Тетерів. Тому він безсилий був задовольнити Надійчину цікавість, що роз'ятрювалась дедалі. Куші будинків, таких крихітних і кумедних здаля, захоплювали її, і вона зраджувала веселим сміхом свою радість, що там житиме.

Але увага її швидко відхилилась від міста. Вона дивилась на моторні човни, що бадьоро стукотіли по річці, на човни звичайні, де напівголі засмагли спортсмени вправляли м'язи й весело хитались на хвилі, що гнав пароплав. Сміливі плавці кидались мало не під саме колесо й радісно гукали. І раптом повз пароплав білим привидом пролинула трищоголова яхта.

— Дивіться, дивіться! — скрикнула дівчина, задивившись на незвичайні трикутні вітрила. На палубі яхти було троє хлопців і дівчина в серпанку. Вона здавалася русалкою з давніх казок, їй не можна було навіть заздрити.

Що ближче до Києва, рух на річці більшав. Спереду лежав пляж—піщаний острів серед Дніпра, де три моторки невгамовно перевозили з пристані купальників. Місто спливало гори до цього берега. З вул. Революції широкими сходами до Дніпра котилась барвиста хвиля юнаків, дівчат, жінок, чоловіків — біло-рожевий потік рухливих тіл, що передчували наслідок сонця й води. Серед цієї юрби не було сумних — тут, край міста, починалась нова земля, земля первісної радості. Нона й сонце приймали всіх, хто покинув допіру пера й терези — кожного юнака, як Кия, і кожну юнку, як Либідь. Місяцями погноблені в одязі білі тіла виходили з в'язниці, розмотали бронзою в гарячій млоті на піску, як загублені десь на нільських берегах дикуни. Тут на миль кожному воскресало первісне голе життя, і тільки легкі купальні костюми нагадували їм тисячоліття.

Контраст похмурих споруд над берегом і цього безжурного купання здавався Надійні разючим і чарівним. В цих протилежностях вона усвідомлювала розгін міського життя і його можливості. Дівчина не ховала свого захвату. Її сліпила рябизна костюмів, гама тіл від блідо-рожевих, допіру виставлених на сонце, до брунатно-чорних, уже загартованих у пекучому промінні літа. Вона пристрасно приказувала:

— Як це гарно! Як це гарно!

Степан аж ніяк не поділяв її піднесення. Видовисько голої, безглуздої юрби було глибоко неприємне йому. І той факт, що Надійка теж приєднується до того смішного, безпутного натовпу, його прикро вражав. Він похмуро сказав:

— З жиру це все.

Левко дивився на людей вибачливіше:

— Сидять по конторах, ну й дуріють...

Зійшовші в тисняві на берег, вони стані осторонь, пропускаючи перед себе навалу пасажирів. Надіїчне піднесення вже зів'яло. Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер іжіжко нависало над нею згори. Вона боязко поглядала навкруги, їй глушило гукання перекупок, свистки, брязкіт автобусів, що рушали на Дарницю, і рівне пихкання парової машини десь поблизу на млині.

Степан скрутив з махорки цигарку й закурив. Він мав тичку спльовувати після цього, але тут ковтнув слину з гірким махорочним пилом. Все навкруги було дивне й чуже. Він бачив пір, де стріляли з духових рушниць, ятки з морозивом, пивом і квасом, перекупок з булками, насінням, хлопчаків з ірисками, дівчат з кошиками абрикос іморелей. Повз нього пропливши сотні облич, веселих, серйозних і заклопотаних, десь голосила обікрадена жінка, кричали, граючись, пацани. Так мшчайно тут є, так було, коли його нога ступата ще м'якою курявою села, так буде й надалі. І всьому цьому він був чужий.

Пасажири всі розійшлися. Пароплава початі розвантажувати. Довгими сходами пішли півголі вантажники з лантухами, паками, садовиною. Потім понесли розчепірені волов'ячі туші й покотили засмолені смердючі бочки.

Левко повів їх, показуючи дорогу. На вул. Революції їхні шляхи розходились: Степанів на Поділ, інших двох — на Старий Город.

— Ти ж до мене переходи, як що там, — сказав Левко. — Адресу записав?

Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, розпитуючи вряди-годи дороги в перехожих. Проходячи повз книгарню, він спинився коло вітрини й почав розглядати книжки. Вони були рідні йому ще змалку. Ще не вмючи читати, зовсім хлоп'ям, він гортав єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати, — якийсь столітній журнал з безконечними портретами царя, архіандритів та генералів. І якраз не малюнки, а низки чорних рівеньких знаків вбирали його очі. Він навіть не пам'ятав, як вивчився читати. Якось випадково. І потім з насолодою вимовляв слова, аж ніяк не розуміючи їхнього змісту.

Коло вітрини він стояв довго, читаючи одну за одною назви книжок та видавництв і дати років. Про деякі він думав, що вони будуть потрібні йому в інституті. Але чудне враження справляла на нього ця маса томів, що серед них він побачив тільки одну читану книжку. В них немов зосередилося все те чуже, що мимоволі лякало його, всі небезпеки, що він мусив побороти в місті. Наперекір розумові й усім попереднім розрахункам, безнадійні думки, спочатку ніби питання, почали опановувати хлопця. Ну, навіщо було сюди забиватись? Що буде далі, як він житиме? Він пропаде, він старцем вертатиме додому. Чом було не їхати до свого окружного міста на педкурси? До чого ці хлоп'ячі вигадки з інститутом і Києвом? І хлопець стояв коло невеличкої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, немов вагаючись, чи не вертати на пристань.

«Я притомився з дороги», — подумав він.

На рахунок цієї притоми він і поклав ту обважнілість м'язів та неохоту рухатись, що його тут обняла. Але почував він себе посланцем, що виконує надзвичайно важливе, тільки чуже доручення. Свої давкі бажання він раптом відчув, як сторонній примус, і скорився йому не без глухої відрази. Він пішов далі під владою своїх побляклих на мить, але чіпких мрій.

На Нижньому Вату одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хвірткою на подвір'я і постукав на ганку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з куцою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович

Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив ідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спиняючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й ули зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи іякано глянув на Степана поверх окулярів, потім неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи мого, до хата.

Степан лишився сам перед розчиненими дверима. Клунки муляли йому плече, і він скинув їх додолу. Почекавши хвилин кілька, і сам сів на ганкові. Вулиця перед ним була порожня. За весь час, що він тут був, пішки не пройшов ніхто, тільки візник проїхав, попустивши виші Хлопець почав крутити цигарку, зосередивши на ній всю увагу, як людина, що хоче відхилитись від настирливих, аіе недоцільних думок. Помалу послинив край грубого махоркового паперу, обережно заліпив свій виріб і полюбувався на нього. Цигарка вийшла напрочуд рівна, трохи загострена на кінці, щоб краще було запалювати. Взявши її в рот, Степан одкинув полу свого френча й засунув руку в глибоку, але єдину кишеню в штанях — з другого боку кравець пошкодував матеріалу, цілком правдиво міркуючи, що сть люди, яким досить і однієї кишені. Природа могла б, за цим кравецьким здогадом, заощадити собі в багатьох осіб по оку чи вуху, як і раджено їй в міфах про циклопів. Перебравши рукою скарби, що в тш кишені були —ножик, старий гаман, випадковий гудзик і хустку, він видобув коробок сірників, але порожнісінький. Останнього сірника він витратив на пристані. Степан кинув його додолу й роздушив чоботом.

і тому, що закурити не міг, хлопець хотів курити ще більше. Підвівшись, він підійшов до хвіртки, виглядаючи випадкового курія. Але подільська вулиця була, як і раніше, пустельна. Ряд низеньких, старомодних будинків кінчався коло берега обдертими, давно немазаними халупами. За півкварталу з вулиці зникав брук і пішохід. Самотня, гола від віку тополя чудно стриміла перед якимсь вікном.

Раптом хтось на ганку гукнув його на ім'я, і хлопець здригнув, ніби спіймався на злочині. Гнідій і кликав його.

«Я тут житиму»,— подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив.

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до арая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи згорблений і тонкий у ногах. Він був невисокий, ,де худі нош його здаватись довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі нога!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

— Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дереза. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

— Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

— Вам же ненадовго?

Обличчя його було в зморшках. Щось погноблеие було в його очах.

Степан несміливо увійшов і поклав у кутку свої клунки. Нахилиючись, він крізь щілину між дошками побачив своїх сусідів за перегородкою — пару корів, що спокійно ремигали коло ясел. Хлів — ось де він має жити! Як тварюка, як справжнє бидло! Він відчув, як шпарко кинулось його серце і кров линула до обличчя. Випроставшись, він був червоний і зневажений; він глянув Гнідому у вицвіле обличчя, що за ним, здавалось, не було ні бажання, ні думки, і, почувуючи якусь владу над ним, промовив:

— Сірника дайте. Прикурить.

Гнідий похитав головою.

— Я не курящий... Та й ви обережніше — тут дерево.

Він причинив двері, і ще хвилину було чути здалеку дзенькіт його ключів. Степан великими кроками ходив по коморі. Кожен крок його був погрозою. Такого приниження він не чекав. Він ішов на голод, на злидні, але не в череду. Щоправда, він пас корови колись. Так невже ж після революції, після повстань якийсь крамар, тонконоге нікчемство, має право загнати його в хлів?

Маленьке віконце в коморі темнішало дедалі. Раптовий, літній ще вечір запинав його. Степан спинився коло нього. Понад лавою одноманітних дахів гнався в небо фабричний комин. Чорні звої диму нечутно зливалися з сіро-синіми при-смерками. Так, ніби проходили крізь небо, в глиб всесвіту.

Його цигарка вже порвалася між пальцями й висипалась. Він скрутив нову її вийшов на подвір'я. Ну що ж, піде в хату, піде в кухню й добуде вогню. Що там соромитись! Хіба це люди? Але на ганку сидів якийсь юнак, і, коли Степан нахилився до нього припалювати, він сказав:

— Закурить моєї.

Степан здивувався, але цигарку взяв. Розкурюючи, він дивився на юнака. Той байдуже пускав дим. Коли хлопець подякував йому, той мовчки кивнув головою, немов він про щось глибоко мислив і мав просидіти тут до ранку.

Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось

йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над комином у віконці стояв ясний молодик.

II

Надворі був уже зовсім день, коли Степан прокинувся й схопився на верстаті. Тіло його заніміло від лежання на голому дереві, але він не зважав на ту млюсті» і з острахом протирав очі. Сьогодні вступний іспит, чи не проспав він? Згадавши, що іспита призначено на першу годину, трохи заспокоївся й потягнувся. Шия йому боляче щеміла, і він потер її рукою.

Тихий одноманітний дзюркіт чути було з-за перетинки, що межувала його мешкання від стійла,—там доіли корів. Це зовсім заспокоїло його—ще рано. Він сидів на верстаті, упершись руками в коліна, схиливши розкуйовджену голову, і пригадував. Деталі вчорашнього дня проходили перед ним ясною ниткою. Може, ще з часів свого дитячого чередникування, лежачи в полі, плетучи батоги та кошики, він вкорінив у собі звичку до самоноглиблення. І тепер, пригадуючи минулий день, лишився собою невдоволений. Він відзначив у собі певне вагання, якусь, хоч і хвилину, занепаість — словом тс, що можна назвати легкодухістю. А права на це він, на свою власну думку, не мав жодного. Він — нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він — один з тих, що повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє. Навіть за ту пахучу цигарку, покидьок якогось паніча, його брав тепер сором.

Степан відкинув з чола нависле волосся й почав хутко прибиратись. Витрусив френча, потер ліктем штани, щоб збити з них пил, і розв'язав свої клунки. В них були харчі, солдатська шинеля царського строю й переміна білизни. Спорожнивши один клунок дотолу, хлопець витер торбинкою чоботи, поплював на них і знову витер. Тепер він був зовсім молодець.

Замість недосяжного тим часом умивання, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку. Мав аж три паляниці, з півпуда пшеничного борошна, фунтів з чотири сала, десяток варених яєць і торбинку гречаної крупи. Несподівано з клунка викотилось пара картоплин, і хлопець голосно засміявся на таку знахідку. Поклавши всі свої їстівні достатки на верстаті, поставивши поруч для порядку одв'язаний від торби походовий казаночок, він уже заходився краяти хліб, як зненацька згадав про фізкультуру. Йому конче захотілось розпочати день нормально, по-міському, так, ніби він уже зовсім у нових обставинах освоївся. Важливо

ж відразу поставити себе в норму, бо норма й розпорядок — перша запорака досягнень!

Степан підвівся й почав шукати відповідного об'єкта на вправи. Схопивши лаву, він кілька разів підкинув її, посміхаючись на свою спритність та пружність своїх м'язів. Поставивши її, він ще не був задоволений. Любовно помацавши свої біцепси, підплигнув, схопився край низької бантини й почав підійматися на руках, дедалі швидше, з більшим напруженням і завзяттям. І коли, зрештою, сплигнув на землю, червоний від натуги й задоволення, то, повернувшись до дверей, побачив жінку з дійницею в руці. Вона дивилась на нього злякано й стурбовано.

— Це я тут спав,—пробурмотів хлопець.— Мені дозволили.

Вона мовчала. Степан почував себе трохи ніяково — не тому, що був без френча й натільна сорочка йому повисмикувалась від рвучких рухів з-під очкура, як льоля в малого,—він мав одягу тільки за оборону від холоду, але сам розумів, що його фізкультура в даному разі вийшла з належних їй меж, обернувшись у пустоті, негідні ні його поважності, ні становища. Та ще й ця доярка буде, може, плескати язиком, що він пробував вилізти на горище й щось украсти! Він одкинув назад волосся й хотів, вважаючи розмову за скінчену, братись до сніданку, але вона зайшла в його кабінет, глянула на його речі й поставила долі відро з молоком.

— Твердо було спати?—сумно, якось стомлено спитала вона, помацавши рукою верстат.

— Н-да,—невдоволено пробурчав Степан.

Все-таки вона не йшла. Що їй, власне, треба? Що це за оглядини такі пильні й підозріливі? Він недвозначно похмурився.

— Я хазяйка тут,—нарешті пояснила жінка— Молока трохи налити?

Хазяйка! Сама корови доїть? А, профспілка кусається з прислугою! Звичайно, від доярки, свого брата, Степан узяв би молоко, але добродійства від хазяйки йому не треба!

— Я не хочу молока,—відповів він.

Проте хазяйка, не чекаючи відповіді, вже наливала йому казаночок.

— Умитись у дворі можна, там кран єсть,—додала вона, забираючи відро.

Степан дивився їй услід. У неї була товста, округла спина — роздобріла на довірливих харчах! Він сердито надів френча й застебнувся. Нарізвавши саїа та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити. Нема чого йому боятися! Математика — він чудово її знав. Щоб перевірити себе, згадав формули площин всіх фігур, квадратів рівняння, відносини три-

і онометричних функцій. І хоч несвідомо пригадував те, що тав найкраще, йому приємна була ясність свого знання, і про соціальні науки він навіть не думав — стільки доповідей на селі прочитано і щодня кілька газет. Плюс соціальне поодження, ревітаж і професійна робота! На фронті науки він був зовсім не зле озброєний.

Оглянувши свої документи, він теж лишився вдоволений. Все було в порядку. Купкою папірців лежало все його життя за останні п'ять років—повстанство за гетьмана, боротьба з білими бандами, культурна й професійна робота. Він навіть охоче прочитає дещо. Чого тільки не було! Був полон і втеча з-під розстрілу. Були мітинги, агітація, резолюції, боротьба з темрявою і самогоном. І як гарно бачити все це в штампах, печатках, рівних рядках друкарської машинки й незграбних кривульках півнеписьменних рук!

Степан бадьоро підвівся, сховав документи в кишеню, загострив ніжком олівця й наготував паперу. Треба йти. Накривши свої харчі торбинкою, він спинився коло молока. По правді, йому дуже хотілося пити. Сало з хлібом так і просить рідкого. А молоко однаково ж скисне в таке тепло. Він взяв казаночок, спорожнив його одним нападом і зухвало кинув посудину на верстат. З поганої вівці хоч шерсті шмат!

Вийшовши на подвір'я, він накинув на двері гачка й подався на вулицю. Перед тим, як іти до інституту, він хотів побувати в профспілці в справах праці. Сьогодні він якось легко орієнтувався в місті й мало на нього зважав. Заклопотаний важливими справами свого влаштування, він більше дивився в самого себе, ніж навколо.

В Палаці праці Степан ледве знайшов серед сотень кімнат потрібний йому відділ робземлісу. Як він вважав своє діло за дуже пильне, то вирішив удатись безпосередньо до голови управи. Йому довелося зачекати, але він не дуже журився — передусім була ще тільки десята година, по-друге, чекав він, сидячи на лаві поруч інших одвідувачів, як рівний з рівними. Попросивши в сусіди свіжу газету, він, не гаючи часу, ознайомився з новинами міжнародного становища, оцінював їх, як сприятливі для Союзу Республік, і перейшов до відділу «Життя села». Його він прочитав захоплено. Дізнавшись, що в с. Глухарях з вимоги сільради змінено непутячого агронома, Степан з жалем подумав:

— І в нас треба було б. Так у нас же люди, як пень.

Він ретельно прочитав про крадіжку в кооперативі с. Кіндратівки, про боротьбу з самогоном по Кагарлицькому районі, про зразковий злучний пункт у містечку Радомишлі. Кожен рядок і цифру він порівнював до фактів свого села і дійшов кінцем кінцем висновку, що в них загалом не гірше, ніж у людей.

«Культурних сіш треба нам, от що»,—міркував Степан. І йому приємно було, що він тільки тимчасово, на три роки, покинув свої стріхи, щоб вернутися потім при повній зброї на боротьбу і з самогоном, і з крадіжками, і з недіяльністю місцевої влади.

Зрештою, дійшла йому черга до голови управи. Степан переступив поріг, трохи побоюючись, чи не побачить надто чуже обличчя в кріслі коло столу, м'які меблі й застелену килимом підлогу. Це ж як-не-як, а в Києві! Але заспокоївся з першого погляду. Обстава в кабінеті голови управи мало чим різнилась від умеблювання кімнати райбюро, що правила разом за кабінет усьому районному урядові Спільки. Хіба що канапа коло стіни — про такі розкоші в районі годі було й марити, та на неї і місця, мабуть, гулящого не стало б.

Сам голова управи був чолов'яга без ніяких викрутасів, але він дуже здивувався, вислухавши Степана. Хіба він, сам активний робітник Спільки в районному масштабі, не знає, куди за такими справами треба звертатись? Треба насамперед зареєструватись, як командировочному, і взятись на облік у профспіланській біржі праці. На все це єсть певний, усім відомий розпорядок, і не можна ж, зрештою, марно гаяти свій час і час зайнятої людини!

Степан вийшов з його кабінету трохи спантеличений. Все те, що казав йому голова, він і сам чудесно знав. Але це... в загальному порядку! Хлопець весь час нишком надіявся, що для нього зроблять маленький виняток, хоч би за активну участь у революції й бездоганну працю в профспільці. Крім того, він був командирований до вищої школи і мав право на підтримку в першу чергу. А голова управи не спитав навіть його документів. Це прикро, але справедливо, треба визнати! Які можуть тут бути протекції?

Знайшовши біржу, Степан дізнався, що вона функціонує для одвідувачів тільки середами й п'ятницями. А в той день якраз був понеділок. Такий був порядок, і жодних порушень його не робилося навіть для приїжджих. Обіжники¹ про це розіслано своєчасно по районах —так повідомила його реєстраторка. До речі, вона звернула його увагу на список потрібних йому для перереєстрації документів, і Степан з жахом побачив, що деяких йому бракує і виправити їх швидко не можна.

Як надійно він заходив до Палацу праці, так сумно покидав його покрівлю. Йому вмиг стало ясно, що служби він тут не втрапить. Він — один серед сотні. Поки виправлятиме потрібні документи, інші розберуть те, що єсть. Та чи й є рація направ-

¹ Те саме, то й циркуляр.

ляти? Йому скажуть, що він приїхав учитись, що допомагати йому мусить держава, і порадять добиватись стипендії. Так воно й мусить буш. Він нікого не винуватив.

На вулиці йому спала раптова думка. Що коли зайти в яку велику установу? Може, там якраз випадково, потрібен молодий кмітливий рахівник чи реєстратор? Просто зайти й спитати. Це ж не гріх. Скажуть немає, то й піде. А раптом пощастить? Ця думка схвилювала його. В душі йому жила міцна надія на свою долю, бо кожному властиво вважати себе за цілком виключне явище під сонцем і місяцем. Він звернув до ганку під великою вівіскою «Державне Видавництво України» і швидким кроком зійшов на другий поверх. В першій кімнаті на канапці розмовляло кілька молодиків, в кутку стукотіла машинка, попід стінами височіли шафи з книжками. Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, вдаючи неухважного, щоб його не затримали передчасно. Очима він шукав таблички з написом «завідувач» і побачив її аж у третій кімнаті. Він уже взявся руками за двері, коли чоловік, що сидів близько над рукописами, раптом сказав:

— Завідувача немає. А в чім справа, товаришу?

Степан трохи зніяковів, пробурчав невиразно «діло є» і так само неуважно пішов назад. Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього:

— Мабуть, торбу віршів приносив.

І потім сміх. На дверях він обернувся й побачив того, хто це сказав — один з молодиків, що сиділи на канапці, чорний, у сірій широкій сорочці з вузьким паском. Ідучи вниз сходами, хлопець здивовано обмірковував ці слова:

«Які вірші? До чого тут вірші?»

Проте завзятість не покидала його. І хоч у другій установі йому теж не пощастило потрапити керівника, а в третій він на власні очі побачив у першій же кімнаті спис скорочених — він зайшов ще й до четвертої. Директор був у кабінеті й прийняв його.

Тут були м'які меблі й величезний, масивний годинник на стіні, але сам директор був молодий і не хоха. Доля справді посміхалась хлопцеві. Директор запросив його сідати і вислухав до кінця. Тоді, закуривши, промовив:

— Я сам це на собі пізнав. Адже я — червоний директор. Притягати робітничо-селянську молодь до праці — це наше найголовніше завдання. Тільки цим можна оздоровити наш апарат. Ми знаємо, що тільки молодим рукам під силу збудувати соціалізм. Навідайтесь так місяців через два-три...

Виходячи з цієї господарчої установи, Степан ледве стримував у собі образ. Ласкавий прийом у директора обурило йому всю істоту. Він почував, що всі двері так само замкнуться перед ним — деякі без надії, інші — з солоденькою ввічливістю.

Два-три місяці! З червінцем грошей та трьома паляницями! В хліву з ласки крамаря! Засунувши руки в кишені френча, хлопець прошовхувався між вуличним натовпом, уникаючи дивитись кому-кебудь в обличчя. Так, ніби на кожних устах для нього вже готове було зневажливе слово — невдаха.

Годинник на окривконкомі спинив кишіння його невеселих думок. Було дванадцята за чверть, а о першій починався іспит. Похапцем розпитуючи дорогу до інституту, Степан швидко пішов уперед. Виразність безпосередньої мети — іспит — враз заспокоїла його. Якщо він провалиться, до чого йому всі посади? Але в душі він був міцно певний, що іспит мине щасливо, і, уявляючи противну можливість, почував солодке задоволення, мов від приємного жарту. В такт своїм певним крокам хлопець легко втишував розгойдані думки. Смішно ж було, зрештою, уявляти, що от він з'явився і всі схиляться йому до послут. Треба добре втямити, що він потрапив серед життя, що крутиться вже сотні років. Фей і добрих чарівників тепер немає, та й ніколи не було. Тільки терпінням та працею можна чогось досягти. І мрії про можливість наскоком здобуш місце в міській машині зараз здавались йому самому дитячими. Він тлумачив сам собі — треба скласти іспита, добути стипендію й учитись, а решта все прикладеться. Є студентські організації, артілі, ідальні. А для цього треба бути студентом. І треба пам'ятати — таких, як ти, — тисячі!

В коридорах інституту був такий тиск, що Степан мимоволі розгубився. Потрапивши в могутній людський струмінь, він дав себе вести невідомо куди й нащо. Коли струмінь спинився коло якоїсь аудиторії, тільки тоді він спромігся спитати, де ж саме відбуватимуться іспити. Виявилось, що це тут і робитиметься, що незабаром оце мають починати. Але не встиг Степан заспокоїтись, як сусіда спитав його:

— А ви, товаришу, вже пройшли приймальну комісію?

Приймальну комісію? Ні, такого Степан не чув. Треба пройти? Та де ж вона? Третій поверх?

Щосили розпихаючи іспитників, хлопець вибився на площинку й побіг на третій поверх. Ну що як він спізнався, як комісія вже закрилась? От ! нашував посади! Червоний від сорому й хвилювання, він зайшов у кімнату комісії—ні, вона була ще на місці. Його записали під числом сто двадцять три.

Через чотири години Степан пройшов приймальну комісію і дістав призначення на іспит післязавтра. Голодний і розчарований, він мляво простував додому. Він прекрасно розумів, що приймальна комісія потрібна й що за один день не можна переіспитувати всіх п'ятсот командированих до ВИШу. Але логічні міркування не збуджували в ньому найменшого співчуття. Він починав розуміти, що розпорядок гарний тільки тоді,

коли його сам до себе з доброї волі прикладаєш, і що це річ дуже прикра, коли його прикладають до тебе інші. Він був притомлений. Порожній завтрашній день лякав його.

Зійшовши на Поділ, він звернув до Дніпра скупатися, як і намислив уранці. Дорогою купив коробок сірників і, хоч як йому хотілось закурити, боявся, що б не знудило. Він передусім скупається, потім перекусить, а вже потім можна буде поласувати цигаркою. Проте скупатись йому не пощастило — це можна було робити тільки на пляжі, тобто пере-візшись з берега на острів. Це коштувало п'ять копійок човном звичайним і десять моторним. Дві копійки сірники плюс п'ять — сім копійок. Такі витрати не були йому в спроможі, бо, крім сподіванок, може, нічого не вартих, він мав тільки червінець на всі злидні й пригоди, що могли його в місті спіткати. А може, й додому, на село, доведеться вертати — треба грошей на проїзд. Він тупо переконував себе, що це конче варто мати на увазі.

Спочатку йому спала думка піти далеко берегом за місто, скупатись на відлюдді й вернутись до своєї комірчини аж увечері. Але тіло йому мліло, голод нагонив на м'язи страшенну млюсть, і він вирішив тільки вмитись. Скинувши кашкета й розстебнувши комір, Степан, боязко озираючись, умочив руки в воду й здригнувся — така слизька й відразна була йому вода. Проте він присилував себе вмитися, витерся масною хусткою й поволі пішов на свій Нижній Вал.

В комірці все стояло так, як він покинув. Хлопець через силу ковтнув пару ячюк і хапливо скрутив цигарку. Але й курити він не міг — сухість у роті й гидкі спазми примусили його кинути цигарку й розтоптати її чоботом. Геть спустошений, він скинув френча, застелив ним верстат і витягся всім тілом на дошках, звисивши ноги. Навіть не силкуючись про щось думати, байдуже дивився на присмерки у віконці. Той самий комин вистилав димом посіріле небо.

III

Другого дня по обіді Степан вирядився до Левка. Ще вчора йому неприємно було б здибати когось із знайомих, але сьогодні уже хотілось когось побачити, з кимсь погомоніти. Зранку хлопець, узявши трохи хліба, сала, випадкові картоплини й крупи, помандрував берегом геть за місто. Зайшов дуже далеко, може, верстви за три від пристані, шукаючи місцині?, де б, зрештою, не було людей. Кілька разів він збирався вже отаборитись, але знову несподівано натрапляв на рибалку чи перекупку, що чекала перевозу. Важко було тут розминутись із ближніми, але Степан терпляче йшов уперед, лишаячи місто за виступами колінкуватого берега.

Кінець кінцем прийшов до невеличкої затоки між кручами, де було затишно й відлюдно. Тут він розбувея, скинув френча, зрізав дві грубенькі лозини й улаштував свій казанок. Назбиравши сухої трави, розпалив огонь під казанком, перемиш крупу, почистив картоплю й накришив сала. Каша варилась. Сам Степан, забезпечивши полум'я, роздягся й ліг на березі під теплим ранковим сонцем. Здалеку щочверть години дзвонили на Лаврі куранти, і цей дзвін разом з плюскотом вода нагонив на хлопця спокій і смуток.

Потім зненацька схопився й плигнув у воду, плавав, перекидався, пірнав, скрикуючи від насолода. Після, не вдягаючись, з дикою жадобою взявся до своєї каші. Вона вже загула й булькотіла. Він хапливо ловив шпичкою шматки картоплі та кришеники сала й ковтав їх, не жуючи. Потім, не маючи ложки, щиро вмочав скиби хліба в гуслу гречану масу й невтомно пожирав їх. В одну мить казаночок уже спорожнено й ретельно вимазано зсередини до останньої крупини. І сам ідець лежав поруч на своєму френчі, прикрившись білизною. Спека важко стуляла йому повіки. Він заснув, не встигши навіть закурити.

Прокинувся Степан так само непомітно. Нечутно над його головою вирізнулась блакить, і дріж, ніби вийшовши з води, прокотилась йому по тілі. Він лежав уже в загінку горба, за який звернуло сонце. Холодок розбудив його. Він підвівся, протер очі й тупо почав одягатись. Недоречний сон лишив по собі каламуть у думках і обважнілість у м'язах.

Потім хлопець СІВ на березі під сонцем, що звернуло вже з полудня. І тут, у ясній тиші останніх літніх днів, його огорнуло болісне почуття самотності. Він не знав ні походження його, ні точної назви. Але кожна думка тягла йому за собою липку вагу і спинялась, зрештою, подолана й порожня. Таке смоктуще зневілля він переживав уперше, і воно війнуло йому в душу темним передчуттям загибуні. Його очі стелились за водою туди, де він ріс, боровся й бажав. Піскуваті береш, що тяглися перед ним, безлюддя і теплі вітри, нагадуючи спокій села, додавали йому туги. Бо за горбом він почував місто і себе — одне з безлічі непомітних тілець серед каменю й розпорядку. На порозі жаданого бачив себе вигнанцем, що покинув на рідній землі весну й квітучі поля.

Відразу він згадав про Надійку. Так, ніби спогад про неї затаївся був у ньому і раптом розцвів у пристрасних поривах його самотини. Вона, ніби жартуючи, сховалась від нього і тепер вийшла з похоронку, запашна й сміюча. Колишній дотик її руки живущим огнем проймав йому кров. Він згадував їхню зустріч на пароплаві, її слова і шукав у них бажаної запоруки. Кожен погляд і усміх її осявав тепер йому душу, торуючи в ній плутані стежки кохання.

— Ви такий знаючий! Ви одержите стипендію!

Так, так! Він здібний і міцний. Він уміє бути упертим. Там, де перешкоди не збити натиском плеча, там точитиме її шашелем. Дні, місяці й роки! Хай тільки вона схилиться до нього — вони двох переможцями ввійдуть у браму міста!

— Надійка,—шепотів він.

Саме ім'я її було надією, і він повторював його, як символ перемоги.

Хлопець швидко вертав додому, обнятий єдиною думкою про свою раптову коханку. Вона стерла йому всі турботи, як справжня чарівниця, бо стала найважливішим, що треба здобути. Бажання побачити її було так пристрасне, що він збирався до неї зразу ж піти.

Вдома, коли трусив свого френча й начищав покльованою торбинкою чоботи, його почало обіймати вагання. Тому правда, що Надійка була люба з ним на пароплаві й запрошувала приходити. Але ж вона була дуже весела — чи не знак це того, що-в неї вже єсть коханий? Він швидко спростував цю страшну думку — адже ж Надійка, як і він, вперше в цьому місті. А може, за ці два вечори, побувши тут, вона здебала когось і покохала? Що кохання повстає вмить, він сам був тому дізнавань. Зрештою, може, він і подобався їй, але тепер, безпритульний, чим він міг її чуття зміцнити? Ось прийде він до неї, жалюгідний селяк серед галасливого міста... І що скаже, що він принесе? Віч хоче опертися на неї, а жінки самі прагнуть опори.

Степан довго розважав, сидячи на лаві, і вирішив піти тільки потому, як складе іспит. Він прийде до коханої студентом, а не сільським хлопчаком, і скаже: ось що я зміг і я вартий! Він заспокоївся, але вдома вже сидіти не міг,—тому зібрався навідати Левка.

На щастя, застав його вдома. Перше, що вразило хлопця,—це абсолютний порядок в убогій студентській хаті. Состава її зовсім не була пишна — невеличка мальована скриня, простий стіл, розкладне ліжко, два стільці й саморобна етажерка на стіні. Але стіл був накритий сірим чистим папером, книжки лежали на ньому рівними купками, скриня застелена червоно-чорною картатою плахтою, вікно вквітчане мереживим рушником, і постеля до ладу прибранна. Над нею висіла найбільша і найцінніша прикраса, гордість господарєва — дубельтівка й шкіряна набійниця. Дбайлива рука, затишок і спокій почувались у стрункій лінії портретів на стіні, теж уквітчаних рушниками — Шевченко, Франко і Ленін. Заздрість і турбота огорнули хлопця, коли він побачив це охайне житло.

Сам господар у натільній сорочці працював коло столу над книжкою, але гостя привітав широко, посадив його на стільця

й почав розпитувати, як той улаштувався на нових місцях. І Степан не міг побороти свого сорому. Він коротко відповів, що тим часом влаштувався добре, живе у гулящій влітку кімнаті, де восени має оселитися якийсь хазяйський родич; що жалітися йому зараз нема на що, а ось він дістане стипендію й перебереться, мабуть, у будинок КУБУЧу¹ коли зробиться справжнім студентом, іспит завтра, і він його зовсім не боїться. Крім того, має певний революційний стаж.

— А ви ж як? Хата у вас добра...—несміливо спитав Степан, перейнявшись глибокою пошаною до Левка, навіть на «ви» його величаючи.

Левко посміхнувся. Вистраждана ця хата! Півтора року тому він дістав її за ордером, і хазяї зустріли його, як того звіра. Не давали води, вбиральною замикали. Двоє тут стареньких — з учителів. Він латинську викладав колись по гімназіях, а тепер її скоротили, в архіві служить за три червінці. А потім помалу обзнайомились, і тепер — друзяки. Чай разом п'ють, і коли зварити треба що, теж можна. Хороші люди, хоч і старосвітські.

— Та зараз побачиш їх,— сказав він.— Ось чай будемо пити.

Степан почав одмовлятися — він же неголодний! — та студент не слухав його, поволі надів сорочку і, не підперезуючись, вплив із кімнати.

— Ну от! Якраз чай есть... Ходімо,—вдоволено проголосив він.

І потяг за руку зняковілого Степана, хоч той тільки зовні вдавав проханого, сам глибоко жадаючи подивитись на міських людей і спізнатися з ними. Левко не міг заступати їх перед хлопцем, бо, як і він сам, мусив зрештою вернутися на село, побувши в місті, хоч і не випадковим, але тимчасовим подорожником. І трохи соромлячись за себе, наперед збираючись більше придивлятися, ніж говорити, хлопець уступив до помешкання справжньої міської людини, ще й колишнього гімназійного вчителя.

Кімната його являла дивний збіг найрізноманітніших речей, що, ніби рушивши з різних покоїв, зсунулись сюди від жаху й тут закам'яніли. А як їм абсолютно бракувало місця, то стояли вони чудною юрбою попід стінами й просто серед хати. Широке двоспальне ліжко визирало краєм з-під куцої ширми, впираючись головами в шафу на книжки, де замість колишнього скла сумно темнів брунатний кордон. Поруч шафи, одбираючи її змогу вітьно відчинятись, стояв великий горорізьблений буфет, прихилившись верхівкою до стіни, що без неї він

¹ КУБУЧ — Комітет улущення быга учащихся.

втратав би рівновагу. Далі під вікном праворуч тулилась повна нот етажерка, хоч піано в хаті не було. Косяком до вікна, трохи заслоняючи його своїм краєм, пишалась струнка дзеркальна шафа на одержу — єдина річ, що зберегла свою незайманість і чистоту. Симетрично до грандіозного ліжка навпроти височів потертий турецький диван, а на його широкій спинці, що кінчалась угорі довгастою дерев'яною площинкою, самотньо підносив до стелі свій рупор грамофон, оточений з боків рівними купками платівок.

Коло самих дверей у кутку чорніла буржуйка — бляшана пічка, що мала завданням оґрівати взимку кімнату, а влітку на ній варено страву. Широка, підчеплена до стелі труба тяглася від неї просто до півкімнати, далі круто звертала й зникала в стіні над книжковою шафою. Кімната була велика, але звужена навалом речей, що давали посередині тільки місцину на маленький ломберний столик, який правив тепер за їдальний і здавався крихітним проти своїх велетенських сусідів. На ньому й був сервований чай — синій кіптявий чайник, чотири чашки, цукор у мисочці й кілька шматків хліба на тарілці.

Левко познайомив його з господарями. Андрій Венедович був бадьорий дідок, геть оброслий на обличчі сивиною. В його руках і поклонах була врочистість і самоповага. А дружині його бракувало зубів, тому привітальних слів її Степан не розчував. Ця згорблена жінка з висохлим обличчям та тремтячими руками запросила своєю незрозумілою мовою сідати й почата обережно розливати чай.

Андрій Венедович похвалив Степана за його намір учитись, але висловив незадоволення з теперішньої навчальної системи і з того, що від освітніх справ усунено старих, досвідчених педагогів. Потім раптом спитав хлопця:

— А ви знаєте латинську мову?

Степан, що трохи мулько себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову знає, що вона була, а її самої не вчив, що тепер непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людськість знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості природи й творчого пориву.

Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю. Розпалюючись дедалі більше, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваш той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Анґуста, про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницькїї пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про

свого улюбленого Луція Аннея Снеку, виховника Неронового, гнаного підступами й інтригами незрівняного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його Віаоді, з яких Вергоуісіелія¹ він міг цитувати напам'ять. І Сенечі, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим!

В кімнаті вечоріло, і в присмерках голос учителя бринів справді пророче. Він звертався раз у раз до Степана, і того мимоволі жах проймав. Але побачивши, що Левко спокійно споживає собі чай, він збадьорився й випив свою склянку, не зважаючи вже на пророчистість господаря. Господиня ж сиділа непомітно, мало не зникаючи вузькими плечима за череватим чайником.

— Я старий, але бадьорий,—виголошував дід.— Мені не страшно смерті. Бо дух мій класично ясний і спокійний...

У Левковій кімнаті Степан сказав:

— Ну й дід же... дебелий!

— Він трохи психічний з тією мовою,—відповів студент,— а чоловік з нього добрячий. І допомогти може—розумний дід, усе знає.

Уже на відході Степан спитав:

— Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна?

— Дідькові вона потрібна,—засміявся Левко.— Сказано про неї — мертва мова.

Він провів товариша аж на сходи, кликав його заходити, коли схоче,— за ділом або й так.

IV

Сходячи вниз вул. Леніна до Хрещатика, Степан багато що передумав. Побачення з Левком його зміцнило. Він казав собі, що путь Левкова—його путь, і на долю товаришеву мимоволі задрив. Годі щось краще уявити, як таку чепурненьку кімнату! Тихо, уперто працює в ній Левко, складе всі потрібні іспити, дістане свідоцтво й вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він. Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста. Він згадував, як виряджали його у районі, і цей спогад війнував на нього далеким теплом. Як він міг хоч на хвилинку забути

¹ «Діалоги», «Про передбачення» (лат.).

товаришів, що там лишилися без надії вирватися з глушини"? Вік посміхнувся їм замість привіту.

Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший—сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий — півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати,— дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню й п'є чай у знайомих. А сам він — боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря, крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жити дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникне без сліду й згадки.

А вчитель був цікавіший. Цей щось мислив і чимсь жив. Але кімната його — Степан весело засміявся, пригадавши її. Вія враз уявіть собі долю цього добродія. Учитель був колись господарем великого помешкання, і революція, відтинаючи ордерами кімнату по кімнаті, загнала його разом з недореквізованим й недоспроданим майном у цей куток, що нагадує острів після землетрусу. Вона зруйнувала й гімназію, де він учив буржуйських синків гнобити народ, і кинула, як пацюка, до архіву порпатись у старих паперах. Він живий ще, він ще кричить, але майбутнє його — здирання. Та він і так уже мертвий, як та латина, що тільки дідькові потрібна.

От воші, ці горожани! Все це—старші порох, що треба стерти. І він до цього покликаний.

З такими відрадними думками Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущині натовпу. Він озирнувся — і вперше побачив місто вночі. Він навіть спинився. Блискучі воші, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його заглибленість. На цій широкій вулиці він здибався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накотами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата у тонких блузках, яких тканина нечутно єдналася з голизою рук і плечей; жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закасаними до ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравшись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі

пальта фертиків, масні куртки босяків. Його очі спинялись на руках, що в п'їтьмі, здавалось йому, торкались жіночих грудей, на сплетених ліктях, на притиснених докупі стегнах. Він проводив поглядом стрижені й уквітчані косами голівки, прямі й похилені до пліч у сласному вигині нші; перед ним проходили зачаровані собою пари, неуважні одинаки — вуличні гамлети, гурти хлопців, що вганяли за дівчатами, кидаючи їм перші, пласкі слова знайомства, ідо тут набували збудної гостроти; запізнїлі ділки, не поспїшаючи до нудного дому, статечні панїї, скоса позираючи на чоловіків і шулячись від несподіваних дотиків. Його вуха чули невиразний гомін переплутаних слів, раптові вигуки, випадкову лайку і той гострий сміх, що, зринувшись десь, котиться, здається, з вуст на уста, запалуючи їх по черзі, мов сигнальні вогні. І вся душа його займалася нестримною Еорожнечею до цього бездумного, сміючого потоку. На що інше здатні всі ці голови, крім як сміх і залицяння? Чи можна ж припустити, що їм у серці живе ідея, що ршенька їхня кров здібна на порив, що в свідомості їм є завдання й обов'язок?

Ось вони—горожани! Крамарі, безглузді вчителі, безжурні з дуросів ляльки в пишних уборах! їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші.

В сутінках вулиці він вбачав якусь приховану пастку. Тьмянний блиск ліхтарів, разки світючих вітрин, сяєво кіно — були йому блудними вошиками серед драговини. Вони манять, але гублять. Воші світять, але сліплять. А там, на горбах, куди лавами сходять будинки й женеться вгору широкий брук, у темряві, що зливалася з небом і каменем,—там величезні водоймища отрути, оселі слимаків, що напливають увечері сюди, в цей давезний Хрещатий яр. І коли б його міць, він накликав би грім на це сіре, важке болото, як казковий чарівник.

Степан почав гидливо проштовхуватись крізь натовп, пхаючись навмання, незважаючи на протести, потупившись, мов побожник серед відьомського шабашу. Та біля кожного кіно його закручувало у вирі. Тут топались сотні ніг, штовхались сотаї тулубів, прилипали сотні очей. З широких присілок, осяяних разючими ліхтарями, прикрашених ясними плакатами й велетенськими написами, вигортались лави за лавами, то розливаючись, то стискаючись під навалою противних течій. Був час, коли кінчатись сеанси і в нутрошах цих помешкань відбувався обмін речовин. Хлопець похмуро думав, вигрібаючись із цих загат:

«Картинки дивляться...»

Він минав, не спиняючись, пишні вітрини крамниць, де в блиску ламп мінялись великими бантами пов'язаний шовк і серпанок, спадаючи легкими хвилями з підставок на підвіконня; де на скляних поличках лежало золото й миготюче каміння,

шари запашного мила між химерними флаконами пахоців, стоси цигарок з мальовничими паличками, турецький тютюн бурштинові чубуки. На них він кидав, ідучи, зневажливі дої • —вогонь і лід. Електрична крамниця раптом спинила його. З її дзеркальним склом невпинно займались і гаснули ольоріеті лампки, і кристал виставлених там люстр на мить спалахував дивними мертвими квітками. І Степан гірко подумав —чому не понести ні лампки на село, де з них була б ористь, а не розвага? О ненажерне- місто!

Книгарні він не пізнав зовсім. Невже ці ті самі, дорогі, рідні йому книжки лежать у величезній западині, без краю тягнучись за її межі в бічних дзеркалах? Навіщо і їх виставляти напоказ перед глузливі очі безтямної тичби? ¹ Хіба тим очам, занурюватись у глибину книги, в сховище великих думок, покликаних рухати світом? На це вони права не мають. Він вбачав ут блюзнірство, і його гострий жаль брав за ці оганьблені, запльовані байдужими поглядами скарби — потоптані в жадобі розривок стиглі жнива

«Тут—аби продати»,— думав він.

Він так тут замислився, що гамір вулиці видався йому ще дикішим, коли рушив знову. Він чув у ньому сміх і загрозу кожному, хто повстане проти крамниць і вогнів. Ця вулиця завтра розтечеться по установах і трестах, залле посади, великі й малі, і скрізь, де він стукатиме, будуть зачинені двері.

«Прокляті непмани»,— думав він.

На розі вул. Свердлова, потрапивши знову в тиск, він на мить затримався й глянув вздовж рівного схилу, яким підіймався трамвай. Там був несподіваний затишок поруч бурі, раптова заводь, де юрба, звернувши, розпадалась на окремі постаті, завмираючи й ущухаючи геть. Він провів очима трамвай, що зник на верховині, розчинившись у далекому мороці, і в цій синястій від ліхтарів смузі серед нерухомих, потуплених будівель відчув дивну красу міста. Сміливі лінії вулиці, досконала рівнобіжність їх, важкі перпендикуляри обабіч, велична похилість бруку, що спалахував іскрами під ударами копит, вїйнули на нього суворою, йому ще незнаною гармонією. Але він ненавидів місто.

Повз нахабні двері, пивниць, звідки линула п'яна музика, повз арку, що кликала до лото, й крокодилячу голову над входом до казино він минув окрвиконком і зменшив ходу на пустинній увечері ділянці Хрещатика між майданом Комінтерну й схилом вул. Революції, де тільки самотні повії нудяться під темними ганками. Позаду шумів Хрещатий яр, праворуч линула

¹ Юрби.

музика з Пролетарського саду, ліворуч шелестів людськими тінями Володимирський горб. І трамваї не здавались тут такими настирливими.

Степан вперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба, і чудне тремтіння пройняло його, коли побачив угорі ріжок місяця серед знайомих зірок, того місяця, що світив йому й на селі. Спокійний місяць, такий, як і він, сільський мандрівець, приятель його дитинства й вірник юнацьких мрій, втишив йому те злісне почуття, що була навіяла вулиця. Не ненавидіти треба місто, а здобути. Ще мить тому він був погиблений, а тепер йому виділись безмежні перспективи. Таких, як він, тисячі приходять до міста, туляться десь по льохах, хлівах та бурсах, голодують, але працюють і вчаться, непомітно підточуючи його гнилі підвалини, щоб покласти нові й непохитні. Тисячі Левків, Степанів і Василів облягають ці непманські оселі, стискають їх і завалять. В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він — один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти. Міста-сади, села-міста, заповідані революцією, ці дива майбутнього, що про них книжки лишили йому невиразне передчуття, в ту хвилину були йому близькі й збагненні. Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною мстою його науки, висновком того, що він бачив, робив і має робити. Родюча сила землі, що проймала його жили і мозок, могутні вітри степів, що його породили, надавали пристрасної яскравості його маренню про блискучу прийдешність землі. Він розчинявся в своїй безмежній мрії, що захопила його зараз і цілком, руйнував нею все навколо, як вогненным мечем, і, сходячи вниз вулицею Революції до брудного Нижнього Валу, знімався вгору і вгору, до жагучого мерехтіння зір.

V

Місто чудне. Зокола воно рухливе й швидке, життя в ньому, здається, б'є джерелом і блискавкою, шугає, а всередині, по хмурих кабінетах установ, воно тягнеться старим возом, обплутане тисячами правил і розпорядків. Удари нього міського формалізму Степан відчував шокроку, і хоч як виправдував їх об'єктивними причинами, вони не ставали від того менш дошкульні. Навчений гірким досвідом, він на дві години раніше з'явився на іспит призначеного дня, щоб застояні чергу, глибоко певний, що сьогодні справа з інститутом буде остаточно розв'язана і він матиме цілковите право одвідати Надійку з важливою, хоч і невидною відзнакою студента на своєму френчі. Щоправда, вчорашні враження заступили йому на час кохану постать. Вернувшись увечері додому, він довго сидів, курих і розважав про місто, його долю й справжні завдання. Але франці

прокинувся, як і завжди, бадьорі, повний молоді сили, що, мов рятунок пас, не давала йому потонути в тій непевності, що тут його несподівано огорнула. Трохи вже при звичаївшись до нової оселі, він сміливо попросив у хазяйки відро й досхочу мився. І тоді знову спогад про Надійку залив йому душу турботним теплом.

«Іспит — от у чім річ»,—весело думав він.

Маючи непереможний нахил аналізувати свої думки й поведінку, він по-приятельськи сварив сам себе за вчорашній гнів та невиразні марева. Він повчав себе, що мріяти — це дурниця, що треба діяти, невтомно поборюючи всі перепони на шляху, зосереджуючи всі сили на черговій відпорній точці. Перша з них — це інститут. Треба вступити до інституту, а не бавитись всякими мріями, хоч би й якими високими. І справді, іспит здавався йому бар'єром, що, перескочивши його, він здобував собі королеву й царство. Він виряджався на нього, як славний вояка в похід, що може дати переможцеві ключа до чарівної печери скарбів. І саме тому, що настроєний був перемогти одним нападом раз на все, його надзвичайно прикро вразив той факт, що іспит триватиме два дні — сьогодні писаний, завтра усний. Ту об'яву, де все це сказано дуже короткими рядками, зовсім не обходив його молодечий порив, його пристрасне прагнення відразу розв'язати всі справи. І він мусив тим рядкам коритися.

Сівши на підвіконні, Степан зібрався закурити — тютюн був товаришем вірним і розрадником усіх його скорбот,—але навпроти на стіні висіла ще одна коротка об'ява, що відбирала йому й ідо приємність. Дві години від просидів, нудячись, байдуже поглядаючи на юрбу своїх майбутніх товаришів і знову думаючи про самого себе. Він почував, хоч і невиразно, якусь у собі перемену. Він не міг не помітити, що в грудях йому запалюється новий вогонь, але хисткий, що тремтить від кожного подиху.' надвірних вітрів. Він був веселий зранку, а тепер його опанував смуток, якого несила була вгамувати. Не був же він, справді, роботою зморений, і лихо його, зрештою, не спіткало ніяке. І чи не він кілька годин тому навчав себе бути стійким? Його лякали ці, незвичні досі, хитання настрою. Він починав розуміти, що дотеперішнє життя, немудре, сільське, де всі питання прості й надто практичні, було чимсь зовсім відмінним від тих днів, що він розпочав у місті.

З усіх запропонованих на іспиті тем він відразу спинився на «Змичці міста й села». Писав швидко і вільно, наперед скомпонувавши в голові план викладу. Всі свої тези розвинув широко, освітлюючи разом економічну й культурну потребу спілки, її завдання і бажані наслідки. Сільський культурник, що з марксівської науки твердо засвоїв конечність економічних передумов, прокинувся в ньому цілком. Процес писання зовсім

захопив його; перечитуючи свої речення, він мимоволі забував, що пише їх для іспиту. «Змичка міста й села — це міцна запорука майбутніх міст-садів», — кінчив він і здав працю на годину раніше, ніж мав би право зробити це за терміном. Заходив вечір, і хлопець, поблукавши трохи по Шевченківському бульвару, вирішив таки навідати Надійку, що спинилась у подруг недалеко критого ринку.

Будинок, де вона жила, належав до тих древніх хаток, що можна несподівано здибати в Києві на бічній вулиці поруч шестипверхових кам'яниць. Зелений заржавлений дах, дерев'яні надвірні віконниці, патріархальний палісадник перед вікнами і провалені сходи до перекошеного ганку свідчили за більшу давність, ніж визнає право на вкрадені й загублені речі. Але Степан зрадив, побачивши цю халупу, — поруч неї його власний саж не здавався таким нужденним, і дівчина, що жила в ній, цілком законно могла йому належати.

Надійка жила при двох землячках із свого села, що на рік раніше пустились у широкий світ і найняли в цьому старосвітському мешканні так звану залу. Одна з них, Ганнуся, вчилась на курсах крою та шиття, готуючись поповнити армію шпачок, що рсмество їхнє підупало за військового комунізму й натурального господарства, коли кожен сам на себе прав, варив і нічого не шив, але під час непу потребувало швидкого поновлення відповідно до зросту потреб і смаків. Це було тихе дівча, вигнане з села злиднями багатосім'яної родини, вигнане назавжди, без надії вернутись під обсмикану батьківську стріху. Вона була щира й беззахисна, трохи романтична й терпляча до лиха, як і всі вбогі дівчата, що не почувують у собі ні справжнього пориву, ні твердої сили. Її компаньйонка, молода куркулівна, кінчила, згідно з своїми планами, курси машинопису й уже півроку шукала собі посади без наслідків і відповідної партії з певними досягненнями. Одягалась вона з претензією, пивши чай, делікатно відчепірювала мізинця й звалася Нюся, тобто само Ганна, тільки у вищій ступні. З двох ліжок, що їх не можна було назвати англійськими, одне належало їй, і своїм правом власності вона ні в який спосіб поступатись не хотіла, тому Надійка мусила спати весь час удвох з Ганнусею, що завсігди й на все була згодна. Ці два ліжка та ще стіл, машинка до шиття і один захланний стілець були єдиними ознаками матеріальної обстави в цій дівочій: реіпа оздоб була порядку духовного — портрети й малюнки, що ними Ганнуся наївно обліпила стіни, силкуючись надати хоч якоїсь затишності голій кімнаті. Портрет Леніна, що висів у центрі, вона навіть прикрасила великим написом з нерівних літер: «Ти вмер, але дух твій живе». На покуті влаштувала маленьку іконку Миколи-чудотворця, мало помітну з першого погляду. З усіх малюнків Нюсі належав тільки один — оголена

Галатея, що підносить до кеба свої руки та груди: він висів над Нюсиним ліжком і турбував Ганнусю своєю непристойністю.

Ще за дверима кімнати Степан почув чоловічі голоси, і серпе його трохи підупало. Йому відразні були зараз веселі люди, та й з Надійкою він міг поговорити тільки на самоті. Але рятунку не було, і він розчинив двері. Справа виглядала далеко гірше, ніж він міг собі уявити,—тут був цілий бенкет з пляшкою на столі, що круг нього на присунутих ліжках сиділо три господині й троє гостей. Побачивши трьох хлопців—до пари дівчатам,—Степан мимоволі похолов, але за мить пізнав серед них Левка й збагнув ситуацію: ті двоє—кавалери Нюсі й Ганнусі, Левко просто прийшов на частування, а Надійка Ельїа, вільна для нього, бо ж вона перша схопилась з-за столу й привітала його. Він познайомився з хлопцями й теж сів. Їсти й пити хлопець категорично відмовився, хоч не обідав сьогодні й був голодний. Але їсти коштом чужих хлопців,—бо вони безперечно влаштували цю бесіду,—йому не дозволяв гонор. Левко—це інша справа. Він сидів у кутку, мов весільний батько, мало витрачав слів, бо рот його весь час працював, посміхався й прихильно поглядав на товариство, якого душею були два парубки, що виявляли перед своїми дамами весь свій розум і дотеп.

Ганнусин зальотник належав до тих селюків, що з'являються в місті мандрівним метеором, одвідують театри, дістаючи скрізь контрамарки в порядку спілки міста з селом, ходять на всі, які єсть, диспути й вечірки, улаштовують там нестримні оплески, на вулиці чіпляються до дівчат, з усього глузують, усе лають, через рік вертають на село, беруться до господарства й дичавіють за один місяць. З них виходять родинні деспоти й політичні консерватори. Козирем його поводження були маснуваті дотепи й натяки, що дезорганізували Ганнусі мрійну душу й зламлювали їй і так слабкий опір. Поруч цього дотепника його товариш по коханню був ідеалом поважності. Він теж на науку мало зважав, за основну мету своїх прагнень маючи десь міцно влаштуватися, і коли це можливо без диплома, то вищу школу варто відтяти, як непотрібний додаток на зразок хробаковидного паростка сліпої кишки. Шкодуючи за прекрасними роками завірюх, коли висунулись було так легко, він з мідною упертістю селянина стукав у всі двері, використовуючи випадкові зв'язки, й попав кінець кінцем на посаду інструктора клубної роботи, за яку тримався руками, зубами й обома ногами, /те мислячи собі життя за давнім селянським трафаретом, що ставить до парубка цілком певні вимоги, коли той починає самостійну путь, бравий інструктор намітив панну Нюсю в подруги для своїх майбутніх урядницьких подвигів.

Розмова, що урвалася на хвилину через появу нової дійової особи, поточилася знову. Справа йшла про українізацію.

— Що х,— зауважив інструктор,— от, приміром, клубна робота. Серйозне діло. І так робітники носом крутять — сухо, кажуть. А тут ще мова. Ну, ще драмгурток, хай хор — а далі тпру. Виходить розрив з масою. Трудно партії з українізацією, да.

Він особливо натиснув на «партії», слові, що, на його думку, мало магічний вплив на речення, де стояло.

— А селян теж будуть українізувати? — боязко спитала Ганнуса.

Інструктор м'яко посміхнувся.

— Виходить, що й їх треба. Бо скажіть по правді — який з дядька українець?

Степан не витерпів і енергійно втрутився в розмову.

— Ви помиляєтесь, товаришу,— сказав він до інструктора,— українізація повинна скріпити змичку міста й села. Пролетаріат мусить...

Але молодий селюк Яша, що гастролював у місті, зненацька зареготав, кинувши на Степана й Іадійку глузливиий погляд. Це була його звичка —загодя радіти перед тим, як мав виректи щось дотепне.

— Го-го-гої Так і у вас змичка?

Надійка почервоніла, а Степан, образившись за себе і за неї, похмуро замовк. Що він міг сказати цьому нахабному парубкові, що почував себе тут цілковитим паном, розмахував руками, щипав свою Ганнусю й усім підморгував? Не битися ж з ним тут! Дедалі більше від голоду й відрази до цього товариства Степана обіймала нудьга. Ось він, селянський актив, що мусить здобути місто! І чому Левко з ними лагідний, як завсігди? Невже й він такий? Невже вічна доля села — бути тупим, обмеженим рабом, що продається за посади й харчі, втрачаючи не тільки мету, а й людську гідність? Може, його теж чекає цей шлях, ця трясовина, що засмокче його й перетравить, зробивши безвільним додатком до іржавої системи життя? Він почув у ній страшні сталеві пружини, що були осіли на вибоїні революції, а тепер випростуються знову. І, може, все життя —тільки неспинний потяг, що ніякий машиніст не в силі змінити напрямку його руху по призначених рейках між відомими, сірими станціями? Лишається неминуче одне — чіплятись на нього, хоч який він і хоч куди веде свою одноманітну путь. І чи не символ його ті славетні вантажні вагони недавніх, хоч і півзабутих років, що за місце в них бились торбарі, частуючи одне одного закаблуканами й прокльонами, дряпаючи на дахи, повисаючи на буферах та приступках із своїми борошніями скарбами, в бруді й нужі. але з нестрим-

ною жадобою жити, з дрібними мріями про коханок, пиріжки й самогон? і якщо тоді цих пачкарів було сила, то що ж тепер, коли немає харчових застав, трибуналів і реквізицій, коли їм вільно послушуватися цілими валками для свого краму й м'якими купе для себе самих?

Поринаючи і} такі невеселі думки, немов зазираючи в темний глиб безодні, Степан машинально взяв шкуринку й почав жувати її. Село відсувалось від нього, він починав бачити його в далекій перспективі, що лишає від живого тіла схематичні риси. І йому стало страшно, як людині, що під ногами в неї схитнулась земля.

Тим часом розмова, обійшовши кілька тем, звернула на ту річ, що до неї неминуче веде хоч найменше впорскування алкоголю, хоч найчеснотливішій людині. На устах розмовників з'явилися жінвідділи, шлюб, кохання й аліменти. Б кімнаті пролунав Яшин регіт:

— А я вам кажу—жінка всігдa буде знизу!

— Що він говорить, боже ж мій! —сплеснула руками Ганнуся, якої Яшинс пророцтво найбільше торкалось.

Степан відчув на собі тоскний Надійчин погляд і, підвівши голову, глянув їй у вічі. Вона посміхнулась йому, але в тій посмішці була туга, яку веде з собою любов, що гасить дівчині очі й кладе їй на рюю непереможну втому. Її серце вже розкрилось, як сім'я в пухкій землі, пускаючи блідий паросток на поверхню під діянням вічного сонця, що розтоплює сніги й збуджує в надрах тисячі насіння, не відповідаючи за вітри, що можуть їх у його царстві спіткати.

Левко куняв, схилившись на стіл. Він був ситий, склав сьогодні чергового іспита й цілком мав право бути щасливим. Нюся оперлась ліктем на коліно інструкторові, що запалив люльку й задоволено пускав перед себе дим. Яша обнімав Ганнуся, яка погодилась па це після кількох млявих протестів.

— Мо', заспіваємо?—запропонував він.— Заводь, Ганно.

Ганнуся відхилила голову й завела, розтягуючи слова, щоб надати їм більше жалісливості:

*Повій, вітре, на Україну,
де покинув я дівчину...*

За мить пісня об'єднала всіх, навіть Яша споважнів, підтримуючи її своїм ліричним тенором, що незрозумілим способом жив у його прозаїчному горлі.

Природа не обдарувала Степана співучою здібністю його народу, і він знову чужий був серед цієї громади. Він почув безглуздість свого становища тут, де він був мовчазним йолопом, що за весь вечір тільки раз розтулив рота, та й то невдало. Але літи теж не міг. Він хотів щось сказати Надійці. Вона

сиділа поруч нього, і пристрасне, нездійсненне зараз бажання торкнутись її руки, почути БД неї тільки йому призначене слово тупо його кололо. Вона чекала його — він де бачив з кожною її погляду. І він її чекав. А проте інші думки раз у раз заступали йому її образ, відхиляли від неї його мрії, хоч він і не був свідомий цих мимовільних зрад.

Прощаючись, він сказав їй:

— Завтра прийду.

— Приходь,—відповіла вона, і її тихе «ти» сповнило його чарівним теплом.

На вулиці, попрощавшись з хлопцями, він оглянувся на невеличкий будинок.

— Я завтра прийду, Надійко,—шепотів він.— Чекай мене, Надійко.

Він швидко пішов додому, поглинений чуттям, що в ньому сподівався знайти заспокоєння й певність.

Євген ПЛУЖИНК

®

(1898—1936)

Поет «розстріляного відродження», був репресований, помер в ув'язненні на Соновках. На ній гучної фальші тогочасної епохи його голос линув із глибини власної душі. Сповідальна, надзвичайно лірична, його поезія живилася духовними джерелами української нації. Глибоко закорінена в тогочасну дійсність, вона водночас була причасним стоїчним опором тій облуді. Особливо це відчутно в поемах «Галігей» і «Канів».

За життя Євген Плужник видав збірки «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927), у 1928—1933 рр. готував «Рівновагу», але з'явилася вона тільки 1946 р. за кордоном. Уже в наш час вийшли «Поезії» (1988), «Змова у Києві. Роман, п'єси» (1992). Написав 4 п'єси, роман «Недуга» (1928, 1929), уклав разом із В. Підмогильним словник «Фразеологія діювої мови».

* * *

Дуже своєрідне місце посів Плужник у складній добі, коли свіжджерельну течію молодого українського відродження почала перекривати каламутна повінь північного тоталітаризму. Як у перетині цих двох різних стихій кристалізувалася оця чітка і ясна, мов шляхетний камінь, індивідуальність? Вона світилася негаснучим внутрішнім світлом і вірою відродження, що відкривало «прекрасний світ єдиний». І вона (індивідуальність) витворювала протиотруту спасенного скептицизму і тоскної нудьги видющого самотника проте мухоморного суспільно-духового

іу більшовицької нівеляції і «колективізації» людини, ч.шості і самофальшування та спромоглася на протест тиранії поліція і догми. Велика віра великого скептика!.. пі же Плужник без найменших ілюзій і, між іншим, точно жував кінець своєї долі в снігах далекої російської нівно-аюрії на невигойну спадкову туберкульозу, поет виявив чість загубити все, крім свого кредо і своєї індивідуальності. Це і парадокс звертає нашу увагу на цілком своєрідну у В кийка здібність до інтроспекції—бачити самого себе на .> схопленому тлі речей і явищ, і доби. Еспанський філософ :а і Гассет вважає здібність бачити самого себе рисою і вищих культурнотворчих можливостей людини. Може, з зв'язаний і філософізм поезії Плужника, і його замкненість >бі, як у останній надійній фортеці.

ік у випадку Свідзинського, зовнішня біографія Плужника і іда, майже відсутня, тоді ж внутрішньо, духово його коро- і пьке життя було інтенсивне та багате. В цій замкненій немно- іовній душі перетоплювався на вогні свідомості і болю (сієнський матеріал велетенської своїми зломами і наслід- і ами доби. <...>

Остання збірка поезій Плужника «Рівновага»—це є доку- пт перемоги «духової людини», що серед какофонії доби ішла собі «тишу», душевну рівновагу, певність своєї правди, у «світу єдиного», серед загального розпаду — «міцний зв'я- між дні м біжучим і простором часу». <...> В одній із своїх і іапніх і кращих поезій «Вона зійшла до моря...» Плужник п 'подівано вражає читача такою антично-прозорою і гармо- ііііііюю лінійю краси, якій позаздрив би і найбільший з нео- і і.ієнків і ііКОЮ палаючою повнотою «жаркої, важкої і повної і і пі н •, новншж) сили -якій позаздрив би і найбільший май- • н р подіїпоію типу образів Микола Бажай. Як могло статися і.ім чудо у пік і і, якого дожирали сухоти і на якого чигала і мерії, шд руки варвара окупанта, чудо—зроджене у трупній ігмос<к-рі іш.ільпоію голоду і терору?..

*(Лаврістко Юрій. Євген Плуж-
ник // Розстріляне відродження.—
Париж, 1959.)*

Із збірки «ДНІ»

* * *

Був цей хлопчик лагідний і тихий,
Як сосновий у безвітря ліс...
(Для якоїсь радості і втіхи
Кожний з нас у дні прийшов і ріс.)

А сімнадцятий минув, зустрів
Наречену — кулю за Дніпром.
— Обертайся, земле, без упину!
Припасайте, припасайте бром!

Ах, цей хлопчик лагідний і тихші,
Що над, степом ранній біль простер!
(Для якої радості і втіхи
Кожний з нас приходять і росте?)

* * А

...ї ось ляжу,— родючий гній,
На скривавлений переліг...
— Благословен еси, часе мій!
Навчи мене заповітів своїх!

Розцвітайте, нові жита!
...А на кожному колосі — мука моя...
О, воістину час ратай!
Славословлю його ім'я.

Благословен сси, часе мій!
О, жорстокий! і весь в крові!
— Це нічого, що я мов гній —
Під посіви твої нові!

— Бо ось вірю: зросту колись.—
І до когось вітрами: — Жни! —
...Серце, серце моє! Навчись
Тишини...

ГАЛІЛЕЙ

(Уривок)

... І боліло, боліло нам
Там...
В днях...
Ах!
Не треба!
Під наметом нового неба,
На просторах полів нових —
Нині відпускаєш рабів твоїх,
Часе!

Бо ми бачили муку твою —
І вірили в радість!
Бо ми бачимо радість твою —

Змучені...

і нам скажуть тоді: відпочиньте!

Ах, ноче!

Вибач, що так охоче

Я розв'язав свого язика!

Це вже звичка в мене така —

Поговориш!

Та й не всім же діло робити:

Безробітний я третій рік —

От і звик.

І признатись—інтелігент...

Ну і всякі такі слова...

Та й до того ще на момент

Завернулась мені голова.

Це вже наслідок недокрів'я:

Небагато хліба в півфунті!

Пам'ятаєш таке прислів'я:

«Тгапяі §logia іпшкіі...»

А проте це, звичайно, дурниця!

Просто в серці мені убого.

Спіть спокійно, кому ще спиться,—

тільки **II** всього!

Бо не станс чекати мить,

\ то більше година,

Через те, ідо когось болить,

Що конає людина!

Та п нічого мені не треба!

Маю примус, ковдру й кімнату...

Навіть латку осіннього неба,

Димарями прип'яту!

і я зовсім, зовсім спокійний!

Ах, яка це безсмертна гармонія —

Революція, голод, і війни,

І маленького людського серця агонія!

Гей, ти, серце! Спокійно виконуй

Певну кількість ударів своїх!

Розподілено всім по закону

Біль і радість, утому і сміх!

І пливу я у безвість з Землею
По орбіті, що пише вона!
А над нею,
під нею,
за нею —
тишина,
тишина,
тишина...

А живу я на поверсі шостому,
І живу від доби до доби,
І живу я, звичайно, по-простому,
Так, аби...

Раз на тиждень виходжу з дому,
Одягнувши пальтисько руде,
Повз вітрини тягну утому,
Куди шлунок усіх веде.

Ставлю явку на біржі праці...
Й знов вертаюсь у свій куток,
Де без сну на твердому матраці
Передумано стільки думок,

Що, коли підйду серед ночі
До знайомого добре вікна,
Бачать болем засмучені очі
Тишину до останнього дна!

Місто снить. На покрівлі іржаві
Віє вітер туманом вгорі...
І, як в кожній культурній державі,
Де-не-де миготять ліхтарі...

Позіхаюта, ходять дозорці,
Людський сон стережуть і майно —
По їдальнях недоїдки порцій,
У вітринах калосі й вино!

А за стінами — з храпом і свистом
Сплять натомлені, потні, брудні,
Хто з прокльонами, з радістю, з хистом
Під майбутнє угноював дні!

І пливуть вони разом з землею
По орбіті, що пише вона...
А над нею,
під нею,
за нею —

тишина,
тишина,
тишина...

А там, вище, в безодні туманній,
В тишині, як на лоні мети,
В злotosяйнім блискучім убранні
Плинуть інші далекі світи...

І такий я маленький без краю...
І про біль свій кому розповім,
Що я з нього безглуздо конаю
У кушу на матраці твердім!

О далекі! Майбутнє безкрає!
Це для вас, о, я знаю, для вас
Свій терновий вінок посипає
Конфетті мій скривавлений час!

Й раптом ніч розриває на клоччя
Сміх не сміх і гроза не гроза —
Дика пісня, голодна і вовча:
Прокидається в місті базар.

І чиїсь закривавлені лапи,
Тіні творчої вічно руки,
Сіють рясно на дрантя й єдваби
копійки,
копійки,
копійки...

На посади... В церкви...
І реї трапи
Жрун... Кохають...
Крізь зуби плюють
Неспромиті неславлені рани...
Живуть!

Поруч злиднів—карати, парфуми.
Гаманці...
Гаманці...
Гаманці...
Як до речі вигукують думи
Десь на розі старці!

Упаду на холодну підлогу,—
Сіро нидіє ранок в вікні,—
І молюся—не чорту! не Богу! —
А очам моїх змучених днів!

О смутні і прекрасні довіку...
Через муку, утому і кров
Хай побачите справді велику,
Невмирущу, як вічність, любові

А мені вже—нічого й нікого...
Як трава, я тихенький такий...
І до мене довірливо й строго
Посміхнуться далекі віки...

А вгорі, в далині, наді мною —
Непрístupний для зору людей,
Оповитий віків тишиною —
Галілей.

Гей!
Герої!
Каліки!
Службовці!
Торговці!
Поетикки!
А живіть собі, як вам бажається!
Через те, що —
ви чуєте? —
все-таки
обертається!

КАНІВ

(Уривок)

Г. Ко-вій

...В яких рядках поезій чи романі
Я оспіваю час, що десь гряде?
Я, що схилив покірне і бліде
Своє лице у двох віків на грані!
Ось тільки бачу, так немов в тумані,
Прекрасних, дужих, радісних людей —
І ся земля співає, і гуде
Широкий простір буйних океанів,..,
І пишні сла, радістю убрані,
За руку місто впевнено веде...
І на горі всіма забутий Канів
Благословляє в далечінь дітей!

Мільйони книг, теорій і ідей,
Вся точність формул, вишуканість рими,
Все, що часами давніми й новими
Дало землі натхнення молоде,—

Знання і досвід, що для них ніде
Не ставить світ духовий та видимий
Якихось меж, і триєдине з ними
Мистецтво вічне, що було й буде,—
Усе для часу, що до нього йде
Життя помалу кроками важкими,
На цім шляху лишивши де-не-де
Руїни, біль і розпач нестерпимий.

О краю ріццюш, степе несходимий!
Надійде час — і темрява густа,
Що ти її у спадщину дістав
Укупі з мріями найкращими своїми,
Розійдеться—і прийдемо туди ми,
Де вільна єдність вільно вироста,
Де важать рівно поле і верстат
Для тих, що разом спина гнуть над ними!
Далекий часе! Тернами густими
Нехай до тебе шлях позаростав,—
Дар поступали, людності питимий.
Її вести вперед не перестав!

Туди, де світ, що з хаосу повстав,
Що всі стихії невгавуші збував,
До ніг людини ляже наче мури
По шкоді пес, ховаючи хвоста!
Де поєднає ссла і міста
Велика єдність праці і культури,
Аби нащадок велетнів похмурий
Засмаглу спину гнути перестав;
Щоб посміхнулись радісно вуста
Тих, що під плач то ліри, то бандури
Молили всеє мертвого Христа,
Його творцями взяті на тортури!

І не посміють істину авгури
Вдягати в мотлох кривди і химер;
І дух знання — великий піонер
Не буде битись крилами об мури,
А поведе у далечінь — не хури,
А повітряних тисячі галер
За межі часу, вимірів і сфер —
Такий могутній, вільний та безжурій
Й милець, від браку живлення понурий,
Не оберне натхнення в адюльтер;
І зникнуть з творів славлені Лаури,
Пташки, зітхання, хорі і етер...

Новий герой — пілот і інженер —
Зламає звички, примуси і грати,
І буде мудрий дужого вітати —
Його новий всевидящий Гомер!
Але не нам, я знаю, й не тепер
Світів нових встановлювати дати,—
Нам хоч би степ дідизний доорати,
Бо й досі голос степу не завмер!
І не беруся я а ІМС оиусг!
Метаморфоз прийдешнього читати,
Бо ще і досі серця не віддер
Я від порога батьківської хати!

Та й як живому серце відірвати
Від берегів біжучої доби,—
Хіба не всі для неї ми раби,
Чи не для всіх вона єдина мати?
Та навіть пес десь на селі кудлатий,
Найближчий друг дитячої юрби,
На греблі тінь похилої верби,
Парфуми гною, конопель і м'яти
Мені рідніші, ніж майбутні шати,
Що ці ж долини тихі і горби
Десь приберуть, коли мені лежати
У тій землі, що я її робив!

А в серці біль самотній — о, якби
Бодай на мить узріти шлях широкий,
В далечині такі прекрасні роки,
Віків прийдешніх відблиск голубий!
Де на сторожі правди — «не убий!»
Поставлять люди — примус одинокий,
Й лише в казках залишаться морлоки —
За хліб черствий ошукані раби;
І не до церкви з хутора баби,
А в храм науки, світлий і високий,
Внесуть в очах васильків дух слабий —
Землі моєї виснажені соки!

О днів майбутніх спокою глибокий,
На землю цю знесилена прийди!
А я вітати в днях моїх радий
Бодай здаля твої повільні кроки!
Нехай мій час — кривавий і жорстокий,
Аби тебе він болем породив,
Аби злилися села й городи —
Життя нового слуги і пророки!

І хай не прийде радість ця, аж доки
На кладовищі кущик лободи
Розквітне з мене. Мрійник смутноокий,
Я дослухаюсь до її ходи!

І так молга я інколи — гряди,
Доба, від продажу й купівлі чиста,
Коли ІС буде ні села, ні міста,
А будуть тільки люди і сади!
І днів моїх скривавлені сліди
Омиє радість тиха і огниста,
І в кожних грудях мука особиста
Зростить закон — у далечинь іди!
За дати всіх календарів туди,
Де не загасне правда промениста,
Що дух її за давнини родив
Сум мудреців і пориви артиста...

Та, певне, маю щось від реаліста,
Бо не назву своїм біжучим днем
Сторінки вічні прози і поем
Про те, що буде років через двіста,
Як не введу до Скрябіна, чи Ліста,
Або Бетховена безсмертних тем
Пісень народних з їх блідим вогнем
Або частівок битого намиста!..
Ні, не скидаюсь я на гімназиста,
Що, не збагнувши перших теорем,
Вважав, що досить бомби анархіста,
Щоб повернути світові едем!

(Хіба що діти будши, ми живем
І\$ країні добрих фей і мудрих гномів,
А літ дійшовши, знавши смак у бромі,
Йдемо за фактами й календарем).
Не рік, не десять — доки доберем,
А не в якомусь вичитаєм томі
Найкращих способів у кожному домі
Зростити те, що правдою ми звем!
Ще не один ми вир перепливе
І, береги залишівши знайомі,
Ще не один ми зрадимо тотем,
Його ваги і марності свідомі!

Бо на Україні, де не всім бдотун
Абетка, потяг, мило й олівець,
Ще не сьогодні скажемо кінець

Старим звичаям, злидням і соломі!
Тут ще не рік, збиваючись на комі,
За псалтирем сивенький панотець
За крашанки навчатиме овець
Терпіти все в покорі і утомі!
І ще не рік сідатиме у громі
Дідок патлатий—всесвіту творець;
І днів нових такий бадьорий гомін
Не раз поверне десь на манівець...

І буде так, що ось навчиться жнець
Вже не лише косою володіти,
А крові темні та могутні міти
Переведуть уміння нанівець!
І знов кукіль укриє та чебрець
Лани, що звикли людям хліб родити.
І підростатимуть маленькі діти,
Щоб одягти старих зусиль вінець!
І будуть довго мільони серць
На роздоріжжі двох світів горіти,
Де вже й тепер майбутнього вітрець
Дерев старезних колисає віти.

Бо не дозволять мрійникам робити
Якихсь купюр історія і дні,—
Випереджає ранкові огні
Світанок тихий, тінями повитий.
Але закон — це не причина скніти
і не джерело розпачу, о ні!
Спокійно мудрий стане у баші,
Бо прийде час, коли себе омити.
Це тільки учні, хворі та піїш
Завжди в сучасному такі смутні,
Бо треба нервів дужих, щоб зуміти
Відчути шовк в цупкому полотні;

Щоб в смузі днів сіренькій і нудній
Часів нових початок розпізнати,
Коли в розлогах світових ланів
Почне життя своє минуле жати!
І, над колискою схилившись, мати
Про час минулий творчості й руїн
Візьме не раз таких пісень співати
Що, літ дійшовшій, зрозуміє син
І дні мої, і біль моїх хвилин
Усе, що ним колись земля боліла,
І всю тебе, моя Україно мила,

Иї непомітніша з усіх країн —
Мільйони сіп серед німих долин...
Десяток міст... Земля на хліб збідніла
Десь на горбку поззколишній млин...
ї над Дніпром- занедбана могила!

Із збірки «РАННЯ ОСІНЬ»

« * А

Дивлюсь на все спокійними очима
(Давно спокійний бути я хотів) —
І вже не тішить вишукана рима.
А біль її шукати—ї поготів!

Коли дійшов за ранній біль розплати —
Збагнув усю непереможність днів,—
Чи потребуєш час твій марнувати
На лад закінчень, суфіксів і пнів?

Ні, на вуста усмішкою гіркою
Ляга мовчання мудрого печать...
Дар нелегкий ваш, досвіде й спокою.
Дар розуміти, знати і мовчать!

* * *

Все більше спогадів і менше сподівань,..
І на чолі—утрат сліди глибокі...
Як непомітно ближчає та грань,
Що жде за нею пртшщевий спокій!

Так гірко відати, що юність відцвіла!
Та нарікань і розпачу немає,—
Така відміна, зрештою, мала:
Колишні мрії досвід заступає.

Так дерева, відцвівши навесні,
Тільки на те годують соком віти,
Щоб в дні серпневі, теплі та ясні,
Упав на землю овоч соковитий.

* * А

Вчись у природи творчого спокою
В дій вересневі. Мудро на землі,
Як від озер, порослих осокою,
Кудись на південь линуць журавлі.

Вір і наслідуй. Учневі негоже
Не шанувати визнаних взірців,
Бо хто ж твоїй науці допоможе
На певний шлях ступити з манівців?

•к іс•

Вчора над містом летіли гуси.
Нац камінним містом, вночі...
Стиснути серце мусив,—
Мовчи, безглузде, мовчи!

Досить усяких і мрій, і болів...
Адже знають про все книжки.
Чуєш,—тополі голі:
—• Нишкни...

Дівчинко тиха, на мрії хвора!
Надвечірня мріє моя!
Гуси над містом летіти вчора...
А я?

* * *

Дівчинку здибав колись маленьку
Гам, де землю Дніпром розколото:
Вибирала з води у жменьку
Синє золото...

І таке тоді небо було безкрає.
Поможи мені, дядю, трошки!..
...А в самої очей немає,—
Волошки.

Гей, дівчатко! Найкраща з моїх химер!
Чи далось ж тобі те золото?
...Вже мені не сміятись тепер
По-старому, безглуздо-молодо...

* * *

Річний пісок слідок нош твоєї
і досі ще—для мене! —не заніс...
Тремтить ріка, і хилиться до неї
На тому березі ріденький ліс...

Не заблукають з хуторів лелеки,—
Хіба що вітер хмари нажене...
О друже мій єдиний, а далекий,
Який тут спокій стереже мене!

Немов поклала ти мені на груди
Долоні теплі, і спинилось все:
І почуття, і спогади, і люди,
І мертвий лист, що хвилями несе...

Немов ласкаві вересневі феї
Спинили час,— і всесвіт не тече...
І навіть цей слідок ноги твоєї
Вже не хвилює серця і очей...

Бо я дивлюсь і бачу: все навіки
На цій осінній лагідній землі,
І твій слідок малий — такий великий,
Що я тобі й сказати б не 'умів!

Із збірки «РІВНОВАГА»

І

* * й

Ніч... а човен — як срібний птах!..
(Що слова, коли серце повне!)
...Не спіши, не лети по сяйних світах,
Мій малий ненадійний човне!

І над нами, й під нами горять світи...
І внизу, і вгорі глибини...
О, який же прекрасний ти,
Світе єдиний!

* А *

Вона зійшла до моря. Хто вона —
Навіть самій їй байдуже віднині...
...Хіба не всі ми — єдності луна
В скороминущій і пустій відміні?

Лінивий рух — і ось під нот ліг
Прозорий вінчик — кинута намітка,
І на стрункім стеблі високих ніг
Цвіте жарка, важка і повна квітка —
Спокійніш торс, незаймано-нагий!

Спадає ват... Німують береги...
І знову плеск... І затихає знову...
То пальцями рожевої ноги
Вона вгамовує безодню бірюзову.

І відкрива обійми її свої
Ця велич вод, усім віграм відкрита,
Здається, повертає Афродіта
У білий шум, що породив її!

Олександр ДОВЖЕНКО

(1894—1956)

Зажив світової слави кінорежисера, творця українського поетичного кіно (фільми «Звенигора», «Арсенал», «Іван», «Земля» та ін.), що поєднало в собі глибокий філософський епос і потужний ліричний струмінь. Був також сценаристом, художником, публіцистом, письменником. Започаткував в українській літературі жанр кіноповісті [«Арсенал» (1929), «Аероград», «Щорс» (1934), «Україна в огні» (1942), «Повість полум'яних літ» (1943), «Мічурін» (1944), «Земля» (1952), «Зачарована Десна» (1942—1956), «Поєма про море» (1954—1956)].

Це був письменник-романтик, який впродовж усього свого життя намагався зберегти індивідуальність творчого почерку від нищівного тиску тоталітарної системи. Гуманістична ідея змінити, оновити світ, зробити його кращим стана провідним пафосом усіх його творів.

* * *

Узявши весь здобуток Олександра Довженка, літературні твори як і фільми, ми бачимо, що він був уперто відданою своїй справі людиною. Пройнятий наскрізь мітотворчим уявленням, він мав амбіцію створити величезну синтезу, літературну і юнемаграфічну, в яку він міг би вкласти історію, мітологію і власні вірування. <...>

Із своїм архаїчним світосприйманням Довженко відходить від заданої ситуації — арсеналу, колгоспу, нового міста або Середземного моря—виставляючи себе на закиди, що він не впорався з суспільними сторінками свого матеріалу, і концентрується замість того на світі мітології і символів, що виринають із колективної підсвідомості. Проте його теми тим не менш ґрунтуються на соціальній реальності. Три переплетені теми — патріотизм, невинність і любов до природи — визначають Довженкове світовідчужання.

Любов Довженка до рідної землі пронизує його творчість. Він наскрізь український, ущерть заглиблений у традиції, патріотичний до такої міри, що часті обвинувачення в націоналізмі можна зрозуміти, хоч і не оправдати. Шевченко і його послідовники були готові «душу віддати» за Україну. А редактор

і їж в одному йменному оповіданні Миколи Хвильового розпачі по питає: «Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно V країну?» Ось такий патріотизм бачимо ми в Довженка. Це побов до України артиста, людини передусім емоційної, чутливої.

Довженків національний дух належить до епохи і культури, и якій художник говорить в ім'я свого народу і ототожнює пою свідомість із народною. Художник зобов'язується людям, щоб говорити за них і до них на найглибшому рівні переживань і спогадів. <...>

Довженко справді романтичний—до міри, яка на Заході пула донедавна немодна. І його гоголівськ використання гіперболи не важко задокументувати. Важливішим тут, одначе, • ного невинне, простодушне уявлення про людину. Усі його неймовірні сцени і гіперболізовані образи —це намагання виявити моральну силу—чесність його персонажів. Учителю за покликанням, Довженко завжди прямував робити людину і її оточення кращими. Його громадська постава інформативна, сумлінна і вперта. «Завдання письменника»,—він казав,— «перекладати образ народу для людства». Оспівування простого робітника, творця усіх земних благ,—це головна характеристика іовженкової філософії. Пристрасть його фільмів і літературних творів завжди скерована на революційне перебудування світу — і передусім людини. <...>

Визнаючи життя інстинктів, виховуючи почування, будучи чутливим до самого себе, розуміючи моральні «опади» сучасної історії,—малі, постійні дози брехні і немилосердя, і протиставляючись ньому отруєнню духу силою бажань, розуму і надії,—так Довженко жив і творив. Він будував чин свого життя частинами, завжди йшов за конкретними потребами даної хвилини; проте працював немов уві сні. Тільки в останні роки побачив Довженко, що частини зцементувались, утворювали значущу форму, символ психічної цілості, цілющості. Дивлячись його фільми або читаючи його літературні твори, ми раз у раз усвідомлюємо: світ, у який ми народились, жорстокий і брутальний, проте і божественної краси. Кадри його фільмів миготять, міняються в якості й інтенсивності, але образи далі впливають на нас, безрухомо мінливі. Дивишся на них —це ритуал інкарнації, це спосіб приступати до причастя. <...>

Ця багатогранна людина хотіла всюди бути, і всюди її руки зв'язували усе вужчими окресленнями утилітарності мистецтва Довженко завершив тільки вісім повнометражних фільмів, здохуток мабуть менший, ніж у будь-якого іншого визначного кінорежисера. Його найкращі фільми розкритиковано, скорочено або вилучено з ужитку, а його літературні твори в більшості недописані, <...> З кожного кроку його абортованої кар'єри

вщо, які великі творчі можливості закладено в ньому. Збираючись писати «Золоті ворота», Довженко зітхнув: «Як мені хочеться створити чистий і високий твір, хоча б один, тривалий у часі, одну бодай ланку буття, одну краплину безконечного». Він змайстрував свою ланку. Поети бачать глибше, а часом і ясніше. У мікрокосмосі своєї творчості Олександр Довженко просвяткував макрокосм людства.

*(Царинник Марко. Плянетне видиво: міто-
творче світовідчуження О. Довженка //
Сучасність, —1973, —№ 12.—С. 27—42.)*

УКРАЇНА В ОГНІ

(Уривки з кіноповісті)

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А Боже мій, Боже мій! Ой, прощайте, прощайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з множеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони глядаються назад на захід у тривозі. їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб воші бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слухайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми іще повернемось! — розмовляли на грузовиках утікачі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій, на кривавій Україні. Пили бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревли по шляхах грузовики без кінця й краю, везли вті-
їн. У важкому смутку оглядались стомлені втікачі назад.
що не їхало з ними, починало здаватися їм ворожим,
трах заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазніш
відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставати! Та щоб же
•ш котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, поки-
тс? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мот-
;о, сапаючи картоплю, поки не прострочило Тетяну кулеме-
ЮМ з ворожого літака.

Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми,
підводами.

І ярина толочиться множеством тисяч бездомних коней і
корів. Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на
чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розси-
плються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях.
Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний
зойк пораних коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахоців кривавих і риють землю рогом
коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи роз-
тинають річку. Плигають люди в воду. Спинив Запорожець
коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки
Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? ідем на війну та будем од першої
бомби падать,— сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати
до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою
додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і
понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки.
Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих
синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанта коней. Викинули Сав-
ку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали,
співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною.
Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа.
Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же
багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрас-
но, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з

орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах шд склом в європейські: музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хоронюм чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива,— сказали їй трое утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть,— подумай Олеся.— Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштовхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і сгагати нікого, і грізніш час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і полі. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай,— промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай,— сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима—Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд. Олесі прикував його на мить до себе.— Що ти, дівчино?

— Слухай,— сказана Олеся,— переночуй зі мною. Вже настає ніч... коли ще можна, чуєш?..— Вона поставила відро і підійшла до нього: —Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною...— При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

Я не можу ночувати з тобою,— сказав Кравчина чесно і перто.—Я в танку горів позавчора піл, бомбами. Я не герой.

- Ти наш.

Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Гіойми Ш сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, і-» робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, ш. вже пливуть Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою •V •ібою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився н неї, чужо, невідому, випадкову, аби ніколи вже поті ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, і: своєму серці через усі бої, через усі ВОШ.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому іI .смерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незай- « ані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом,— сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку.— істи хочеш? Ну, хоч , . ;тки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку • став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води іі руки, потім на голову. Він почув, як спливали з нього орожня курява і піт.

Потім вш роззувся і, добре помивши нош, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і н покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла вій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про , соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Воші ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до ; на. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала • ся і притулила руки до грудей.

— Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла •ю полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль, (юна виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, руш- ії'::, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати є часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене,— попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— і у мене,— сказала тихо Олеся.— Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку-

Вона притулила його руку до свого ссрця.

— Я ніколи тебе не забуду,— сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм еством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою про-ревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Оті діточки ж мої, діточки...— жалібно голосила понад шляхом розлука.

Воші довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Полім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прошається, Іван,—останній.

— Так,— зітхнув Василь,— як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти...— прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати..

— Хто туї? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми!—стогнуть сини під дверима Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Защитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пушу. Я царя захищав. А ви свою владу одстояш не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брешете, дезертири!—І Купріян грюкнув дверима.

Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заривав.

А другий під дверима:

— У нас, тут, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

Ідїть до полковника!
Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.
Ідїть, доганяйте.
Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

«ни вдивлялись одне в одного широко розчиненими очима:
Так тебе зовуть Василь?»

Так.

— Василь, Василь, а я Олеся. Поцілуй мене, Василю. Я
і і щаслива.

- А чого та плачеш?

- Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

Це ж ти плачеш, Василю. Ти не забудеш мене?

•алати жита і села на темному обрії. Бреш по темному
череда бездомні. Якись вершники пролітали темними шля-
хами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало,
іі «динока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою
іі ЮВЮЮ.

'іони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

- Знаєш, Василю,—шептала Олеся, нахилиючись над
> лицем,—коли б ми жили, коли б сталося так, що ми
мітимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне
очному поганого слот. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

Праада.

МШ будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найду, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє
ні іі на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих про-
ііі ній української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях
п.іроду.

І Почало світати. Пом'якшати тіні у хаті, і прощання проти-
І> вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

• і |< Кажи мені ще, Василю, красиві слова, кажи, - - припа-
а Олеся до Василевого плеча.— Уже кінчається ніч. Вже
і і |< прощатись пора.

Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби вирости обоє за цю ніч. А невблаганна нсшшучпъ розлуки ніби освітлювала особливим світлом ІХ почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумке, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простав я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости,— сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю,—сказала Олеся,—тільки найди мене.

— Найду,—сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками.— Коли ж так станеться, що не найду,— може, уб'ють мене-, чи вибухну я десь, мо', на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю,— стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях геройства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю,— сказав Василь, подумавши трохи,— який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі, вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невільники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем

- (ритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної і Тили тихо підкосилася вгору пісня про горе. і не про людське, і .) йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, - і давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби міжків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали міжку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала іа до сирій землі, як жалібно благала співців подорожніх: <і верніть мені чаєнята, я їх рідна мати». Над табором стояв
- юдкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток. За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав, і іа темне небо повиходили зорі.

Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, нічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світнім. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його рудну душу і трохи заспокоїло.

«До смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець. — і що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших моцей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лаврін... Лаврін... — неначе почувся йому здалека жіночий

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, і ртоплі і гниличок...

Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлась десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забори та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком дойси, дужчий будеш, чуєш?

Чую, глухо відповів Лаврін.

Дивніі,, я біжу,— лихо погукала Левчиха. і вибігла з кущів просто до нього.—

Прогримів постріл р-р-р...

Лі і! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва г. пісок. Вузлики пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З і і сили він простяг руку до хліба і не дістав.

Тітко,—прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.

З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм, і її-вмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими ДРУПМИ

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброта. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали оди одного.

— Гарно співає недоум,—тихо сказав Заброта.— По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброта переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішано затягти й тобі що-небудь, іа? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? —тихо спитав Запорожець.

— Кого? —Заброта оглянувся.—А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітиме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня,—як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо\ щось придумаем, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброта близько-близько заглянув Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Іди од мене, сатана. їди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Іди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброта підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття... Тепер я з тобою по Гітлеру звезду. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шії навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розлипався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на Паску!

— Не смій так говориш про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець.— Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброта кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

У... Ш... боїшся?

— Хто-о?..

' алі вони не втримали і вчепилися, схопивши один одного
ки через дрiт. Вони почали ламати один одному рухи і
"•ці. Потiм вони обнялися і довго душили один одного через
дрiт.

- Тихо, не хрипи! Тихо!..
Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про
ду, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про
іання, про страждання на чужіші, про голод, про смерть,
про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням,
ілодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером,
грецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і
ієною ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбу-
;ілася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшни-

• вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї
і чкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили
і чин від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли
ін до одного, і знову хватали один одного, і вдивлялися
ін одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до
>гу, і колючий дрiт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них,
і н павість, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що
Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Забро-
ду, кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з
іруби.

— Брешеш!

Іс брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

Ірше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш?

Кажі, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пушу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!..—

рипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили потиху й поволі, ніби нехотя, утомившись,
і іоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом,
і іп гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі
м'шні вони розстрілювали один одного в упор шаленими ура-
І Ш ій словесного вогню.

Іод піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали
' уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драко-
нів.

Пусти мене!

— Пуста! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою надали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький нес... Лакиза німецька... Ай. . Пуста!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, вішрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщиіа?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститись на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, ідо часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Що ж ви наробили, німецькі запроданці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього.— Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селяків наших? У яких Африках, в яких Скандінавіях? У яких пісках та в чіїх морях?

— У Сибіру,—глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусти, не круги руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб? '

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою,— сказав Запорожець.— Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи поду-

М ПИ. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я. народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброта і почав шалено топтати і узник з чорним хлібом: і мертву Левчичку руху.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою •терть—ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна і стрепенулася у Запорожця нелюдська жадаба життя. І широких українських степів, з ярів і темних байраків пошило на нього смалятиною історії, головешками, димом і ривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно і існував очима.

Заброта спинився.

— Га?.. Ага!..—несамовито агакнув він, роззявивши рота, і і овернувся до Запорожця.

І кинулися воші на дріт іще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброта відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброту, обняв його, зірвав з землі, підняв, і іжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і лритис горлянкою до дроту.

І порвався дріт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дрогину, Запорожець закрутив її навколо Заброти і зав'язав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дріт. Залізні колючки тивалися йому н босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкіру, ііс він не помічав уже нічого.

Він вирившіся на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця, і пі не сподівався такого повороту дії. Запорожець стояв уже па загороді.

- Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і пристрелив Запорожцевс обличчя майже впритул. Стріляти вцруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Загюр • пі, насів йому зверху і вбив одним ударом кулака в ухо. Дір був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові і нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь—увесь в крові, гарячіш і натхненний.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

•— Гальт! —кричали німці в вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

— Не тікайте, дядьку. Стріляю! Що ви робите?

Гальт! Гатът!

— Не тікайте, бо ми пропали! Не тікайте, стріляти будем! — кричали поліцаї.

• Ура-а-а! —загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягли кущів, коли ж ударили з кущів з десятка автоматів в саму гущавину людську. Множество людей покотилося додолу, застогнало. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі!

— Слухай,— гримів Запорожець,— слухай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він башів усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед!

— Стій, назад! Не губіть нас! Назад! Стріляємо! Огонь! — ревли поліцаї.

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізли Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавать. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть воші на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

(Уривки з кіноповісті)

В сьому короткому нарисі автобіографічного кіноповідання
> поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний
• ; -енний світ що не день, то частіше починають вторгатися
'іійгади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків і
1 - ду, чи то вже так положено людині, що проходить час,
вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви
кають в пам'яті, заповнюють всю її оселю, де б не стояла
нона.

А може, що те й друге разом і в такій же мірі, як і
і т реможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграш-
що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити в
і іній, може, раз свою природу на ранній досвітній зорі
>o самих її первісних джерел.

І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень
Ці гячих...

До того ж гарно й весело було в нашій городі! Ото як
ийти з сіней та подивитись навколо —геть-чисто все зелене
іі уйне. А сад, було, як зацвіте весною! А що робилось на
ітку літа —огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте.
Ііііа- малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а
іку, буряків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить
< наша невгамовна мати.

Нічого в світі так я не люблю, як садити що-небудь у
ппо, щоб проізростало. Коли вилізає саме з землі всяка
ім ішночка, ото мені радість,—любила проказувати вона.

Город ДО того переповнявся рослинами, що десь серед літа
ііііі пі" не вмщалися п ньому. Вони лізли одна на одну,
пер. п її ІІ мі' ь, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли
ні пін, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

Л малиш красної, білої! А вишень, а груш солодких,
' \ і", як наїсися —цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі,
п ій, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих
руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі
ІІІ одіти, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися
і і нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди міг рідко
ім и п; Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки.
п. з у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й
іі іі 'ивши її ніде?

о по хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, прози
ііііх дверей, коло вишень,—поросла полином стара по-
• і і відкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там у

льоху в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи моїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ Святого Миколая також був схожий на діда, особливо, коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не моливсь, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от Бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу солянку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього було високе, а хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що придавала прочитаному особливий, небуденний смисл.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дороги на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй Бог здоров'я,— зітхав він лагідно, коли подорожній, нарешті, зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А Бог її знає, хіба я знаю. Ну, чого стоїш як укопаний?— звертався дід до коня, сідаючи на воза.— Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, довірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба? Казна-що, не риба. От колись була риба, іпрб ви знати. Ото з покійним Захарком, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставати дихати і бити комарів на жижках і на шії", і тоді вже комарі нас поїдали, ішли нашу кров, наслаждаючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидатись у Десні між зірками, а ми все слухати, розчинивши широко очі, поки не повергались в сон в запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав лину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби саміпливли до його рук. Казати, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні поближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, кури ховатися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

більш за все на світі любив він сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашлять. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити, його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду,

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлючуючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда в траві, схоплювався і спросоння тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

— Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав,— жалівся дід.

— Гав-гав!

— Та щоб бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клекотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот, коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікати хто куди видно, і вслід нам довго ще неслися дідові гроші і блаженне крехтіння.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям прямо до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жато хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають тобі зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі, й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мата. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся — що робить? Тоді я посадив всю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви я ще висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, одвідав вишневого клею з вишень, понадкусував на яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона — зирк, да за мною. А я — куди його тікати, та повалив соняшітика одного, другого.

— Куди ти, бодай тобі ноги повсихали?

Я — в тютюн. «Побіжу, — думаю, — в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки й ноги поламаю! А щоб бодай ти не виліз з того тютюну до хторого приществія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морквочка зів'яла від твоїх шибенних рук!

Баба пробігла через тютюн у сад і бухнулась на коліна. Отак, як дід любив сонце, так його мати, прабаба наша, що

п; я теж уже аж потім довідався, звали Марусиною, любила
їйони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі,—
шпії, курей, поросят, щоб не скугакали. Пірата, щоб не
і і» і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня
н іи. і—три рази так, що він трохи згодом був якось захворів,
і поки не здох.

їона була малесенька й така прудка, і очі мала такі ви-
щі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо в світі,
їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів
' ; не могла прожити і дня. Вони були її духовною їжею.
І і лились з її вуст невинним потоком, як вірші з над-
ного поста, з найменшого приводу. У неї тоді блищати
її червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної,
иї старілої душі.

Мати Божа, Царице Небесна,— гукала баба в саме не-
- голубонько моя, Святая Великомученице, побий його,
з ласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з
ї землі оту морквочку, повисмикуй йому, Царице Мило-
дна, і повикручай йому ручечки й ніжечки, поламай його-
Свяга Владичице, патьчики й суставчики. Царице Небес-
аступнице моя милостива, заступись за мене, за мої мо-
ви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні
її святої, ні Божого грому. Миколаю-угоднику, скорші
юшнику, Святий Юрій, Святий Григорій на білому коні,
ілому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв
мі тієї морквочки, та бодай його пранці та болячки з'їли,
м бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрасстю, аж торохтіла
пси од хрестів.

У малині лежав повержний з небес маленький ангол і
іакаи без сліз. З безхмарного блакитного неба якось неспо-
пнаїю упаи він на землю і поламав свої тоненькі крила коло
юркии. Це був я. Причаївшись у малині за смородішою, я
• іучав бабиних молитов, як заворожений. Я боявсь поворухнути
п і їцсм, щоб часом Мати Божа не побачила з неба, що я тут
у іалині. Навіть Пірат, і той дивився з-під смородини на бабу
і переляком.

Не знаю, чим би закінчились бабіті молитви. Може, мені
і Ілі й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь
погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабїтних
олитов.

— Мамо, а чи не принесли ви мені мисочки узвару? —
рнувсь він до своєї праматері,— так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не
цався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався.

Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув. Не до узвару вже мені було і не до розмов. Я тихо поповз у малинову гушавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітися і що робить.

«Ех, якби оце мені вмерти тут у малині. Хай тоді шукають, хай плачуть наді мною, приплакують, хай жаліють, який я був ловкий хлопчик, свята душечка Хай потім понесуть мене до ями, а я коло ями як оживу, та чого коло ями, я ще раніше оживу, та як схоплюсь, а баба як побіжить Куди-небудь і ке вернеться, а ми тоді до хати та за коливо». Я дуже любив коливо. У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві дівчинки. Вони повмирали маленькими.

Мені захотілось до хати. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима.

«Зараз увійду й побачу все». В мене захолинуло всередині, неначе я наївся м'яти. Я одчинив двері...

...Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив і в розпачі, забувши про порятування грішної душі, прудко дремнув додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, я знов ліг у човен на дідове хутро і подумав: «Засну. Засну,— думаю,— і виросту уві сні. Дід казав, що я уві сні расту».

Отак міркуючи, поплакав я ще трохи, задавши Страшний Суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і кашо я народився на світ. Не треба було рождатись». Який маленький лежу я в човні і стільки знаю, неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходив додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходить босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий огонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта й побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по тепдих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни, і всі бродять. Приємно слати в човні, в житі,

і просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого пія приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити оло стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке в'їли, що кисле, виявляється солодке. Приємно, коли позідід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і V.1.C любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як Зповіками. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайпроходячи повз, казав до нас: «Здрастуйте». І любив, і • "і дід одказував: «Дай Бог зрастувать». Любив, коли склилась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Люти, коли, 'їдучи на возі з лугу, дивився, лежачи, на зоряне и'чю. Любив застати на возі, і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі, і мене переносити, сонного, в хагу. Люпин скрип колів під важкими возами в жнива. Любив птаїнший щebet у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, дерка•пі — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче иїжноурливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив і пвн дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив і V.п.ншя яблук в саду вечером у присмерку, коли пацають и'чпї несподівано нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалася завжди в цьому п.цінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з іощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більше за все в світі любив я музику. Коли б спитав М'не хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, цмій інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я побив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Негром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою і є; і ту, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її ії. і гак жадав, як хіба анголи жадають церковного дзвону на I Ги \\\, прости Господи за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що и іараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, і . иу помовчав би, подобрішав і кинувсь до роботи. Високий п. цїї дзвін коси передвіщав мені радість і втіху—косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

- Цить, Сашко, не плач,—приказував мені прадід Тарас, > я починав чогось та ревти,—не плач, дурачок. Приклеп млі косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, і ії, ловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на пі розповідав про Десну, про трави, про тасмничі озера — і чобине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був ії. чи добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті і п були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли і на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не'пролили "(і. Знали труд і мир, щедроти й добро.

- Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде.

Отож кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі й по цей день, я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. Картини пливуть, линуть вода Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу пливуть вибагливо й вільно і, пливучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний рад, не даром жив би я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх недаром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двойним життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Боже ж мій, мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі у човні, поволі затулив, кажу я, очі, і вже почав роеш. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхавсь мені вслід. А човен понесло за водою й понесло через сад, настівник — на Заріччя, а Заріччя мимо хуторів—на Десну.

Заграй, музика, заспівайте, ангели в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою. Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливуть хмари весняні —весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство—качки, чайки, журавлі. Летять черногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отаке, ну таке пак щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось. Мо', й справді було на Десні. Було-таки

и і правді, та вельми давно вже минуло й розгубилось
І цільових шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоно-
ію дитинства. І тютюн уже не зацвіте для мене поповими
їп -ми, і не злякає Страшний Божий Суд, якщо вже не злякав
п дський.

Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при
; і на все життя, і хоч самі діла чомусь не творяться по
ішості душі чи недостатку гніву, спасибі ластівкам і бджолам
і хоч оці бажання.

Пройшли мої літа, і день повечорів, і не літаю вже, і сум
і мс бере, і я дивлюсь, розгублений, навколо, і хочеться мені
і тати коней вороних, гукати — де ви, де ви? Припливіть хоч
ті, коли не чую рідного голосу, і вже згинаюсь насамоті під
і ягарем розторганого серця. Поспішайте, темніє в очах.

І пливуть до мене думи в гості на вербових деснянських
'тринах, на дубах—за водою з далекого рідного краю. Везуть
мені сум.

— Що тобі, старче?

...Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько
і косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих
< р. Віз наш увесь дерев'яний, дід і прадід були чумаками, а
чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До
ени верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві
іких калюжі з гнилицями, що ніколи не висихати, два
• н ій, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками
і зо Мале Усте по вузесеньких кручених вуличках, далі треба
і чаги вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не переки-
ну іпсь у воду, потім треба було брать праворуч униз і розго-
ну — через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на
іору і з гори, а даті праворуч раз і другий, і знов понад річкою
мі* осик і дубів, і вже аж тім, нвд самою Десною, було мое
царе гво.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед
і ножами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо
е вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які
>ни тримати в руках, як воїни зброю, у високому темному
І світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і
арями, пахне болотом і травами, десь гукають, і—зараз
ію деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною,
• синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я
па моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч,
і >ряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину
і сон щасливий.

: ірокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце вже високо,
арі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою

травною, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонні. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вона ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс —гриби. У лози —ожини. В куші —горіхи. В озері воду скаламучу —риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чишу картоплю, збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра появляється в очах, вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потікі ділили копиці, і вже тільки тоді, кожен стягав їх у стопі до свого куреня. І так ставалося чомусь, не знаю, що при розподілі копиць ні одна косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву, і великі наші батьки починали лягати, гукати, а потім битися, прости їм, Господи, і вічна пам'ять, над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблинами, держаками вій, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертатись і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі в війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних своїх оводів.

В цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минула вже третина століття, як його не стаю, але скільки б я не жив, я ніколи не забуду войовничої пристрасності, що ховалася в добрих дідових грудях.

Він був здатний до такого шаленого накату гніву, що йому міг би позаздрити найбільший в світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіти, куди попало, хрипіли й кукурікали

її-ю грудей, ате їх перекривав його одчайдушний бойовий к піч: «Сибір нашого царя!»

Ч цим могутнім гаслом він кидався в атаку, мов справжній іман свого сінокоосу, поки грижа не валила його під копицю, і! ПН качався тоді на спині, закарлючивши нош і навіть пальці ні ногах, хапаючи її руками і заганяючи назад, як злого духа.

Упоравшись трохи з духом, дід знов хватав вила чи сокиру і і ірімголов кидався в саме пекло. Тоді загарбник Самійло не чи римувал дідового нападу і подавався навтьоки під дуби. Нони бігати поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло текти од діда. Вже спотикнувся він, захекався, уже почав кричати: «Ай, рятуйте!» Вже замахнувся дід на Самійла сокиричко!.. Тоді я не витримував і загуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами. Вони обрубували один одному голови, руки, врубалися в розпалені труди, і кров, кажу ж бо, лилася з них відрами, казанами. Пони то розбігалися, то бігали один на одного в атаку з нжслезними дерев'яними вилами, кричучи:

— Уб'ю!..

— Прохромлю!..

— Ай, рятуйте!..

— Ага-а-а!..

Розлючений Самійло кидався на діда, і прохромлював його іїит наскрізь величезними кидальними вилами, і притискав по стерні, мов Георгій Побідоносець змія. Дід так страшенно іричав од болю, що листя на дубах шелестіло, а луна йшла ііка, що жаби плигали в озерах і ворона, про яку йтиме мова із п, піднімалась над лісом. Однак дід устигав якось розмахнешся знизу і так хряснуть Самійла сокирою по лисині, що юоні в пино розвалювалася надвоє, як кавун, і тоді Самійло... ( )||КГ то.

Пі І тратт побоїща закінчувалися десь їж під вечір, проте, ічіжди щасливо. Всі оказуваїсь цілі і живі, тільки довго і па+ко хакати від внутрішньої о огню. Отамани були бліді од П пного бойового переляку і розходились по куренях, грізно ч кидаючись.

І Іолум'яний дід довго не міг прочахнути. Він був пристрасній воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не ї< маючи перехрестити воду перед тим, як пити.

Давайте вже полуднувать, чи що!

- Який там полудень! Вечерять вже пора,— одказував бать-
• • поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягати спали. Часом я засинав ще ДО мері, дивлячись на зорі або на Десну, або на огонь, де • ірн іася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, г і вже геїжко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у н, як тин в ополонку, тільки мене й бачили...

Минула трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на Спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові з довгими ногами і повели до школи.

Учитель Левонтій Сизонович Опасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— 9гой твій? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звініть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребятынок меншенький,—відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовуть?

— Сашко.

— Тебя не спрашую. Пускай сам ответит,—сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком. Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не вийшло. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурился вчитель.

— Сашко,—прошелестів я.

— Александр!—гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені саме безглузде і дурне запитання, яке тільки міг придумати народний учитель.

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадались, що діло наше програє. Проте в батька була ще, певно, якась крихотка надії:

— Ну, скажи, синку, як мене зовуть. Кажі-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержавсь рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромивсь і делікатно змовк:

— Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитій! — промовив нерозумний учитель. Ми з батьком пішли геть.

Було се в датеці старі часи, коли ми не мати ще здорового смислу. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає,

увається й губиться в невинній зміні годин, що всі наші і поди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу. Тому їм певні страждання мої були безмірні. Може, з годину світ ївсь мені загубленим навіки. В такому стані, не схотівши І в сад і, спинившись недалеко і ка, щось почав робити. Раптом в розчинену шеріньку і іає бджола, ой! і дає жало: «Рятуйте!» В одну мить життя знов повертається на дев'яносто градусів. І-і-й, як же я закличу, та не забігаю, та не затопаю ногами! Ото був ах, ото був біль! Сльози покотились з очей як горох. Злякавсь г і почав гавкати, сам не знаючи на кого, і високо стрибати всі боки, аж поки й йому не вп'ялася бджола в самій к. Тоді ми з криком і жалібним гавком обоє чкурнули в істок, у смородину, де почало в нас припухати,—великий н страх, аж поки не приніс нам дід гнилих груш з похоронки, і и не вернулись до хати.

Л не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і •о, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ані села старого, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого віку і весь належу сучас- п і ам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої іШв колись я воду, і до моєї білої привітної хатини, і поси- і) їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту ли- пі ' Помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ сто- іпімс, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про її абути чари дитинства. Світ одкривається перед ясними німа перших літ познання, всі враження буття зливаються невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно попит коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до наПдоро/і чнх джерел отрочства, нічого не бачить вона доро- юго, небуденного, нічого не гріє її, не будить радості ані п «циного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не поси- іа б вона, і труд її, не зогрітий теплим промінням часу, і ібарвний.

(учасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж п шу зневажати минуле? Невже для того, щоб навчить онуків п іавпдіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж них колись минулим у велику добу комунізму!

А ю в минулому житті моїх батьків багато неустройства, п мчу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знахо- і пі собі могилу в горілці й сварах. А найбільш, чого їм підпустила доля,—роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік •е шаєливо, кожен по-своєму—і прадід, і дід, і батько з пір'ю. Так ніби всі були народжені для любові і мати всі і і іаіт до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного, чи не >1 кинули, і гнів і ненависть, які були огидні їм ціле життя,

підкинула їм ворожка-чаріншця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все жігхтя їх було скорботним, як життя древніх. Вони не знали, як змінить його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було се так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна залилася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні тасмниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок, і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах, на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чомусь мені й досі ще соромно гуляти там, де поблизу працюють люди.

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть в свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись по звичаю. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

Остап ВИШНЯ

(Павло Михайлович ГУБЕНКО)

«

(1889—1956)

Український гуморист і сатирик, автор тисячі усмішок (сільських, театральних, кримських, мисливських, закордонних та ін.), один із найпопулярніших 20-ті рр. письменників, чії книги виходили мільйонними тира-

*-иш. Був репресований у 30-х рр., повернувся з десятирічного засишня і і рально надломленим.

Найповніші видання: «Усмішки», т. 1—4 (1928), «Твори», т. 1—2 (1956), «Твори», т. 1—7 (1963—1965), «Твори», т. 1—5 (1974—1975), • Фейлетони. Гуморески. Усмішки. Щоденникові записи* (1984), «Вишневі . ішки» (1985).

* * *

2

Для мене Остап Вишня — це насамперед виняткова душевна делікатність, чулість, ласкавість.

Він був закоханий у літературу, уважно стежив за появою нових творів.

Розум він мав вольтерівської гостроти, викривач віл був не «рівняними, та все ж визначальним, мені здається, в його плачі було саме це: ніжність, душевність, поетичність. Ніякі і і студеніші вітри тяжких часів не могли остудити в його душі к ір любові—невгасимої любові до народу, до Вітчизни, до краси життя й мистецтва.

Як люди, що звикли багато думати, він був неквапливий — неквапливий у ході, у рухах, у мові. Кволий тілом, зістарений, перстражданий—таким він був на перший погляд. Але ми ШШШ (і свідченням цього—вся його чудова творчість!), що і кволому тілі жила могутня й весела душа життєлюбца, гуманіста, бійця.

(Гончар Олесь. Штрихи ло портрета // Про Остапа Вишню: Спогади.— К . 1989.—С. 21—22.)

УСМІШКИ

МОЯ ЛПТОБЮГРЛФІЯ

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і пі> час мого появилення на світ білий і потім—років, мабуть, н десять підряд,—мати казати, що мене Витягли з колодязя, м ні напували корову Оришку.

Гранилася ця подія 1 листопада (ст. стилю) і 889 року, в її течку Групі, Зінківського повіту на Полтавщині.

Власне, подія ця трапилася не в самім містечку, а в хуторі Ч ді біля Грущ, в маєткові поміщиків фон Рот, де мій батько працював у панів.

Умови для мого розпитку були підходящі. З одного боку — іпска з вервечками, з другого боку — материні груди. Трішки Поееш, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку.

Гак ото й пішло, значить: їси—ростеш, потім ростеш —

ц і і .

Батьки мої були як узагалі батьки.

Батьків батько був у Лебедині шевцем. Материн батько був у Груні хліборобом.

Глибшої генеалогії не довелося мені прослідити. Батько взагалі не дуже любив про родичів розказувати, а коли було спитаєш у баби (батькової матері) про діда чи там про прадіда, вона завжди казала:

— Отаке стерво було, як і ти оце! Покою від їх не було!

Про материну рідню так само знаю небагато. Тільки те й пам'ятаю, що частенько було батько казав матері:

— Не вдалася ти, голубонько, у свою матір. Царство небесне покійниці: і любила випити, і вміла випити.

А взагшії батьки були нічого собі люди. Підходящі.

За двадцять чотири роки спільного їхнього життя, як тоді казали, послав їм Господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони молитись милосердному.

Почав, значить, я рости.

— Писатиме,— сказав якимось батько, коли я, сидячи на підлозі, розводив рукою калюжу.

Справдилося, як бачите, батькове пророкування.

Але нема де правди діти,— багацько ще часу проминуло, доки батькове віщування в життя втілилося.

Письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина

Що просто людина? Живе собі, поживе собі, помре собі.

А письменник—ні. Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовував його ще тоді, коли він лежав у матері на руках і плямавав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію.

А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватися над тим, «куди дїрка дівається, як бублик їдять».

Бо письменники так, спроста, не бувають.

І от, коли пригадаєш життя своє, то приходиш до висновку, що такі справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні, і коли б тих явищ не було, не була б людина письменником, а була б порядним інженером, лікарем чи просто собі толковим кооператором.

Підскачать оті явища — і записала людина

Головну роль у формації майбутнього письменника відіграє взагалі природа — картопля, коноплі, бур'яни.

Коли є в хлопчика чи в дівчинки нахил до замислювання, а навкруги росте картопля, чи бур'ян, чи коноплі — амба! То вже так і знайте, що на письменника воно піде.

І це цілком зрозуміло. Коли дитина замислиться й сяде на і лому місці, хіба їй дадуть як слід подумати?

Зразу ж мати нужне:

— А де ж ти ото сів, сукин ти сину?

! натхнення з переляку розвіялось.

Тут і стає в пригоді картопля.

Гак було й зо мною. За хатою недалеко — картопля, на (меті—коноплі. Сядеш собі: вітер віє, сонце гріє, картопшшня навіває думки.

і все думаєш, думаєш, думаєш...

Аж поки мати не крикне:

— Піди подивися, Мелашко, чи не заснув там часом Павло?

І обережненько, не налякай, щоб сорочки не закаляв. Хіба них наперешся?!

З того ото й пішло. З того й почав замислюватись. Сидиш і колупаєш перед собою ямку.

А мати було лається:

— Яка ото лиха година картоплю підриває? Ну, вже як і попаду!!

Пориви чергуватись. То вглиб тебе потягне,—тоді ото ямки шупаєш, то погиригь тебе в височінь, на простір, вгору кудись. Тоді лізеш у клуні на бантину горобці драти або на і» рбу по галенята.

Констітуції я був нервової, вразливої змалку: як покаже (>уло батько череска або восьмерика—моментально під ліжко п тіпаюсь.

Я тобі покажу бантини! Я тобі покажу галенята! Якби вбився зразу, то ще нічого. А то ж покалічіянся, сукин ти > пну!

Л я ї¹ жу було під ліжком, трем по, носом сшрбаю й думаю псч;ільно:

• Господи! Чого гількн не доводиться пережити через ту її гературу?!»

П подій мого раннього дитинства, що вплинули (події) пі моє літературне майбутнє, твердо врізалася в пам'ять оді і а упав я дуже з коня. Летів верхи на полі, а собака з-за ' і пли як вискочить, а кінь—убік! А я—лаюсь! Здорово мів. Лежав, мабуть, з годину, доки очунявся... Тижнів зо іри після того хворів. І отоді я зрозумів, що я на щось чгрібний, коли в такий слухний момент не вбився. Неясна чухнулася в мене тоді думка: мабуть, я для літератури пошій. Так і вийшло.

Опік між природою з одного боку та людьми —з другого промайнули перші кроки мого дитинства золотого.

І Потім — оддати мене в школу.

Школа була не проста, а «Міністерства народного просвещенія». Вчив мене хороший учитель Іван Максимович, доб-

рої душі дідуган, білий-білий, як білі бувають у нас перед зеленими святами хати. Учив він сумлінно, бо сам він був ходяча совість людська. Умер уже він, хай йому земля пухом. Любив я не тільки його, а й його лінійку, що ходила іноді по руках наших школярських замурзайих. Ходила, бо така тоді «система» була, і ходила вона завжди, коли було треба, і ніколи люто.

Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?

У цей саме час почала формуватися й моя класова свідомість. Я вже знав, що то є пани, а що то — не пани. Частенько-бо було батько посилає з чимось до барині в горниці, а посилаючи, Ц&С.

— Як увійдеш же, то поцілуєш барині ручку.

Велике,—думав я собі,—значить, бариня цабе, колі йї' ручку цілувати треба.

Правда, неясна якась ще тоді була в мене класові свідомість. З одного боку—цілував барині ручку, а з другого—клумби квіткові йї толочив.

Чистий тобі лейборист. Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша.

Але вже й тоді добре зятимив собі, що пани на світі є.

І як було бариня накричить за щось та ногами затупотить, то Я затізу під панську веранду та й шепочу;

— Пожди, експлуататоршо! Я тобі покажу... і т. д. і т. д.

Оддати мене в школу рано. Не було, мабуть, мені й шести літ. Скінчив школу. Прийшов додому, а батько й каже:

— Мало ти ще вчився. Треба ще кудись оддавати. Поведу ще в Зіньків, повчись іще там, побачимо, що з тебе вийде.

Повіз батько мене в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було шестеро чи семеро, а заробляв він не дуже. Проте повіз « віддав мене у Зіньківську міську двокласну школу.

Зіньківську школу закінчив я року 1903, з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду.

Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минало».

Прийхав додому.

— Рано ти,—каже батько,— закінчив науку. Куди ж тебе, коли ти ще матий? Доведеться ще вчить, а в мене без тебе вже дванадцятро.

і її! повезла мене мати аж у Київ, у військово-фельдшерську
і її і ому, бо батько, як колишній солдат, мав право в ту школу
піп оддавати на «казьонний кошт».

І Поїхали ми до Києва. В Києві я роззявив рота на вокзалі
І ШК ішов з вокзалу через увесь Київ аж до святої Лаври, де
пі і матір'ю зупинились Поприкладався до всіх мощей, до
їх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і іспити склав.

І а й залишився в Києві, Та й закінчив школу, та й зробився
і) мділером.

А потім пішло нецікаве життя. Служив, і все вчився, все
г ІІвся—хай воно йому скажеться! Все за екстерна правш.

Л потім до університету вступив.

Кігига, що найсильніше на мене враження справила в моїм
і і гі,—це «Катехізіс» Філарета. До чого ж протівна книжка!
и: якби так—прочитав та й кинув, воно б і нічого, а то —
и шам'ять.

Книжки я любіш змалку. Пам'ятаю, як попався мені Соло-
ії>пів «Оракул». Цілими днями сидів над ним та кульки з
иба пускав на оте коло з числами різними. Пускаю, аж у
і • юві макітрить, поки прийде мати, вхопить того «Оракула»
і і по голові—трах! Тоді тільки й кину.

Взагалі любив я книжки з м'якими палітурками,
їх і рвати легше, і не так боляче вони б'ються, як мати
ІІ ю побачить.

Не любив «Руського паломника», що його років двадцять
підряд читала мати. Велика дуже книжка. Як замахнеться було
мни, так у мене душа аж у п'ят'їх.

Д решта книг читалося нічого собі.

І Ін< ті в іазсіах я почав 1919 року, за підписом Павло
І рунськії. Почав і фейлетону.

У 1921 році почав працювати в газеті «Вісті» перекладачем.
І Перскладав, перекладав, а потім думаю собі:

Чого я перекладаю, коли ж можу фейлетони писати! А
: ч — письменником можна бути. Он скільки письменників
і них є, а я ще не письменник. Кваліфікації,— думаю собі,—
її мене особливої нема, бухгалтерії не знаю, що я,—думаю
• Ті, -робитиму».

'(робився я Остапом Вишнею та й почав писати.

І пишу собі...

ВІДКРИТТЯ ОХОТИ

І(мене кажучи, щороку відкриття полювання буває двічі:
п ріпого серпня на птицю, а першого листопада на звіра, ате
і. уже так утрадиційнилося, що за урочисте, коли хочете,

свято серед мисливців вважається перше відкриття, коли після довгої перерви у вас у руках знову улюблена вами рушниця і ви знову маєте змогу не тільки, сказати би, поповнити свої продовольчі ресурси, не тільки допомогти державі в м'ясо-заготівлях, а й задовольнити себе як природознавця, природофіла й спортсмена.

Полювання, як бачите, не якесь так легковажна дурничка, не дрібничка, а дуже й дуже поважна справа, особливо для таких громадян, як ми з вами...

Відкриття...

Скільки турбот, хвилювань, нервозності, доки все в тебе в порядку: і рушниця, і набої, і одежа, і рюкзак, і стопка,— одне слово, все, що потрібно дата серйозного, добутаивого полювання...

А куди їхати?!

А з ким їхати?!

Куди їхати?!

Ну, як ви так одразу зможете вирішити, куди їхати, коли сьогодні вам кажуть:

— Біля Борисполя, на озерах, качви тієї, ну, як хмари! Повірите, як впливуть, ну, як тої ряски! Одне одного просто давлять! Оце вчора приїздила звідгам молодиця, так казала, що її свекрові кум його казав, що кумова баба чула од свахи, що та сама бачила, як коноплі мочила, що нема куди через тую качву коноплини ткнути! Поїдемо, га?!

— Поїдемо! Тільки в мене набоїв обмаїть!

— А навіщо вам багато набоїв? Та там з одного набою торік по двадцять чотири качки били. П'ять набоїв — сто двадцять штук. Самий крижень, майте на увазі. Важка птиця: більш як сто двадцять штук не піднесете!

Взавтра ви почувєте:

— Куди на відкриття?

— Думаю до Борисполя!

— До Борисполя?! Чого?! Хіба на сухому качки плавають?!

— Як «на сухому»?

— Та там же озера повисихали! Та там за весну й за літо ніхто навіть і не чув, щоб хоч одна закахкала! Ранньої весни прилетіло, було, туди чиматенько табунів, покружились трохи й усі на Носівку! Чули про Носівку?!

— Чув.

— Та там з усього Лівобережжя качки ще навесні позбирались. Стихійне нещастя: соняшники всі потолочили. А на луках через гнізда трава не виросла: гніздо на гнізді, траві нема де рости,— не знають колгоспники, чим худобу годувати. Ні, коли вже їхати, то тільки в Носівку!

Ну, поїдемо на Носівку!
Л ще через день:
Драстуйте! Готові до відкриття?
Готовий!
На Яготин?
Ні, на Носівку!
— Тю! За жабами?!
— За якими жабами?
- Та в Носівці самі жаби! Коли вже їхати, щоб з качками
•умі. так тільки на Яготин! Отам качви...
І т. д. і т. п.

* * *

! ким їхати?
Ах, доле моя!
Іа хіба ж єсть серед мисливців, серед людей, що люблять
и, і вечори над озерами, що чують ніжний шелест очеретів,
цє пам'ятають:

*Тихие, тихие, не дыши,
Нас почувють комшии;*

її крик бугая на болоті бринить в їхніх вухах, як козловське
і проп'яніссімо ля в серці тихомрійної блондинки, а загад-
і Ші тихий плескіт на озері в їхнім серці одягується трепет-
п п перебоями, і коли під вербою чи під копицею все вже
і • м аzano і настає на хвильку тиша,— обов'язково ту тишу
і.іколишс одностаїне чарівне:

*Зоре моя вечірняя,
Зійди над водою,—*

• і ж і серед цих людей хоч один, з яким би не можна було
іпччати на відкриття полювання?!

Ну, поїдете ви з Іваном Петровичем...

На зеленому килимі, під задумливою вербою, після третьої
ики точі і тимуться спогади про знаменитого його гордона,—
і пч псів тепер не буває!— який одного раз став на стойку

• і і ліщині на вальдшнепа, та так став, що ніякими свистка-
нінками гудками його не можна було зрушити з тої стойки,
юся його залишити в лісі, бо настала вже ніч, а потім
шини змусили Івана Петровича на другий день ранком
ні і пі з того міста. Повернувся він аж через рік, згадав про
н ' пішов у ліс, розшукав ті кущі:

Дивлюсь, стоїть кістяк мого гордона, і стоїть з підня-
і передньою лапою! От був собака! Мертва стойка! Такого
п.іі я не бачив! Даси, бувало, в зуби йому записку й
«Джск! Миттю пляшку вина!» За півгодини вже летить

з вином! Тільки не можна було більше грошей давати: решту обов'язково проп'є!

...Дееь одцалік дере деркач, б'є перепел,— потім усе затихає, сам кудись провалюєшся і бачиш, що там за столом сидить Джск і пропиває хазяїнову решту.

...А як поїдете ви з Петром Івановичем, то він вам розповість, що він більше любить полювати звіра, а птиця це так тільки, за традицією! Петро Іванович—гопчатник... І яка в його є сука Флейта, як вона ганяє! По два місяці вовка ганяла! А спочатку боялась. Перший раз як наткнулася на вовка, вискочила на просіку «бліда-бліда, як стінка!» «Чотирнадцять вовків колись за нами з Флейтою гнались!»

— Ну, Петре Івановичу! Невжс-таки чотирнадцять?!

— Факті Спитайте Флейту! І обидва сірі!

...Пилип Федорович розповість вам про короткозорого старенького бухгалтера, пристрасного мисливця, жертву фантастичних вигадок усієї компанії, з якою він завжди полював... Ви дізнаєтесь про зайця, який після бухгалтерського пострілу з страшним криком «н-н-няв!» вискочив аж на вершечок телеграфного стовпа, і як переляканий бухгалтер кинув рушницю й, приказуючи «да воскреснсть Бог», біг три кілометри додому...

— А то, бачите, я сам натягнув на kota заячу шкурку й посадив біля телеграфного стовпа, на дорозі, де мав іти той бідолаха бухгалтер... Та й це ще не все!—додасть Пилип Федорович.— Одного разу ми прикололи шпилькою до вбитого зайця папірця з написом: «За що ви мене вбили?!» — та й посадили того заїця під кущем і спрямували на нього короткозорого бухгалтера! Він—бах! Заєць—беркиць! Підбігає, а там такий на записці заячий докір! Що сміху було!

...А чи не пореготались би ви з оповідання одного старенького дідуся, як він колись, будиши молодшим, не мав рушниці, а завжди додому з качками приходив.

— Як же це так?

— А так! Отам, на плесі, завжди качки є! От я на острівцець, перепливу та в очереті й заховаюсь. Знаю-бо, що обов'язково хтось із мисливців туди прийде сидячих бипі. Коли так: бачу — підкрадається, підкрадається... Б-бах! А я в очереті як закричу: «Р-р-рятуйте!» Ну, він зразу дралала, бо, думає, убив когось чи поранив! А я тоді роздягаюсь, качечки позбираю — і додому...

...Покотилася зоря. Булькнув у воду водяний шур... Закачало спросоння криження... Пискнула очеретянка... Десь далеко прогов паровик...

Сіріс...

— Фіть-фіть-фіть!—прорізало повітря чиря...

— Б-б-бах!

Перший постріл!

Полювання відкрито!

ЯК ВАРИТИ І ЇСТИ СУП ІЗ ДИКОЇ КАЧКИ

М. Т. Рибіському

був такий славнозвісний орнітолог Мензбір, який на підставі голітніх спостережень і наукових досліджень остаточно вині. пив, що дикі качки, крім базару, водяться ще по лугових цях та по очеретах і тихих-тихих плесах, по річках-колисках і агдової Батьківщини нашої Радянської...

ловом, ви поїхали на лугові озера, на очерети її на тихі-тихі н к са...

Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю (ік така штука, що стріляє), набой і всілякий інший мислив-ії її реманент, без якого не можна правильно націлятися, щоб ії ні без промаху, а саме: рюкзак, буханку, консерви, огірки, п мідори, десяток укруту яєць і стопку... Стопка береться для і"! > щоб було чим вихлюпувати воду з човна, коли човен тече...

Ідете ви компанією, тобто колективом, так чоловіка з п'ять, бо і качка любить іти в супову каструлю з-під колективної праці У вагоні (чи на машині) зразу ж ви почувете:

— Е, чорт? Стопку забув! Ви взяли?

— Взяв!

— Ну, як будемо вкупі, позичите! А залишусь сам, дове-і іься з «горлушка»!

«Горлушком», за мисливською термінологією, зветься та мї піна мисливського човна, що на морських суднах має назву право руля».

Дика качка любить убиватись тихими-тихими вечорами, мї іи сонце вже сковзнулося з вечірнього пруга, минуло крива-пч п иряний горизонт, послало вам останній золотий привіт і шій ю спать... Це —вечері... А пранці дика качка зривається каш вашого пострілу рано-рано, тільки-но починає на світ І і ігословлятпсь.

Звуться ці часи у мисливців «юрьками» —вечірньою й ран-І овою.

В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум—свист качиних крил.

Нп і сюди—бах! і туди—бах! І отуди—бах!

Ах, незабутні хвилини!

На вечірню зорьку ви спізнались. Це—обов'язково. За-•пня на вечірню зорьку це —мисливський закон. Виходячи і і дому,—та що там виходячи! —ви ще напередодні знаєте, І на вечірню зорьку ви обов'язково не встигнете, от через п імс ви, в день виїзду на полювання, ще зранку все вкладає-і ще зранку ви щось забуваєте, і в час од'їзду ви вибігаєте ати, летите чи то на вокзал, чи до машини, на запитання і ніюмих: «Куди?» —кидаєте: «Спішу, щоб на вечірню зорьку • і шитись!» —і галопом даті.

Словом, спізнились... До озера ви підходите вже тоді, коли качки «повиключали мотори», почистили зуби, зробили на ніч фізкультурну зарядку з холодним обгоранням і, поклавши на водяні лілеї голови, полягали спати.

Але ш з цього не печалуетесь, бо поблизу кожного лугового озера є чи ожеред, чи копиці пахучого-пахучого сіна. Ви йдете до ожереду й розташовуєтесь. Ви розгортаєте сіно, простеляєте плаща, лягаєте горілиць, дивитесь на чорно-синє, глибоке зоряне небо і відпочиваєте, а відпочиваючи, думаєте.

Ну, думайте собі на здоров'я, а ми будемо до ранкової зорьки готуватися.

— Ну що ж, товариші, давайте звечора приготуємось щоб зранку не вовтузитися, а зразу за рушницю й по місцях! Де ж це... стопка? Прохав же покласти!

— Що, нема?

— Нема!

— А я взяв! Я поклав собі за правило: приїжджаю додому, а її в рюкзаці прив'язую, щоб не забути! По-моєму, не так нервуєшся, як рушницю забудеш!

— Доведеться й собі прив'язувати! А сьогодні, прошу вас, позичте вашої... Капризна це, я вам скажу, штука, як з «горлушка». Повітря чисте, на широке диханіє візьмеш, а воно темно, не встигнеш і зітхнути, як уже «горлушко» біля «донушка»...

Тут і починається найцікавіший момент качачого полювання.

Це коли старі, досвідчені ваші товариші по полюванню починають розповідати різні надзвичайні випадки з мисливського життя.

Спільна для всіх мисливських оповідань риса — це те, що всі вони — факти, про все це насправді було, що: «розкажу, то не повірите, але це факт»!

Швиргається вгорі якийсь космічний хлопчисько зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги, рипить Віз, дишель свій униз спускаючи, блідне поволі Чумацький Шлях, а під ожередом плететься чудесне мереживо з мисливських оповідань.

І вільно дихається, і легко дихається...

Поволеньки голос оповідача тихшає, потім якось переривається і зовсім затихає...

Сусіда тяжко якось зітхає...

— Про що думаєте, Іване Івановичу?

— Про Америку! Яка все-таки техніка!

— А що таке?

— Кажуть, двоствольну стопку видумали!

І тихо...

Поснули...

«Раннім-рано та ранесенько», що ледь-ледь починає сіріти, штовхає вас у бік:

— Вставайте, вставайте! Час уже!

— Г-г-г! М-м-м!

— Вставайте!

— М-м-м!

— Б-б-бах!

З криком: «Бомбьожка!»—ви зриваетесь і мчите.

— Куди?! Куди?!

— В бомбосховище!

-- Тю на вас! То я в крижня гахнув!

— І промазав!

— Ну, ясно, що промажеш, коли вас нечиста сила в бомбо-

• пите поперла! Трохи в озеро не шубовснув!

Почалася ранкова зоряка...

Тут **»**же все залежить од вашого уміння, від майстерства і практики.

Качка, як відомо, птах. Вона—літає.

Як її стріляти?

Дуже просто: цільтесь обов'язково в око. І бажайте.

— Бах! — і в торбу! Бах — і в торбу.

А коли не повезе, тобто коли бах-бах!—і повз торбу, не < муйте, старайтесь їхати чи йти з полювання повз базар або, н кічивши в когось із мисливців кілька качок, киньте:

— Карбованців, мабуть, по надцять тепер штука.

!ю однаково, коли приїдете додому, члени вашого посе- іства спитають вас:

— Дорогі, мабуть, тепер качки?

Ви на це не звертайте уваги її беріться зразу ж готувати ніпарсвий суп із дикої качки.

Найперше п найголовніше—обскубти качку.

Робити це краще в себе в кабінеті. Щоб не заважало вам вискублсне пір'я, одчиніть вікна й двері, щоб вітерець ви скубнули, вітерець підхопив, і пір'я вам не заважає...

І і ачка обскубана, і кабінет—перина...

• «вскубли, тоді вже до мами, чи до дружини, чи до сестри, на кого багатий:

- Уже обскуб! Мамо, зваріть супу!

боли дружина чи мама, охнувши, ише вам:

Та це ж курка, а не качка!

н авторитетно заявіть:

Це—качка! Тепер усі такі качки пішли. Яровізовані...

А чому в неї горло перерізане?

Чому? Чому? Все вам так ото цікаво знати! Летіла, її піл.і, що націляюсь, виходу не було, взяла й зарізалась, і' 'Ж тут дивного?.. Варіть уже, прошу вас!

Залишається, отже, останнє—їсти суп.

Як його їсти?

Ложкою!

Попоївши, лягайте на каналу й читайте «Записки охотшпса»

I. С. Тургенева.

Прекрасна книжка!

ДИКИЙ КАБАН, АБО ВЕПР

Чого воно так: коли говорять «дикий кабан» — так не страшно, а як — «вепр», так уже й мороз ніби поза спиною, і волосся на голові ворухитись починає?

Воно, мабуть, саме слово «вепр» —страшнувате,—якесь таке, ніби з великими іклами й погрозово хрюкає...

— Вепр!

На Полтавщині, недалеко ставного міста Гадяча, є село Веприк,— хоч воно і не дорослий «Вепр», а тільки маленький, тільки ще «Веприк», але я гадаю, що колгоспникам там, мабуть, увесь час страшно,—аги/ ж візьме малий «Веприк» та на великого «Вепра» й виросте? Що тоді?!

Найстрашніший дикий кабан — «одинець»,—це запеклий кнур-індивідуаліст, старий досвідчений кнуряка, що прибивається до табуна тільки тоді, коли свині весілля справляють.

Він тоді своїми страшними іклами розганяє кнурців-парубків, усі його рушниками перев'язують, він сидить, хрокає й чавкає, як колись пан поміщик на весіллі у своїх кріпакзЕ, і йому, як і колишньому кнурові-поміщикові, належить право «першої ночі».

Дикі кнури-одинці, що зуться ще за свої величезні страшні ікла — сікачами, вигодовуються на справжнє страховидло, сильне та люте.

Собак вони своїми іклами одним ударом січуть на бефстроганов, а охотник, як побачить сікача, зараз бере на мушку або дуба, або грушу і сидить там тихий, як горличка.

А потім уже всім і розповідає після четвертої стопки:

— Сікача вчора стріляв! Іду, знаєте, очеретом, коли чую, шось сопе! Дивлюсь, а воно як гора! Я зразу думав, що паровик обтікаємої форми зійшов з рейок і болотом котить. Придививсь — а воно сікач! Я, звичайно, не розтервся,— у лівому стволі в мене жакан,—я його в лоб як жажну,—а він тільки головою покругив, куля одскочила та недалечко від мене й упала. Тільки трохи сплющилась! Я не розгубився... А коли я взагалі розгублююсь, скажіть? Да... Я не розгубився, та зразу за фінку, та до нього! Розмахуюсь, а він мені п каже: «Злізайте,— каже,—дядьку, з дуба, чого ви туди залізли?» Да... Я, звісно...

— Стій-етій! Що ти буровиш? Хто каже? З якого дуба?

— Та не перебаранчай! Я до нього з фінкою, вдарив його
п • ліву пахву, якраз проти серця! «Ага,— кричу,— лопався,—
і ричу,— веп-п-пир-р-р. Не з таких,— кричу,— я, щоб сікачів
' <япись!» Та на нього верхи! Сів верхи й держусь за гілку! А
пні мені знову: «Та злазьте,— каже,— дядьку, кабан у Пилипову
і їку побіг!» А я йому: «Злізай, кажеш?! Не злізу, поки,—
• ричу,— не рішу тебе тут!» А вш мені: «Я,— каже,— веп-п-пир-
і> р сі-сі-сі-ка-ка-ка-ч...»

Тут уже підходить хазяйка:

— Може б,— каже,— ви, Стратоне Стратилатовичу, приляг-
Ш трохи?

— Не злізу!— кричить Стратон Страшлатович.

Потім уже беруть Сгратона Стратилатовича під руки й кла-
ц\ть на канапу.

А він і на канапі ще добиває сікача:

— Не злізу,— кричить,— доки не рішу!

І так-таки ніхто й не довідався, чи зліз Стратон Страти-
і.иович із страшного вепра-сікача, чи й досі держиться за
П іку.

Сікач—страшний звір, так що й після четвертої стопки
н луже злізеш...

Чому ми весь час говоримо про вепра-одинця, сікача? Бо
41 -охотники, ми люди хоробрі, і коли вже йти на дикого
' лііана, то йти на такого, щоб можна було чим і похвалитися
і і і показати було що...

Уявіть собі на стіні у вашому кабінеті отакенну сікачеву
і-юну із страшними зубищами-іклами!

Слава не тільки вам, а іі усьому вашому роду-племені.

Ясна річ, що, полюючи сікача, можна мимохідь з десяток
м нших кабанів чи свиней настріляти, атс головна ваша мета
сікач.

Поросят не бийте.

Убити порося—це все одно що встріляти на озері каченя,
цю ще й у колодочки не вбилось.

Цс—шокінг дтя справжнього мисливця.

< ікач, незважаючи на свою чималу вагу й короткі ноги,
е прудко бігає.

Розповідав мені якось приятель охотник, дуже досвідчений
•цс швець і на птицю, і на звіра, як сікач бігає.

Кузьма Дем'янович—мого приятеля звать.

Полювали ми кумпанією у Баб'ячій балці,— почав Кузь-
ми Дем'янович.—А Баб'яча балка підходить з того краю до
• імпоченького провалля... Понад балкою—ліс. За проваллям
шнається болото, поросле очеретами, а далі—річка. Полю-
п і мі ми зайці, лисички,—що трапиться, одне слово. Був з
Ч. пі п місцевий дідок-охотник. Пройшли ми балку, підійшли

до провалля, сіли на горбочку, закурили, відпочиваємо. Краса ж яка, куди оком кинеш! Очерета, між ними де-не-де озерецька, а за очеретами срібно-голуба стрічка річки... По той бік річки — лісочок... Біля лісочка —хутірець на три хати... На узгір'ї біля хутора овечки пасуться... Чутно, як у хуторі дівчата «Чорноморця» виводять:

*Вивів мене, босую,
Та й питає:
Чи є мороз, дівчино,
Чи не-ма-а-а-е-е-е?*

Дивився б і не передивився... Слухав би і не переслухав... Сиділи, слухали, з краєвиду милувалися. Аж ось місцевий дідок і каже:
— А в цьому,—каже,—болоті табун диких свиней є! І сікач тут здоровенний бродить.
Ми всі.—каже Кузьма Дем'янович,—аж попідскакувати!
— Де?
— Та отут у болоті!
— Та невже? —ми до нього.—А чи бачив їх тут хто-небудь?

— А чому ж не бачить? Бачили! А скільки вони в нас городини та буряків переншцили... Я сам сікача бачив,—пудів на п'ятнадцять, якщо не більше! Страшний звір.

Ну, ви розумієте,—вів даті Кузьма Дем'янович,—що ми зразу ж рішили пройти болото, може ж, таки пощастить наткнутися на табун свиней. Було нас шість чоловік. Рішили так: я, як найстарший,—так я пройду од провалля у глиб в очерет та тут буду собі чекати, а решта — з того боку зайде і йтиме до мене один од одного метрів на тридцять-сорок.

Загонщиків у кас, як бачите, не було,—ми самі, мовляв, і за загонщиків, і за стрільців. Дідок не схотів з нами йти: — Боюсь! —каже. Пішли ми в очерет, а дідок спустився в балку: «Мо,—каже,—де зайчика наполохаю». Увшшов я в очерет, пройшов трохи, став,—обдивляюсь. Справді, ніби стежки якісь в очереті —сюди й туди йдуть. «Не брехав, видать, дідок»,—сам я собі подумав... Пройшов ще трохи дай в очерет, вибрав таку собі невеличку вроді гаївинку, став, прислухаюсь... Не чуть нічого... Шелестить тільки очерет, та іноді десь ізбоку зашарудить болотний шур. ! знову тихо. Довгенько я стояв, уже час би й товаришам підійти, а їх нема та й нема. Я, сказати правду, задрімав трохи. Стою, дрімаю! Коли воно щось ніби як шелесне очеретом та як хрокне,—так я як підстрибну! Підстрибнув—і крутюсь на місці,—не знаю, куди тікати! А воно вдруге —як хрокне! Так я як прянув з очерету й вискочив якраз навпроти проватля... Почув тільки, що й од мене щось шелеснуло й подалося в

напрямку до річки! Та де там було думати, що воно... Я ізискочив з очерету й помчав прямо на провалля. З провалля готів, як хорт, добіг до лісу — й на грушу. Сів, звів курка, аю. Довго сидів, нема нічого. Аж ось, чую, гукають:

— Кузьма Дем'янович! Кузьма Дем'янович! Агов! Де ви? ж-гов-гов!

— Я тут! — кричу. — На сікача засів! На груші!

— Зла-га-га-газьте!

— Не злізу! — кричу.

А воно й справді, я й сунувся був із груші злазити, — не ту, Груша висока, стара груша, і аж до половини ні сучків, н віття — самий стовбур! Як я на неї видерся, вбийте мене, ii осі не допойму...

Підійшли товариші. Зняли мене з груші.

— Бачили що-небудь? — питаю я їх.

— Анічогісінько не бачили!

— Та як же ж, — кажу, — не бачили, коли ж щось хрокнуло, і і не раз, а аж двічі! І шелеснуло щось од мене! Я від нього, і воно від мене! А що хрокнуло, хай мене бог поб'є, кажу, — їми вухами чув!

— Так то ви, значить, — питає мене Іван Петрович, — на провалля прянули?

— Я ж, — кажу, — я! Воно як хрокне, — я думав що сікач, — і і очерету!

— Та то я висякався! — каже Іван Петрович. — Тільки я сякнувся, воно щось як шелесне біля мене, а я думав, що і ікач, та й собі од нього до річки!

Дж ось дідок підходить.

Ми на нього:

— Де ж ваші свині? Де ваш сікач?

— Нема хіба? — здивувався дідок.

— І сліду нема, — кажемо.

— Виходить, пірнули!

— Куди пірнули?

— Під воду! Куди ж!

— Та хіба ж дикі свині пірнають?

- Не знаю, як де, а в нас пірнають! — каже дідок.

і А що ви гадасте, — міркує Кузьма Дем'янович, — могло і ієрея? П'ятдесят же шостий мені... Пал ото такий, виходить, і і гпщкий! Так отак сікачі бігають! Прудкші звір, — додав і іьма Дем'янович.

Полюють дикого кабана з собаками-гончаками чи спе- пі. іьно на таку охоту натасканими псами, ші здебільша і найчастіше полюють його з загонщиками.

Коли на вас вискочить дикий вепр, ви не встигли втекти» ви вже тоді його, ясна річ, стріляєте.

Стріляти треба обов'язково кулею, цілитись у голову або в серце, бити треба наповал, бо поранений кабан—звір страшно лютий, він кидається на охотника, з розгону всаджує йому своє страшне ікло прямо в путі і з криком: «Ага, попавсь!» — поре мисливця по черевній білій лінії од пула вгору до грудей.

Коли він сам смертельно поранений,—він лягає тут же, поруч охотника. £ обидва воші потихеньку віддають душу Богові.

Потім уже сходяться охотники, лаштують носилки і несуть і свого загиблого товариша, і дикого кабана до машини чи до залізничної станції.

Ті, що несуть загиблого товариша,—дуже сумні, бо їм дуже жатко хороброго мисливця, що впав жертвою благородної спортивної своєї страсті.

А ті, що несуть забитого кабана,—дуже веселі, бо такий мисливський трофей трапляється не дуже часто.

Коли ви йдете болотом, де обов'язково є цілий табун диких свиней і де бродить величезний сікач, не менш як пудів на п'ятнадцять вагою, дуже корисно проказувати таку ніби молитву, що за сивої давнини дуже допомагала на охоті нашим предкам-мисливцям (між іншим, молитва ця корисна не тільки при полюванні кабанів, а корисна вона їй при охоті на всякого звіра).

Така молитва:

*Ви зорі-зірниці,
Нін темна-темниця,
Замикаєш ти церкви і хати
Ще й царські палати.
Замкни звіру вуха її очі.
Щоб я підійшов і не промахнувся...*

Коли ви таку молитву прочитаєте з вірою, то, безперечно, зможете підійти до кабана, незважаючи на те, що він звір дуже обережний і слух у нього як у найтатановитішого диригента симфонічного оркестру.

З вищевказаною молитвою можна й треба полювати дикого кабана навіть самому, продираючись заплутаними стежками й перескакують™ з купини на купину в очеретяному болоті.

А взагалі, ще раз кажемо, полюють кабана із загощниками.

Трапляється, і дуже часто трапляється, що кабан, почувши чи довідавшись, що спереду стоять на номерах мисливці з жаканівськими в рушницях кулями: і бувши не зовсім певний,

. > ВСІ вони прянуть на груші,—повертається і йде на затонщиків.

Бо він звір хитрий,—він знає, що у загощників, крім кілків і ї одчайдушного галасу, в руках нічого немає.

Випадки такі кінчаються більш-менш щасливо, кінчаються і)ни переляком, бо кабан поре людину тільки тоді, коли його і гонено, а так він підбіжить, хрокне, натякає й, сміючись, і.. біжить дай.

Було таке й з нами на полюванні кабанів, було, було! 'рехати не буду — було!

Підняли загонщики в очереті на болоті кілька диких свиней і кабанів.

Пішли вони на охотників.

Почулося там бах, там бах!

Виткнувся на гак і один чималенький, так пудів на десять, не пр.

Чи там у нього стріляли, чи не стріляли, я вже не скажу, по дехто з охотників, щоб видніше було, сидів на груші, а і .ки ж він крутонувся її помчав на загонщиків.

На всьому скаку підбіг до одного парубчака-загонщика, той і і. туйте, хто в Бога вірує!» не встиг пролящати, як він його •>•••, рилом у пуп! Перекинув, перестрибнув через нього, хрок- н загигикав і помчав далі.

[Підбігли ми всі до того парубчака: стоїть блідий-блідий, п білі й трусяться, і нічого вимовити не може, тільки:

- Хрокнуло й побігло! Хрокнуло й побігло!

І (арешті трохи опам'ятався.

Ми до нього:

— Ну, що,—дуже злякався?

- Злякався, тільки не зовсім до кінця злякався! Можна чс злякатися!—промовив він і подався у куші.

Іак що н мгонщикам, як бачите, треба бути пильними.

Убили ви дикого кабана.

І огоді настає найтяжчий момент полювання диких свиней.

і іс —коли вже зберуться на дикого кабана до вас приятелі і нам треба переконати їх, що це іменно кабан не простий, а никни.

Ви їм розкажете про ваше полювання, не пропускаючи ірїбніших деталей: і як збиратися ви на охоту, і як їхати, доїхали, як до болота чи до лісу дійшли, де стали, скільки і агонщиків, як кабан вискочив, як ви не розгубилися, і • ахнули, як він ткнувся рилом у землю, а потім знову встав обіг, а ви його вдруге...

Н процесі розповіді ви й свідків називаєте, і розплющену > по калібру вашої рушниці показуєте...

Ну, всі докази за те, що ви власноручно вбили дикого кабана.

І бачите, ідо ніщо не допомагає: їдять і хвять кабана, а не вас!

І ви прекрасно знаєте, що, йдучи додому, вони, похитуючись, будуть реготатися:

— Дикий кабан! Найшов дурних! А, до речі, почім свинина тепер?

Отакі люди!

Невдячні люди!

З'їли цілого кабана, випили геть-чисто все, до того випили, що на ранок хазяйка істерично верещить:

— Ну, яка це дендя (хазяйка трохи знала по-англійськи) півлітри карасини випила? Ну, гості! Щоб ти мені більше диких кабанів не стріляв!

А вони, приятелі, ідуть ситі й п'яні додому та ще й насміхаються!

Нехорошо!

СОМ

Ви були коли-небудь на річці на Осколі, що тече Харківщиною нашою аж у річку Північний Донець? Не були? Побудуйте!

...За славним містом Енськом Оскіт тече повз радгосп, і радгоспівський садок, як то кажуть, купається в річці.

Заплава річки Осколу, де він у цьому місці розбивається на кілька нешироких рукавів, заросла густими очеретами, кугою, верболозом і густою, зеленою, соковитою травою. Як увійдеш, картуза не видно! Шумить заплава в травні та в червні...

Поміж очеретами та верболозом сила-силенна невеличких озеречок, вкритих густою зеленою ряскою, лататтям з жовто-гарячими квітками-горнятами на довжелезних зелених батогах!

А скільки там водяних лілей!

Озеречка ті з'єднують>ся одне з одним вузенькими ериками, такими вузькими, що ледь-ледь можна ними пропхнутися на невеличких човниках-довбанках з одного озеречка до іншого.

Дівчатка було як сядуть на човника та як поїдуть по тих озеречках та по заводях,— цілий човен водяних лілей понаривають і ідуть додому всі Б білих війках, і човник їхній уже не човник, а ніби величезна довгаста біла квітка річкою пливе...

Дівчатка ідуть та й співають і «Човника», і «Тихо, тихо», різних чудових пісень дівчатка співають.

Тихесенький вечір на землю спадає», в садку заливаються юв'ї, до Осколу з пасовиська спускається колгоспна череда, а річки лунає грайливе «Човник гойдається серед води» або ; ушливо-ніжне «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше піл і косу чеше»...

їарівна річка Оскіл...

А скільки там диких качок!

к. бува, пощастить вам у тих місцях побувати навесні влітку, сідайте ви на човна-довбанку і плішіть ериком і -тихо, щоб весельце ваше ані плеснуло, ані булькнуло...

двдвляйтеся в очерет. Ви обов'язково побачите, як поіустим очеретом мелькає голівка чирятка-мами, а наію неї малісінькі чиряточка, мов мишенята, шмигають...

А далі — он пробирається качка-крижень з криженятами...

А болотяних курочок! Як на путній колгоспній птахофермі к аток-леггорнят. Тільки дикі курочки не біті, як леггорни, а тувато-чорнувато-крапчастенькі, на довгеньких ноженятах. І юженятами тими вони бігають по зеленому лататті, як по і кету. Зелене латаття під ними навіть не вгинається,—такі І їй легесенькі—болотяні курочки...

До плеса чи до озеречка ви підпливайте ще тихше,—щоб ті звуку, ані шурхоту! На озерце не впливайте, а зупині п^я біля нього і дивіться. Обов'язково побачите або білоі >у лиску з лисенятами, або виводки черят, крижнів, широконосок...

Гуляють качатка, у теплій іоді купаючись...

Раптом тривожний мамин голос, тихе —ках! —і каченяток п ма! їх як злизало. Вони або пірнули, або до куги, до очерету, по латаття попритулялися, поприкипали. І не дишуть! Небезпека минула, мамине заспокійливе — ках!—і знову весела гра—кумання серед озеречка.

Чарівні місця на річці на Осколі...

* * *

¹ нхо, тихо Оскіл воду несе...

і краз проти радгоспу річище в Осколу широченьке, вода і-чиста. Трохи ліворуч —велика ковбаня, ціле просто урви- П під зверху тихою водою.

Там така глибочінь, що й дна не дістанеш! Там ніхто н 11 їй дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко, що паїза дзвіниця пірне! їй-бо, правда! Пірне з хрестом! Отака і і і глибочінь!

І це так нам дід Гіанько розповідав.

Боже вас борони там купатися! Втягує, вглиб утягує! ' «крутить тебе, завертить, бульк! —і нема чоловіка!

— А що ж воно, дідусю, закрутить та завертить? Зверху ж ніби тихо.

— Та воно зверху вроді тихо, а під водою крутить. І крутить, і вертять! Та то ще нічого! Соми там живуть! Там такий один сом жив, що сохрани, Господи, й помилуй! Ще за панів було: сидимо ми з паном отут на березі... Ні, не так: пан сидить отут на березі, а я стою біля пана. Вже сутеніло... Пливають гуси. Великий табун панських гусей пливе! Коли це гусак як закричить—ге-ге-ге-ге!—та по воді крилами ляп-ляп-ляп! Гуси з криком усі врозтіч! Гусак ще раз—ге?—та крилами—ляп!—і нема гусака! Пірнув під воду! А на тому місці, де гусак плі®, щось як ляпне по воді ніби чорною лопатою! Лясь! Тільки хвию водою пішли, Я тільки: «Свят, свят, свят! Чорт, пане, чорт!» А пан у криг: «Давай ружжо! Сом гусака ковтнув!» Де там давай, хіба туди ружжо дострелить, на отаку глибочинь?! Про-опав гусак! Отакі соми бувають!

— Невже-таки сом гусака ковтнув?

— Не вірите? А ви хіба книжки Сабанєєва не читали? Мені пан її читав.

— А хто такий Сабанєєв?

— А мисливець такий знаменитий колись був і рибалка, що книжки понаписував: і про рибальство, і про полювання, і про мисливських собак. Пан казав, що дуже хороши книжки понатісував Сабанєєв. Професор він був, чи що... Так у ТИХ книжках написано, що колись було ввіймано сома вагою на чотириста кілограмів! Он який сом! Двадцять п'ять пудів сом! Не сом, а корова! Так що ви гадаєте, що він гусака не проковтне? Та ви послушайте, що далі з тим сомом було. Да... Вирішили ми з паном, або, вірніше, пан зі мною, ввіймати того клятого сома! От наказав пан ковалеві зробити величезного гака. Зробив ковать гака. Насталив його, загострив. приніс до пана. «Ну, ГТаньку,—пан мене питає,—а чим ми того гака наживляти будемо?»—«Не інакше,—кажу,—паНочку, як гусаком. Сом,—кажу,—вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!» Наказав пан зарубати гусака чи гуску, я вже не докажу. Обсубли ту гуску, не розчиняли, а так цілою трохи на вогні підсмажили,—гуска сита була!—та й почепили на гака. Гака того ми прив'язати на два зв'язані налігачі, прип'яли до осокора та пізно ввечері й закинули в Оскіл. Соми, як ви знаєте, полюють за добиччю вночі. Вдень сом може вчепитися на гака тільки випадково. Закинули, значить, ми гуску в Оскіл і посідати на березі, над ковбанею. Сидимо, чекаємо. Ніч тепла, місячна. Тихо, тихо навкруги. Тільки чути за садком, як Христя, що панські корови пасла, голосно виводить:

***Якби ж таки того пана чорти були узяли,
Ми з тобою, мій коханий, не такої б утяли!***

Сидимо. Я вроді тої пісні недочуваю, а пан так і зовсім не чує. Тільки й запитав: «Хто воно ото так виводить?» —

Не знаю,—кажу,—пане, то не з наших, хтось із хутора на ію через леваду йде». Сидимо, дримаємо. Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-ак смикне! А пан налигача не пу- (і іс. А воно пана тягне! Ну, тягне з берега у воду, в ковбані), тягне — та й уже! Пан нашгача держить, а я пана держу. «Пускайте, кричу я панові,—нашгача до осокора приязано! Не одірве! Пускайте!» А пан: «Е,—каже,—пускайте! І водити його треба, щоб стомився!» Водимо ми, значить, і а й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попусти-ть. Тихо вроді. А потім знов як мотоне, як мотоне! А по-і-і знову пустить. А ми водимо! Водимо собі та й водимо!

— А далі що?—не витримав я.—Ну, водите, а далі?!

— А далі? А дачі водимо собі та й водимо. А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Водили ми собі, водінні...

— Та швидше вже, діду! Ну, водили... А витягли ви сома чи не витягли?

Та витягли. Тільки ж довго, дуже довго водами... Водимо і собі та й водимо...

Ну, вже витягли, слава Богу, діду! Ну, а даті?..

Ох і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не мі ніпін, як звідси до отієї верби! Ій-бо, правда! Вчотирьох несли додому! Гудів на п'ять, як не більше! Розчинили. І що б же ви гадати, що там у того сома всередині було? У череві?

— Гусак?

— Якби ж гусак! Ми, як побачили, поперелякувалися!

— А що ж там іаке страшне було?

— Було... Та ви послушайте. Пропає у пана мисливський собака, сетер-гордон Джой. Розшукував його пан по всіх усядах: і листи скрізь понаписував, і телеграми порозсилав,—нема Джоя... Заходжу якось я ввечері до пана, а він ходить по кімнаті та аж голосить: «Нема мого дорогого Джоя! Не знайдеться мій дорогий Джой!»

— Як,—питаю я,—не знайдеться? Адже ж знайшовся! — кажу.

— Як ізнайшовся? — підскочив пан.—Де ж він?

— Та ви ж його, пане, самі з'їли! У сома всередині самі тільки підпалини та хвоста витягли!

Було тоді від пана нам, але було й панові гикоти та нудоти. А Джой, бачите, любив купатися в Осколі. Ото, як він купався, сом його й проковтнув.

— А ви, діду Паньку, часом не той... не бре-бре, що сом собаку проковтнув?

— Не віриш? А от у Сабанєєва в книзі написано, що в Уфимській губернії сом проковтнув ведмедя, який перепливав річку. А ведмідь — це тобі не собака. Отакі соми бувають! А ти не віриш...

— А не чули, щоб сом парового катера проковтнув?

— Такого не чув. Що не чув, то не чув! А чого ти смієшся? Ти думаєш, що катер для сома розміром завеликий? Є такі соми, що й катера б ковтнули, так бояться.

— А чого вони бояться?

— Торохтить дуже, як річкою пливе. А якби тихо плив, могло б і катеру те бути, що тому Джоеві! І незчувся б, коли у сома в череві опинився б! Соми — вони такі!

* * *

Сом дуже сильна риба, могутня.

— Одного разу, — розповідав мені один дуже заядлий і дуже справедливий рибалка, — стою на човні з вудками на Дніпрі. Отам, трохи нижче од Плютів. Тягаю лящі, язї, краснопери. Добре тоді клювало... Коли гульк — серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не махає, а човен, немов той глісер, мчить. Коли це якраз навпроти моєї сижі човен як закрутиться на місці, як завертиться, а потім стриб уперед, а потім знову круть-верть на місці, і то ніби пірне, то вирине, то пірне, то вирине, — аж ось таки добре пірнув, і звідти, з човна, раптом одчайдушний крик: «Рятуйте! Рятуйте!» Тихо... І знову: «Рятуйте! Давай човна!» Я за весла та до човна. На човні переляканий дідок, однією рукою в човна вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з човна звісилася. «Що таке?» — питаю. «Сом! Рятуйте!» — «Де сом, який сом?» — «На гаку сом». — «Так одчіпляйте, — кричу, — а то втопить!» — «Зашморгнуло на руці, не відчеплю!» — «Рубайте шворку». — «Нема чим рубати. Підпливайте, може, вдвох щось зробимо». — «І давно він вас возить?» — «З-під Канева мчу!» Тільки-но я вхопився за дідова човна, а воно як потягло, як поперло, як поперло! Куди тому глісеру! Долягло нас аж отуди до Вишеньок, а тут, хватити Бога, пішов сом понад берегом, і я встиг за куц на березі вхопитися... Смикало воно, смикало — не візьме. Я міцно за куц держуся, а воно, видно, втомилосся... Та де ж не втомитися — проти води стільки ото човна промчати... «Шворка ослабла, слава Богу!» — каже дідок. «Тягніть!» — кажу. «Не підтягну». Аж ось і сам сом виртшає і перевертається голічерева на воді. Вуса вору-

м пся, і бульби з рота бульботять. Так, ніби не скаже: «Ох і >мився ж я, товариші рибалки! Дайте відпочити, я вас і' : нева доведу!» Витягли ми сома на берег. Я й кажу: «Не і бо звір. Бий веслом по голові!» Дід як гагакне сома і ім по голові і промовив: «Амінь!» Показує руку, вона п жою ніби аж перерізана у зап'ясті, пальці пухлі та сині-.. Ну й сом, я вам скажу! Як човен завбільшки... «Та -питаю,—воно, оце страховисько, вас підхопило?» — чи вище від Канева,—відповідає дідок.—Виїхав я на ••• 'і оцим човником, пливу собі, похрокую, самицю прима-и Ну, як знаєте, під човном гак з наживою. Він як ухо-пи і ., як смиконе... Ну й пішло! А шворку я петлею за руку глював. Як смиконув він зразу, якби був я не вхопився і і овен, лазили б ото по мені раки. Утримався все-таки, ілепа! Як же ми тепер додому дістанемося? Не близький і ш г!»

ильна, як бачите, риба сом.

А * *

(ом —риба осіла. Живе сом в якійсь одній ковбані і майже н ій її не кидає. Дорослий сом. Молоді соменки й соме-п —ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужі «вулиці» і ні іпвають.

Чим живляться соми, що вони їдять? Соми їдять рибу, жаб, і і існят, гусят...

Найкраще ловиться сом теплими літніми місяцями, вно-чі

Ловлять сомів вудочками, бере він і на спінінг, а великий — і і спеціальні великі гаки.

Чим наживляти гаки на сома? Черв'яками, живцями, жаба-ми, можна чіпляти шматки м'яса і т. д.

На **великих сомів** на **гака**, як ви мали нагоду пересвід-чишся з **нашої розповіді**, **найкраще чіпляти гусака або гуску**, **юнаку сетера-гордона або бурого чи гімалайського ведме-іи** На **білого ведмеда сом не бере, бо білий ведмідь**—звір **11 іярний, а сом любить теплі води й не дуже ХОЛОДНИХ** зві-рці.

Як ловити сома?

«Дуже просто: наживляйте гачка, сидіть і чекайте. Почне і **п**овати—підсікайте. Підсікши—витягайте. Витягли—зра-

ж беріть ножа і розчиняйте сома, бо були випадки, коли і **сома** в череві знаходили різні цікаві речі: копчену ковбасу, і ного рака й пару цілісньких шпротів. Отже, іноді сом і **ім** принесе не тільки самого себе, як свіжу **й** дуже смачну рибу (якщо її засмажити), а ще й неабияку холодну закус-ку.

Інтересна риба сом!

За царського режиму, як свідчать дореволюційні рибалки-письменники, сом важив до чотирьохсот кілограмів, ковтав собак і ведмедів. Можлива, що з розвитком рибальства сом важитиме тонну і ковтатиме симентальських бугаїв і невеличкі буксирні пароплави...

Все можливо, хоч ми особисто, рибалки-письменники, у це не дуже віримо. Радянському письменникові не до лиця,— м'яко кажучи,—перебільшувати.

А сома... сома мені самому доводилося бачити такого завбільшки, як комбайн! Тільки трохи довшого.

Це, дорогі наші читачі, серйозно і без жодного перебільшення.

Іван КОЧЕРГА

(1881—1952)

Один із найцікавіших українських драматургів першої половини ХХ ст. Автор таких знаних п'єс, як «Алмазне жорно» (1927), «Марко в п'єсії» (1928), «Свіччине весілля» (1930), «Майстри часу» (1934), «Ярослав Мудрий» (1946) та ін. Створені високомайстерно, добротні, вони свого часу мали успіх на сценах багатьох театрів України. Це був драматург-філософ, «людина бездоганної душевної чистоти», як сказав про нього Максим Рильський. Тому його «благородний талант» (означений так Остапом Вишнею) залишався упродовж тривалого часу в тіні мистецтва гучної, фантазмагоричної радянської епохи.

* * *

Духовне збагачення драматурга в умовах радянської дійсності виявилось в тому, що в шуканнях краси й поезії він спромігся побачити вищу красу — красу народної боротьби й самопожертви для народу, красу подвигу.

Таке розуміння краси людського серця зародилося вже в «Алмазному жорні», але з особливою силою пролунало воно саме в «Свіччиному весіллі», дійсно красивому й правдивому творі. Ось де вимисел і правда, краса мрії й дійсності гармонійно злилися, прикрасивши романтичну віршовану драму якимись особливими, неповторнішими рисами. <...>

Спадщина Кочерги — жива частина сучасної української культури. Ніщо творче не зникає безслідно, і кращі п'єси драматурга, як цеглинки, покладені ним у стіни храму українського мистецтва, спроможні витримати значніш тиск часу і обставин. Митці не вмирають.

(Кузякіна П. Драматург Іван Кочерга.— К., 1968. — С. 107, 258.)

І прагнення драматурга якнайближче підійти до проблем доби помітне саме на зламі 20-х—початку 30-х рр. <...>

У цей час І. Кочерга створює свою перлину, драматичну п'єсу «Свіччине весілля» (1930; інша назва — «Пісня про Свіч-

Чавно знайомий письменникові душевний біль від невідомості між ідеалом краси й суворими буднями тут дав до її міри навіть несподіваний ефект. Знову повернувшись до історії, письменник саме цим твором на повну міць таланту вів гостросучасне слово.

У сюжетній основі твору — реальна заборона литовськими містами світити вночі світло в Києві. Дія відбувається наприкінці XV—на початку XVI ст. Не менш як 15 років не мав на київський люд палити вночі бодай свічку. У цій фабулі зналося кілька вже вистражданих і осмислених драматургом мотивів: по-перше, місто, бо І. Кочерга —художник міста; по-друге, не місто «взагалі», як у «Пісні в келиху», а місто українське, і, до того ж, не умовне, як у «Феї гіркої мигдалю»; по-третє, улюблений мотив —потяг до краси, щастя, але в даному разі це не лише пошуки їх, як у вищезазначених п'єсах, і навіть, не пошуки в долі, як в «Алмазному жорні», а боротьба. <...>

Добі, коли була створена драматична поема «Свіччине весілля», особливо імпував такий животрепетний мотив, який історична боротьба за визволення від соціального й національного гноблення. До того ж він освітлювався і поетизувався ніжною «партиєю Ю" Меланки, образ якої, пояснював І. Кочерга, «є поетичним символом України», що з «п'ятьма віків та через стільки бур» він несли незгасним живий вогник прагнення волі. Цей образ підкріплює світла її життєвої стійкості надає творові глибоко оптимістичного звучання.

(Крюховський В. Гган Кочерга // Історія української літератури XX століття.— К., 1993.—Кн. 1,— С. 715—716.)

СВІЧЧИНЕ ВЕСІЛЛЯ

(Скорочено)

ПЕРЕДМОВА

Коли я випадково натрапив на мотив «заборони світла», і зрозумів, що й послужив темою для цієї драми, мене захопила і відомою можливістю змалювати барвисту картину суто міського життя і соціальної боротьби в стародавньому місті, а на цьому міському тлі створити узагальнений образ боротьби України за свою волю і самобутню культуру.

У двох грамотах литовських князів (1494 і 1506 рр.), що володіли тоді Києвом, є коротенька звістка про те, як київські воєводи заборонили, немовби з протипожежних міркувань, за-свічувати світло «в домех» київських городян і ремісників, стягаючи в разі непослуху чималі для того часу штрафи. Тяжка ця заборона тривала, очевидно, не менш як 15 років, бо в грамоті 1494 р. вона згадується як факт, що вже існував, і минуло ще 12 років, як нарешті 1506 р. цю заборону остаточно скасував уже новий король Сігізмунд. Інших відомостей про історію «заказаного світла» я не знайшов. Грамота 1506 р., що «отложила» заборону світла, посилається на скаргу в цій справі киян. Проте і попередня грамота 1494 року каже про такі самі скарги, що не заважало воєводам ще 12 років тримати в темряві ремісничі «кінці» великого міста. Отже, не буде великим порушенням художньої правди, коли припустити, що, не бачачи пуття в дванадцятирічних скаргах великому князю, київські ремісники і городяни не витримали й активно запротестували проти знущання.

Хоч як там було в дійсності, але такий поетичний мотив, як заборона світла в цілому місті, дає дорогоцінну змогу змалювати стародавнє цехове ремісничє життя, показати це життя не статично, а в процесі боротьби з феодалами за міські привілеї і права.

Після запровадження в Києві магдебурзького права цехове життя на початку XVI століття було в повному розквіті. Всі оті кравці, шевці, рибалки, теслярі, золотарі, бондарі, кушніри, ковалі, стрільці й багато інших, про життя яких у Києві згадують тогочасні джерела — звісно, не могли залишатись байдужими глядачами насильства феодального панства з наказаним світлом, що від його заборони терпіли насамперед саме «нижчі», трудові верстви тодішнього суспільства.

З мотивом заборони світла, що його дає згаданий історичний епізод, я зв'язав відомий київський звичай «женити свічку» першого вересня, що справлявся ще порівнюючи недавно — в 80—90-х роках минулого століття.

Я спробував відтворити коріння такого весілля в самій боротьбі за світло київських ремісників. Для цього я поставив у пенгрі поеми вигадану постать ремісника-зброяра Свічки, з весіллям якого і зв'язав перипетії і самої боротьби ремісників за світло.

Запровадження в драмі цього мотиву вимагаю інсценізації стародавнього весільного ритуалу. Це утворювало небезпеку розгубити в сирому етнографізмі драматичне напруження поеми і, щоб уникнути цього, я дозволив собі символічну поетизацію весільного ритуалу в рамці цехових мотивів, оскільки весілля відбувається на об'єднаних зборах усіх цехів.

Ось те, що я вважав за потрібне сказати щодо сюжету і зовнішньої побудови моєї драматичної поеми. <...>

ДІЯ ПЕРША

VI

і брами входить Іван Свічка, молодий, вродливий майстер, і «раз же поривається до Меланки. Цеховики оточують його.

Всі

Здоров був, Свічко! Га, нарешті ти!
Де ти подівсь? Тут скоїлось таке,
Що дихати нема куди цехам!

« вічка

Добри вечір, товариші! Здорові!
Що туг таке, Меласю?

Меланка

О мій любий!
Яка ж я рада бачити тебе.

Рух у юрбі. Гомін.

Пріся

Поїхали до замку!

І дівчина

Як той пан
Дивився на Меласю пильно.

Пріся

Справді!
Все озиравсь, аж поки зник з очей.

Свічка

Який то пан?

Меланка

Багато їх було.
Вср'їлися юрбою з полювання.
Поїхали до замку...

Коляндра

Ну, тепер
На цілу ніч піде бенкетування!
Засвітиться весь замок од вогнів,
І до зорі дрижатиме Гора
Від сурм гучних та від пісень рицарських,

К Ш уста

Та гавкання собачого...

< пічка

І ось,
її той самий час, коли там на горі

Пани вельможні гучно бенкетують
При громі сурм та полум'ї свічок,—
Ми в темряві примушені томитись
Без світла, в темних хатах, як кроти...

Чіп

Якби ще так! А то ж працєю на нього,
Коли вія там гуляє на горі!
Ти чув, яку сьогодні воєвода
На всі цехи роботу урядив?
До Покрови зроби і те, і те,
І кожухи, і чоботи, і свити;
Сокири, бочки, діжки, казани!
А світла, як і перше, не дає!
Коли ж тоді робити, будь він проклят!
Та доки ж це терпіти!

Коляндра

Та хоч би
Насправді був такий закон про світло!
А то ж свавілля, примха воєводи,
Щоб гроші брать.

Передсрїй

Дванадцятїї вже років,
Як грамоту прислав великий князь,
Де скасував безглузду заборону.
І світло дав палити вільно всім.
А де вона, та грамота? Її
Безсоромно загарбав воєвода
І сім років тримає під замком
Всі наші привілеї, надання
І вільності всіх київських міщан.

Свічка

І сім років безмовне наше місто,
І темно скрізь, і сім років нема
Ні гулянок, ні зборів цехових...
І сім років не чути вечорниць.
І сім років не сміють навіть цехи
Своїх свічок врочистих засвітити!

Передсрїй

Тоді, мені здається, що зі мною
Осліпло ще місто, і нехай
Лиш каганці засяють по хатах —
То і мої прозріють бідні очі,
Що я колись без світла попсував.

Капу́ста

Та ще які були чудові очі...
А майстер же який славетний був.
По всій землі — і в Кракові і в Львові
Твої оздоби знали золоті...

Псреде́рій

Всю душу я вкладав в свої оздоби.
До присмерку, до темряви сидів
І зір псував над дрібною різьбою...
Які мережки з золота кував!
І так осліп...

Сві́чка

Осліп чудовий майстер,
Що свічки був не властен засвітить!
І доки ж це терпіли! О, якби
Цю грамоту князівську добути
Із замку воєводи. Всі б тоді
І каганці і свічі запалили
По цілому Подолью!
Та невже ж
Не доб'ємось ми наших прав законних?
Та що законних! Людських наших прав!
Ні! Годі вже! Життя не пошкодую.
А привілеї наші поверну!
А не віддасть добром, то візьмем силою.
Об заграву шляхетного їх замку
Тоді засвітим наші каганці!

Чі́п

Це справжнє слово. Це по-кожум'яцьки!
Я сам ладен хоч зараз засвітить.

Коля́ндра

Кому ж і засвітити, як не Свічці,
На те ж і Свічка він!

(ні́чка

І я це доведу.
Хоч головою ляжу, а знайду!

Мсла́нка

О, не буди страшних примар, мій любіш!
Навіщо нам те світло, що вночі
Світитиме на горе та на згубу,

Під дзвін сполоху й брязкання мечів?
Тоді нам світло любе, як воно
Своє; проміння лле в затишній хаті,
Коли сім'я вечеря за столом,
Коли дитину колисає мати...
Благословенне світло, що верстат
Працівника привітно освячає...
І прокляте те світло, як горять
Всі вулиці од краю і до краю!

Свічка

Амінь, Меласю,— тільки що ж робить,
Коли добром ніхто не дасть нам світла
Його здобути треба — не молить,
Бо без борні нікчемні всі молитви.
І свічки мирної не варта та країна,
Що в боротьбі її не засвітила.

Чіп

Святі слова!

Передсрій

Амінь.

Капуста

На віки вічні.
Нехай живе громада славна наша,
Нехай цвітуть Подольє і Гора.

Свічка

І вільності всі наші, і нехай
Не думає литовський воєвода
Зробити з нас челядників своїх!

Чіп

Не буде так! До вшта всі!

Всі

До ради!
Не будемо робити на панів!
Хай грамоти поверне й привілеї,
Хай світло дасть! До вйта!

Коляндра

Війт іде!

Чіп

Ага, якраз! Тепер нехай не діжде.

330

Всі

Нехай не діжде далі нас дурить!

Чіп

Хай зараз же іде до воєводи,
За наші всі вимоги обстає! <...>

ВІДМІНА ДРУГА

Там же через якусь годину.

I

і темніло. На синьому небі встав блідий молодий місяць. Далекі дівочі
іїви неначе тануть у вечірньому повітрі. На горі, в замку, засвітились
іопіики, але в місті скрізь темно, тільки перед брамою Симеона
жевріє червона лампадка.

Свічка

/тихенько співає)

Темна нічка над містом спустилась,
Місяць над замком зійшов.
Де ж ти, красуне моя, притаїлась,
Вийди на поклик мій знов!
Стукать не можу, бо зайняті руки —
Чашу я з медом приніс.
Вийди ж мерщій, не тягни мої муки:
Жалить комар мене в ніс.
Бджілки злстїлись на запах медвяний,
Чаша прилипла до рук —
Вийди ж скоріше, о друже бажаний,
Вийди на тихий мій гук.
— Бреше, нема в тебе меду, мій любий,
Бджілка вночі не літа.
— В тебе без меду солодкії губи,
В мене бджола на вустах!

Тихо відхиляються двері і входить Меланка.

Пічка її пригортає до себе й цілує. Обое сідають на лавці біля
хати. Меланка пригорнулась до Свічки, зазирає йому в вічі.

Мсланка

О любий мій...

(вічка

О зіронька ясна...

Меланка

І все ж таки на тебе я сердита,
Бо мед у тебе тільки на вустах,
А ділом болю завдаєш мені ти
І не жалієш серця ти мого...

Свічка

Та що не ті!! Тебе я скривдив, люба?

Меланка

Навіщо, як метелик на вогонь
Ти рвешся до пригоди та до згуби?
Нащо тобі те світло? То хіба
І в темряві не ясно нам з тобою...
Для мене — цілий світ в твоїх очах.
Навіщо ж ти шукаєш неспокою?
Не любиш ти...

Свічка

О любіш друже мій!
Чи не любов од віку пориває
Людей на подвиг, на борню, на бій?
Отак і я на честь твою жадаю
Всі засвітити в Києві вогні!

Меланка

Боюся я вогнів нічних — вони
Мойй душі ворожать тільки горе...
(Підводиться)
Прощай, мій любий...

Свічка

О, побудь, не йди...

Меланка

Не можу, милий... І матуся хвора,
І пізно вже...

Свічка

(цілує її)

До завтрього!

Меланка

Прощай!
(Іде в свою хату)

І в і ч к а
(один)

Прощай, чудова дівчино... Тобі
Знайду я долю і життя твоє,
Як свічку тиху, засвічу і вкрию.

(Дивиться на замок)

А ти стривай, зловісний княже тьми,
Литовський вовче, ти ще нам заплатиш
За наші кривди і за світло те,
Що з наших хат безсоромно украв

(Іде в глибину за Симеона, наспівуючи)

Темна нічка над містом спустилась,
Місяць над замком зійшов,
Де ж ти, красуне моя, притаїлась,
Вийди ж на поклик мій знов...

Зникає.

ДІЯ ТРЕТЯ

Магістратська зала, по-святковому причепурена гірляндами зелених килимами й кольоровими рушниками. Вздовж брусованих стін — укриті і илимами лави, праворуч, у глибині, довгий сто, заставлений жбанами і медом і стравою. Просто посередині широкі вхідні двері. Час перед осіннім вечором.

1

Тихо їй урочисто, в півтемряві увіходять одна по одній струнки фуїш цехів - кожен із своєю корогвою і з шістьма великими зеленими пічками — гордістю кожного цеху. На корогвах гаптовані шовком і юлотом емблеми відповідного ремства: черевик, ножиці, стріла, риба і і ін. Всіх 12 цехів — кравці, шевці, золотарі, ткачі, кушніри, зброярі, юпіі, хлібниці й перекупки, рибалки, теслярі, кожум'яки й бондарі, і г.о, в порядку розміщуються цехи обабіч в палаті. Капуста, Пердерій, Чіп, Коляндра керують місцями. Передерій з своєю дівчинкою.

Тим часом вже зовсім стемніло, але ніде не світиться жодний вогник.

Передерій
і урочисто)

Чи всі вже тут?

Псі

Всі, всі, на добрий час!

Передсрїй
Чи всі свої?

Всі
Свої! Чужих нема!

Передсрїй
Чи всі брати?

Всі
Брати всі до одного
На все життя, до праці й до меча!
І зрадників немає серед нас!

Перед е р і й
На добрий час! То слухайте ж, кияни,
То слухайте ж, брати всі цехові,
Кравці, шевці, золотарі, рибалки,
Ткачі, зброярські цехи, ковалі,
Перекупки, хлібниці, теслярі,
Кушніри, бондарі та кожум'яки,
Мужі громадські, славні і міцні!
Ви знаєте, що Свічка, брат наш славний,
Здобув для нас князівський привілей,
Здобув нам світло — і сьогодні ми
Розсіємо на реї сум НІЧНИЙ.

Всі
Хай буде світло! Слава! Слава Свічці!

Передсрїй
Хай буде світло! Братгя дорогі,
Ви знаєте, що я один між вас,
Хто цих свічок жаданих не побачить.
Та що з того... Чи не моя ж душа
За світло це безмірно вболівала
І перемоги нашої ждала.
А через те дозюютьс і мені
Сьогодні тут порадуватись з вами —
Хоч не очима—срцсм щирим я
Цю радісну хвилину зрозумію.

Капуста
Ти більш нас всіх за світло потерпів,
То і тепер громада ухвалила,
Щоб з рук твоїх ми світло прийняли.

Всі
Ти батько наш! Ти світло засвіти!

Передерій

Спасибі ж вам, товариші-брати.
Для мене ця пошана найдорожча.
Хай буде світло. І на перший раз
Засвіtimo звичаєм стародавнім
Славетні наші свічі цехові.
І вперше їх засвіtimo врочисто
Отут на святі миру та життя,
На честь весілля Свічки, що сьогодні
З Меланкою своєю одруживсь.

Всі

Хай буде так! На честь Меланки й Свічки
Ми цехові засвіtimo свічки!

Передерій

На добрий час! Товариші-брати!
Не без борні дістанеться нам світло,
Готові ж будьмо боронить його.

Псі

Грудьми й мечем — од вітру і людей
Клянємся наше світло боронить!

Передерій

Товариші! Ні в Свічки, ні в Меланки
Нема батьків, і молодих тепер
Благословить і стріне товариство:
Капуста—наш цехмейстер найстаріший —
Й бублейниця Тетяна—за батьків.
Товариші-брати, отут у шафі
Горить одна, укрита поки свічка.
Як тільки будуть близько молоді,
Я гасло дам, і, як один, тоді
Ми всі свічки засвіtimo врочисто.

Не і

Гаразд! На славу Свічки! Хай живе
Одважніш наш зброяр і майстер Свічка!
Цехмейстером його! Цехмейстром!
Та що цехмейстром!
Війтом! Правда, війтом!
Хто ж, як не він, гідніший війтом бути!
Чи не Шавула ж, зрадник, боягуз!
Шавулу геть! Хай Свічка буде війтом!

ия ндра

Стривайте! Тихо! Хтось чужий іде. <...>

VII

Раптом за дверима чути галас, тривогу й брязкіт зброї. Танш порушуються, і в палату вривається озброєний загін драбів з Ольшанським, Козекою і Козеліусом на чолі. Позаду виглядає Шавула.

Козека

А, незаконне зборище! Свічки!

Шавула

(ззаду)

Свавілля! Бунт! Вони мою персону
Словами непристойними кляли.

Козека

Всім розійтись! Гасити зараз свічі!
А за вогонь та збори незаконні
Вину сплатить негайно — двадцять кіп
На кожен цех, а разом — двісті сорок.

Шавула

(ззаду)

Та за мою персону двадцять кіп.

Свічка виривається на середину.

Свічка

Тобі нехай заплатять навіть тридцять —
Ціна то Юди — зради сребро!

Передерій

Свавілля це! Як смієш ти сюди
На мирне свято драбів наводить!

Всі

Доволі вже знущання! К чорту драбів!

Чіп

(хапає дзигішк)

Всіх потрощу! Всі забирайтесь геть!

Пріся

(чіпляється за його мечі)

Василечку! Василечку мій любий!

Козека

А! Бунт! Свавілля! Двері на замок!
Мечі з піхов! Нікого не пускати!

< нічка

(побачивши Ольшанського)

То, значить, ось який звичай князівський —
Мов татарва, вдиратись до людей.

Меланка поривається до Свічки, але Капуста, Тетяна та інші
жінки її затримують,

Мсланка

Іване, любий!

К і пуста

Заспокойся, доню,
Гаразд все буде,, буде все гаразд...

<> і ь шанський

Коротка ж в тебе пам'ять, майстре Свічко!
Хіба забув, як всіх нас запросив
До себе на весілля, в час такий,
Як все Подольє свічкам з І засяє?
Де ж молода?

(Підходить до Меланки)

О, яка ж краса...

(Бере її за підборіддя)

Иди до нас, красуне, бездоганна,
На честь твою я запалю вогні
Від Золотої брами до Почайни,
По цілому Подолью і Горі!
Таку красу чи можна ж вшанувати
При цих свічках в оцій мізерній хаті!

('шчка килаїтієси до Ольшанського і підштовхує його од
Меланки.

< нічка

Дивися, княже, щоб на честь її
Твого палацу я не запалив!

і > і ь шанський

і чхоплює меча й нападає на Свічку)

Зухвалий кмет!

Товариші миттю заслоняють Свічку і відштовхують
Ольшанського.

Псі

Товариші! На поміч!
Гасить свічки! Хапайте лави!

Свічка розпихає всіх і виходить на середину.

Свічка

Тихо!
Товариші! Не в кулаці, а в правді
Тепер повішна бути наша мідь.
(До Чоп а, що вхопив велику лаву)
Облиш цю лаву, Чопе, мусим ми
Словами нашу правду довести.

Чіп

Що там словами—києм по макітрі,
Второпають вони куди мерщій.
(Проте ставить лаву)

Свічка

То слухай же, вельможний каштеляне,
І осмники, і писар, що прийшли
Насильством наше світло загасить.
І ти послухай, Юдо...

Шавула

Бачте, знов
При всіх мою персону ображають!

Свічка

То знайте ж і зятяйте всі собі,
Що всі права та вільності громадські
Затвердив нам князівський привілей
І маємо тепер ми право світла,
І годі вже дурити вам людей.

Всі

Так! Так! Під три чорти! Доволі глуму,
Гватгівники! Гнобителі! Кати!

Ольшанський

Ти помилився, майстре! Привілей
Ваш з'їли миші.

Шавула

Я ж казав!

Свічка

Брехня!
Ця грамота у нас.
(Виймає з-за пазухи папір)
І ось її перепис,
А справжню ми сховали,—і мечем
Зуміємо її ми захистить.

Козеліус вихоплює у Свічки папір.

і ісліус

Так ось яка це миша, що вночі
Державші папери утягла.

(Розглядає нашивдку папір).

Я вказую на нього, як на татя,
Державного злочинця. Накажи
Його схопити негайно.

(і шанський

(• ' варту)

Взять його!

фта наближається до Свічки, Меланка з криком поривається до
ого, жовніри її одштовхують. Цеховики кидаються на визвіл —
починається бійка.

М.ланка

Іване! Любий! Геть, гвалтівники!
Не смієте його ви!

Козека

Геть сама!
З піхов мечі! Беріть його! В заліза!

< зічка

Меласю, рідна... ластівко моя...

(Хапає важкий дзиглик —до Козеки)

Торкнись її хоч пальцем — розтрощу
Я голову тобі на сто шматків! <...>

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Восводи палац. Вечір.

ІІІ

Увіходить Козеліус.

Воєвода

А, писарю! Ну що — яка погода?

Козеліус

Злочинець тут, вельможний воєвода,
Його хотів ти з князем допитать.

Воєвода

Гаразд — веди. У нас якраз є час
Між кубками—до тої насолоди,
Що нам купець вірменський обіцяв.

Козеліус відчиняє двері—вартові вводять Свічку.
Хвилина мовчання.

Воєвода

Ну що, гаряча Свічко, ще тебе
Сьогоднішня буря не задула?

Свічка

Немає в світі бурі, щоб огонь
Могла задути вічний та правдивий.
Задути можна свічку, загасить
Пожежу навіть можна, навіть всі
Жаринки найдрібніші затоптать,
Але живий огонь і в кремінці
Чекає лиш, щоб ми його збудили.

Воєвода

(здивований)

Ти добре кажеш, Свічко, тільки ти
Забув одне — не вільно людям всім
Святіш огонь даремно викликать.
І проклять, хто, як ти, блюзнірську руку
На заказний той кремінць піднесе.

(Підводиться)

Тут я один і князь і воєвода.
Я охоронець мирного вогню.
А ти хотів роздуть його в пожежу
І місто все повстанням сколотить.

Свічка

Не я почав. Чи не твої ж кати
Без сорому на мірне вдерлись свято —
Не кулаком, а правдою хотів
Я перше наше право довести.

Воєвода

Не правдою почав ти, а злодійством,
Не сміш ти про правду тут казать.
Пан шісарю, яка належить кара
Свавільникові й татю за крадіж?

Козеліус

(перегортає папери)

Єдина кара «хоч і вперше вкрав,
Але понад полігшу—то повісить».
Судебник Казимира короля,
Артикул чотирнадцятий і даті...

(Гортає даї)

А Саксон⁵ каже; «Хто свавільну руку
На владу предержашу піднесе
І заколот учинить, то злочинця
Четвертувать».

Ноєвода

Доволі дая тебе?

< ічка

Я не боюсь ні смерті, ні тортур.
І все ж тобі не загасити світла,
Що з тьми віків та через стільки бур
Проніс народ відважний і свободний.

Козеліус

Ще кара є — в Саксоні — 5шґи!агі8² —
«Хто грамоти державні украде.
Катівською рукою осліпить».

Свічка мимоволі відхитнувся.

Воєвода

Ага, не до вподоби — затремтів.
Що ж, мабуть, так і зробим — хто дививсь
На світло заказне, то вже не гідний
На інше щось поглянути.

Свічка

(стогне)

Меласю...

Ольшанський підвівся.

Ольшанський *(норядно)*

Так, так! Ти не побачиш вже її —
Ні тих очей, як зорі, променистих.
Ні свіжих уст, ні чарівних тих перс,
І навіть сліз її ти не побачиш,
Коли вона заплаче.

(пічка

(з мукою)

Замовчи!

⁵ Саксон (саксонське зеркало) — збірник феодального німецького пра-
і укладений близько 1230 р. В ньому відбито інтереси феодалів.

" Окремий випадок *(лат.)*.

Воєвода

Навіщо ж ти, безумцю ненажерний,
Свою любов на славу проміняв?
Нащо вона — та грамота тобі?
Верни її — завтра ж будеш вільний.

Свічка

І справі край? Звільниш мене, та й квит?
Погано ж ти рахуєш, воєводо,
Коли життя за грамоту даєш.
А хто ж мені поверне ту надію,
Пошану ту, що я колись беріг
В моїй душі до того привілею,
До слів отих брехливих і гучних?
Адже ж йому ми вірили, як сонцю,
Гадати ми, що хай лише до нас
Повернеться ця грамота князівська,
Як раптом світ засяє по хатах,
І зникнуть всі притуги і насильства,
І радісне народиться життя.
І ось коли, коли б вона мені
Належала, ця грамота зрадлива,
То дурно б я тобі її шпурнув,
Ще й плюнув би на привілей брехливий
і викупу за нього не схотів!
Та не мені — а цілому народу
Належить ця примара золота,
Що за її боровся, як за правду,
Пригнобленням і потом заплатив.
То не тобі ж її у нас купити,
Хоч би життя за неї обіцяв!

Ольшанський

Зухвалий кмет! На шибеницю зараз!

Воєвода

Так ось яка твоя, виходить, правда:
Вже не мене, а князя ти образив,
І все ж таки тебе не покараю —
Лиш грамоту/ князівську поверни.

Кезгайло

(зривається з місця й підходить до Свічки)

Та схаменись! Отямся! Хай їй цур,
Тій грамоті — не варті всі вони
Такого хлопця гарного, як ти!

И(х вода

Кезгайло, геть!
Мовчиїл! Не хочеш зради?
Ну, то іди! Та добре подивись
В останній раз на ці свічки, бо вввзвтра
Займеться не для тебе день новий.

(вічка

Хоч не мені —для вільного народу
Колись зоря займеться світова.

Кізгайло

<мінас його руки)

Отямся, хлопче! Душу всю мені
Ти зворушив одвагою своєю.

(вічка

Спасибі, рицарю... <...>

IV

' глибини виходить Меланка зі свічкою в ліхтарі, яку вона захищає киреєю. Кирея й чудове вбрання заляпані болотом, подерті, руки подряпані в кров. Але свічка горить.

Меланка

Вже сил нема... Але вже, мабуть, близько.
О, тільки б сили стало донести...
О, тільки б тут не впасти на дорозі,
Як падала на тій слизькій горі...
Не чую ніг... Лице горить од вітру,
Тремтять коліна... руки всі в крові
І змерзли... і не держать ліхтаря...
О Боже ж мій, знов хшпца налетіла,
Згасає воїник... гасне вогник мій...
І захисту... і захисту немає...

(Майже падає на церковні сходи ліворуч, прикриваючи всім тілом ліхтар)

О, не гаси, о, не гаси, благаю,
О вітре любий, мого ліхтаря!
Ти ж вільний... цілий світ перед тобою,
Лети мерщій на поле, до Дніпра.
Мене ж не муч, нещасну,—пожалій
Хоч ти мене, о вітре, вітре мій!

(Піае. Підводиться хитаючись і робить кілька кроків)

Здається, тихше... змилосердивсь... зник...
О, тільки б тут ніхто не зачепив...
О Боже... хтось іде.

Тікає. З лівого боку виходить новий дозір із смолоскипами і
ком на чолі. Жовніри заступають їй дорогу.

Ос м н и к

Стій! Хто іде?
Ще з ліхтарем? Куди це ти ідеш?
Не знаєш, що ходить тепер не вільно?
Беріть її!

Меланка

Ні, ні! Що кажеш ти?
Мене не можна затримати — не можна,
В мене наказ од пана воєводи,
І цей ліхтар — ти бачиш — я його
До Порубу повинна донести —
До Порубу, щоб визволить людину —
Його ж скарають — чуєш ти? — і я
Тут гаяти не можу і хвилини.
Ось цей наказ.

Ос м н и к

Немає нам часу.
Ходім до замку — писар розбере.

Меланка

Ти збожеволів! Я... до замку знов?
По тій горі! Ні, ні, смієся ти.
Тобі ж кажу, не маю я хвилини,
Його скарають.

Ос м н и к

Заберіть її!
Жовніри беруть Меланху за плечі, вона виривається.

Меланка

О, змилуйся! Якби ти тільки знав,
Де я була. Яку терпіла муку...
Коли з гори несла оцей ліхтар,
О, подивись... в багні, в крові всі руки.
Промокла вся, замерзла., скільки раз
Зривалася і падала я з кручі,
І в розпачі, щоб вогник не погас,
Чіплялася за терен я колючий...
Підводилася... і знову йшла і йшла,
Не чула ніг, не бачила дороги,

Ні диких псів, що кидались під нопі,
Ні бурі, що лице моє сікла!
Не чула я, не бачила нічого,
Бо іншої не відала мети —
Як вогник цей незгасним донести.
І донесла... Ти ж бачиш, він горить.
Не згаснув він, мій огник неоцінний,
Хай блимає він ледве, хай тремтить,
Але живий — і не мені одній
Засвітить він в нещасну що годину...
Невже ж у тебе стільки зла,
Щоби віднять у мене те єдине,
Що я крізь терн і бурю пронесла!

Осмник

Говориш добре, дівчино,— проте
Нема часу з тобою розмовляти,
Ходім до замку.

Меланка

(іриває з шиї намисто з дукатами)

Бачиш ці дукати,
Намисто не чудове, дороге —
Візьми його і відпусти, благаю,
О, відпусти, благаю, ти мене!

Осмник

(бере намисто)

Хай буде так! іди! Рушаймо даті!

Меланка

О, дякую.

(Дозір проходить)

Тепер мерщій, мерщій!

О, тільки б знов ніхто не зачепив. <...>

Х

І хто. Темно. Буря неначе вшухла. Раптом чути уривчасте бамкання: п'ють на сполох. Шум тривоги. З глибини вибігло з киями в руках кілька городян і шаснуло в завулок праворуч. Тривога зростає й і криється. Озброєні мечами, списами й просто киями люди вискакують П хат, вибігають з усіх боків. В декого смолоскипи. Лунає гасло повстання: «За Свіччине весілля».

Городяни

(перекидаються на бігу уривчастими викликами)

— Сюди, брати! За Свіччине весілля!

— Гей, ковалі! Шевці, до кушнірів!

— Всі на майдан. Вже повели на страту!
— Товариші! Вже Свічку повели!
— Гвалтівники! Гнобителі прокляті!
— Всі на майдан! Кияни, до київ!
— За Свіччине весілля! Бий катів!
— Трощити всіх!
— Запалюйте хурдигу!

З'являється Чіп з величезним молотом у руці.

Чіп

За мною, цехи! Кожум'яка йде!
За Свіччине весілля! До київ!

Увіходить Передерій, тримаючись за якогось хлопця.

Передерій

Товариші! Товариші-брати!
На приступ всі! Запалюйте хурдигу!
На визвіл Свічці! Перший хай загін
Тде туди — хурдигу розбивать,
А решта всі до замку, щоб сюди
За всяку ціну драбів не пустить.
На Кожум'яцьку браму—всамперед.
А інші хай на Боричевім взвозі
Та на Хрещатій стежці стережуть.
Веди мене мерщій на Житній торг.
(Виходить ліворуч)

Городяни

— Всі на майдан! Хурдигу розбивать!
— А ми туди! На Кожум'яцьку браму!
— Рибалки на Хрещатик! А кравці
На Боричеву стежку! До київ!
— За Свіччине весілля! Бий катів!

Юрба сипонула в різні боки—ліворуч і в глибину.
Кілька жовнірів вбігає з глибини. Ремісники кидаються напереріз і затримують. Бійка.

Жовніри

Геть, зрадники! Бунтівники прокляті!
Шевці смердючі! Шевська смола!

Городяни

А, ось де ви, попихачі литовські!
Пекельні драбн! Гицелі! Кати!

Жовніри

Ще бунтують, голото навісна!

! о р о д я н и

Трощій катів! Лупщойтс хикуролупів!
Нищій усе катівське їх кубло!

З лівого боку чути галас, часті постріли. Рантом ліворуч здіймається заграва, що освітлює всю сцену червоним світлом.

: о р о д я н и

тріумфуючи)

— Ага! Горить! Горить кубло катівське!
— Тремтій тепер, гваттівники прокляті!
— Не до смаку! Ага — не до вподоби!
— Ану-бо ще! Ще раз! Ану іще!
— Згадаєте ви Свіччине весілля!

Жовніри тікають—кілька падає.

<...>

Свічка

інакше тигр, кидається на Ольшанського)

Товариші! За смерть Передерія!
До помсти всі! Облиште лиш мені
Гадюку цю вельможну розчавить.
Так ось яка князівська одвага —
Ти на сліпих хоробрий та дівчат!

Б'ються на мечах.

Ольшанський

їдстуає потроху до церковних сходів)

Ага, це ти, недобитку катівський.

Свічка

Своє держу я слово, і палац
Твій запалю на честь свого весілля.

Ольшанський

Яке ж весілля це без молодої?
Спізнився ти... Палац уже горить...
І там вона.

Остаточно розлючений Свічка вибиває в нього меч і припирає до церковних дверей.

(вічка

То будь же проклят ти!

(Приставляє меч йому до горла)

Куди її ти заподів? Кажи!

м часом Чіп та інші знову напосіли на ворогів і відтиснули їх ліворуч за церкву.

Чіп

За Свіччине весілля! Го-го-го!
Трощіть панів, руйнуйте кодло їхнє!

На сцені тільки Свічка й Ольшанський.

Свічка

Куди її ти заподів, проклятий?

Ольшанський

Шукай тепер!

Свічка

Живцем тебе спалю,
Здеру з живого шкуру! Де вона?

Ольшанський

Шукай тепер. Її живцем ти спалиш,
Бо я її в палаці там замкнув.

Свічка

Диявол! Брешеш!

Ольшанський

Ха-ха-ха! Спізнився.
Даремно ти шукаєш молоду —
За тебе я вінок її розвив.

Свічка

Та подавись цим наклепом пекельним!

(Убиває його)

Її вінка хоч би й торкнувся ти,
А чистоти його не заплямуєш.
То де ж вона?.. Шукать її мерщій.

(Поривається ліворуч)

Аіевцюмить Чіп, Капуста та інші вносить на ношах непритомну Меланку. Ліва рука безживно звисла, праву вона пригасла до грудей і держить в ній свічку й наказ. Шлюбний її убір подертий і заплямований, коси розпущені й звислі, на лиці кров.

Свічка

Меласю, любя! Ластівко сердешна!
Сюди мерщій! Де ви її...
Де ви її знайшли? Єдина, любя!
Вона в крові!

Ноші становлять посередині кону.

Чіп

Ми скрізь її шукати,
Патац горів... Залиште її той кат...
І вже з пожежі ледве врятувати —
Та, мабуть, пізно. Сволоком якимсь
По голові небогу зачепило.

("вічка

Ні, ні, брехня! Не вірю, щоб її...
Не вірю, щоб її я не побачив
І голосу голубки не почув.
О, подивись, о, подивись, благаю.
(Цілує її руки)
Твій милий тут... за кого стільки мук
Ти, дівчино нещасна, прийняла...
Води, мерщій! Несіть води мерщій!

Капуста

Дивись... дивись, неначе ворухнулась.
Меланка розплющує очі.

Свічка

Меласю! Рідна!

Меланка

Любий! Ти живий?..
О любий мій!.. Яка ж... тепер... я рада...

Свічка

Голубонько! Голубонько моя!

Меланка

Тебе з тюрми... хотіла врятувати...
Пішла до них... він обіцяв мені...
Дивись... наказ... як свічку донесу...
Я донесла... А тут мене схопив...
Той каштелян...

Свічка

Яка ж пекельна мука!
Утішся. Вбив я кривдника твого.

Меланка

Ні, ні. Не бійся... він мене... не скривдив.
Боролась я...

Свічка

Дитиночко моя!

Меланка

Твоя навік... Коханий... любий... мій...
Всю ніч тебе... шукала... а тепер...
З тобою знов... на нашому... весіллі...
Свою Меласю... поцілуй... прощай...
І свічку цю... що я тобі...

Вмирас.

Свічка

Меласю! Рідна! Зіронько моя!
Не покидай! Не покидай мене!
Не дише, вмерла... О, яка ж це мука!
(Ридас, схилившись на її іюги)
Навіщо ж я?.. Навіщо ж я живий?..
(Підводиться, бере в руки її голову. Тихо, з глибоким сумом, ніжно)
Заснула ти... А на устах твоїх
Така усмішка жалісна... і тиха...
І слізенька застигла на очах...
(Цілує її)
Бідняточко... голубонько бездольна...
Яку ж ти муку мусила знести.
Коли пила свою весільну чару,
Для милого наділа цей убір
І свічку цю вінчальну засвітила...
І ось в крові, в багні весільна сукня,
І згасла свічка, як твоє життя.
(По хвилі мовчання вже з запалом)
Та не сумуй! Немарно ти терпіла
І свічку цю немарно берегла.
На честь твою, моя голубко мила,
На честь тих мук, що ти перемогла,
Ми знов її засвітим, як на свято,
На помсту та на волю з тих огнів,
Що на своїх гнобителів проклятих
Сьогодні гнів народний запалив.
(Бере з рук Меланчиних свічку й запалює від слюоскипа)
Умерла ти... і твій убір чудовий
В крові й багні, як прапор на виші.
Та живі ми! до помсти, до будови
Нам не потрібні шати осяйні.
Кіптявою укриті ми і потом,
В буденних свитах кинемось на бій,
А переможем — знову до роботи...
І ось тоді засвітим огник твій.
І свічка ця, що ти життям купила,

Крізь дикий терн та бурю пронесла,
Що ми огнем повстання запалили,
Хай світить нам привітна і ясна.
Прощай, голубко!

(Ніжно цілує її в уста).

А тепер на приступ!
До помсти всі! До волі! До борні
На честь її по цілому геть місту
Засвіtimo весільні ми оті!

Кидається з піднятим мечем у глибину, всі за ним.

Завіса

Волошімпр СВЦВПНСЬКПЙ

©

(1885—1941)

Це був «поет, що дорівнюється нашим найкращим», як сказав про нього Ю. Яновський. Перебував осторонь широких літературних світів, чужих і актуальних суспільних мотивів, себто у внутрішній еміграції. Але поетичний космос був бездонно глибоким: образна палітра свіжа, ігнотгранна, асоціативно-неговима, мінлива і чаруюча водночас. У ній ремтливий стан душі самотнього пілігріча-автора, що блукає безмежним, тому непізнаним і страшним буттям, постає в розмаїтті самовиявів, коєної наповненості, в дорозі самопізнання й доволишнього світу.

Друкувався дуже мало, сучасникам був маловідомий. Мав за життя три книжки: «Ліричні поезії» (1922, 1996 у журналі «Дніпро» № 1 передрукована повністю), «Вересень» (1927), «Поезії» (1940). Останню уклагну автором збірку — «Медобір» видано за кордоном (1975). Є й сучасне видання: «Поезії» (19Х6).

4 * *

...Володимир свідзішський, для української поезії пост майже вальний. Його вірші — наскрізь асоціальні, сповнені якоїсь іаємничої внутрішньої самодостатності без будь-яких зовнішніх намірів. Ці вірші існують так, як існує дерево, камінь, вода. Іїони сповнені самих себе і ніби сотворені виключно для 'гора. Це просто знаки його особистої певності й самоутверіення. Вони — авторський засіб і авторська мета. Чіпаючи (. ідзинського, можна піддатися враженню, що ці вірші існують і без читача. <...> Його поезії — то міра авторського юдовіряння і самоприналежності, інтимні щоденникові записи інтелігента, що свідомо самоізолювався од світу. <...>

Білі ружі тепло засіяли,
Розсвітився промінь на леваді.
Я не сам:
                    таємніш дух зо мною
В давнім саді.

То сміється дзвінко за кущами,
То в алею за собою кличе;
Промайне і зникне десь обличчя
Таємниче.

І чого та криєшся від мене?
Поєднаймо, мила, дружні рута
Та й біжімо разом на поплави
Та на луки.

Все поділим: золото полудня,
Коників чечекання томливе,
Пахощі рясної конюшини,
Вітру співи.

І поділим плюскіт вод прозорих
На піщаній замлі в загінні,
І піймаєм рибку тріпотливу
В баговинні.

Аж тоді, як місяцева дужка
Заясніє в небі голубому,
Ти повернеш в тешу сутінь саду.
Я —додому.

* » *

Із огневого джерела,
Розкритого в небеснім полі,
Ви пили, дерева лісові,
І довго потім у неволі
Томились промені живі.
АїЄ палаючим ключем
Я розімкнув темницю їх,
І сьг давно погаслим днем
Позолотився мертвий сніг.

Так ти на мене вієш чаром
І радістю тії весни,
Коли мов сонячним пожаром
Юнацькі обнялися сні.

І вихор буйно-золотий
Промчався по душі моїй,
І в тій тривозі чарівній
Запловенився світач твій.

* * *

І цей листочок,
Як я,— єдиний:
Не був ніколи
І знов не прийде,
Дитя і плеканець
Одної весни.

І цей листочок,
Як я, уп'ється
Любов'ю неба,
Землі красою;

І він пізнає
Тємну волю
І в творчій пориві
Розкриє серце
Яскравим цвітом.

Та осінь повіє
Холодом зорнім,
Близком зловісним,
І він поникне,
І рідна гілка
Відасть покійно
Свою дитину
Землі байдужій.

Листочку ярній,
Чи ти щасливий?
Нічим,

нічим я
Не більший від тебе.

* * *

Не в бога смерті і рабства —
Вірю в одвічне буття
Творчої сили і радості світлої
І що я її паросток,
Листок на гілці, дитя.
Не жадає від мене нічого,

Світлом чарує душу мою,
І тому віддаюся так повно,
Так люблю.
О як оповім мою радість,
Земними словами любов мою.
Світ голубий перед мене.
Серце п'яніє... Нити,
Пити, голубити світ голубий,
Припадати до хвилі життя,
Одриватись, співати,
Співати про світ голубий.

* * *

Голубими очима
Вдивляється в небо дитя —
Голубими дорогами
Одпливає, одходить життя.

Десь нема вже високого саду,
Що до мене клонився-шумів,
Десь порубані й верби поривчасті
Журні сестри пласких берегів.

І немає високого саду,
І в руїнах мій рідний дім,
І не грає червоний світанок
На поцвілім острішку старім.

І в зарічних просторах забуте
їх дитяти ласкаве ім'я.
Може, й камінь самотній розбито
Де плакала мати моя.

Голубими очима
Вдивляється в небо дитя,
Голубими дорогами
Одпливає, одходить життя.

Із збірки «ПОЕЗІЇ»

* * *

Коли ти була зо мною, ладо моє,
Усе було до ладу,
Як сонце в саду,
А тепер розладнався світ, ладо моє.

— Нумо, хлопці, станьмо,
Мечі з піхов добуваймо,
Князівну-нолонянку
Із чарів визволяймо.

Хлопці стали,
Мечі з піхов добували.
Князівну-полонянку
Із чарів визволяли.
Вийшла вона, як квіточка, біла,
Тільки несміла, несміла.

— Ти мене любиш? •—питає.— Люблю,
— Віддай мені радість свою.—
Я віддав.
— І тепер мене любиш? — Люблю
— Віддай мені силу свою.—
Віддав.
— І ще мене любиш? — Люблю.
— Віддай мені мужність свою.—
Віддав.

Тоді очі звела,
Повні спокою,
Тоді повела
Проти себе рукою,
Я дивлюсь —
А моїх одинадцяти друзів нема,
Тільки вечір та падає тьма,
Та стоїть одинадцять стовпчиків,
Одні порохняві, другі криві,
На всіх шапочки снігові!

Дивна князівна тоді на коня:
— Чого ж твої очі в журбі?
Не нудно буде й тобі:
День у день,
Рік у рік,
Повік
Біля стовпчиків походжати
Та співати жалливих пісень,
Що зграбували тебе,
Що ти не можеш забути,
Що як же недобрим бути,
Коли небо таке голубе!

Показала зуби, як ікла,
Засміялася, свиснула, зникла

II

Ти ляж та й засни собі, тату,
А я біля тебе кластиму хату.
Стіни
Пороблю із сухої латини ¹,
На покрівлю соснових гілок,
А волотка трави — то над нею димок.
А як прийде яка горбата
Або інший лихий чоловік,—
Бо тут сьогодні багато
Проходжає катік,—
То я тебе закидаю
Сонячними шапочками маю
І скажу, затуливши собою хатинку:
— Тут мого тата немає,
Десь він інде тепер на спочинку,
Бо він приїхав дуже трудний,
То ви марно сюди не ходіте
І голосом не ячіте,
Все одно чаклунки горбаті
Не мають сили при моїй хаті.

III

Уже вечір, вечірній вітер.
За безлистим деревом саду,
Як дві нерідних сестри,
Вербова віта цвіте
І жовта свіча горить.
Вербова віта цвіте
На весну, на юний шум,
А навіщо ця жовта свіча?
Уже вечір, вечірній вітер.
Ти бачиш на сході вороних коней,²
Повкриваних древніми паполомами,²
Як виринають із сивого мороку?
Будуть тихо назад брести,
Будуть тебе везти,
А жовта свіча відокремиться
від вербової віти
І буде кульгати за ними на одній нозі,

¹ Чатнна — голки хвойного дерева, глиця.

² Паполома — попона.

Курячи сипким димом,
І прийде на замкнену влоговину,
І поклониться кам'яній півночі.

Уже вечір, вечірній вітер.

Небо, роздерте на світло і тьму!
Нехай жовта свіча скапає своє тіло
На мою паполону,
Але вербова віта нехай цвіте,
І коли зринеться зоря,
То нехай не падає на мою димну свічку,
Щоб її погасити,
А нехай розсиплеться по вербовій віті,
Щоб її осіяти.

Поза збірками

ПАМ'ЯТІ З. С-СЬКОЇ

I

Увечері прийду до хати,
Ляжу спочити — темнить забуття.
Не так, як пахощі м'яти,
Трудно бредє забуття.

І от заулук. Бур'ян, сміття.
Ми стоїмо коло брами,
І хоч нерано вже — з нами
Наше маленьке дитя.

За садами Підзамчя
Розораний сонцем гасне обліг.
Підбігає білий баранчик,
Ластиться тобі до ніг.

Але ти не говориш «милий».
Очі твої в далині.
Смутно одходить баранчик білий,
І всі ми чомусь смутні.

* * *

Ти велетнем по високості
Верстаєш бистрий хід,
Але на зоряній розтоці¹
Твій зникає слід.

¹ Розтока — місце поділу дороги на дві дороги.

Я тут, на долі, самотньо
Іду кудись, як ти.
Мій мертвий прицвітець¹ — як око
На паволоках темноти.

І зглибока до мене голос:
«Невілен я:
Ти на горі—високий колос,
Я, долі,—тінь твоя».

* «Г» *

Прийшов до саду, де був хлопчиком.
В паморозній тиші вечора
Усі дерева сколихнулися.
— Де ти так довго-довго був?
Либонь, усі світи обійшов,
Обтрусив золоту яблуню,
Пив воду з лиця місяця,
Здобув уламок веселки?
Я став, відказую тихо:
— Золотих яблук не рвав,
З криниці неба не пив води,
До веселки ані доїнявся.—
Усі дерева посмутилися.

Коли паморозь — сад, глибокий,
В саду світліє вікно.
Увійшов я — там дід замшлий,
На чуліші червоні вуса,
Під чобітьми мокрявий слід.
Я ліг на тапчан рипливий,
На ньому рядно у смужках,
Тільки синя притьмарилася,
За довгі літа намеркла.

Розпочинає замшлий дід:
— Що був собі хлопчик малий,
Та пішов у далекий світ,
А горбата за ним услід...

Тріщить у грубці солома.
Смертний сон облягає вії,
Як той іній навислу стріху.

¹ Придзітець — охогоаветник (сонце).— (Прим, автг.)

* * *

Кошаво гримлять трамваї,
Ніби падають з висоти,
Огнів — як листя у гаї,
Свічниками горять мости.

Я хвилююсь, ніяк не звикну
До ніжної темряви, до весни.
По садах золотіють вікна,
Як під папороттю світуни¹.

ї я сам ходжу, мов у лісі,
Ніде не жданий, нічий.
У глибокім вікні, при завісі,
Тінь виноградних очей.

Чи зустріну тебе, не знаю.
І не відаю навіть, хто ти.
Як Іван-царевич, шукаю
Нерозлюбленої краси.

•К * *

Холодна тиша. Місяцю надламаний,
Зо мною будь і освяти печаль мою.
Вона, як сніг на вітах, умиралася.
Вона, як сніг на вітах, і осиплеться.
Три радості у мене неодіймані:
Самотність, труд, мовчання. Туги злобної
Немає більше. Місяцю надламаний,
Я виноград відновлення у ніч несу.
На мертвім полі стану помолитися,
І будуть зорі біля мене падати.

•К * *

Моя радість самотня й загублена,
Як цвіт ірису в комиші.
Ні від кого я в дар не беру її,
Самосівом зринає в душі.

Мерехтить потаємно і трудно,
Як світло зірниць уночі.
Та ніхто не шукає привіту в мене,
І скарб мій — більше нічий.

¹ Світуни — світлячки.

Я живу в покинутому теремі.
Запалю найясніші вогні,
Жду — немає нікого.
А в темряві
Сни чудовні лестять мені.

Все пишу на погаслому попелі
Мрійну казку свою про любов.
Слова безумні зривав негода,
А я креслю їх знов і знов.

Або музику, повну благання,
Вкладаю в слова неказані,
Що падають, як зоряні промені,
Крепом темряви перев'язані.
& * *

Роздумно, важко ступали коні.
Ти лежала високо й спокійно,
Сама непорушна, ти всіх вела.
Суворі люди ішли за тобою,
! діти також тебе проводжали.
Праворуч текло вечірнє сонце,
Ліворуч липи сяяли щитом.
До звуків музики, тяжких, як залізо,
Свій легкий голос іволга приєднала,
І мої сльози падали на дорогу.
І так прийшли ми в дивне посілля,
Дивне посілля, де жодного дому.
Ніде не видно високих вікон,
А тільки віти шумлять і віють.
Музика змовкла. Завмерло світло.
Тебе піднесли, тебе опустили,
І я цілував твою тиху руку...
Коли перестав мигтяти заступ,
На горбик поклали вінок із клена,
А в узголів'я вінок сосновий.
Зітхнуло сонце. Повіяв подих
Тиші великої.

А * *

Ти увійшла нечутно, як русалка,
Обличчя тлінне, спущені повіки,
Вогка земля в одежі. Ти сказала,
Глузливо усміхаючись: — А, морок,
Морока, труд гіркий — живу сховати!

Я крикнув і збудився. Ніч стояла,
Ніч, повна шуму й древньої скорботи.
І плакав я вночі. Ти так далеко!
Страшна земля в одежі... Так глибоко!
Та сосонка, приставлена до тебе,
Та сосонка зів'яла чи живе? —
Однаково! Нічим вона не врадить.
Не чуєш ти, засипана, як ніч
Сама в собі перебирає шум:
То покладе його на діл холодний,
То здіме знов на темні верховини.

ДУША ПОЕТА

Шукає чуда в звуках, у світлі.
В старому гаю, на квітчастій болоні.
Мріє з'єднати небо і землю,
Як дві ласкаві долоні.

Іноді багне голубити світ,
Як голівку матого хлопчика,
Радіє на мох боліт,
На ряди придорожніх стовпчиків.

А часом не вірить і в добрість літа,
Тремтить від холодного слова,
І шукає змії укритої
В вінках зірниць вечорових.

І в кінці, як на осінь осльня,
Завивається в листя, що в'яне,
І мріє про інші оселі
і про радощі нсвгасанні.

* * *

Теперішне! Мов хатка картяна,
Ти падаєш од подиху зітхання,
Од руху вуст — а завжди непорушне.
Теперішне! Золотогранна свічка,
Що кожду мить згоряє безнастанно
На сонячнім престолі, а проте
Стоїть на нім од віку і до віку!

Мое «тепер!» Ти ж і тоді було,
Коли я цілував кохане тіло,
І нині є, коли в землі глибокій
До нього смерть устами припадає.
Ти — день і ніч, початок і кінець,

Стріла й мето, весна і зов'язанна
В тобі шукав я і в тобі знаходжу,
В тобі був юнга і в тобі старію.

О дивна мить! Мов крізь кораль намиста.
Крізь тебе нитка часу переходить,
То золота, то чорна, то безбарвна.
Ні того не існує, опріч тебе,
Але й тебе нема. Вуста не встигнуть
Тебе, назвати, як зникаєш ти.

Ось я веду про тебе пісню цю:
Ще звук не вмер, а ти уже навіки
Відбігла від народження його,
Уже ти відокремилась від слова,
Яке я щойно вимовив.
Майбутнє
Тобою стало —й відступило в давнє.

* * *

У рідній моїй стороні
Не маю я рідного дому,
Ні саду—щоб діяти тс,
Що миле й відрядне мені.

Зібрав би я в гарну сім'ю
Дерева,
і квіти, і скелі,
І плем'я, чий голос—пісні,
Любило б оселю мою.

Я слухав би джеркіт струмка,
Я б міг зупинити в долині
Потік, і розводити риб
У круглій водоймі ставка

(1905—1987)

Писенник ргаліст, аналітик неспокоїної, шить апокаїптічної, доби створив широку панораму життя українців у ХХ ст. Вік у традиційній оповідній манері спромігся найправдивіше з усіх прозаїків, що писали про українське село, показати життя, побут, працю, боротьбу селянства, його

гуптіший духовний світ. Життя митця проходило у «вічному вигнанні.»
Іа межами рідної землі, твори довгий час видавалися лише за кордоном.

Автор трилогії «Волинь» (1931—1937), «Ост» (1948—1982), романів
-«Гори говорять» (1934), «Юність Василя Шеремети» (1943), «Чого не
ойть вогонь» (1948—1958), «На твердій землі» (1967), повістей «Кулак»
(1932), «Марія» (1934), збірки новел «Віднайдений рай» (1936), мемуарів
«П'ять по дванадцятій» (1954), «На білому коні» (1956), «На коні
ороному» (1974), книжки щоденників і листів «Планета Ді-Пі» (1979).

* * і з

Щоб вчинити свою творчість доступною, дійти до надр психології й літературних смаків свого докільля, Самчук свідомо або несвідомо зраджує концепцію нового великого стилю - і говорить традиційною мовою і персоніфікованим пейзажем, доказуючи, що буш традиціоналістом теж вимагає великого «аланту й мистецької сили. <...> Самчукові описи реалістично, а часто й бароково детальні, але не дрібничкуваті й не ведуть автора в «натуралізм». Виходячи з характерних ного творчості позицій важливості думки, широкої концепції й синтетичного узагальнювання історичного матеріалу, його образам, ситуаціям і картинам, включно з трагічними, питомий оптимістичний монументалізм, що свідомо або несвідомо в інтенціях автора перекликається з традиціями найдавнішої української літератури й українського візантинізму та з довженківською манерою. Цей Самчуків нахил до монументальності й барокової різьби та «ідеальної» людини не робить його героя бездушною відбиткою ідеї чи схематичним символом. Завдяки авторовому тонкому психологізмові та при помочі діалогу й монологу він уміє вглибитися у світовідчуження й мислення своїх типів і переконливо вкласти їх в історичний і людський контекст та оформити їх у живих людей, з якими, без великих зусиль, читач міг ідентифікувати свій власний світ і досвід. В цьому й секрет щирого зацікавлення його творчістю.

(Розумний Ярослав. Улас Самчук // Сучасність.—1987,—№ 12.—С. 33—34.)

МАРІЯ

(Уривок)

КНИГА ПРО ХЛІБ

I

•— Як перестріляють, візьмеш. Маріє, хлопця, і підете, перевернете на Довгій конюшину. Я покосив її вчора, і хіба вони дадуть довести до пуття. А я піду на сходку. Чогось

знов десятник загадував. Знов якась контрибуція, грім би їх побив...

— Та не барись на тій сходці.

— Не барися на сходці. Добре тобі казати—не барися... Там тобі як зачнуть крутити голову, мусиш же боронитися.

У полудень стріляти перестали. Марія бере вила і йде з Лавріном обертати конюшину. Дорогою через поля суне довжелезний обоз. Спереду кілька кіннотників везуть червоний прапор. На возах лежать і сидять люди. Розхристані сорочки, загорілі волохаті груди, немиті лица, чорні брудні руки. Грає ручна гармонія, і хриплий високий голос виспіває:

Ех, Україна, да хлебародная...

Марія і Лаврін перевертають покоси, вершники з червоним прапором наближуються, рівняються з нею.

— Ех, бабка! Харош клевер? Подавай сюда! Ребята!.. За роботу!..

Марія стала і витріщила очі. Сотня «ребат» сипнула на Маріїне поле і з галасом та метушнею рвали, розкидали і топтали кіньми покоси.

— Господоньку! Що цс твориться? Що то за люди приїхали?..

— Матчі, бабка!.. Тепер савецкая власть, Не боїсь, товарищ Ленін всьо заплатіт. Он тебе всю щмеціцкую землю отдал, а ти крічіш...

— Але ж ви не татари. Нащо ж розкидати, топтати!..

— Матчі, старая!.. Ето вайна!..

Марія дивиться, як твориться війна.

— З ким, люди, війна?

Покоси зникли. Обоз понапихав вози конюшиною і з гармидером потягнувся далі.

— Підемо, сину, додому. Висушили конюшину й без нас. Ленін заплатить.

Марія і Лаврін пішли додому.

Ввечері вернувся зі сходки Корній.

— Ну що там?—питає Марія.

— Тьху! Бий тебе сила Божа! Прийдеться віддати корову...

— **Як** то? Кому?

— Та кому ж! Савецька власть. Півдня, сукин син, говорив і поголосувалн за «развьорстку». Нам записали корову.

— А чому ж ти не боронив?

— Ага, вборониш... Чорта з два вборониш!..

Марія оповідає за конюшину.

— Як? Забрали? Всю? Таж не може бути! — кричить Корній.

— Не всю. Розтермушили і втоптали в землю...

— От тобі й власі! Не дурно до неї пристав наш Максим. Там, видно, всі такі господарі... Чому ж ти нічого не казала?..

— А чому ж ти нічого не казав за корову?..

Мовчать. Що казати. Починає Лаврін:

— А я казав, що Україна ліпша. Були петлюрівці...

— Мовчи ти мені з тими петлюрівцями. Також вояки! Воювали, воювали і піддалися банді шарпатюг!.. Тра було строгий режим, і все... А то оголошення щодня... Ні, он не оголошують, а деруть...

Через кілька днів десяцькі заказали по селі вести на мобілізацію коні.

— Подуріли, чи що! То ж це грабунок! Заберуть коні, чим засіємо поля? Хто ж так робить? Що будуть жерти після...

Не мав часу старий розважати. Скорше веди свої коні. Совецька влада потребує їх. Думає Корній: «Вести? Як хто не поведе, буде післано вояків-червоноармійців і не тільки заберуть коні, а і все, що вважатимуть за потрібне. Це не жарти. Що їм, таким шарпатюгам. Нічого не зробиш, треба вести. Прощайте, мої коники! Довго вас хоронив, плакав. Послужили ви мені, а тепер заберуть, і хто знає, яка нова революція заморить вас голодною смертю...»

Сів Корній на коня і повів. Комісія довго не заглядала в зуби. Відв'язали одного коня, дати кусник паперу — і до побачення. Більше тебе не треба. Привів Корній додому замість двох коней одного.

— Щоб вас Бог побив!.. Злодії, гарештантюги, грабіжники...

— Так, стара, почалося. Розживемося тепер,— каже Корній.— Була війна — не зломила, то прийшли банди голодранців, які доконають.

— Ах, доконають, доконають... Видно, що доконають.

— Але погинуть і самі. Що ж жертимуть? Тож не для себе тільки людина працює...

— Або вони за це думають. Або та сарана, що летить над землею та нищить все до гшя, думає, що їстиме завтра? Так і воші. Хіба ж то військо? Де і хто коли бачив таке військо? Якись онучарі — не військо...

І коли зробили ще одну реквізицію лишків та дійшли — «все на революцію», дядьки не видержали:

— То різал-ма, нарікали на Петлюру, а воно був рай проти того большеука.

— Е-е-е!.. Що й казати...

— Не було кому вчити народ...

— Не вчити, а бити. То було нарікали, що підводу яку візьмуть на пару днів... А ці, дивись, зовсім забирають...

— А ще, люди, не те прийде. Кажуть, вони хочуть весь народ обібрати, бо всі мають бути рівні. А як зробиш, щоб

усі були рівні? Дати бідному не дасть, бо й сам нічого не має. Ну так забрати у багатшого треба, а тоді всі рівні...

— Не дозволимо! Досить! Треба кінець зробити. Смерть комуністам!

Дядьки вхопились за обрізанки. Піднімалося село за селом, висипалися делегації до петлюрівців, всі як один рухнули на грабіжників.

Вигнали. Втомлене і заспане село вертається знов до свого гнізда і чіпляється ріллі. А хто новий прийде — байдуже... Хай чорт, аби не більшовик. Що хочеш роби, а тільки не роби комуни'.

— 51 йому буду зі сонцем вставати, дертися, а якась халера нетруджена має розпоряджатися моєю працею! Хай йому краще черево БИсохне, ніж дам якомусь Хаїмові свою кривавицю...

1920-й і 21-й роки. Роки солі й хліба. Валки босих людей з мішками на плечах, сотні верстов йдуть пішки по сіль. З півночі сунуть обвішані торбами і кацапами поїзди,

— А, чортова кацапня! Опаскудили цілу Росію, а тепер на Україну претє! Нам і самим немає чого жерти! — кричать селяни і погрожують кулаками. Повстанські загони підкладають під рейки «шашки» і спускають з насипу обнизаний мішочниками поїзд. І тут йшла сердечна розплата за братерство, за спільний котьолок і за єдину неділиму.

Хліб. Виривали один другому з рук, з зубів... Сухі, жилаві руки простягалися за відібраною торбою, а з розтросеного черепа лилася жовтава кров.

— Геть, ненажеро! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну ливив!.. Геть, бородатий дияволе!..

А поїзди все-таки сунуть. Сунуть безперестанку і без кінця. Землія України стогне, п'є кров, насичується, лускає, криється високими, дикими бур'янами.

Шумить тирса, шелестить очерет, кряче ворон. У чорному лісі повзуть тіні. Повстанці? Більшовики? Ті й другі. Зіткнулися, й нема милосердя. Не на життя, на смерть стялися. Сьогодні ті, а завтра другі. Як зручно, легко стріялося, як вмілося в'язать петельки й розвішувать по дубах дібров дітей одної землі.

І червоний, суворий бог не видержав. Зашироко розмахнувся. Світ забажав запалити, стерти на порошок... Жадав стоптати всі племена і раси, затерти і загидити їх лице, йшов до мети через огонь і студінь, гнався по купах трупів, по гострих багнетах, ревів болем бажання і пристрасного хотіння перемоги. Та нелегка була боротьба. З-за кожного стовбура і куща витягалася патьката з ножем рука, яка непомилно, з любовною дбайливістю цілила у волохате його серце.

Не видержав скажений ідол. Впав і розплягушився по широчезних просторах чужих країн, стікає рудою кров'ю, дивиться

мідяним зором на брудний мужицький чобіт, що владно вже ступив на груди потвори.

Тоді в пекельних кузнях готувить Сатана свій сатанинський винахід. На полотнищі свого прапора виписує: НЕП, УССР.

Прокидається рано повстанець-мужик, дивиться крізь проріділий соціалістичний туман, бачить кривавий прапор і бачить сатанинські літери. І опала йому бойова рука, схилилась до землі обрізанка... Додому, чорний підземний брате! Перемога! До ріллі! До плуга!

Тупнув дядько переможною ногою, зареготав соняшиим криком і дико, пристрасно обнявся з скривавленою землею. На ній виріс твердий іржавий моріг. На ній буяли патлаті бур'яни. Мужик, замість відібраного коня, ліз у шлею, поров отупілим лемешем твердінь морогу, розривав бур'яни і кропив голодну ріллю вирваним від спраглих уст хлібом.

Земля мліла. Земля віддавалася сонцеві й мужикові. Скажено топтався кострубатий полюбовник по лоні п'яної своєї любки, захватно вдовольняв її ненатхненну пристрась.

І гнали паростки. І шкіра ланів зеленіла Сонце, піт і кров злились у барви хвилюючих безмежні® полотнищ найкращої з картин. Йшло літо, гриміло літо, літо співало переможний гімн життя на огидних руїнах злочинних доктрин!..

ii

Минув рік. Налилася білим цвітом весна. Небеса горять патлатими хмарами, а сонце владно иопирало заходом землею. Втоплена Марія притягла з поля старечі ноги, сіла під залитою цвітом грушею і слухала згасаючу пісню сонця та вечірнього дзвону.

Вернулися—неділя, Бог, дзвони, вернулися тихі соняшні вечори і очікування недільного відпочинку. Он прорізала гострим крилом парене запахами цвіту повітря невгамовна вертуха ластівка, несучи ротатій, родині здобич переднедільнош вечора. Он на причілку розніжена голубка, а коло неї топчеться і воркує проповідь любовних заедц її набундючений дружина

З поля вернувся Корній.

— Гарно росте наша пшеничка Тільки багато воложки за ці роки розвелосся,— каже він.

— Надія щодня кілька ряден принесе корові, навіть веприк їсть, коли покришиш і обмішаєш грисом. Коли б більше часу і сили, пішла б і я полоти пшеницю...

— А де ж Лаврін?

— Ще не привів коня з паші.

— Казав же йому не бути до самого смерку... Дяка Богіві, що маємо хоч одного сина як сина. Треба б віддати десь, хай ии вчився.

— А хто тут буде? На землі?.. Цей же ж, бачиш...;—Марія показала поглядом на другу половину хати, де жив відділений Максим.

— Е-е, Маріє... Гублю віру... У все гублю віру. Отак йдеш полями. Ті самі вони... і не ті. Перестаю у землю вірити.

Корній сів і собі коло старої. Сонце заходить. Повійнув легкий вітрець. Зірвалося і посилалося додолу кілька пелюстків цвіту. По короткій мовчанці — Корній:

— Поглянь на Божий світ. Поглянь на наш сад, наше поле... Подивися, які он дерева... А пригадай, Маріє... Вони ж коли зродилися... Поле було, рівчаки. Отам одна вишня стирчала. А тепер? Ходилося по лісах, запустах, збиралося дичечки, тицалося рівними рядочками, щодня заглядалося до них: чи притінялися, чи ростуть, чи нічого їм не догаряє. ! вирости. Вирости, бо за тим ходилося. Думалося, так, чоловіче! Життя твоє не належить тобі. Ти не для себе родився. Життя твоє належить отим дичечкам, отим щепкам, отим яблунькам. Сила твоя, кров твоя—хіба ти, вибраний чоловіче, потребуєш ту силу і ту кров? Її ж потребують поля, земля потребує силу пюю і твою кров. І піддавав. І не думав над тим, кому буде, кому це дістанеться, хто з'їсть ту овоч, огу пшеницю. Наділося лишень з того, що це, чоловіче, твоє і ти, чоловіче, можеш свобідно виконати Боже приказання: «В поті лица твого будеш ти їсти хліб твій!..» Чоловік, бувало, встава разом зі сонцем. Вмивався росою, на ходу Богу молився. Скільки, Маріє, вилилось нашого поту... Пригадай, скільки поту вилилось... Страшно подумати. А тепер... Чула ж, що він (кинув на половину сина) сказав: «Заволота! Кулачня! Гідра контрреволюції!..» Подумай тільки, що він сказав... Ех, Маріє... Хіба можна вірити далі і хіба потрібно жити?

Подумав. Сиплються знов пелюстки грушевого цвіту. Воркує голуб.

— У тому, Маріє, що дала мені земля,—пізнав радість. Радів, коли спричинився до чогось доброго. На тому місці, де росло одно родюче дерево, хотілося, щоб росло два. На тому місці, де стояла городжена клуня, хотілося, щоб стала мурована. Стару, зогнилу хотілося замінити новою, світлою, мурованою... і так було, і так сталося. І який же я гріх робив, коли у мене з двох десятин повстало дванадцять? Коли у мене з одної корови стало шість... Коли з десяти родючих дерев виростило двісті? Який цс був, розумна людино, гріх і пощо взивати мене сволотою, кулаком?.. Що я не хочу віддати своєї праці даремно, що я не бажаю на старості днів тягнутися у жидівський гайдер, у оту комунію?.. Щоб я, що цілий вік лив піт, що витворив стільки хліба, яким можна прокормити цілу державу, йшов до отої комуні і там щовс-

юра наставляв старечу руку, щоб мені якмий-небудь Янксль давав кусень глевкого, з посліду хліба? О ні! Ото вже ні!.. Тоді хай я буду кулак, хай буду сволота, хай роблю контрреволюцію... Тоді я краще візьму паклю клоччя і запалю все, то витворили руки мої... Бо кпийся над собою ні одна розумна людина, хай навіть як я, стара, не дозволить. Ні, ні...

Корній знов замовк. Тиша. Марія зложила обидві поморщені таречі руки у пелені і спокійно, рівно дивиться перед собою в далечінь вечірнього смеркання. У теплій спокійній ночі проносяться перед нею тіні минулого, чує далекі сміхи, бачить погляди теплих очей. Бамкання дзвона замовкло. Голуб, видно, втихомирився і заснув.

— І думаєш,— каже по хвилі вона,— нас таки осудять? Ніхто за нас не вступиться?

— За нас? Чого за нас вступатися? Ми нікому не зробили та. Ми винні хіба за тим, що працювали... Що надто багато працювали...

Корній замовк. З двору поволі підійшов старий пес Сірко.

— От,— каже Корній,— хто є ще вірний нам. Скільки літ теріг він нашу працю. Але тепер, видно, і він не потрібний. Немає тепер злодіїв. Його замінив грабіжник, якому нема заборон... Ага!.. Чуєш? Заіржав кінь.

— Лаврін вертається з поля.

— Піду поможу. Ходи зі мною, Сірко. А ти, стара, йди та риготов щось Лаврінові.

— Вже все готове.

Старий підвівся і досить бадьоро пішов на край саду. Западав • ечір. На молоду траву зсідала роса. З імлістої долини чути кінське іржання та дзвінкий молодий спів. Хлопці з діброви і їуть. Пасли коні. їдуть і заливаються:

— Гей, хто в лісі, озовися!

Хто за лі-і-ісом, обізвися!

Та викрешем огню, та закурим люльку,

Не журися!.. Гей до-о-олино-о-о-о, гей!..

Голоси молоді, свіжі! Під саме небо знімаються, радістю шивають землю... А після спинилися коло криничини поїти «ні, і пісня урвалася. Чути тільки підсвистування та реготе.

Корній стоїть коло струхлявілого передвоєнного плота, і > мусь веселість перемагає острах та смуток. Стоїть старий і іікує... «А може,— думає він,— така вона, земля наша... А пжс, якраз вона і цих переможе...»

Коло старого стоїть Сірко. Він чує радість свого довголіт- то пана, і йому хочеться брехати. Стоїть, помахує хвостом, не одважиться подані голос. Хай, аж пісня, коли відкри- ться люди, коли ніч настане...

III

Максим, що перед роком зо «всіх фронтів» вернувся, що «страждав» і за «рабочий клас кров сею проливав», тепер доношував свою шкірянку, іноді виймав нагана, яким «розстрілював контрреволюцію», і робив з себе велике начальство. У нього, подивіться, одно галіфе чого варте. Те його галіфе, ті червоні чоботи, ті настовбурчені кляпи будьонівки — все то кричало і агітувало за владою, яку він носить. Ах, який він «есервик». Сам дідько не розбере, що то за мерзенне слово, але кожний знає, що то якийсь старшина, чи писар, чи щось подібне...

Це саме змусило його одного разу прийти до батька
— Знаєш що, старик! Ват бачу у тебе богомази вісять... Чи не варто їх послати у печку?..

Добре, що цього не чула Марія. Корній на такі речі більше звиклий, бо сам у матросах колись був і чув, багато чув... Але тепер не сказав нічого, ані на сина не глянув, ані бровою не моргнув. Стулив міцніше уста і дивився впертим поглядом перед собою. Максим вийшов. Добре, дуже добре зробив...

Через тиждень старі перебралися... Тут нсдаїско, через сіни у малу хатчину. Забрали того не багато, але дещо таїш забрали. Всього не лиши Максимові, бо той має і не потребує; Образи свої Марія також перенесла, Ціле життя бачила їх перед собою, і на шлюб благословляли образом отієї почорнілої Матері, що кормить дитину. Може, комусь це нічого не каже, але їй це дуже і дуже промовляє... Глибоко, до самої душі, десь туди, куди не заглядає ніяке людське око і куди немає доступу ніякому більшовикові. «Мати Божа! Ти ж, пресвятая, у муках Сина родила! І Ти була, як всі матері, пренепорочна, палаюча любов'ю, страждаюча... І Син Твій був Сином живим з тіла і крові... Заступи, Мати Свята, нас, всіх матерів, перед найвищою силою».

Марія і молилася, і думала... Школи стільки не думала, як тепер. Десь ті думи бралися, як чорні хмари восени... І було їх так багато, і нема з ким слова промовити. Все навкруги мовчить, чекає... Все з опущеними руками, все дивиться перед себе, і, видається, нічого ніхто не бачить.

Трохи надії ще є. Марш має ту дитину, Лавріна. Чує її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижене і не скаже їй геть. Але той юсе не дома, і такий вш заклопотаний. Все він міста тримається, а там тих хлопців. Терплять вони всі, живуть у тих дірах на воді і сухому хлібі. А скільки вечорами говорять! Всі воші хочуть по-своєму зробити і не піддалися зморі, яка налягала на ціпу землю та на всіх людей. Можливо, вони щось таки зроблять. Не можна усім

повірити, що так-таки має бути, і це все. Мати не зовеш добре, але все-таки знає, що Лаврін «з нею», та з батьком, та з старими звичками, та з землею, на якій колись ліга свій піт батько. Інколи приїжджав додому і жив не у Максима, а у батьків. Спав на вузькій лавці або у клуні...

Але на цьому не скінчилось. І був тут знов Максим. Довго надумувався, не повергався язик на слово, але надумався, прийшов до Корнія, до малої хатини. Каже:

— Ну... Знаєте... Я, собствено гаваря, женила хочу...

Корній підняв голову.

— Женись.

— Я от і женюсь... Правильно. Але потребую хату...

— Ти ж її маєш,—вимовив Корній, хоча спокійно, але голос здригнувся.

— Цілу хату потребую...

Корній встав і вийшов. Нічого не сказав, бо зрозумів. Син виганяє його... Кудись виганяє з тієї самої хати, яку він збудував для себе, для дітей і для цілої своєї сім'ї. Максим не лишив його. Розлютився, знайшов батька в садку...

— Чого ти хоч? — вирвалось з Корнія.

— Хочу, щоб ви хату випорожнили...

Подивився на нього Корній тугим поглядом.

— А неба ти не боїшся?

— Брось, старик. Немає часу на шутки. От там Закаблуковз хата порожня...

— Сам ти йди туди! — викрикнув зо всієї сили Корній.—

На чуже мене спихаєш. Не моє то, і не ступить туди моя нога. Вирване людям, нашим сусідам... Що скажуть? Ті в Сибірі, а я маю...

І старий не договорив. Надто багато у цьому такого, що ніяким словом не вискажеш. Зуби ціпнуть, кулаки стискаються, кров піднімається до голови. Власний є то син, але хочеться наступити на нього чоботом і розмазати по землі, мов черва чи гусеницю. Така ненависть втикається, така буря люті непокоїть кров...

Після цього до Максима зайшов Лаврін. Марія бачила, що Лаврін все знає. Очі бачили, але серце її бачить ще більше. Коли? Лаврін пішов до Максима, не витримала і сама вступила за ним. Лаврін подивився на матір і ніби спитав: що вам тут треба, мамо? Спитав лише поглядом... Підступив до Максима.

— Ти!—сказав йому.—Ти! Ти викидаєш з хати батьків? Ти-и! Чорте! Сатано! —вереснув Лаврін. Максим дивився на брата вперто і гостро, а рука сягає до нагана.

— Лавріне!—кинулася до нього Марія,—Дитино! Ді-ти!

Кинулася між них і стала між ними, мов хвиля морська, що вирвалась з просторів і сп'ялася. справа син, зліва син.

Обоїх їх породила... Звернулася до Лавріна, підступила* до нього зовсім близько...

— Відступи, дитино! Відступи! —казала вона тремтячим голосом.— Ходи звідсіль, сину!

Взяла його за руку. Це рука не дитяча. Це рука чоловіка, але вона взяла ту руку, мов дитячу, і потягнула за собою. Він не відважився перечити, бо чув, що туч воля її, воля матері говорить до нього. Чув і розумів, що інакше було б зле, що могло б статися дуже багато.

На дворі вже вечоріло. Між тим вечором, між тією темнотою чути розлите прокляття, яке плаває тут і запливає до кожного закутка, до кожної дірочки. Збоку он Закаблукова хата. Стін Закаблуків Марко був у петлюрівцях... Він десь пішов і не вернувся, але тут була його тінь, була про нього згадка. Чому і вислали Закаблуків десь далеко, де та тінь не може бути ані страшною, ані небезпечною.

Тепер ту хату мають зайняти Корній, Марія і Лаврін...

Лаврін довго над цим розважав і нарешті рішився.

— Ні, тату! Хату ми займемо... Так буде краще... І для нас, і для Закаблуків... Інакше вона розвалиться. А там побачимо.

Як Корній, так і Марія на це не відповіли. У них обох однакові думки. По вечері, коли запала ніч, Корній вийшов на двір, поглянув на зоряне небо, подивився навкруги. Після пішов у сад. Великі, розлогі дерева. Вони щойно одцвіли. Зав'язуються зеленухи, шелестить і шепоче молоде листя. Сад тягнеться далеко, аж до рову, де починаються старі закинуті каменоломні. Колись там камінь били і мурували. Там і Корній чимало сили своєї залишив. Попотягав пудового лома, тяжчого молота. Рвав з земної утроби вапняк, возив додому, складав мури... І от стоять вони тепер запущені, занедбані і порожні. Заросли покинуті каменоломні. Не б'ють там уже каменю. Не вірять люди самі собі. Хто знає, чим і як все те скінчиться.

Поволі, мов тінь, обходить Корній своє колишнє господарство. До нього підбіг пес.

— Так, так, собако! Виганяють нас звідсіль...

Глибоке зітхання вирвалось у Корнія. «А що, як візьму паклю? Нащо воно стоїть? Кому яка користь?» —думає Корній. «Ні. Не вистане сили, не знайду відваги. Все ж то очими руками робилося. Кожний камінь хоронить на собі дотики моїх долонь. Немає сили... А ще, коли б не Лаврін. Хто його знає... Не можна думати і навіть припустити, що ті каналії перемогли нас».

А ніч пливе собі. Зорі горять. Дихає теплий з полів вітер, приносить запахи жита і польових квітів. На траву завпала роса. Не хочеться йти спати. Немає сну. Хочеться йти серед нош, йти по полях, високими житами, пшеницями, збивати

росу, дихати вільним повітрям волі. Життя висковзує з-під старечих ніг—дорого, потом і кров'ю куплене життя.

Корній і Марія, мов старі птахи, залишили своє давнє ні-що і вилетіли... Чулися відірвані від землі. Боялися ходити по чужій хаті. Боялися голосно говорити. Все здавалося, що прийде справжній власник цього гнізда—і прожене, і по-сміється, і оганьбить їх... Дні йшли.

Нація приходила до матері і казала:

— Ну, знаєте, мамо, мій починає господарювати...

— Слава Богу,—говорить Марія.—А я так боялася, так, знаєш, боялася... То, чуєш, і батько наш таким був. Але як єдина чесна — оговтається. То лиш він, отой Максим, таким виродком вдався. Нічого у нього святого. Господи! Господи! І що то за страшна дитина...

— А мій ще вчора каже: знаєш, Надіє, коли, каже, перейде ота комуністична дурійка, так зачнемо господарювати. Шкода, каже, на таких, як у нас, полях робити чортзна-що. До них треба господарських, працьовитих рук. А я сміюся. Що ж, кажу, не віриш більше у рай? Усміхнувся тільки і махнув рукою. Ет, кинув. Все то, каже, дитинство було. Купили собі веприки, заводимо конята. На другу весну, як не погіршає, поставимо клуню. Хата ще добра, але нема де зложити збіжжя. Але я, мамо, чуюся тяжкою...

Марія подивилася на дочку.

— Нічого, дитино,— каже по хвилині.— У цьому наше щастя.— Згадала своє перше материнство і тяжко зітхнула.— Мала і я багато горя, але коли б не дав Бог гіршого, все ще можна було б пережити. Не можу скаржитися. І ти роди, і якщо твш починає до землі братися, все буде добре...

Надія не має часу довго баритися у матері. Забігала часто, їле постоїть хвилинку, навіть не сідає, поділиться з мамою їумками, горем чи радістю і біжить знов додому. Там стільки тієї праці. Куди не кинь оком, скрізь треба приложити руки, скрізь треба дати лад і порядок.

В хаті у неї чисто і весело. Образів не викидала, не допустила до такого. Вбрала їх так, як колись убирала дома. На стіні велике дзеркало, на нім рушник, коло дзеркала кілька фото-• рафій Архипа у матроському та велика картина морської паради воєнного флоту. Крейсери, дредноути, міноноски... Архип не раз пояснює Надії, що значить кожний такий корабель і яке його призначення під час війни.

До всього Архип скоро примирився з Лавріном і тепер, зобливо після голодових років та висилки багатьох селянських родин на Сибір, погляди щодо політичних питань, а особливо дношення українців до москалів не різнилися.

— Чорти його могли знати, що з того вийде,— казав він не раз.—Хіба ми знали що про Україну? Звідні могли знати?

З царської жколи? З військ? Різних соціалістичних агітаторів було більше ніж' -треба, але про українські справи нічого не говорилося.

На жнива Архип взявся до праці. Поля ділилися, забиралося багато до колгоспів, але Архип твердо тримався власної господарки.. Вставав раненько, йшов з косою в поле і розмахував нею на всю широчин». Клалася на грабки пшениця, відносилася на бік і стелилася довгим, рівним покосом. Надія йшла за косарем, за спиною у неї півкопи перевесел прив'язано... Висмикує по одному і в'яже снопи. А Архип знай розмахує косою, знай: підтинає стебла і кладе їх в покоси. Радісно і приємно, хоч ї нелегко. Сонце он підноситься, припікає, смажить у спину. З чола по загорших щоках течуть потьоки йоту. Не маєш досить часу вгараш їх... Хай собі течуть. Хай капають на землю. Не 'чужа ж...

І кілька днів довгими рядками стоять по полях півкопи. Зграї ворін та шпаків кружляють над стернами, визбирують кузьок та хробаків.

— Ну, цього року, здається, не потребуватимемо журитися за хліб,— каже Архип.

— Коли ті грабіжники не відберуть...

— Не дамо. У землю закопаємо, а не віддамо. Стільки працюєш, мучишся і віддай чорт знає кому...

По жнивях Нація дістала дочку. Треба охрестити. Архип, хоч все ще недолюблював попів, погодився, щоб хрестили у церкві. Принесли від хреста маленьку нову людину, а ім'я їй Христина. Плаче і домагається їжі. їй хочеться вже жити. Так сильно хочеться жити. Дайте їй змогу піднятися знизу, не розтопчіть її,—ви, великі, ви, божевільні!

Того року родилося багато інших нових людей. Відступив Маркс, голод, минулося безпліддя, вернулася гарна й розумна осінь, вернулося мудре й святе життя.

IV

Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, кода б тут не було стільки сонця.

На степи, яри, ліси навалилася зима. Хати, дим і жарючі огники віконечка. Скриплять намерзти ворота, вулицею йдуть ошубкані в кожухи українці. Під їхніми ногами рипить мороз.

Степами гудуть хуртовини. Широко розмахнувся західний вітрисько і б'є могутнім крилом український простір. А село міцно вплилося ярів та пригірків. Кліщем вгризлося у масткий чорнозем й накрилося стріхами та садами. Сильне, тисячолітне, кулацьке село.

У селі монастир. Багато віків розносився над селом його великий дзвін. А коли весни приходили, коли зацвітали яблуні, коли небо набирало барв вина від заходу, вечірній монастирсь-

... 9М, »

ий дзвін тоді потужно виривався з квітучого моря і довго дзвенів під вишневими хмарами,

І було так багато віків. Мінялися люди, мінялися стріхи, гусли і ширшали сади. Рили землю, виривали з неї камінь. На місці дерева ставали мури, а монастир, і дзвони, і весни і цвітом, сонцем та соловейковим співом були ті ж.

Минула остання зима. Зацвіли знов сади, знов загриміли . олов'ї, а дзвону не стало. П'ятилітка. Металу треба Індустріалізація, Зняли й відвезли, дзвони.

Селюх піднімає від землі очі і не пізнає краю свого.

— Брати! Одурили нас! До оборони!

Але обрізанка вже давно поржавіла. Навколо мужика мур агастів, селькорів, гепістів. Обхопили його, незламного велетня, клали на землю, топталися по загартованому шорсткому лиці, крутили назад мозольні руки...

Крицевими дорогами мчать у далечінь поїзди. Там сніги, морози. Там сосни шумлять і виють бій ведмеді. Соловки. Страшне, незабутнє слово, страховище і рана висів. Мільйонна могила України.

— Мамо, мамо! Де наші тато?

— Цить, дитино! Нема нашого тата Забрали нашого тата. Мовчи, сирото живого батька...

Чорні, з розчухраними чупринами хробаки українського чорнозему курчать від стисків півбігунових морозів, лізуть у сніг. У допрі син сидить, виспівує:

*Батько мій в Петлюрах був,
чу-чу-у-ра чу-ра-ра!
Слід по ньому десь загув,
гу-гу!*

Коли б не така земля, коли б голі скелі росли. Над степами летить- крилатий жах. Хмарами, мов сполохане гайвороння, здіймаються і відлітають у безвість села. Падають від куль, топляться у хвилях рік, пухнуть голодом на широких дорогах.

<...>

У

Корній забожився, що не піде у «той западенний гайдер». не пішов. Лишився «індусом». Хай вже собі дуріють. Хочу дожити без пайка. Хай мені дадуть тільки спокій святіш. А я ' "і них обійдуся.

Жив з Марією та сином на господарстві Закаблука і обробляв гри гектари, які лишилися старому. В час зібрав, стягнув якою до клуньчини і молотив поволі ціпом. Машину забрані Син мудріш подбав про іде. Кулаки не сміють мати машин.

Зимою Лаврін у місті. Старі живуть самі. Час від часу забігає Надія. Їх сколективізували. Архип змагався як міг, але не допомгло. Забрали все, що мав, коняку забив сам. Казав, як має дістатися чортові, хай краще здихає.

Надія прибіжить і скаржиться. І того нема, і того бракує. Марія, що тільки мала, давала. Відривала від уст, але ж дитина просить, і що б то вона була за мати, коли пожаліла б чогось власній дитині. Не винна ж вона, що її зробили жебраком.

— А як Христуся?

— Рoste. Тільки нема чим кормити...

— Боже, Боже! Що то вийде з таких людей, які з дитинства голодують,—журиться стара.— Ї ми не в розкошах шин, зазнали всього, але такого ще, певно, світ не бачив.

— Вчора, чуєте, вигнали в поле, і збирай йому з-під снігу бараболю. Розгрібати, копали, але хіба то робота? Мука і кара.

Марія стоїть, дивиться у вікно і мовчить. У неї тісно затиснуті вуста, у неї погляд залитий болем. Маріє, Маріє! Ну, що? Чого плачеш?

— Мамо! А ми все-таки будемо жити!..

Марія соромиться старечої сльози.

Не можна тепер плакати. Що це допоможе, га і сліз нема. Всі вилились.

— Все, все забрати нам. Ах, мамо! От вже ніяк не знаю, за що нас покарано. Ну й за що,— продовжує Надія.— Думали, дадуть людям щось. Мусять же щось їсти. Думали, розділять бодай на душу, а решту хай вже беруть. Чому б ні?.. Навіть їм не хватило. «Що ж будемо ми їсти?» — питають люди. «Нам до того нема діла. їжте те, що на полях лишилося». Мусили, чуєте, всю солому перемолочувати, щоб їм досипати хлібозаготовку. А хіба ми винні, що у них такі машини? Коли б ви тільки бачили, які то машини. Пустиш снопа — і половина зерна лишається. А все міг винні. У всьому ми, бо ми голод робимо. Не вони — ми! А після все змокло, поросло. Нагаями гнати людей з піль, не дали навіть докінчити зібрати, а молотити мусили. І знов ми винні. Винні, що почав падати дощ, винні, що молотили під голим небом. Ну, а хто ж буде винним? Ті, що там, високо? Чи ті, що видумали все оте божевілля? Певне, що треба на когось зіпхнути вину. Треба когось покарати. І от маєш... Пухни з голоду...

Надія все говорила. Не могла зупинитися. А Марія і так це знає. Не засліпли ще старі очі. Бачить, бодай би ліпше таки засліпили... А після Марія йде до комори і несе вузлик.

— На, дитино. Давай хоч малій їсти. Та вже напевно не винна...

— А що ж вам? Що будете їсти?

— Ет, дитино. Не журися за нас. Нам і вмирати можна. А от вам... Що з вами станеться? Думаєш, думаєш не раз... І що ж...

Надія пішла. Під рукою понесла вузличко. Все-таки мама є мама.

Десь серед зими приїхав був додому Лаврін. Витягнувся і завчасу помужнів.

— Знаєте,— каже,— хто знає, чи не заберуть і мене?

— Куди тебе?— питає Корній.

— Куди? Питаєте куди. Нема чого й питати. Туди, де вже погрузли мільйони. У прірву, яку людським м'ясом гатять...

— За що ж? За що тебе?

— Видно, робота Максима. Теж братика маю. Чистка підходить. Опінію мушу мати. А він же начальство.

Побув три дні і відїхав. А по тижневі Марія йде до міста і несе на плечах клунок харчів. Сніг, метелиця. Дороги заметені. У вічі січє, засипає, забиває дихання. Марія підійде і зупиняється. Відсапує, витирає мокрі очі.

Вона не плаче. О, вона вже давно не може плакати. Не плакала і тоді, коли почула, що «його» вже забрали. «А чи має він що їсти? Де він спить? Візьму і бодай хліба кусень віднесу. Корній захворів. Кашель його душить. Віднесу вже сама. Якось таки дійду».

І пішла. Пішла і йшла через сніги й хуртовину. Йшла багато верств до того самого міста, де колись лежав Гнат. Йшла і навіть згадала про нього. Де то він? Кажуть, жиє ще. Йшла далі і далі, і коли б треба було йти безконечно, на край світа, і тоді йшла б. Там же, люди, сина її під землю дали. Єдиного... Єдину і останню надію. І ви ще скажете не йти?

Добилася до міста. Хіба ж можна знати, де його знайти? Звідки це можна знати? Що вона — тут виросла, чи що? Вона знає своє село. Там вона знає виходи...

Йде просто до тюрми. Приходить:

— Чи тут, люди, тюрма?— питає.

— Нет у нас тюрем, етаруха.

— Ну, але ж десь сидять ваші в'язні? Долра вона, чи як? Не знаю. Стара я... А там мій син. Невинно, хай мене Бог скарає, що невинно забрали...

— Ну, ну, етаруха, з Богом своїм. Не плач. А что твой син?

— Єдиний, чуєте. Є ще один, але не син він, врат...

— Іє то спрашіваяю. Что он? Вредитель, контрреволюціонер?

— Який вредитель? Що ви ще видумали! У тих... у як його... у комсомольцях, чи що, був...

— Аа-а!.. Значіт, рвач ілі петлюровец. Как називається?

Сказала. Пан подивився. Вернувся.

— Напрасна, бабка, пішла. Не даймося к нему. Нет здесь»
такіх. Такіс йдуть в центр...

Стоїть і дивиться.

— Пане! Голубчику! Товариш дорогий! Пустить мені його
Прощу вас! Пустить мені!..—виривається раптом у Марії.

— Ну что ты, что ты! Какой я пан? Нет ево здесь. Панімаєш?
Нет. Німа ево! Розумієш? По-українські ж гаварю. У центр
такіх берут...

Марія знов думає. По часі каже:

— Коли б то знала бодай, де той центр. Несла, несла. У
мене ж спина болить. Коли б ще не такий вітер. Сніг валить,
очі засипає. Так, кажете, таки нема?

— Німа, німа, етаруха! Здесь німа Он у Москві чі... Словом,
не знаю.

І Марія вийшла надвір. Смеркає. Голодна і знесилена. Вітер
віє вулицями, замітає брук. Хліб у клунку замерз.

Того самого дня «Пролетарська правда» містила таку зая-
ву: «Я. Максим Корншович Перепутка, відмовляюся від сво-
їх батьків-кулаків, які ціле своє життя були врагами робочого
класу і стояли на засадах власності і навіть тепер не зрі-
каються своїх ганебних засад. Рівно ж осуджую, пятную і
вимагаю суворої кари своєму бувшому братові Лаврінові, який
став до послуг петлюрівської контрреволюції і своєю злочин-
ною діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівшщгва на-
шої крайні».

Хтось приніс і читав це Корнієві. Марія вернулась на другий
день і лежала. Не мала сили звестися.

— Тихше, тихше, читай. Хай вона вже не чує. Ліпше хай
не чує,—просить Корній.

І Марія не чула цього. У неї гарячка і душить кашель
Замерзлий кусень хліба принесла назад.

VI

Весна довго пручалася і перемогла. Зацвіли дерева, як І
завжди. На Великдень боротьба за церкву. Монастир вже давно
замок. Взялися за сільську і почали знімати дзвони. Всього
тридцять троє людей попало на Соловки, і церкву добровільно
самоліквідовано.

З боязні, щоб не спізнитися в сівбі, почали сіяти в грязюку
Привезли з центру овес, ЯЧМНЬ.

— ї треба було з ним возитися,—гуторять дядьки.— То
відвозять, то привозять...

Трактори пороли мокру скибу. Зерно дали у глевку землю
і приволочшш. Скиба злилася, і, як пригріло сонце, повіяв
сухий східний вітер, затверділа, і стала репатись. Ярина ледве
вибилася з землі і пожовкла

У т і ш

З центру нове начальство, матюки та зміна директора. Знищені поля наново переорюють і наново засівають. Не встигло їм по-друге досіяти, а що й засіяли, вже було сніжене. Зійшли по полях буйні бур'яни, зерно перемішане. Овес-зеле-яж, овес-скорода, ячмінь-гранчак, ячмінь-плескач — усе нараз. Сіяли. Щоеь-таки виросте. І щось виросте.

Це було в останньому році п'ятирічки... Літо минало. Країна «чого не думала, нічого не знала, крім думи про хліб. Хліб, іліб і хліб. Україна вкрита бур'янами. З Москви б'ють тривогу. «Україна дозорно отстайот! Партія і вся стрзна ждох от України поднава втхалневія плана хлебазаштовак... кулакам і їх шсобвікам вада ірімєняїє саміє жестокія мєрі воздействія...»

— Чекай, чекай того плану, — говорять голодні, обідрані «кулаш». — Ми знов винні. Винні, що в грязюку сіяли. Винні, що зерно змішане. Винні, що спізналися. Ми винні!.. Але чекай. Колись знайдемо того винного. Знайдемо і примішаю міри...

Сади обнесли ще за літа. Нема вже оешш, нема запахів горілого бараболкшш, нема шлєсту кукурудзяного листу і розцілованих барвистих яблунь. Село — колгосп згортається, гнеться до землі, село цїпить зуби і нащєтинюється.

Ночами по полях тїні. Це луцать лїпші колоски і несуть додому.

Малі діти годують батьків. Годують краденим. Годують з дня на день, не знаючи, що буде завтра.

Для збору бур'янів кинуті цілий народ, військо, прєсу, письменників і вчених. Над зігнутим голодним людом при праці вдєнь і вночі стоять озброєні вартіві. З кїстлявих мужицьких рук, з занєдбаной землі виривається зі скреготом зубів кусєнь хліба. Все життя велике її барвистє під знаком хліба. Молотили, віяли, сортували. Зерно забрали, а послїд подїлили між працюючими. Зерно тим часом зсипали у монастирськїй церкві.

Настала зима. У Корнія вигасає домашнє багаття. Останнє тепло кипучого родинного життя випаровується на очах. Марія Зїльшє хворїє, ніж ходить. Літо і сонцє тримали її на ногах. Поля бузш доведєні до пуття, але не встиг Корній сховати своєї праці, як наїхали хижаки і вирвали йому ш з рук. Забрали хліб. Лишили йому дєщо послїду і овочїв. Тримав ще також ;ухорєьру коняку і старого Сїрка.

Вєчїр, У печї горить вогонь, і його сяйво освїчує хату. Н ц рї ге сі ш V] овода, квилить у комині. Марія л< на ІС елі, а Ко П їється ПО хаті.

— Дєсь скоро Рїздво, Корнію, — каже вона.

— Дєсь на цьому тижні

— А як там ще з послїдом?

— Ще на двї недїлі хватить.

— А що ж дали! Чомусь і Надія не приходить. Заслабла, чи що. Як то її дитинка. Коли б хоч воно пережило.

Мовчать. У печі тріщить огонь, по брудних стінах бігає неспокійне сяйво. Вікна замуrowані ласицями.

Тієї саме ночі у монастирській брамі стояв вартовий з ручним скорострілом. У церкві зсипані скарби, і треба їх охороняти. Навколо віковічні мури. На них спомини татарських часів, на них мох і кущі акації. Калька століть з татарських діб стояли зайвим спогадом, а тепер старі знов у пригоді. У монастирській дзвіниці з'явилася брама і замки. Щовечора уважно й дбайливо замикали і ставили варту.

Шумлять старі смереки, свище вітер у вітах каштанів. Церква понуро стоїть, обсіпана снігом. Вікна загратовані товстючими чавунними ґратами. За ними колись тендітне світло свічок жевріло. З-за них проривався назовні тихий, лагідний спів. Перед темними византійськими обліками кволюють сяйва лампадок.

Тепер там хліб. За грубечими стінами, за чавунними ґратами... Зникли запахи воску і ладану. Тепер тут запахи цвілої пшениці. На вчовганих віками кам'яних плитах хлібова піраміда.

У понурих сутінках хитаються далекі шепоти молитов, чорні постаті виходять, стають навколо і співають. І хлібова піраміда ворухиться, зерна пшениці поволі точаться, мов сльози, застигли, бурштинові. На них виблискує прилиплий промінь сонця, червець, зелінка і густа блакить. Ввічливо посміхаються старі пророки. У їх міцних жилавих руках каламарі й крилаті пера. Вонми, людино,—не єдиним хлібом живою будеш. Пастир великої отари, вівця і вовк, лев і голуб, сонце і повна посвятна радість — додаток хліба.

Нині пророче перо мочається у людську кров і на скрижалях доби виписує одне слово: хліб.

Зійдіть зі стін, великі пророки! Станьте на захід сонця, здійміть погляд ваш у далечинь і світові речіть: смерть тобі, світе старий. Душа хліба мороком спаде на твої міста, на твої села, на цілу землю, і впадуть ваші храми, барокко і готика і не буде Фавста, вмере Мефістофель, і квітуча яблуня засохне, не принісши плоду. Смерть вам!..

У церкві повно хліба, зібраного, зсипаного, вичавленого з земної утроби, вирваного з кулака-селяка, видушеного з живота ридуючої дитини.

Зашарані, кострубаті обличчя, жадібні погляди рвуться до похиленого хреста на церкві. На нім хліб... Напис сонцем горить, напис мільонів уст, мозків, шлунків, кістлявих, хижих, гостропальких рук. Громогolosно звучить глевка смакота хліба, крає мозок і поволі обертає кусники у липких гарячих пальцях.

А в брамі дзвіниці твердо ступає вартових. Кріс і захуканий інеєм багнет. Туди й назад, туди й назад, крає багнет морок хуртовинної ночі. Не чути цокотів підків... М'які ведмежі валянки глухо топчуть погризаний брук. А побіч вузькі двері, вартовня і храпаки... Там сплять вони —стражі хлібового бога.

Сніг сипле, завиває срібні кучері навколо ялин, мете кометою і засипає відкриті очі мертвої церкви. Он коло муру старий закинутий колодязь. Навколо дикі рожі, бузина. Колодязь тихий, невинний...

І кому снилося, щоб він цієї буревійної ночі підвів на монастирське подвір'я сімох мужиків-хлібобандитів. Сім барчистих, сім бійців на вибір.

На чолі їх Архип. То він видумав цю план, згадав старий підземний хід, що веде ззовні до колодязя. Від ходу до верху ледь помітні залізні шаблі.

А вартовий ходить собі. Гуди й назад, туди й назад. Думу снував довгу про ночі, півночі і випари чадливих брудних ізб далекої Рязанщини. Не сподівався, що цієї ночі відрахує свої останні кроки. Коли вмирав від хохлацького ножа, лайнув останнього матюка, приліг зубами на огладаний камінь бруку і спокійно витікав кров'ю.

Товариші його також спокійно спали, Архип і решта підземних гостей подбати й за них, скріпили їх твердий сон та звіковічили його.

Коли виламали двері, коли допалися до хлібової гори, дерли зерно, напихали ним мішки, кишені, навіть роти. Не бачили, де воно лежить! Не дивилися вгору, де он над олтарем образ Христа, усміхнений, з ореолом. Перед ними хліб, гора з хліба, збитого, зацвілого, але все-таки справжнього, який щороку заливає їх поля, виростає і невідомо куди зникає.

Хотілося обняти на оберемок цілу ту гору, винести на світло дня, закликати всіх людей і крикнути: «Люди! Хліб! Дивіться, де наш хліб! Беріть, розламайте і наїдайтеся. Наїдайтеся всі, а решту віддайте найближчим, хай і воші наїдаються. Це ж наш, на наших полях вирослий хліб!»

До рання все було впорано. Сніг замів сліди. Сплячі вої, охоронці хлібових скарбів, охололи і закостеніли. А ще того самого дня у селі ставея похорон. Несли велику домовину, а в ній замість мерця клали у землю хліб. Хай охоронює його святість і недоторканність мертвих. Ті, мабуть, не встануть і не виберуть.

Над селом тиша.

VII

Долиною віє вітер. На колишнім монастирським ставку висвистують гілки старих осокорів і тополь. Кроків сто на схід невеличкий сливовий садок, далі —руїни давно згорілої клуні.

Стоять напіврозвалеш цегляні стовпи, засипані снігом. Вище старі будови, колишні стайні, коровники і невеличка сторожівка.

Вітер віє і розпучливо б'є грудьми у облізлі стіни сторожівки. Йому хочеться рівнини, простору. Хочеться широкого розмаху, а тут на дорозі під ноги: плутаються сади, пригірки, будинки і така мізерна з маленьким цвящечком світла сторожівка.

Віконце світиться. Одно на чотири тахлі віконце. Сніг обліпив його раму, затагнув плінкою тахлі. Тепло і світло з нутра змагаються зі снігом, вітром і морозом і кажуть: «Там живе людина. Не дивіться, що сторожівка маленька і обідрана. У ній всього одно маленьке віконечко на чотири тахлі, але все-таки у ній живе людина... Бачите. Он світло заворушилося. Це значить, що людина взяла його з одного місця і перенесла на друге. Скрізь, друзі, де тільки живе людина, мусить бути світло і тепло. Принаймні хоч трошечки світла і тепла».

Так. У сторожці живе людина. Там догоряє свій вік старенький дідусь, кривий на праву ногу. «Господи Помішуй», колишній Гнат. Ревлі хуртовини, йшла над землею неймовірна революція, а Гнат жив. Гнувся і прилипав до самої землі, не раз ставав непомітним. Часами ліз під землю і звідай вичікував соняшного промінчика, теплішого подиху з неба.

І так лишився жити. Не стало монастиря, затихло «Світе тихий». Погасли дзвони і свічки, лиш Гнат обірваним осіннім листом лишився під ногами танцюючих подій з прозвищем «Господи Помішуй». І він навіть не зайвий елемент. Він сторож. Он стоїть кілька будинків, а там ка розплід пара десятків птахів, десятеро свиней, навіть крілики є та голуби. Під стріхою горобці, як і за старого доброго часу, цвірінькають. Гнат — Ной. Будинки ті — ковчег. І плавають вони по бурхливих хвилях революції. А може, якраз перестане дощ і настане можливість пристати десь до сухих берегів.

Пізно вже. Гнат не спить. У нього важливі гості. Кімнатка у Гната три кроки туди й назад, один тапчан і невеличкий столик та ще вічно натоплена грубка у куті. Але у Гната часто сходяться гості. У нього затишно і безпечно. Колгоспний сторож, Ной і мудрець — хай там живе! Шкоди не зробить.

І Гнат живе. У нього сходяться й ті, й ті. У нього сходяться віруючі і безвірники. У Гната навіть лишилася Біблія. Он лежить вона на полиці — товста, обмазана брудом і розбита. Гнат не раз спинається до полиці, бере ту книгу. Гості затихають і слухають. Слухають з запертим диханням. Слухають з побожністю. «І возстане син на батька, батько на

сина...»-, «І будет глад по цілій землі...» А після «ангел з трубою зі сходу сонця засурмить і мертвії возстануть з гробів і суд настане...»

Люди слухають, зітхають, плачуть. А Гнат дочитує книгу, кладе на столику і проповідує: не плачте, матері і діви. Ще не прийшов останній, той великий час, коли серця ваші очистяться від безнадійності, зневір'я. Сили і любові вам треба. Вірте у вашу силу і вашу любов. Гинуть матері. Зникають з лица землі щирі добрі жінки, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і несли сміх молодий. Гинуть діти сонця і великої нашої землі.

Ви жили у цьому краю, бачили його широкі простори, бачили небо, налите теплом, налите барвами, яких ніде більше нема. Ви ступали по наших дорогах, наших стежках. Кажу вам велику правду. Нема кращих стежок і ні доріг веселіших від наших, від тих, які щодня і щоранку попірала підшви ваших ніг.

О матері! І Ви, дівчата, і ви, мужі!.. Ви, що вирости серед безкраїх ланів, залитих морем хліба, залитих піснею і залитих потом. Кажу вам велику правду. Повстаньте і повірте в себе. Повірте у вашу силу, у вашу землю. Душі ваші сплять, думи повільні і не хочуть напружитися... Страшні дні надходять. І нема милості ні левові, ні голубові.

Ви, діти садів цвітучих і лунких гаїв. Чому зітхаєте і звертаєте ваш погляд до неба. Не вірте. Звідти не впаде огонь і не спалить її —землю осквернену. Бог не на те її творив, щоб палити. Зверніте очі ваші на вас самих. Бог любить тих, хто бачить в собі частину його самого, його безсмертного, його розумного і його веемогучого.

Яке маєте право, ви, діти найкращої з країн, не чути себе такими?

Гнат замовкає. Тиша. Похилі голови. За вікном співає хуртовина. Після хтось порушує тишу. Падають окремі слова. Одно, друге. Зв'язуються у речення. Оповідують, що у Києві обновилася церква. Одного ранку бачать люди, що баня церковна горить золотом. Дивляться і хрестяться. Ще вчора була вона зовсім темною.

Кажуть, що десь народився великий пророк, що виведе народ наш з неволі Чорні духи сповістили про цю вістку Ірода-Знущателя, а той поморок і голод великий на народ наслав. Сто тисяч немовлят мусить вмерти.

Кажуть, що вчора прийшли і забрали знов людей. Забрали Архипа. З ним ще кількох забрали. Пішли на кладовисько, розкопали могилу і дістали з домовини хліб. Вони бачать скрізь. Навіть на тому світі не сховаєшся від них. Так, так... Навіть на тому світі. І Архип вже не вернеться. Ні. Він вже ніколи не вернеться.

— Так. Всі знаємо. У нього на правду є дитинка. І вона вмере. Архип порушив хліб, засипаний у церкві. А то ж заклятий хліб. З'їси такий хліб і...

— І вмереш.

— Підем, люди!.. Віддамо тіло снові. Ніч пізня. Пора.

Розходяться. Гнат вже один. Сидить і думає. Думає про церкву, що у Києві обновилася. Думає за пророка та Ірода. І також думає про Надію.

VIII

Мішали місяці, і ставало тепліше. Снігу меншає, чорними латами криється земля. Вітер хитає дерева з набряклими бруньками, а над ними літають та крячуть ворони.

Одного ранку пустився теплий дощ. Під капіжем калюжі води. Зі стріхи струмочками дзюркотить вода, гомонить і творить великі чисті баньки. Сірко цільніше тиснеться до стіни, міцніше звивається, краще втушковує свою голову під себе. На селі глибокий спокій. Собаки не брешуть. Кажуть, нема. Поїли їх. Один Сірко лишився. Ніхто не турбує його. Не draжнить нервів гучний собачий гавкіт. Можна спокійно спати.

Зате не може спокійно спати Корній. Пішов до комори, вніс гарнець висівок.

— Це вже, Маріє, останні... Спечи якось... Знаєш. Може, ще більше кори... Прибав... прибав, чуєш... Вчора зовсім добре смакувало...

— Е-е, кошт б не те мале. Воно ж не перетравить...

— То-то... А й чи видержить? А вона як? Ще зводиться?

Марія не могла відповісти. Кашель западющіш мучить. Відкашлялася.

— Ще ніби зводиться... Вчора прийшла, а вона, дитина моя, за Лаврінця... Не прийшов, каже, мамо? Похитнула головою. А думаєш, кажу, прийде? Ніколи, дитино, не прийде...

— За що ж його?—питає,..— З'ї те, що й інших... За що і всіх... Чи ж їх там є яке число?

Марія пекла з останнього. Спала, кашляла, брала останнього коржика, ламала наполовину і йшла до Надії. Та хвора, ледве зводиться. Марія приносить кусник коржика.

— А як воно?..

— Спить, мамо. Чуєте, як дихає?

Марія стоїть над дитиною і думає: «Вмереш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба...»

Дивиться у вікно. На подвір'ї дерева вбираються бруньками. Земля ще кормить їх, а закони Маркса не заборонили їм

»|.*

родити нове життя і нову рацієть. Далі видно пригірок. Чорні плями землі мають у очах. Ступає полями весна.

Марія йде додому.

Там зустрів її Корній з скривавленою сокирою. Здрігнулася і відступила назад.

— Чого злякалася? Зарубав шкапу. Треба ж щось їста. Живе ще мале?

— Ще дихає. Яюсь так дивно дихає...

— А вона?

— Е-ет!..— виговорила і згадала щось давнє. Махнула рукою.

— Кажеш, нема надії? Йшов ота і трьох зустрів. Несли на кладовисько. Вже мруть. Діти мруть. Коли б хоч до зеленого дотягнути. У нас ще один Сірко лишився... Шкода його...

Марія не сказала нічого. Пішла до хати і лягла. Лягала кожний день і, лягаючи, була переконана, що вже не встане. Але завжди пригадувала Надію. Пригадувала її маленьку Христуся і вставала знов, і як його не встанеш? Треба встати. Не можна ж дати загинути живій дитині. Мертвий мусить відчути біль її і встати.

Вставала, палила в печі, щось пекла чи варила, загортала у вузличок і йшла. Йшла поволі, голосно сапала, часто зупинялася, щоб відсапнутися, оглядалася навкруги, ніби прощалася кожний день з полями, з садами, з небом. Після йшла далі.

Знов та весна. Ах, коли б ще хоч раз вийти на поле, поглянути на цілу ширінь його, поглянути у далечінь і згадати «шуде. Не треба й згадувати, само на думку пливе. Ні години, ані хвилини нема, щоб чогось не згадати.

Полями сновигають люди. Чого шукають вони там? У відгалій землі на бараболиську можна гнилу бараболіну знайти, -{асом можна і не гнилу. Але щастя, коли поблизу нікого нема.

Ссргііі Гнида і Карпо Фіян друзі були. Йшли разом ціле життя і разом пішли збирати гнилі бараболі. У одному місці натрапили на невиконане місце.

— Це,— каже Гнида,— моє місце. Я ж його побачив...

— Не кажи дурниць. Побачив його я. Я ще з осені знав, що тут не викопали... Навмисне йшов...— відповідає Фіян.

— Ой, чуєш! Краще відступися. Йди собі далі. Там знайдеш! У мене ж знаєш скільки дітей?..

Вперлися. Гнида хроснув рискалем Фіяна, і той лишився на бараболиську лежати. Гнида зі страхом копав сам скарб, копав з пропасницею. Що, як знов кого нечистий нанесе?..

Після довго оповідати в селі, що Гнида зарубав Фіяна. 'лана яюсь не чула цього, бо труп Фіяна зник, і невідомо куди. Шукати не було часу.

Корній обгризає велику кінську кістку і виносить її надвір.

— На-ту-на! На! Сірко! Де ти подівся? На, їж!..—Давав псові, той глотав, а Корній стоїть і дивиться. Їж, їж, бо на завтра, може, й не дістанеш.

У запічку сидить Марія. Корній знає, що то дружина його. Багато, багато літ прожили разом. Вона хоче їсти. Що віднесе завтра Наді?

— Треба б, Маріє, забрати її якось до нас. Не можеш ти ходити...

— Треба б, але як. Вона ж не піде. Не дійде до нас. А дитина? Ну, може б, ти дитину ще доніс, але як її забереш?..

Вечором Корній підгострив сокиру і вийшов на двір. Темно. На небі до погібелі зір. Молочний Шлях на цілу ширинь розлігся. У Максимовій хаті ясно світиться. Там вештаються люди і чути голосний гармидер.

Корній загукав пса. Підбіг Сірко, лащить, лиже руку, ту саму руку свого пана, яка тримає сокиру.

— Ти, ти, ти! —погладив Корній Сірка по великій, м'якій голові. І майже раптом Корнієві стає шкода собаки. Положивши сокиру на землю, сів коло нього на мокрому, обняв Сірка. Пес заскавулів і пригорнувся до старого.

І так тривало довго. На високому, ніби зі статі, небі зорі, Молочний Шлях. У хаті Максима співають. Сірко і Корній сидять, обнявшись, і слухають спів.

— Так, так, собако,—шепчуть Корнієві вуста.— Минулося наше. Знайшов я тебе маленьким цуциком і думаю: рости. Маю господарку, і будеш охороняти. І хіба ти не охороняв? Ще й як... Боже мій! Ще й як... Цілими ночами бігаєш і гав-гав! І гав-гав! Я працював. Не раз прийдеш на подвір'я, ніг не можеш підволокти. Ляжеш, а ти все своє, все тільки своє... Правда ж? Не плач, собако. Не плач хоч ти...

Ніч ішла, дихала весною. З далеких піль віяло запахом чернозему. Корній чує той запах, і в ньому збуджуються спомини.

— Йди, собако... Йди геть, а я піду також. Йди і не спокушай. Не можу підняти на тебе руку.

Встав, узяв сокиру і пішов до хати.

— Ти спши, Маріє?

— Чи ж, думаєш, можна спати? Думаю про Надіто. А що, як не встану... Підеш до неї ти... Може, завтра підеш.

— Завтра мушу йти шукати щось їсти... А у хаті холодно... Є там у печі жар? —Пішов до печі і відхилив кружка—Є. Підложу дровець. Ти вже не рухайся. Лежи, лежи. Сам підлажу.

Підкинув сухих трісок, і огонь одразу спалахнув. Приложив кілька полінець і грів старечі мокрі руки. Після горщик, води

до вогню доставив, взяв з постелі подушку і рядно, нагрів коло печі і обкутав Марію.

— Ну, ну! Лежи вже. Хоч трошки зогрієшся. Завтра десь полізу. Може, якраз що знайду... А може, й знайду...

По хаті бігає зайчик світла з печі. Стрибнув на полицю, освітив її... Корній щось пригадав, підійшов до полиці і сягнув рукою за брусом, що лежав там. Після коло печі присів, положив на коліно сокиру і почав гострити її.

Гострить довго. Зупиняється, відпочиває, великим пальцем пробує лезо, чи гостре, а після далі шурає по ньому брусом.

— Що ти робиш, Корнію? — питає Марія.

— Гострю от... Завтра піду у поле, а там без сокири нема чого робиш.

IX

На завтра ледь світ пішов у ліс. Не на свою сторону південну. Ні. Зробив чимало дороги через село, через береш коло колишнього монастирського млина і вийшов туди, де стояв колись хутір Мартина.

Тепер тут поле. Зник зелений хутір. Знівечено сад. Революційний буревій з притиском шатів в таких місцях, де цвіли сади, де чути було сміх.

Он там закинутий колодязь. Корній підійшов до нього і зупинився на тому місці, де колись витягата Марія воду. Скільки це вже минуло років? А скільки днів? Багато, дуже багато, але все пережилося, і здається, був це один день.

Сонце піднялося високо. Небо синє і прозоре, ж око дитини. Піддонна сторона звільнилася від снігу і протрясає. Он там Корній орав. Там, під пагорбком, там, де ота одинока деревина стоїть. Там дай був тоді ще лісок, але змела його революція. Ще далі запус. Треба піти туди. І Корній подибав в сторону запусу.

Але це вже не є запус. Це вже давно ліс. Корній придибав, став під високими дубчаками і зняв шапку. Над ним літали і крикати ворони, високо, високо кружляє шуліка. На високому стрункому дубчаку якийсь запопадливий птах мостить кубло. Бруньки дерев свіжі, пахучі, набряклі. Під ногами мокро, чути весну. Навіть від мокрої землі чути.

Корній шукає їсти. На думці жінка, дочка і маленька внука. Всі вони хочуть їсти, всі чекають на нього дома. І ступав по лісі, дивився на птахів, на дерева і рослини... Що ж він тут знайде? Все не на їжу створене. Начохрав дещо бруньок, настругав березової кори. А після пішов на взлісся.

Сонце і сонце. Скільки сильного молодого сонця! Геть, як гляне око, стелиться сошшший легіт, мліє земля. Здається, твориться святе таємство опліднення.

Йшов просто через неорані поля. Трапилося щастя, зовсім несподіване і зовсім виняткове. У невеличкому рівчаку, де ще був сніг, лежав мертвий заєць. Корній надивав на нього, зупинився. І довго стояв, бо як же можна повірите, що то дійсно заєць, мертвий і готовий на те, щоб тільки взяти його, роздерти і з'їсти. Після Корній відчув радість і, не згинаючись, подивився навколо, чи нікого нема, та голосно висловив вдовolenня.

— Так! Значить, і з'їм дещо. Значить, додому дійду і покажу! дивися, Маріє! Тут маєш що їсти. Це я знайшов сьогодні, цього веселого соняшного дня.

І Корній піднімає зайця. Він навіть ще не пробував гнити. Зовсім цілий і зовсім свіжий. Розтяв його гострою сокирою і, піднайшовши сухе місце, присів відпочити та підживитися. Думаєте, що він сьогодні що їв? Де там! Що було йому їсти? Встав чоловік і подався. Добре, що хоч Марія ще спала.

Думав за Марію: «Коли б знав, що зайду додому, не починав би того зайця. Хай би був дитині. Тож ото воно є, що не зайду. Як зайдеш, коли ноги підгинаються і не хочуть йти... Що хоч роби, а вони не хочуть, і кінець. Хоч ти сядь та плач».

А тут ще й вітер. Такий, чує, вітер зірвався і пхає чоловіка, куди йому заманеться. Воно весною завжди букш вітер, але такого прудкого, такого нагального щось не пам'ятається. Ні, ні... Такого щось не пам'ятається, щоб ходи не дав, щоб валив з ніг, мов дитину яку.

З'їв кілька шматків заячини, звівся на ноги і почав наново боротьбу з вітром. А сонце, знай, світить, знай, горить собі ясно і невблаганно. Корній довго, дуже довго йде, оглянувся, а ліс за ним недалеко. Поки добився до млина, почув у шлунку болі, курчився, а після не видержав, блював.

«І чого то так далеко було йти? Казав собі: не йди, чуєш, таку милю. Не дотягнеш назад ніг. Бачиш же, що ти з себе уявляєш? Ні. Таки пішов. От тобі її пішов. Тепер ноги тремтять і спробуй далі йти».

Розважав Корній, а тим часом дивиться на викиненс назад м'ясо. Шкода. Зігнувся і поволі з'їв знов. Може, подруге такого не станеться. Може, якраз Бог дасть, що не станеться...

Проходячи селом, ніс свого зяйця і сокиру під полою. На вулицях порожньо, але все-таки краще не спокушати. Хто його знає... Все в такий час може трапитися.

Дома, по-перше, запитав:

— Ще живеш, Маріє? Приніс- он зайця. Опорай, з'їж сама і кусник занеси їм... Не була у них? Ох, ох, ох! Нема

сили... Дивно, як та сила кудись зникла. От прийшов до хати, та тепер хоч коня запрягай і виволікай надвір. Мабуть, і дров не маєш? Що? Маєш? Ну, то я дещо приляжу. Ще скільки живу, так не зморився. Можу забожитися, що правду кажу. А я вже дещо і поїв... Сів собі коло млина і попелуднував...

Говорив, поволі вкладався на голій лаві і заснув. Марія поралася з зайцем і не турбувала Корнія. Хай відпочине...

Х

Прокинувся вечором і забачив перед собою Марію.

— Чого ти така? Що є, Маріє?

— Прийшла до неї, а вона на постелі лежить. Гукаю: «Надіє!» Не чує. Кличу. Нарешті розплющила очі і так засміялася, так, знаєш, страшно засміялася. А де, питаю, мале? А вона нічого не розуміє. Яке, кпжс, мале? А Христуся ж де? Засміялася знов: «Нема Христусі. Нема вже її...»

Корній зробив великі очі.

— Нема? Що ти кажеш? Як же так? Як же так можна? — кричав Корній.— То ж так не можна!..

— З'їла вчора того пляцка. Там дерево було. Дитина ж. Взяло, каже, і скрутило. Але...— Марія нахилилася до Корнія і шептала: — Вона задушила його... Задушила... Дитя мучилося, і задушила. Дика така. Підеш до неї. Вона не хоче вже їсти, лається і сміється...

Марія розвела руками. Корній запер віддих. Слухав, і здавалося, сниться страшний сон.

Марія знов лягла, а Корній вийшов. Вернувся пізно, зовеш уночі. Марія лежала на постелі і дивилася у темноту. Почула рейвах і подала голос:

— Це ти, Корнію?

— Я.

— Був?

— Був.

— Ну й що?

— Казала не приходити. Чого, каже, будете ходити. Все одно...

— Ах, дитино, дитино! Чого ходити? Вона не знає, чого ходити...

— Спи, Маріє, Я вийду на двір. Там тихо гак...

І Корній вийшов на двір. Але, виходячи, взяв з собою сокиру. Темнота і тшпа. Підбіг Сірко.

— Йди геть! Не лізь перед очі.

Сірко підігнув хвоста і відійшов, а Корній попростував на подвір'я сина Максима. Йшов бадьоро. Чувся у силі, і думка працювала особливо добре. Підійшов до дверей і затарабанив.

Довго ніхто не відчиняв. Нарешті у снігах голос. Це вийшла Максимова служниця Гафія.

— Хто там?

— Я. Корній. Є дома син мій Максим?

— воші сплять...

— Відчини. Хочу поговорити.

Гафія відчинила, і Корній, не зупиняючись, попростував до кімнати, де спав зі своєю жінкою Максим.

— Хто там? — зривається сонний Максим. Але Корній не має часу відповідати. Перед ним смутні обриси ліжка і Максима. Швидкими кроками підійшов до нього і раз, другий розмахнувся і опустив сокиру.

Вирвався дикий крик і зразу замовк. Сокира своїм гострієм попалала у щось м'яке, у щось, що легко піддавалося, і тому глибоко грузла з ліжка білого, теплого виривалися деякий час стогони, але і вони затихли. Корній сік і сік. Сік, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, поки не втомилася рука.

А тоді Корній отямітея, зупинився, прислухався, чи все в порядку.

А де ж ділася Гафійка? Обсрнувся.

— Гафіє! Гафіє! Де ти?

Але ніхто нічого не відповідав. Корній заюжив на руку сокиру і вийшов.

Надворі зоряно і тихо, Прийшов до себе. Спить. Хай спить. Але де ж там. Вона зовсім не спить. Рухається.

— Де ти, Корнію був?

— От так собі... Вийшов, походив. Гарно там... А тепер ще вийду. Ти спи. Спи, моя Маріє, відпочивай.

Підійшов до неї, обгорнув щільно старим кожухом.

— Тепло тобі, Маріє? Ну то спи. А я... Так от і скінчилося... Хочу сказати, що все скінчилося... Жили ми, так довго разом жили, ділили горе і... ет, та ж треба щось казати?..

Встав і хотів йти, але роздумав і вернувся ще.

—• Там ще лишилося трохи зайця? Ні. Я це так питаю... їсти не хочу. От з'їв дещо і не хочеться. Аби хоч на завтра хватило. А ти підеш, певно, до Надії? Піди і скажи, що я благословляю її... Скажи, може, виживе, може, ще буде, не зникне наш рід... Скажи... Все їй скажи...

—• їй, Корнію, кудись далеко йдеш?

— Не знаю. Куди, далеко? От вийду, може, щось знайду. Може, знайду синів наших... Може...— Голос його затремтів, утявся сам від себе. Ноги відмовлялися тримати, і він скоро пішов до виходу. Рипнули двері і зачинилися. У хаті темно і тихо.

— Корнію! — гукнула тихо Марія. Нема відгуку.

— Корнію! — гукнула сильніше. Тиша

Надворі підбіг до Корнія Сірко.
— Ходи, ходи, собако! Підем разом. Будемо йти у світ, цсь впадемо, обіймемося і здохнемо разом...
Корній подибав просто у поле, а за ним, опустивши голову і хвоста, волікся пес. Більше вони не вернулися.

XI

Здивувалася, коли прокинулася, що Корнія не було. Кликкала раз, другий і третій. Нема. Уночі кликала. Зійшло сонце — кликала, звелася на ноги. Де ж він?

І аж — то почали сходитися люди. Все не наші. Ті, червоні, з стрільбами. Питаються, де старий. Хто його знає, де він. Пішов десь. Шукали чогось, знайшли окривавлену сокиру і забрали з собою. І тоді стало Марії ясніше. Сіла на розкиданій постелі і широко відкритими очима дивилася на людей. Питали її, відповідала. Питали, скільки літ живе. Мовчала усміхаючись.

— Багато, багато, людські дітоньки. Ви не проживете стільки.

Людські дітоньки вилаялися і відійшли. Марія не мала сили, щоб піти до Надії, але все-таки силилася йти. Вийшла на подвір'я і впала. І тут дивно, де взявся Гнат. Він йшов до Марії. Каже: «Зачув все, що сталося, і дай, думаю, піду. Встань, Маріє... Отак, отак... Обіприся об моє плече. Ну, ну...»

Пручався, крихтав і звів. Марія навіть не здивувалася, що він прийшов. Здавалося, так і треба. Прийшла до хати і лягла на постіль. Гнат сів коло неї, довго мовчки дивився у її обличчя. Поморщені, сухі, запаті щоки. Випнуті гострі вилиці, очі глибоко-глибоко у мокрому місці сидять, потемніли, погаслі. Паклі сивого волосся вибиваються з-під подертої заялозеної хустки.

— Ну от...—витиснулося з Гната.—І так є нам кінець? Маріє? Що тобі?

— Е-ет...—ледве витиснула з уст Марія.

Гнат почув те коротке слово і втягнув якомсь у себе голову. Западав вечір. Весняне сонце заходило і било пружніш променем на саме ліжко. Марія розплющила очі, дивиться назустріч сонцю, вийняла суху кістляву руку і простягнула її далеко від себе.

— Сонце! — каже вона. — Сонце!.. Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?..

Кінчики проміння опалюють сухі жили руки, б'ють у запалі очі, підбарвлюють срібло волосся. Марія не жмурить очей. Дивиться рівно і широко. Гнат мовчки сидить, і в душі його воскресають мертві з гробів, встають з домовини

люди, далекі, забуті, розкидані по всій землі. Встають радісні і співають радісні пісні. Гнат усміхається. Після здимає свою руку, бере у неї Марину, ту, що до сонця знялася, і лагідно довго цілує її.

Цілує і говорить:

— Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє! Маріє!..

Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився страшний суд.

— Маріє! Висповідай мене. Даруй усе, що зробив тобі у дні молодості. Ах, яке маленьке наше життя! Ах, яке маленьке. От пережив, і що ж дали? Прости мене, Маріє, раз, другий і третій!..

Марія повернула погляд на Гната, шепотіла ледве чути:

— Ти, Гнате! Ти свята людина. Підемо разом туди... Знаєш? Туди, де наші Романьо, Надія... Одна і друга. Де всі вони. Всі, Гнате... А ми ще ж тут. Як хочеться зустрітися з ними... Не проси у мене, Гнате, прощення. Бог простить, а я не маю чого прощати. От Надія... Коли б я могла до неї, коли б щось їй дати... Вона голодна... Хліба їй. А-ах, де є хліб?

— А Корній не вернувся?—питає Гнат.

— Багато не вернулося, Гнате. Всі не вернулися. Ні Демко, ні Лаврін... ані... він також... пішов...

Гнат довго мовчав і дивився, як заходить сонце, як поволі зникає ясне світло і западає сутінь. Після заговорив знов:

— А знаєш, Маріє. Знаєш, як тоді. У святу ніч, на Великдень? Пам'ятаєш, як ти молилася у церхві, а вернувшись, билася об землю і ридала? Тоді, коли праця твоїх святих рук йшла в небо з димом? Пам'ятаєш?...— (Перерва). Гнат тяжко дихає.— Це я... я, Маріє... з любові!..

Марія мовчала, а як скінчив, стиснула легко його руку.

— Мовчи. Знаю. Мовчи!..

Сонце зайшло, і стала темно по цілій Україні. Гнат покинув Марію саму. Завтра ще прийде. Марія лежала навznak, дивилася у морок, у безмежну птьму і починала поволі передивлятися розгорнену Гнатом книгу свого життя.

XII

Другого дня Гнат не прийшов. Не прийшов і третього. Сходило і заходило сонце, а він не прийшов. Дні Марії добігали кінця. У один з тих останніх днів пішов Гнат навідати Надію. Знайшов її захолону, опухлу в коморі в куті з дитиною в пелені. Сиділа з витягнутими грубими ногами, прив'язана до ключки мотузом, зашморгнутим на шії.

Гнат вийшов в село, знайшов людей і показуючи на хату Надії, старечим голосом кликав людей, щоб допомогли. Кликав довго, кликав вперто... З понурих, обдертих хат вилазили на весняне сонце опухлі, вилазили немічні, вилазили охлялі. Сходилися на нараду кістяки з розчухраними головами, вгрузлими безбарвніша очима, вставали, ніби мертвяки з могил, щоб винести прилюдну постанову. Серед них Гнат. Кривий, висушений дідок, з ціпком в кістлявій руці, з мудрими, грізно насупленими очима. Стояв і проповідував:

— Слово моє,— казав він,— не для 'вас. Слово моє дія мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневирений, горе тобі, виречений самого себе!.. Кажу вам правду велику: краще буде Содомові й Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!..

На небі горить велике жагуче світло. Пливуть хмаринки, з поля дихає вітер і несе запахи вогкої землі.

Гната забрали ще того самого вечора. Г'Бшов услід за іншими і не вернувся.

26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія—покинута, одинока. Заходяче сонце не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її стає жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше відкриватися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності. Спить Марія? Ні, Марія не спить. Вона вже не спить третю ніч. Марія лежить на купі розкиданого на ліжку лахміття і впалими, широко відкритими норами очей дивиться у залите місячним сяйвом вікно.

Надворі цвітуть сади, південь дихає пареним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний, тяжиш місяць.

Довго, довго виривалася з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сяйво місяця облило холодом роздуті з розчепіреними пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пляму, без початку і кінця... Плющуються і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало...

НАРІД ЧИ ЧЕРНЬ?

При першому погляді на дійсність це питання не дає нам покою. Воно вривається в нашу свідомість, воно переслідує нас вдома, на вулиці, в установі, на базарі, у трамваї... На

кожному кроці наших трагічних буднів у першу чергу бачимо чорним по білому писане: Хто ми? Нарід чи чернь? Нація чи маса?.. Організована, свідомо, вигранена збірна одиниця чи юрба без'язиких і безликих постатей? І дати на це одразу, без вагань, виразну відповідь ми тоді вагаємось.

Чому? Бо ми не переконані внутрішньо, що весь той людський матеріал, яким заповнює будинки і вулиці наших міст, вповні і незастережно заслуговує на назву *нарід*. Бачимо явища, бачимо обличчя, чуємо мову, оцінюємо вчинки і з натрясаючим душею жалем стверджуємо, що величезна маса живих людиноподібних істот 1941 року по народженні Христа не розуміє і не усвідомлює в собі двох дуже важливих і основних первнів (елементів): людську гідність і національну свідомість. Що це таке *людська гідність*? Чи це щось подібне на мішок картоплі, чи на порвані чоботи? Не всім ясно. Що таке —• *національна свідомість* і для чого її можна практично вжити? Також не кожному вміщується в голові.

При певних обставинах нам було б це абсолютно байдуже. Це явище не нове. Воно вже з прадавня існує на нашій планеті. Є людські громади, які живуть споконвіку своїм первісним життям. Є суспільність, що складається з раси кулі. Ілотів чи чорношкірих рабів. І нам, європейцям, це явище свідчить лише про те, що ні на одну хвилину ми не бажали б опинитися в стані тих виставлених на поталу випадковості людських істот. Наша душа приготовлена для сприйняття лише таких суспільних форм, у яких може вільно діяти і розвиватися наша людська гідність.

Почувати себе людиною, почувати себе тим, як ще колись казали, першим творінням Найбільшого Творця, почувати себе свідомим у всіх своїх вчинках та поступованнях — ось основна заповідь людини-європейця. Зламати цю заповідь — значить зламати самих себе, це значить втратити основний стрижень бугтя, це значить перекреслити своє моральне обличчя.

Большвизм багато говорив про свідомість. Але його свідомість зводилась не до людської свідомості, а, як тоді говорилося, до свідомості класової, чи соціальної. А це є далеко не те саме. Основою життя є не клас, а людина. Той чи інший поділ людей не повинен замінити основного. Не важно, до якого класу належить порядна творча свідомо людина. Важно, щоб вона такою була. Бо коли привілейований той чи інший клас складається з юрби бандитів чи людського шумовиння, то будь він тричі пролетарський чи буржуазний — він сам. по собі не має найменшої вартості. Не в пролетаріаті і не в буржуазії справа. А в людині. І тільки в людині.

Подібне явище помічаємо щодо національної свідомості. Багатьом: ця справа видається туманною. Що за національна

свідомість? Чи це, скажемо, те саме, що мішок картоплі? і їсти того не можна, і діди наші цілком вільно жили, будучи національними туманами, то чому ж не можемо лишитись і ми такими? Не торкати національної свідомості, не відшліфувати себе, бути національною протоплазмою — ось ідеал національно несвідомого осібняка.

Поганий, фальшивий, розрахований на самознищення ідеал. Хто цього не розуміє, той насамперед засуджує себе на небуття. Національна свідомість — це перша передумова широкої свідомої і творчої чинності взагалі. Без цієї передумови немислима ніяка велика творчість. Денаціоналізація — це те саме, що коли б хтось порядну з моральними основами жінку силою зводив до ролі повії. Денаціоналізована людина не може бути сильною, не може мати міцного морального хребта, не може бути повним характером.

І найбільшим нещастям українського народу було те, що ціла його історія — перманентне намагання когось зробити з нас не те, чим призначила нас природа. Втручалися до нашої рідної мови. Втручалися до нашого побуту. Втручалися до нашого господарства. Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі, — російська чи польська, нічим іншим не займалася, а лиш доводила нам, що ми — не ми, а щось інше. Це було постійне ламання нас, нищення нас. І тоді ніде інде, лише у наших містах, наших селах, наших школах, наших родин, нам залазили в саму душу, плювали там на все, що є для нас святого, не давали змоги боронитися. Останні роки панування большевизму особливо яскраво довели нам, що значить таке втручання. Навіть ті чи інші літери казали нам вимовляти так, як хочуть вони. Диктували нам наше відношення до чужого, до того, що нам вороже.

Наслідки з усього цього на сьогодні такі, що величезна частіша нашого, особливо міського, населення з національного погляду являє собою не що інше, як юрбу, що не належить ні до якого народу, що не має нічого святого, що не говорить ні одною мовою. Це не є нарід. Це — чернь, це — безлика, без'язика юрба. Особливо це стосується до нашої молоді, яка з національного погляду — саме велике порожнє місце. Соромно, боляче і огидно бачити таке явище на європейському суходолі, на берегах Дніпра, на вулицях Києва 1941 року!

Це — боляче ранило наше людське самолюбство. Це принижує нас в очах свідомих чужинців. Це, нарешті, відбирає у нас безліч творчої активності й енергії. Це явище — перше і основне зло, яке треба вирвати з коренем! Тому — не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає. Не все одно, якими іменами названі вулиці наших міст, не все одно, чи домінуючим є для нас Шевченко, чи Пушкін. Не все одно, як де часто доводиться чути, кого ми вчимо у школі,

не все одно, же наше відношення до російської літератури. Ні! Це не все одно... А коли—все одно, то це значить, що все одно для вас, хто є ми самі! Це значить, що ми не нарід, не якась спільна історична збірна сила, а невиразна юрба, сіра маса, вічно принижена без всяких ідеалів чернь.

(Українське слово.— К., 1941.—
№. 53.— 9 листоп.)

Согейі МАЛАКЮК

®

(1897—1968)

У своїй творчості синтезував неоромантичні символістичні та «неокласичні» традиції української лірики, витворив власну художню історіософію. Поет був чільним представником «празької школи».

Автор збірок «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля й залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939), «Вибрані поезії» (1943), «Влада» (1951), «Поезії» (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964), «Перстень і посох» (1969), поеми «П'ята симфонія*» (1953). Видав «Книгу спостережень» (т. 1 1962; т. 2, 1966), де містилися розвідки про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Хвильового та ін.

* * *

Мислитель намагається дати відповідь на питання: чим є українська культура, в чому її особність, яке її місце в світовій культурі,—добре розуміючи, що це є важливим елементом самоусвідомлення українства, відтак спростування звulьгаризованого міфу України як «бездержавної, безієрархічної, безструктурної і, остаточно, безформеної Аркади,—де тихі води і ясні зорі... де без перерви квітнуть вишневі садки, а в них у холодку людкість відпочиває по борщах і варениках...» («До проблеми культурного пронесу», 1943).

Матанюк віддавав ікшжнс тому українському, що з примітивізмом та спрощеністю не мало нічого спільного: і то не лише в мистецькій творчості—у психіці також. Та все ж намагався відродити римський первень в цій культурі, який є символом сили, могутності, державності. Послідовно, особливо в поетичній творчості, плекав міф майбутню! України—країни із сильною державною владою, героїчним духом і натхненним горінням, що ним вона палала в найвеличніші гсицарські часи.

Любов до рідної Нації зростає з високих почувань людини, і гордості члена великої; . пільности, що внутрішньо переживає

глибини національної культури. Історичне мислення є важливим чинником плекання такої почуттєвої України, заселеної легендарними постатями, символами, які одвічно живлять джерела духовності. Усвідомлював це і Євген Маланюк, історіософічна концепція якого спрямована на відродження Нації. З цього випливає і Маланюкове розуміння ролі поета в суспільстві: «Як в нації вождя нема, тоді вожді її поети»,— проголошував він у своєму «Посланні».

(Трохоренко О. Ф. Є. Маланюк: До проблеми малоросійства в мистецтві // Євген Маланюк. Література. Історіософія. Культурологія.— Кіровоград, 1997.— С. 8—9.)

ІСХОД

Не забути тих днів ніколи:
Залишали останній шмат.
Гуркотіли й лякались кола
Під уломлений грім гармат.

Налітали зловісні птахи,
Доганяли сумний похід,
А потяг ридав: На Захід...
На Захід... На Захід...
І услід — реготався Схід.

Роззявляв закривавлену пащу.
П'яний подих нудив, як смерть.
Де ж знайти нам за Тебе кращу
Серцем, повним Тобою вщерть?

З «СВАНГЕЛІЇ ПІЛЬ»

Знову біблія літа розкрила
Сторінки заколоєених піль.
Легкий вітер напружує крила
Гнати леготом золото хвиль.

Все забув: мої смутки і скрути,
Мої грішні, бездушні слова,—
Тут, на царині, Книгою Рути
Розгортаються справжні жнива.

Про святий пророкуючи голос,
Про Месію над морем пшениць,
Тут дзвенить обітницею колос,
Під косою схиляючись ниць.

Можна смерть лише смертю здолати,
Тільки в цім таємниці буття.
І зерно мусить вмерти, щоб дати
В житгедавчому житі — Життя.

Сонця співом дзвенять гострі коси,
Сонця спів в стиглім золоті, нив,
І шумлять під косою покоси,
І в'язальниць доноситься спів.

ЗЛОВІСНЕ

Знов захід буряний. Недобрий.
Знов пророкує кров'ю літер,
Що ми загинем, яко обри,
Що буде степ, руїна й вітер,

Що почорніє світ сей білий,
Що все живе пожруть пожежі,
Що тільки віщій свист Сибілли
Лунатиме в сліпім безмежжі.

Сузір'ям скаже Бог вознести
У мертвім кебі пентаграму,
Й новий про се напише Нестор
В самотній катакомбі храму.

СОНЕТ

Не трубадур, а вічний яничар,
Невільником в солодкому полоні
Нічних очей,— я п'ю їх синій чар,
Закоханий в розквітлій долоні.

Хоч і знайшов я бога в Аполлоні,
Та тільки Вам — душі моєї жар,
Сузір'я зорь моїх, Волосожар,
Захований у ссрця темнім лоні.

Ви ж королевою, лише на мить,
Дасте устам тонку лілею-руку...
В ту ж мить життя, життя віддам —
взьміть!

За усміх Ваш, за казки запоруку:
Щоб випити до дна солодку муку
І шалом кос — минуле спопелить.

Стилет чи стилос? — не збагнув. Двоєко
Вагаються трагічні терези.
Не кинувши углиб надійний якор.
Пливу й пливу повз береги краси.

Там дивний ліс зітхає ароматом
І весь дзвенить од гімнів п'яних птиць»
Співа трава, ніким ще не зім'ята,
І вабить сном солодких таємниць,

Там зачарують гіпнотичні кобри
Під пестоші золототілих дів...
А тут — жаха набряклий вітром обрій:
Привабить, зрадить і віддасть воді.

Та тільки тут веселий галас бою —
Розгоном бур і божевільям хвиль.
Безмежжя! Зачарований тобою,
Пливу в тебе! В твій п'яний синій хміль!

ЛАЙ

Знаю — медом сонця, ой Ладо,
В твоїм древнім тілі —весна.
О моя степова Елладо,
Ти й тепер ангично-ясна.

А між нами простір — гураганом.
Хоч дихнуть, хоч узріть тебе де б...
Половецьким хижацьким ханом
Полонив тебе синій степ.

Там десь квітнеш вишневим цвітом.
Десь зітхаєш в веснянім чаду,
А мені ти — блакитнім мітом
В золотім полудневім меду,

А мені ти — фата-моргана
На пісках емігрантських Сахар —
Ти, красо землі несказанна,
Нам немудрим — даремний дар!

ІСТОТНЕ

Діла ростуть у невмолимій черга.
Громадяться цеглинами життя.
Як рух, як пруг, як вічний вир енергій,
Триває й визначається буття.

Співа блакить крізь готику риштовань,
Дзвенить цемент крізь дужу плоть будов.
І все ж таки: в началі було — Слово!
І все ж таки: начальний дух — Любов!

І в серці, і в колекторах моторів
Пульсує і іскрить одне і те ж —
Від хаосу до космосу просторів,
Від атома до голубих безмеж.

НОКТЮРН III

На далекій межі серед Диких Піль,
Там, де Чорний Шлях перетнула Синюха,
Вартував мій суворий прапрадід степи
Та дудбні ординської луни слухав.

Від сусідніх зимовників димом тягло.
У Торговиці зляканий дзвін бамкав.
Може, братові рвали останній суглоб,
А сестрі сутеніла остання тямка...

І, турецький мушкет набиваючи, в ніч
Довго-довго вдивлявся. І хлопця кликав.
І наказував довго. І плакав сич.
І пливла темна ніч, як велика музика.

ІСТОРЮСОФІЧНЕ

Обабіч шляху із варяг у греки
Ще й досі живуть ні варяги, ні греки,

А так собі, еманация, гра —
Дрижить протоплазмою без ядра.

І скільки не пружили і не палили,
Тільки ойойкало тлусте тіло,
Тільки переповзало завжди
Тудою — сюди, а сюдою — туди.

Лайка? Ніж? Нове Запорожжя?
Хоч убий, не збагну, що pomoже.

Думаєш, думаєш. Рветься терпець...
Може, краватка і ковнірець?

А може, й справжній кінець?

СТРОФИ

1

Ти виростала, квітла й наливалась
І втілилась — в медвяний виноград
Та яблука. Мов положниця, сод
Зітхає втомлено. І гасне літній галас.

І лагодою сяє стиглий лад,
І спогад золотіє, як кохались
У бурях квітня, в ворожбі Купала...
Ось — день плодів. А завтра — листопад.

Безверхе бойовисько, де мечі
Потяли все, знов стоптане і голе.
Широкоперсий вітер лиш дзижчить
І мчить козацьке перекотиполе.

Зачепить? Вкорениться? Проросте?
Мовчить, мовчить важке осіннє небо.
Чи проковтне страшним простором степ,
Чи дикий чват той перейме Мазепа.

ВІЗІЯ

Все, що має статися, вже сталося.
День тверезий. Праця з-під ярма.
Чи ж почую, як щоденний галас
Перетне архангельська сурма?

Обагриться небосхил криваво,
Розчахнеться димна височінь
І велике мовчання, як слава,
Людське серце візьме на мечі.

Літаки закрутяться, мов листя,
Башти захитаються й падуть.
Десь зі сходу, з-поза передмістя
Білим сонцем стане Страшний Суд.

Він дихне холодним духом бурі
І змете руїни, як сміття.
Ані Божа Матір, ані Юрій
Людського не захистять життя.

І душа без стш і без одежі
Встане перед карою Руки.
...Тільки вітер в Книзі Спостережень
Перслистуватиме віки.

МОЛИТВА

Уродило руту, руту —
Болі нашої отруту.

Т. Шевченко

Вчини мене бичем Твоїм —
Ударом, вистрілом, набоем,
Щоб залишивсь хоч чорний дим
Над неповторною добою.

Хай безсоромні очі їсть
Тих, що живуть без сліз і чести,
Хто скинув і любов, і злість,
Бо не під силу було нести.

Хто все зігхав — заснуть, втекти,
Сховатись за Мазепу й Крути,
Коли грозою йшли — віки! —
Над полем руті і отрути.

Твоїм бичем мене вчини,
Щоб басаманувати душі,
Щоб захитать і знову зрушить
Смертельний чар дичавини.

СИМВОЛ

Чим далі, тим похмуриш мряки,
Тим небезпечніша дорога...
О, ніби Ніке з Самотраки,
Твоя смертельна перемога:

З одірваною головою,
Безумна і посмертно-біла,
Вона несе над полем бою
Своє сліпе й крилате тіло.

Але в руках, у тьму простертих,
В несамопитій силі руху —
Така страшна погорда смерта,
Таке сліпуче сяйво духа,

Що кам'яніе скупний розум,
Заблуканий в словесних пущах,
І шкіра терпне, і морозом
Проймає теплі жили сущих...

І ось встає із піни Понту
Над хвиль розгойданим свічадом
Співуча мрія горизонту —
Сліпуча степова Еллада

Іван БАГРЯНИЙ

(Іван Павлович ЛОЗОВ'ЯГШ)

9

(1906—1963)

Один із найпопулярніших в еміграції українських митців. Репресований у 30-х рр., під час другої світової війни виїхав за кордон, де вдався до активної творчої та політичної діяльності. Його твори, впродовж довгого часу заборонені в Україні, були наслідком власного життєвого досвіду і вражаючими документами радянської доби, художніми «історіями» гордої, не знищеної системою людини, патріота. Митцеві посмертно 1992 р. присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка.

Іван Багрянний залишив чималий доробок у різних жанрах. Він був поетом [зб. «До меж заказаних» (1929), «Золотий бумеранг» (1946)], яскравим публіцистом, чий памфлет «Чому я не хочу вертати на "родіну"?» (1946) перекладено багатьма мовами світу. Автор п'єс «Генерал» (1947), «Морітурі» (1947), «Розгром» (1948), поем «Але Магія» (1929), «Антон Біда — герой труда» (1947), історичного роману у віршах «Скелька» (1930), романів «Тигролови» (1944, «Звіролови»—1946), «Сад Гетсиманський» (1950), «Маруся Богуславка» (перша частина трилогії «Буйний вітер», 1957), «Людина біжить над прірвою» (видано 1965), повісті «Огненне коло» (1953). Писав і твори для дітей.

* * *

Я читав Багрянного «Тигролови» і вважаю, що Багрянний може виробитися на серйозного і дуже цінного письменника. Я не знаю, чи відповідає дійсності обстановка фізична і психічна героїв роману, але можу сказати: він не може пройти безслідно в психіці читача. Деякі сцени вриваються в пам'ять.

*(Бишичепко В. Лист до Д. Нитченка БД
17 грудня 1947 р. // Дм. Нитченко. Листи
письменників.— Мельборн, 1992.— С. 35).*

* * *

Примат мемуарності, документальної вірогідності описано-го, мабуть, відіграв значну роль у тому, що роман «Сад Гетсиманський», як і «Тигролови», як його лист-пояснення «Чому

я не хочу вертатись до ССРС?»), були перекладені англійською, німецькою, французькою, італійською, голландською мовами. Бо це був, по суті, перший в світовій літературі художній твір про страшний другий світ «шостої частини світу» — світ внутрішніх тюрем НКВС, концтаборів, етапів, допитів, провокацій... Європейська критика, зокрема, критики, члени французької Академії Гонкурів Андре Біллі та В. Вольмен, на сторінках «Ле Фігаро Літтерер» (1961, 13 трав.) і тижневика «Ле Нувель Літтерер» (1961, 8 черв.) відзначали емоційно пружний, експресивний, поетичний стиль Багряного-гуманіста. <...>

Іван Багряний усе життя біг над прірвою з вірою в людину, прагнучи запалити в ній неугасиму іскру, яка б висвітила шлях із чорної прірви зневіри, приниження і знеособлення в безсмертя. Він поспішав, боровся відчайдушно, знесилювався — і знову духовно окрилювався, запалювався гнівом — і страждав, охоплений співчуттям до людини, спрагою милосердя і невимовним болем серця, піднімав її до висот божественного творіння, бо вірив у тріумф людської гідності на пограниччі боротьби і страждань.

(Жулинський М. Іван Багряний // Слово і час.—1991.—№ 10,—С. 7—13.)

ОГНЕННЕ КОЛО

(Уривок)

XVIII

Над ранок вони форсували Буг. Несподіваним і одчайдушним ударом розігнали большевицьку заставу по тім боці, в якомусь сільці, що була заскочена зненацька та й видно, була певна, що на них ніхто вже не вийде й не нападе з того котла, бо все там винищене, а що живе, те розбите паралічем жаху, дезорганізоване, не придатне ні до чого. і тому всі спши, упившись перемогою й горілкою. Розбудив їх гуркіт бою. У великій пригоді стали мінометники — вони своїм влучним і бистрим вогнем підпалили село в кількох місцях, зруйнували кулеметні гнізда над самим Бугом на узгір'ї.

Увесь бій не тривав і тридцяти хвилин. Група обійшла село з заходу й повернула на південь, не втративши ні одного стрільця. Тим часом ворог думав, що напасники зайняли село й отаборились в ньому. По короткому часі почала бити звідкілясь ворожа артилерія, обстрілюючи село. Але то хлопцям було тітьки для піднесення настрою. Вони не тільки розігнали якусь большевицьку частину, вони ще й нарobili паніки та замішання серед ворога! Значить, щастя товаришів їм. Щасливий початок їхнього рейду окрилив їх, надихнув надією й вірою в щасливий вихід з цього проклятого

кола смерті. Цей настрої тримався міцно увесь час протягом д'якшого рейду, незважаючи на те, що за цим першим боєм пішла черета їх, таких боїв. Буквально кожен цаль їм доводилось брати з бою. Але вони йшли все вперед і вперед. Лавірували то вправо, то вліво, то робили обходи на північ, обминаючи окремі небезпечні місця, де їм ставати до бою було би ризиковано. Територію перстеня поволі опановували ворожі винишувальні відділи, але сильних з'єднань не було — головні сили гримали десь міцне кільце оточення, а найпердовіші, ударні частини пішли далі, на Львів, на захід.

Група посувалася поволі, з великим трудом, але все на південь. За орієнтир для їхнього маршу правила канонада й сильна кулеметна стрілянина в південнім напрямку—там, згідно мали, починалися густі ліси й узгір'я, там була лісиста, пересічена місцевість, і то, безперечно, там клекотав грохот бою—билися ті, що йшли на прорив. Це десь кілометрів за 20. Хтось сильний виривається з оточення, а ще сильніший не пускає. Туди поспішав і Петро та Роман з своїми товаришами—підсилити наступ! В цьому запорука їхнього успіху й успіху тих, що б'ються там. В цьому їхній рятунок.

Швидше! Швидше.

Вони поспішали, а поспішаючи, кидалися в бій з усім, що траплялося на перешкоді,—й тому марш їхній хоч був гарячковий, але був повільний.

Сонце зійшло для них під час бою при якомусь сільці, либонь, під Почапами. Село вже було спалене попередніми боями за нього—зовсім недавніми боями—і в ньому лише диміли руїни та стирчали ожуги та де-не-де скелети розбомблених хат. Село займав ворог. Бій тривав понад годину, і в результаті ворога, що засів в недопалених хатах та хлівах, було вибито геть з села і розпорошено.

Хлопці перемашерували через село як переможці. Але те, що вони побачили в селі на вулицях і по дворах та городах, дуже засмутило їх.

По вулицях попід тинами, по дворах попід ожередами, попід хлівцями й так просто на межах лежало багато побитих вояків—головно українців і лише де-не-де німців. Видно, тут точилися (зовсім недавно!) жорстокі бої за кожний метр шляху вперед, до волі, до життя.

А ще їх засмутила відсутність місцевих людей взагалі, відсутність населення. Де воно? Чи розбіглося? Чи взяте в полон ворогом і виселене на схід, мовляв, подалі від смерті, від фронту? Чи вибите?

В однім дворі Петро почув плач дитяти. Пішов на той плач. Плач просочувався десь з-під землі. Ледве знайшов Петро під руїною двері до погребка. Розгорнув груз. Відчинив (підняв) двері—в лице йому вдарив тяжкий сопух і вибухнуло ревище

дітей та жінок... їх було повнісінько в погребі, там, в ямі, в темряві, немов живцем погребених. Це ж вони поховалися від смерти й від ворога.

— Ну, ну,— заспокоїв Петро той одчайдушний лемент.— Свій! Сидіть тихо. Скоро вже все скінчиться, й тоді вилізете. Всі ви будете живі. Живі! Чуєте?..— І закрив ляду та й пішов, заточуючись, геть.

Він хотів, щоби воші всі залишилися живі.

Зрештою, його брали завидки до тих крикунів. Безперечно, вони лишаться всі живі. Трохи наберуться страху, але для них той страх вже кінчається. Зрештою, то діти, для них життя ще не жите, їхня порція страждань ще впроді, а за ц, що було й що діється, вони не одвітчики. Як шкода, що він не маленький отакий цвіркун, що він не сидить отак в погребі й не кричить отак голосно й до смішного несамовито.

Після сходу сонця стало для них погано, зовсім погано. Вони мусили рухатися все на виду. Сонце відібрало у них один дуже цінний шанс — несподіваність нападу й невидимість їхньої кількості і взагалі невидимість їх. Крім того, з денним світлом почата діяти ворожа авіація.

Але для них не було вибору. Вони не могли засісти десь, заховатися та її чекати ночі. Для цього вже їм не дано часу, їм дано раховані короткі хвилини, її вони мусили з них скористатися, незважаючи ні на що.

Швидкість, швидкість і ще раз швидкість! Тепер цє їхній шанс.

Гуркіт бою на півдні тривав далі, то притухаючи, то розгоряючись знову. Група чимдуж квапилась туди. Коли гуркіт бою затихав, усіх огортала тривога, а то й розпач — значігь, або тих, що там проривалися, розбито, або ж вони прорвалися й відірвалися від ворога й від них теж і тепер, живі й радісні, прямують без перепон до волі, до життя. В обох випадках їхня власна перспектива погіршувалась.

Коли ж гуркіт бою вибухав знову, з ще більшою силою, годі всіх огортала радість. Значить, наші ще тут і їм судилося, може, з'єднатися й разом пробитися.

Тим часом до того гуркоту було далеко. Ой як далеко! і не так тому далеко, що багато кілометрів, як тому далеко, що всі шляхи їм перетяті, що всюди, куди не повернись, ворог, з яким треба битися... А з повітря полюють залізні стержні...

Помалу падали люди. Там один, там два. А там загинуло зразу десятеро від несподіваного ворожого вогню з добре укритої засідки.

Одначе група посувалася все вперед.

Найгірше було з пораненими. Вони плакали, вони благали не кидати їх ворогові на муки й на наругу. Якщо не можна

їх забрати з собою, то ліпше хай хтось дострелить. Вони просили того дострільовання, як милости. Але в кого ж підніметься рука дострільати товариша, свого друга? І ранені або лишалися конати, або дострільовалися самі.

Спочатку їх забирали з собою й везли на підводах, що звільнилися після того, як довелося викинути міномети через брак мін до них. Але згодом двох коней було вбито, лишився один, і не можна було їхати возами, бо й вози потрощено. Для цілого загону це було певне щастя, бо наявність підвід обтяжувала його, зменшувала маневреність, бо не потягнеш же ті підводи на вузькі стежки, на манівці через броди, через ярки й вибалки. Тим часом відсутність такої обузи, як підводи, збільшувала поворотність загону в ріжній місцевості. Проте брак підвід теж був злом. Ну, де ж ти дінеш тих ранених!? Та втрутилась доля, поламала вози й побила коней — і проблема була розв'язана. «На все воля Божа!» На тому коні, що вцілів, їхав охляп знесилений Роман. Він був поранений у ліву руку, дуже зійшов кров'ю, але не хотів дострільоватися, як не хотів і лишатися.

«Коли ти маєш ще цілу праву руку й можеш нею стрільати, а особливо коли є так багато охочих тебе вбити з-за кожного куща й з ясного неба, не поспішай убивати себе сам!» — так розважав уголос Роман, сидючи охляп на коні, гарячкуючи, ніби з високої трибуни повчав товаришів набутою за таку дорогу ціну мудрістю.

Утома, спрага й голод допікати хлопців не згірше за ворога.

Похмарило. Небо затягло сірою суцільною ковдрою, вірніше, безліччю ковдр, згромаджених одна на одну. Збиралося на дощ.

Це було гарною прикметою, само небо допомагає їм. Стало легше. Принаймні зникла небезпека з повітря. Хмари йшли низько, ніби захищаючи цих вимучених, стерзаних, зацькованих, обшарпаних і вже деяких босих людей (деякі побили свої черевики й чоботи, а в деяких вони лишилися в мулуватих потічках та в торфовищах).

Група вийшла на шлях Красне — Золочів. Це не був просто собі шлях — це був своєрідний запис великої трагедії, на кілька відмін. Обабіч шляху поле захаращене кістяками спалених машин, розбитими танками кількох систем, побитими возами. В багатьох місцях димилася спалена земля, так нібито під землею щось горіло й дим пробивався на поверхню... Посередині й скрізь, де оком кинеш, зяяли величезні вирви й малі «лієчки» від дрібніших бомб... Багато трупів, розкиданих в ріжних позах... Проте шляхом легше йти.

Однак зі шляху їх скоро зігнали танки, з'явившись ген з півночі... Та їм і так треба було звертати вправо. Хлопці зійшли зі шляху у вибалок, а далі в ліс і подались навпростець, орієнтуючись на рокіт бою.

І от, як воїш вже були зовсім близько, грім бою ушух. Урвався нагло. Затих. Тиша. Де-не-де иакне поодинокий постріл чи коротка серія з ручного автомата, і більш нічого. Такс враження, що хтось хотів знову підпалити ту веремію, яка так гарно шуміла, але це йому не вдалося. Веремія вшухла.

Що це означає? Чи всіх перебито? Чи всіх узято в полон? Чи всі врятувалися, розпорошивши ворога?

Назустріч трапилася підвода, що просувалася попід ліском. На підводі лежав поранений юнак, а конем правила молода дівчина, заплакана й перелякана, вона озиралася на сторони й квапила коня чимдуж. Юнак виявився їхнім товаришем, дивізійником, а дівчина—добровільною сестрою-жалібницею, що взялася вирятувати юнака від смерти,—вона його везла десь в глушину, до якихось родичів, чи що.

Юнак, поранений в ногу, був при пам'яті й дуже зрадів товаришам і в той же час злякався, за них злякався. «Швидше, швидше! — загукав він.— Може, ще встигнете!»

Так ніби йшлося про відчинені ворога до раю, які ось-ось мають зачинитися.

«Швидше!»

Його обступили. Почали швидко розпитувати, гцо то був за бій, хто бився, як скінчилось, куди їм краще йти?..

Йти треба прямо. Билися ж німецькі частини Ліндеманна, проломували перстень. Аж три лінії перстенья — біля Княжого, під Ясенівцями й за Ясенівцями. Серед тих частин багато українців, що приєдналися на шляху до прориву. Бій тривав цілу ніч і увесь ранок. Перстень проломано ще опівночі, і всю ніч йшли всрмахтівські частини та обози, йшли просто на південь, в ліси, в яри, в кручі, йшли з боями, бо ворог їх переслідував і намагався відтяти шляхи... На місці пролomu навалено таких трупів, поломано стільки машин і танків — большевицьких і німецьких, побито стільки гармат, що й не приведи!.. Але майже всі вийшли в проломину... Спішіть, може, й ви встигнете! Ви маєте зброю, ви маєте здорові й цілі ноги!.. А генерал, що командував проривом, загинув разом з усім своїм штабом в селі Хильчицях. Загинув також майор Палієнко. Він був тяжко поранений і застрілився сам.

Дівчина хльоснула коня, й розмова на тому урвалася. Віз поторохкотів на північ, відгул пішов швидким маршем на південь. Хлопці побажали раненому товаришеві щастя.

«До побачення, друже! До побачення!..»

«Прощавай, брат!»

Чи знайшов щастя той юнак з своїм ятгшлом-хоронителем, з тією заплаканою дівчиною, невідомо. Але від хлопців щастя втекло. Зрадило їх.

Доки вони дійшли до місця пролому, до Княжого, шлях їм до волі був уже закритий. Большсвики швидко залатали проломину, затягли її свіжими силами, замкнули. І, коли хлопці наблизилися кількома розстрільнями, на всяк випадок розгорнувшись так по житах і картоплях, на них від Княжого полоснуло шаленим кулеметним, а потім і мінометним вогнем. Заговорило з Княжого, заговорило з Хильчиць і зі Скваряви...

То вже був безнадійний бій.

Кілька разів розстрільні підіймалися й кидалися на приступ у проміжок між Княжим і Хильчицями і кожен раз були відкидані з великими втратами.

Тут можна здуріти з одчаю. Петро зовсім посірів і вибився з сил. Він бачив усю безнадійність операції, безнадійність їхнього становища й одчайдушно кидався перший вперед, але, побачивши, як падають товариші й як вони відступають, вертався назад, мато не плачучи. Він би ладен уже був умерти, але кулі його чомусь не брали, оминали, ніби він заговорений...

Дорого коштував цей бій.

Група їхня дуже поріділа. Багато загинуло з тих, що вночі так щиро сміялися з оповідання про Броди й так щиро зголосилися йти на прорив. Загинув і сам веселий оповідач — його розірвало міною. Загинула й половина німців. Але живі не нарікали, билися хоробро й затято.

Тільки ж гай-гай! Спізнилися вони. А батогом обуха не переб'єш. Треба шукати іншого, слабшого місця.

Скориставшись з того, що знялася буря, загриміло й линув буйий дощ, загін відступив. Петро ледве знайшов Романа. Коли б не дощ, то, може, й не знайшов би. Кінь тинявся по житі, а Романа не було. Бо Роман лежав на землі непритомний, він пішов був зразу з розстрільною до бою, та скоро звалився безсило. Дощ опритомнив Романа, він очуняв і застогнав. Саме вчасно. Петро почув голос, підбіг, зважив Романа на свою широку спину й подався слідом за товаришами в дощову мряку... Коня вони покинули, бо він уже їм не потрібен, він тільки зраджує їхню присутність.

Кінець. Уже їм не видертися з цієї пастки, з цього котла смерти. Це тепер ясно. Від тієї думки, власне, від того болісного переконання душа Петрова заячіла тужно, як на смерть розкременсаний птах. Але він зціпив уста й мовчав.

Рештки загону відійшли далеко під місця бою і залягли в житах. Попадали, змучені, на землю і так лежали. Ніхто ні на що не скаржився, ніхто ні на що не нарікав. Не нарікав ніхто й на Петра. Що ж, значить, така їхня доля. Їх давно вже покинено напризволяще, на самих себе. А яка з них сила?! Супроти такого ворога!

Петро зціпив зуби й думав, думав. Не відчував навіть власної рани. Не відчував утомі. Відчував тільки відчай, метався серцем і душею за цих людей, шукав думкою виходу й не знаходив його. Передумував, чи не винен він у біді цих людей. Ні, він не винен у біді цих людей. Він не винен ані в Романовій долі, ані в долі цих німців, що виявилися такими симпатичними, такими щирими товаришами, ані в долі інших.

Порадилися й вирішили: перепочивши, йти на обхід тих обсаджених сіл. Ні, раніше дочекатися ночі, а тоді йти на обхід тих сіл, пошукати слабшого місця і в темряві спробувати ще щастя, досягти вночі того, що не вдалося вдень.

Але здійснити цієї намір їм уже не судилося. Якесь вища сила розпорядилась по-своєму їхньою долею. Як пішло на кінець, то відповідні події почали розвиватися швидким темпом їм на погибель.

Спершу прояснилося небо, відійшла гроза далеко на південь, ніби проломила перстень і погнала полчища своїх хмар навтьоки, услід за частинами генерала Ліндеманна. Сліпуче сонце залило світ. І воно світило так яскраво, що тяжко було на той світ дивитися, ніби не перед добром. Ніби сонце хотіло сказати всім, що от нате, надивляйтеся на мене, на моє радісне, золоте, життєдайне сяйво—востаннє, а я вам посвічу й засяю так, як ще ніколи в вашому житті...

Потім у сліпучій синяві зарокотали мотори. Всі дивилися пильно й зразу не побачили нічого. Петро мав гостре око, але теж не міг щось углядіти, хоч мотори ревли досить низько. Нарешті розглядив — в блакиті над ними рухалися теж блакитні від повітря між ними й землею великі машини, на криях у них чітко вимальовувались чорні хрести. Ескадра бомбардувальників, штук із двадцять. Німецькі. Побачили гостей і інші й зідхнули з полегшенням — ці не будуть їх бомбити. І лежали мирно, обличчям вгору, дивились на бомбовози і дивувалися, що вони такі великі, так низько летять, а майже непомітно з землі... Тим часом бомбовози робили дугу, звертаючи назад... Хлопці дивилися на них з цікавістю, спокійно міркуючи, що це вони завертають на Княже, заходять на бомбардування. Це добре буде, допоможуть прорватися. Перші літаки доходили до того місця, де вони (рештки загону) лежать горілиць... Раптом літаки з виттям пішли вниз, пікіруючи... Схоплюватись і ховатись було вже пізно... Гряд бомб уквив їх, лежачих горілиць на відкритому місці, бо ж вбоге жито не може прикрити від ока згори... За першими літаками скинули свій вантаж інші, вони долітали до об'єкта й ішли в піке, виючи й стріляючи з бортових гарматок та скидаючи бомби... Хтось закричав крізь пекельний грохот, хтось схопився й побіг...

Петро з Романом лежали поруч і ждали своєї черги — влучить чи не влучить.

— А він же, сучий син, бачить, хто ми такі!..—промовив Роман назустріч німецьким бомбам, заїкаючись не так від жаху, як від досади, від злоти, від жалю.—А він же, сучий син, знає, хто тут лишився в оточенні!..

Петро мовчав. У його голові за ці хвилини перебігло більше думок, ніж за цілі роки, і він зрозумів деякі речі за ці хвилини ясніше й глибше, аніж за все своє життя. І, мабуть, за ці хвилини він остаточно посивів.

І на цей раз Петра й Романа минула смерть. Хоч не минула більшості з їхньої груші.

Коли закінчилось бомбардування, й блакитнокрилі машини відлетіли, й коли розвіявся дим і пил, очам живих відкрилося жаске видовище.

Земля навколо них вивернута наверх золотого жита, поховала під чорним шаром столочене гураганом золоте колосся, взялася велетенськими кротовими нагресбками, вкрилася димлячими кратерами й ідучим смородом тротилу. Поміж тим усім лемент, стогін, прокльони й благання поранених про допомогу. Покалічені тіла товаришів звивалися тут і там... Загинули майже всі... Лишилося чоловік з десять, що разом з Петром і Романом зірвалися на ноги. Серед уцілілих було й троє німців... Живі побігли помежи кратерами, оглядаючи моторошну картину спустошення. Ранені кричали до них, благали дострілиги... Боже, як воші кричали, як вони благали, ті люди з повіриваними животами, з попереломлюваними хребтами, з повідриваними ногами іі 'руками!.. А один здалеку, боячись що його не помітять, високо підняв голову, звівся на руки й повз, тягнучи перебиті стегна за собою, повз швидко й кричав щось нечленоподільне... Петро глянув і стрепенувся увесь, мов ударений струмом: «Знову той кінь! з перебитим хребтом!.. Біжить на передніх ногах, і не може, й ірже жалібно, тоскно!..»

Юнак, що стояв поруч, великоокий, без шолома, з присмаленим чубом, зняв тремтячими руками свій автомат з шиї й простяг його німцеві, такому ж, як і сам, молодому, розгубленому солдатові:

— На... Ти німець, тобі не жаль... Достріль!.. Доестріль їх усіх... Ти німець, тобі не жаль... На! На!

Німець відсахнувся, подивився на простягнений автомат, подивився навколо, подивився тоскно угору і опустився на землю... І раптом заплакав. А потім зідхнув і під поглядами всіх присутніх, звергаючись до них, твердо промовив:

— Добре... Я німець... Я покажу приклад.

По тих словах вийняв пістоля й швидко вистрілив собі в скроню.

Юнак, що подавав автомат, вражений, хотів мита зробити те саме, але Петро вхопив за автомат рукою.

— Стривай!.. На те є ворог, щоби нас убивати! Ти чув, як про це казав Роман?

А лемент ранених не вшухав...

Боже, цього не можна витримати! Але як же ж бути? Найлегше би було утекти. Але як утекти?! Як же ж покинути цих нещасних отак мучитися?

Час наглив, вони не мали у себе в запасі жодних зайвих хвилин, бо кожної миті міг їх викрити ворог, оточити й знищити, одначе не могли залишити цього місця. Їх в'язало почуття товариської солідарности, оте саме, що змусило німецького солдата застрілитися самому, якщо він не в стані був прикоротити мук товаришів, а тим більше не міг їм допомогти.

Але чим їм можна допомогти? Нічим. Воші вже нічим не зможуть їм допомогти. і ніхто в цілому світі не зможе їм допомогти!

Тяжкі секунди повзли для кожного довго, як на тортурах. Треба негайно рушати! Але хто візьме на себе відвагу подати команду рушати, покинути все так...

Деякі з поранених уже сконали самі, але більшість були живі й кричали про допомогу... От людина без рук, без ніг, вона кричить про допомогу або про смерть як про милосердя. Про смерть з товариської руки! А топ з перебитими стегнами, заплутавшись у столоченому гураганом житі, уже не міг повзти, звивався й квилів, квилів щось нечленоподільне — він благов; крім того, що йому було перебито стегна, він був поранений у груди... Петро, обливаючись потом, запитував себе, чи це справді милосердя: не могли людині допомогти й допускати, щоби вона так тяжко мучилася. Воскове, бліде обличчя того нещасного трепетало корчами й було вкрите буйним потом, що стікав струмочками на закривавлену землю, а голос усе квилів і квилів... Петро дивився на той піт, слухав квиління й стискав руків'я автомата, відчуваючи, що він перестає володіти собою... Але хтось раніше перестав володіти собою, тим вирятувавши Петра від необхідності! брати зайвий тягар на свою совість. Поки тривала боротьба в Петровій душі, вояк, що стояв збоку, перехрестився, тяжко зідхнув і ступнув наперед, пішов помежи вирвами... Низка коротких пострілів — і лемент ущух. Настала тиша... Вояк вернувся назад, до живих товаришів, і став осторонь, окремо, продмухуючи пістоля. Він стояв, одвернувшись спиною до друзів, і млявими, спокійними руками намагався вправити новий магазинок у пістоль, а руки йому несамовито тремтіли...

Без команди всі постягали шоломи й похилили голови. Раптовий тягар, що навалився на душу, пригнув ті голови до землі... Ніхто не сказав ні слова над цією незаритою братською могилою, всі тільки тяжко дихали й витирали, розмазували піт

на обличчях... Лише той, що стріляв, пішов, і пішов, і пішов житами помалу, зсутулений.

Постоявши хвилинку, всі кинулися слідом. Вони утікали від цього місця, як **БД** місця ганебного, як від місця довершеного тяжкого гріха. Хоч вони в тому й не винні. Ні, вони в тому не винні! Але чи їм матері це вибачать? Оті, що будуть чекати своїх синів, та вони це вибачать? І чи вони це простять?! І чи воші це зрозуміють?!!

Вони бігли, спіікаючись, геть.

Вони подалися так швидко, як тільки могли, скільки мали це сили. І від братської крові втікали і поспішали видертися, щоб розказати бідним матерям, де ж лежать кості їхніх енів і як ті сини та й за що умирали. Вони подалися шукати собі рятунку, шукати щастя.

XIX

Щастя їх покинуло остаточно.

Навколо поле, жодного ліска ніде, жодного прикриття, з якого можна би було скористатися.

Вони бігли—не бігли, пленталися житами, пшеницями. Товариші вели Романа, що вибився з сил зовсім, поранений. Роман просив уклінно залишити його, покинути й рятуватися самим, бо він уже «все одно пропащий» і «ніщо вже мене не врятує».

Але товариші його не кидали. Особливо цупко тримав його при компанії Петро, бо й сам він душею тримався за цього свого синьоокого друга. Це ж, власне, єдина близька душа в нього на увесь світ, що ще лишилася з ним. Сам Петро мучився, може, більше всіх, виснажений походом, і боями, і власною раною до решти, але він мав надзвичайну силу волі і не здавався. Навіть в такій цілком безнадійній ситуації.

Вотш намірялися обійти обсажене значними ворожими силами місце недавнього вилому частин генерала Ліндеманна між Княжим і Скварявою, де так не пощастило їхньому відділові, і спробувати пробитися на південь західніше Скваряви. Може ж, їм удасться.

Вони квапилися...

І тут їх нагертали знову літаки. На цей раз це були советські літаки — три легкі бомбардувальники й два «ястребки». Вони, видно, виконували пошукувальну службу за рештками розгромлених частин в оточенні для знищення їх — ішли низом, швидким летом. Вони доганяли груп', помітивши їх в житах. А група не помітила небезпеки завчасно, бо всі були надміру вимучені, до того ж над землею на обрях стояв усюди грохот канонади, а по шляхах реві моторів... Хлопці помітили літаки лише тоді, як вони були вже близько.

Проюшття!! Отак за ними полюють!.. Де ж за ними полюють! О прокляття, прокляття!.. Вибухи безнадійної люті, прокльони, відчай... У відповідь на це гряд куль і естрілен з бортових кулеметів і скорострільних гарматок рясно обсипав їх. А слідом за тим упав гряд бомб дрібного і середнього калібру...

Раптовий, швидкий гураган вогню промчався, як смерч.

Коли перегриміло, Петро, що був звалений шквалом повітря й звуковим ударом та ударом хмари землі, схопився... «Все! Тепер все! О Боже! Тепер уже все! Тепер вже кінець... Лишився один. Сам-один!»

Побіг помежи димлячими вирвами.

«Сам!»

Всі загинули. Всі, що були з ішм, загинули. Не лишилося нікого. Анікогісінько.

Поторощені, постріляні, посічені гураганом череп'я, залізних уламків, його друзі (власне, рештки друзів) лежали розкидані помежи вирвами. Деякі щезли взагалі — а чи рознесені на пил, а чи присипані землею.

«Господи! А де ж Роман?!» — різонуло як блискавкою.

Охоплений раптовим жахом (справжнім жахом уперше за весь час боїв у брідському котлі) Петро кинувся шукати свого вірного товариша, свого найвірнішого супутника в усій цій трагедії, що почалася так давно... Свідка всіх своїх страждань і останню свою моральну підпору, останню соломинку, за яку тримався, щоб не пуститися берега й не впасти в божевілля, як то скінчили багато-багато їхніх друзів...

Петро знайшов Романа під тілами його колег, тих, що вели його попідруки. Він був ще живий. Йому перебито обидві ноги, але він був ще живий, лише непритомний, товариші ж були мертві.

Петро схопив Романа на оберемок і побіг, сам не здаючи собі справи, куди він біжить і чого. Побіг просто, нічого не бачучи перед собою. Очі йому застеляв туман — туман жалю, туман болю. А може, й туман сліз... Гарячих мужських сліз, яких ніхто не бачить і не мусть бачити. А може, й туман божевілля від вибуху відчаю...

Петро спіткався, плутався в житах і бур'янах і біг, біг — ніс свого товариша, рятуючи його від смерті.

Ах, друже мій! Останній мій друже!

На увесь світ вони лишилися удвох, але один з них скоро вх^е «наїється землі». І тоді другий лишиться зовеш сам. Один. І ніхто не бачитиме, що станеться з ним.

Довго біг Петро. і ще біг би та й біг, до останку, доки не впав би, коли б Роман не опритомнів. Роман опритомнів і почав кричати. Тоді Петро схаменувся. Глянув на себе — рукави, штани й чоботи були в крові, що цебеніла з перебитих

Романсних ніг. Ті нога теліпалися в штанах безвольні, чіпляючись за кущі будяків та за юрби житнього колосся над обніжком, по якому Петро біг, від того Роман і кричав.

Схаменувшись, Петро поклав Романа на землю й сів біля нього, безпорадний, охоплений відчаєм—але вже іншим відчаєм, таким, що витверезує голову, приводить людину до пам'яті.

Що ж робити? Ах, що ж робити?! Ну, що ж робити, коли товариш останній, і єдиний, і найвірніший у цій безвихідній трагедії, такий-от поламаний, побитий і вмирає?! І нічим не можна врятувати, нічим не можна допомогти.

Роман затих, перестав кричати. Лежав мовчазний, безживний. Лежав нерухомо, лицем угору.

Коли Петро глянув у те лице — побачив, що Роман цілком притомний, очі Романові дивляться на нього спокійно, пильно.

— Поклади мене зручніше,— промовив Роман чітко, хоч і тихо.— Поклади головою на обніжок... Так... Спасибі... А сам... будь спокійний. Всє добре.

Лице його було бліде-бліде від впливу крові, покрите шклянним, холодним потом, але погляд притомний, розумний.

— Відстебни мою флягу, там є вода,— звелів Роман все гам же тихим голосом.

Петро швидко одстебнув флягу, там дійсно було трохи вода.

Ковтнувши з фляги, Роман перевів дух, заплющив очі й гак лежав нерухомий. Нарешті зібрався з силами, розплющив очі (Петрові видно було, як він напружувався, розплющаючи очі, ніби так вже йому було тяжко підіймати повіки), розплющив і довго дивився на Петра, водив по ньому очима, зупинився на обличчі й чигав на щось, ніби намагався щось вичитати на тому обличчі, якусь відповідь на якесь своє болюче, ще не висловлене запитання.

Утомився від споглядання й знову закрив очі. Думав щось з мукою. Гірка посмішка зажевіла на безкровних устах, він поворушив ними й ледве чутно промовив:

— От... Ну, от... Знаєш, я думаю... колись люди в Україні, матимуть приказку — «загинув, як під Бродами!..»

Павза.

— Цебто замісто отого... «як сірко в ярмарку».

Павза.

— Значить... ні за нюх табаки...

Коли Роман говорив, він помежи словами рипів зубами від болю й стогнав.

Петро бачив, що бідолаха говорить зовсім не те, що думає. То його довгий і тоскний погляд, яким він перед тим дивився йому в обличчя, говорив про щось інше.

— Твоя правда,— сказав Роман, вичитавши в погляді свого друга недовіру.— Я мелю... зовсім... не те... — і повернув зручні-

ше голову, а повертаючи, страшно застогнав і ще дужче зблід. Заплющив очі. Піт по його чолі і по щоках стікав і капав з мочки вуха на сіру суху землю, роблячи її мокрою й чорною. Роман розплющив очі і впився ними, замлоєними мукою, в очі Петрові. А тоді промовив, перемагаючи біль і жаский зміст своїх думок:

— Скажи... Скажи мені... Чи ти вірний мій друг? Чи такий, як і я тобі? Скажи?..

Так... Я вірний твій друг, Романс.

Роман облизав шерхлі, пересмаглі уста.

— А тепер скажи... Чи ти... Чи ти виконаєш мою волю? Скажи!

Петрові тьохнуло серце, він зрозумів, чого хоче від нього його Приятелі, що він говоритиме, про що він проситиме, благатиме, наказуватиме. Але як він на це відповідь? Як він на це відповідь, коли з усіх клітин його ества підіймається протест. Він цього не зможе! Він ніколи-ніколи цього не зможе! Ах Боже!..

Петро дивився на патьоки поту на Романовому обличчі, на те, як той піт скапував з мочки вуха на землю, й метався душею, що ж йому сказати, ну що ж йому сказати?! Нарешті зібрався з духом і промовив якнайбайдужнішим голосом:

— Гм... Залежить що... Що?

Роман скривив уста болісно, прикусив губу з досадою, з жалем. Мовляв, що ж ти питаєш, що ж ти час гаєш, колі й так усе ясно, все ж ясно! Але вголос серйозно, й спокійно, й терпеливо пояснив, ніби справді Петро не розуміє:

— Ми той... Ми ще трохи, поговоримо... А потім... той... Потім ти виконаєш мою волю... Ти мене пристрелиш... І рятуйся сам. Чуєш!

Петро мовчить.

— Я прошу тебе!..

Боже! Ну що ж Петрові сказати на це таке жалібне прохання, на прохання друга! Він сидів мовчки, посірілий, стис щелепи, звів брови. Ніколи в житті він так не думав, так шалено, з такою мукою. І ніколи в житті він не мав такого безвихідного становища. Уста йому, так як і Романові, персмагли, пошерхли, голос пропав—він кілька разів пробував заговорити, але голосу не було. Нарешті відкашлянув і прохрипів:

— Е-е... Скажи ж і ти мені... Скажи, Романе, чи ти вірний мій друг? Га?

— Так,—тихо пр>шепотів Роман і заплющив очі, звів брови, вже знаючи, до чого іще.— Так.

А Петро так само хрипко, як і перше:

— А тепер скажи... чи ти застрілив би мене?

Мовчанка. Роман лежав, заплющивши очі й звівши брови та тяжко-претяжко дихаючи. Мовчав довго й нарешті зідхнув:

— Н... н... не знаю...

і з цього «не знаю» видно було, що він ніколи би не застрілив свого друга, навіть коли б це мав бути акт великого милосердя.

Петро зідхнув з полегшенням. Це до певної міри звільняло кого від сірашного, хоч і товариського, обов'язку. Дивився на патьоки поту на смертельно блідому, безкровному обличчі й згадував того юнака з перебитим хребтом, що повз, а потім отак сходив потом, конаючи, та все благав про товариську кулю як про милосердя; згадав свій відрух зробити товариську прислугу й тепер вслухався в своє нутро, чигаючи на такий самий відрух. Але відрух такий не приходив і прийти не міг. Але як же ж бути?!

— Не знаю,— зідхнув шепотом Роман у напівмаячінні, відповідаючи без сумніву на запитання, чи застрілив би він Петра, свого друга.— Не знаю.— Помовчав. Потім розкрив очі й прошепотів твердо: —Я тебе не застрілив би, бо... Бо життя, мені не поставило такого іспиту... Чуєш? Не поставило!.. Бо ти здоровий... А мене... А мене ти пристрелиш!.. Мусиш! Мусиш!..—розхвилювався та й забився в нападі пекельного, нестерпного болю. Вш стратив свідомість і так страшно рипів зубами, що Петра вкрив холодніш піт від душевної муки й від внутрішньої боротьби: боротьби між співчуттям, раптовою готовістю піднести автомат і вчинити акт милосердя та між жахом взяти на свою совість життя товариша, а головне — втратити його навіки зі своєї вини, а тим часом — ану ж вдасться його вирятувати! Може ж!..

Хоч видно було, що товариш конає.

Петро думав, що це вже остання хвилинка й що його товариш відходить, що милосердя до нього прийшло само собою. Він нахилився, вдивляючись в передсмертні корчі на обличчі друга... Але милосердя не приходило. Роман знову прийшов до пам'яті, і вхопив здоровою рукою за Петрову руку, й проговорив швидко, швидко крізь спазму в горлі:

— Ах Боже! Як це все страшно!..

Помовчав, перемагаючи біль. А потім повів помутнілим поглядом навколо й прошепотів помалу-помалу, розтягуючи слова:

— Так ти... кажеш,, снилось тобі... що ти рідну землю їв?

Петро мовчить.

— Ах Боже, Боже! Як це все страшно!

Помовчав, переводячи дух. А далі хапливо:

— Але це ще не все... Не все... Чуєш? Це ще не все...—ї стиснув руку панічно.—Ще ж нас наші нащадки й прокиснуть... (Павза).—Де нащадки! Нас прокленуть наші сучасники!.. (Павза).—Нас прокленуть ті, що нас посилали... Бо ми... Бо ми не здобули їм волі... (Павза, маяття). Так... Прокленуть... ї відмежуються від нас... І скажуть... будуть кричати: розітні,

розпни їх!.. і мертвих розпит-;!! (Павза). І власний, рідний кат розпне, а власний наш хитрий з біса Пилат уміє руки... Отой хитрий наш Пилат... Умис... Від нас, від тисячів нас і віл, матерів, що породили нас...

(Павза. Зідхання крізь клекіт у грудях).

— Але нічого. Ми умрем, і Бог нас спитає, хто винен за цюю неповинну кров... І ми скажемо, що ми самі винні... Ми—«хлопці»... Ми—романтики... І Богові збрешемо, захищаючи тих усіх наших... Бо ми солдати... Ми хотіли добра... Та... ми солдати...—останнє прошепотів ледве чутно і, закінчивши, зідхнув так само ледве чутно: —Е-ех-х...

І замовк. Лежав нерухомо. Стиснув міцно Петрову руку й мовчав. Важко дихав. Він мав високу гарячку, і його кидало то в жар, то в холод. Час од часу цокотів зубами й говорив щось незрозуміле. А далі затих і лежав спокійно, постогнуючи. Лежав так довго. Він дивився кудись в одну точку. Нарешті повернув голову й показав Петрові очима кудись у бур'ян, посміхнувся блідо:

— Ось... Я ж казав... Чорт тобі посилає панцерфавста! Візьми!

Дійсно, під обніжком, в густому бур'янці лежав панцерфавст, справний, наладований. Але Петрові було не до панцерфавста, хоч серце йому неприємно стиснулося. Він не був містиком, але з тим проклятим панцерфавстом справді було таки щось від містики. Одвернувся. Гарячково перебирав у голові, як би ж і чим би ж допомогти Романові. Аніякої лікарської допомога бути не може. Аніяких медикаментів у нього самого. Та й що ж тут медикаменти й які медикаменти тут допоможуть, хіба ціянкалій (посміхнувся гірко). Ще б могли врятувати хірурги, якби вони були, або якби ворог був милосердніш до скалічених, та й то якби хопилися зразу. А так... Ворог — то є немилосердний ворог, та й ніхто в нього не стане просити ані пощади, ані милости. Що ж до медикаментів — то пізно. Тепер пізно.

А Роман все більше мучився. Всє тяжче йому було. Він вже не говорив, як перше, він тільки стогнав, качав головою по обніжку, що вкрився болотом під тією головою, бо буйний піт розмочив землю, перекладав голову з лівої щоки на праву, з правої на ліву... Уста йому покрилися кривавою піною—він покусав собі всі губи, стримуючи стогін, стримуючи шалений крик, що видирався з грудей. Він не просив Петра словами, бо був уже не здібний говорити, він тільки просив його поглядом, молив його, благав... І Петро мучився не менше за Романа, він кілька разів уже брався за автомат, але опускав руку в безсиллі... Не може! Він не може цього!..

Дивно — він же солдат і убивав людей, і, мабуть, сотнями, зі своїх гармат, а тут—не може...

Роман зрозумів товариша без слів і вже не просив навіть поглядом. Він заплющив очі й звивався в муках. Але не вмирав. І видно було, що він так просто і так скоро не вмере, що муки ті його будуть довгі, ой які довгі й пекельні.

Так, то впадаючи в безпам'ятство, то зринаючи з нього, Роман довго маявся. Нарешті роздер здоровою рукою зітлілу від поту сорочку на грудях і видихнув у синє небо немовби всю свою муку й всю свою душу:

— Не можу!! Я вже не можу!..

А тоді, перемагаючи корчі, змобілізувавши всі рештки ще не погаслої волі, попросив:

— Пістоля!..

Петро хотів подати автомат, але перевірів — в автоматі жодного патрона. Тоді Петро кинув автомат у жито й вийняв з кабура тремтячою рукою свого пістоля... Прикусивши губу, вклав його в Романові гарячу руку... А сам відвернувся.

— Ні,— промовив Роман спокійно і в той же час жалібно.— Дивись на мене... Я хочу тебе бачити... Дивись на мене...

Петро обернувся.

— Так... Перекажеш матері... як зустрінеш... що я живий-здоровий... Колись вернуся... І поцілуєш...

І змовк, задихаючись. Спробував посміхнутись ясною, щирою посмішкою, підбадьорливою, тією давньою, оптимістичною. Не вийшло.

І, знаючи, що це в нього не вийшло, Роман раптом узяв у зуби люфту пістоля й вистрілив... Ніби спересердя...

Риси обличчя затрепстали-затрепстали... По них повзла глибока тінь. Склепила їх. Зупинила трепет. Зробила обличчя сірим і мовчазним, як земля.

Все.

Засклілі очі наставилися в синє небо.

XX

Петро довго сидів над товаришем. Йому здавалося, що той ще щось скаже.

У голові Петрові помутнюся. І від жалю. і від гіркоти на душі. І від болю власної ріши, від гарячки, яку він мав теж, але якій досі протистояв силою волі, напружуючи її до останку. Досі він не втрачав ясности думки. Тепер він її втратив, бо напруження ослабло, воля його танула, вислизала, як дим, як вода з прорваної греблі. В душу ломився відчай крізь ту саму проломину...

Кінець.

Все,

Десь спалахнула канонада й шалена кулеметна та мінометна стрілянина, десь не дуже й далеко, але Петрові було байдуже, він навіть того не чув. Для нього все скінчилося.

І тепер-от приходить на порядок дня той сон про рідне місто, про рідну вулицю... «Правдивий сон», як означив його Роман. Еге ж, правдивий сон. Як пак?.. Він землю їв на вулиці рідного міста. Вирівав він тієї землі дві плити з стіл завбільшки й їв жадібно її. І яка ж вона була, та земля, смачна! Рідна земля! Його рідна земля!.. «Але то все одно, ця теж наша... Рідна!»—це сказав Роман. Справді.

Петро глипнув очима немов зі сну. Сонце палило немилосердно. Небо було опалове, почервоніле, закурене димом, і пилом, і сажею. Сонце давно перевалило за полудень, але ще стояло високо. Господи, який довгий день! Хоч би швидше приходила ніч! Сонце палить в обличчя, в скляні сині очі Романові. Хоч би вже ніч. Стривай!

Петрові очі впали на панцерфавст, що лежав у бур'янці під обніжком.

— Бач!

Петро протер очі, потер чоло з напругою.

— Бач! Ще ж не все. Ще ж цей панцерфавст. Ні, ще не все. Він, цей «макогін», має якесь призначення в його житті... Так, так.

А Роман дивився байдуже в небо й ніби говорив до Петра: «Ось... Чорт тобі подає панцерфавста! Візьми його!»

Значить, ще не все.

І Петро звівся похитуючись.

...Не все. Келих ще не допитий, і він його мусить допити до дна. До дна. До самого дна.

Вийняв хустинку з своєї кишені, червону, бо закривавлену, й накрив нею сині очі, наставлені в небо. Нехай не пече в них сонце. Нехай не сліпить їх пил. І нехай Він не бачить, як буде хитатися Петро, ідучи геть. Як він собі йтиме геть...

По тому Петро підняв панцерфавста, звалив його собі на плече й пішов не озираючись. Пішов п'яною, розбитою ногою. Останній з усіх, з ким він був у цьому проклятому колі смерті. Останній розбитий, але ще не подоланий.

xxi

Петро йшов як у кривавому тумані.

Опалове небо... Стовпи й ожуги... Далекий сон і близька дійсність.

Навколо кишіть бій. Ні, це не уява, це не гуд у голові, це справжній клекіт бою. Власне, клекіт боїв навколо. Вся земля двигтить від гуркоту гармат і грохоту танків.

Петро лишився сам в оточенні, в пеклі. І він хоче з нього вийти. Але вийти не може. На захід, на північ і південь — всюди ворог, всюди вогонь і грохіт заліза. Він кидається (якщо це можна назвати «кидається»), але з оточення вийти не може...

Йому здається, що він іде довго, може, вже й кілька днів, хоч це був ще той самий день, в який загинув Роман, в який загинуло так багато його друзів.

Поблизу десь справді кипить шалений бій, то десь одчайдушно виломлюються йде якісь рештки з оточення. Петро дослухався й ішов туди, ішов, напружуючи рештки сили... І на душі йому було тяжко невимовно—ах, як йому тяжко покидати останній клаптик рідної землі!

Він бачить, як вона горить, його земля, як бродять зграї полум'яних язиків, як повзуть вогненні кобри по ній... Він чує, як вона сходить чадом, спалена вогнем страшної, неіаситимої помсти... Він бачить, як сонце обернулося в панікадило в чорному, сажному zenіті й присвічує Богові руїни й всезнищення, що вергає з того zenіту, з чадного неба тисячі тонн гарячого металю...

Намагаючись вгамувати нестерпний біль пораненої голови, Петро здер стару, загноєну пов'язку її іде так... Йому так легше, вітерець обвиває голову, освіжає її... З рани спливає кров, але то баіідуже, та він і не бачить, лише відчуває лоскіт на шиї'. Нехай... Лиш би якось перейти все це і вийти з цього велетенського кладовища до волі й до рідних, до друзів... Так, ще б хоч раз побачити старих, дшніх друзів, хто лишиться в живих...

Так, стікаючи кров'ю, він іде все вперед, туди, де пішли десь товариші.

Він іде... Він несе панцерфавста, як кийок, що його підсунув чорт саме тоді, коли в нього не лишилося вже іншої, більш практичної й потрібної, зброї... Він несе панцерфавста, може, для того, щоби ним в останню хвилину зірвати своє життя, як вже не буде ніякого виходу й не лишатиметься зовсім сили.

Світ йому увесь почервонів і почорнів, бо у віччю плавають огненні кола і чорні провалля безодні. В нім стоять «панікадила», як серед темної ночі...

І от його настигла смерть...

х х п

І от його настигла смерть.

Він сидів над якоюсь глухою дорогою, слухав грохіт бою з усіх сторін, слухав свій власний біль в душі і в ссрці, отаке якесь скімління, немов плач немовляти, намагався його вгамувати... Думав над тим, що ж то за такий ворог, що так нещадно напосівся, що має стільки злоби, й жорстокосте, й смертельних засобів у своєму розпорядженні, які він вергає немилосердно і безугавно, але який він сам? Який він сам? Яке його обличчя? Ось скільки часу триває це пекло, але вія так і не бачив ворога в

обличчя, не бачив його зблизька. Не дивився йому в очі. Які в нього очі? Що в тих очах написано?.. Як би в ті очі перед смертю глянути! Як би його побачити зблизька, подивитися на нього, нещадного й немилосердного! Отак віч-на-віч...

Ось над цим думав Петро мляво, сидячи осторонь від дороги на купі землі, біля глибокої бомбової вирви, як раптом почувся грохот, що наростав і котився на нього. Петро підвів голову й побачив велику сталеву потвору — сірий советський танк Т-34. Танк з ревом котився по дорозі, виринувши з долини...

«Ось він, ворог!!»

Напевно, побачивши Петра на пагорбку, танк шалено і тріюмфально заревів, як жива істота, і попер напростець, з наміром розчавити цього солдата в пошматованій, безбарвній, але такій характерній уніформі. Погнав як хижак на свою жертву...

Петро без хвилювання подивився якийсь час на страховище, потім помалу сповз за пагорбок... Так, так іде на нього. Ось це і є вона, Смерть! Наладувавши панцрфавста, Петро почекав якусь хвилину, спокійно (так, як колись чекав під час облав на вовка)... Потім швидко вихопився й вистрілиш—пустіш «кулак» усторч в потвору, а сам упав навznak і покотився униз, у бомбовий кратер. Розлягся пекельний вибух... Лязк і скрегіт... І потвора раптом стала цапки над самою вирвою, тяжко зідхнула димом і чадом, повернулася боком і поповзла по інерції до вирви, накриваючи її й накриваючи Петра, що лежав на самінькому дні. Але до дна потвора не дістала, бо розвернулася упоперек...

Якийсь час потвора ийорзала в передсмертних корчах, осипаючи землю на людину, що лежала внизу горілиць, ніби її загрибаючи. Пойорзала, поки не заглух мотор. А як мотор заглух, потвора перестала здригатися...

Петро лежав під сталевим драконом на дні вирви й чекав, що буде далі,— він чекав смерті. Ось вискочать люди —вискочить ворог, якого він таки нарешті побачить, гляне йому в очі перед смертю, і все скінчиться. Але люди не вискакували, не чута було жодної живої душі, лише одну мить здалося, що хтось протяжно й глухо застогнав. Одначе стогін не повторювався. Тоді Петро вигрібся, виповз нагору.

Перед ним буї? велетень танк... Башта в нього геть розвернута й куриться, ляда люка скарьожена і відчинена навстяж та так і стоїть, ніби відзяплена шелепа в пащі апокаліптичної потвори, пораженої блискавкою. З середини пащі виходить дим і б'є нестерпний сморід паленої гуми, але полум'я немає... Танк чомусь не спалахнув, як звичайно, може, тому, що бак з палимим зос тався неушкоджений... Ідучий дим пробивається з люка й з усіх щілин—можливо, там горить всередині... А може, то з танка виходить дим і газ, нагнаний туди шаленим

вибухом панцерфавсіОБОї гранати... Петро стояв і зовсім спокійно міркував про це і так само спокійно дослухався до нутра танка. Всередині аніякісінької ознаки життя.

— Галло! — сказав Петро голосно.—Ану, виходь! Хто там?!

Мовчанка. Тоді Петрові раптом чомусь стало страшно. Незрозумілий і якийсь містичний жах струсонув ним. Чи то від думки, що він-от убив кількох людей, і вони тут ось, за сталевую стінкою, у череві танка, й їхня смерть на його сумлінні, а чи то від тривожного якогось передчуття, що пройшлося ним, невідомо звідки зринувши, і зродило той жах... Петро мільо стрибнув на танк і кинувся до люка.

Заглянув...

Всередині темніли якісь скорчені людські фігури — люди в танкістських комбінезонах... Вони лежать одне навалившись яа одне...

— Галло,— сказав Петро тихо.—Живі?.. Ранені?.. Галло!

Мовчанка. Ані звуку.

Тоді Петро поліз у люк... Він хотів бачити ворога. Він хотів глянути йому в обличчя.

І він глянув. Те, що він побачив, струсонувало ним до решти, до мізку костей...

Дві фігури, скрючені на підлозі, не можна було впізнати, бо обличчя були опалені газом і заюшені чорною закипілою кров'ю.

Третя ж фігура припала до стерна, схилилась на нього та так і залякла, поклавши голову на керунок, ніби від утоми, і риси обличчя її були чисті...

І було те обличчя дівоче...

І було те обличчя знайоме...

...Ата!

Обличчя сіро-бліде, лише з вуха через краєчок, з-під шолома, стікає смужка густої червоно-чорної крові і застигає на шії...

Петро думав, що це галюцинація, що це божевільне маячіння... -Але ні. Це Ата!

Перевів дикий погляд на фігури, скрючені на підлозі, й аж тепер побачив, що то теж дівчата... Дівчата-танкісти.

У кутку, за керівницею, стоїть казаночок з вареною пшеницею всуміш з квасолею... «Це їхні харчі!» Казаночок перехнябився, її «харчі» наполовину вилилися геть на якесь ганчір'я.

Знову перевів погляд на обличчя, покладене на керунок танка. Не здаючи собі справи, простяг руки й стягнув танкістський шолом із дівочої голови... Ата!! З-під шолома розсипалося її буйне волосся, підрізане по колишній студентській моді,— волосся впало на чоло, на вухо, на щоку, заворушилося як живе, розтікаючись...

Петро повів рукою по ніжному, шовковому волоссі, й його шорсткі пальці заплуталися в тоненьких волосинках...

— «Ворог»...
«Так ось він, "ворог"!..»
Обережно виплутав пальці з полону тонюсінських волосинок... Виплутував... А тоді шарпнув і кинувся геть.
Виліз з танка і пішов.
Йшов тиняючись, помалу, потім швидше. Швидше.
Йшов не озираючись.
Не бачив нічого перед собою. Майже біг. Йшов із решток своїх сил. В ніщо. В порожнечу. В чорне провалля...
Світ за очі...
Утікав від того, від чого не можна втекти.

Василь СНОМЕНКО

«

(1935—1963)

Один із яскравих представників «шістдесятників». У своїх поезіях послідовно втіював ідею неонародництва, очищав її від вульгарних напірвань.

Автор поетичних збірок «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (1964), «Поезії» (1966), «Берег чекань» (1973), «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1981), казок «Пар Плаксії та Лоскотом», «Казка про Дурила» (1963), «Подорож у країну Навпаки» (1964), збірки новел «Вино з тооянд» (1965).

* * *

*Чорні від страждання мої ночі,
Бій від скорботи мої дні
Впали у твої свавільні очі.
Жадібні, глибокі і чудні.*

Ця вірш про кохання? Нібито так. Підтверджують це й наступні чотири рядки, та й далі можна сприймати текст як втілення загального в окремому: «Диких орд незлічені навали Розтрошили прашури мої, Щоб несла ти гордо і зухвало Груді недоторкані свої. Щоб горіли маками долоні, Щоб гуло мов серцебиття, Щоб в твоєму соромливім лоні Визрівало завтрашнє життя». І тільки подальший тон, сказати б, урочистих прокльонів, вимагає переосмислити досі прочитане — щось тут ніби не про конкретну дівчину чи жінку: «І моє прокляття очманіле Упаде на тім'я дурням тим, Хто твоє солодке грішне тіло Оскверняє помислом гидким. Стегна твої, брови і рамена, Шия і вогонь тендітних рук — Всє в тобі прекрасне і священне, Мамо моїх радощів і мук!»

І тільки останній рядок, змусивши ще раз задуматись, розкриває тасмницю цього переосмислення: йдеться про Україну, майже невіддільну для поета і від образу коханої, і від образу матері. Притому, коли й раніше вдавалися до таких порівнянь, то саме як до *порівнянь*, а тут іде суцільна персоніфікація, що надзвичайно інтимізує твір, надає йому непідробної щирості й глибини, саме на чуттєвому, а не декларативному рівні.

(Ткаченко А. О. Василь Симоненко: Нарис життя і творчості.— К., 1990.— С. 102—103.)

ПІЧ

Лиже полум'я жовте черево,
Важкувато сопе димар.
Галасує від болю дерево,
Піднімаючись димом до хмар.

Бубонять рогачі і кочерги —
Щось пригадують з давнини,
І чекають покірно черги
Засмаглілі горшки й чавуни.

З тітки полум'я сон злизало,
Тітка гладить рукою глек,
Теплий ватяник зав'язала
На застуджений свій попереk.

Біга тітка із кухні в сіни,
З-під повітки заносить дров —
З них струмує жовтаво-синя
Віковічна печаль дібров.

Звично грюкають, мляві двері,
Піч гуде і димить у світ —
Скільки в пащу цій ненажері
Тітка вкинула кращих літ!

Сновигають по зморшках думи,
На щоках танцює вогонь,
Сажа в'їлася чорним глумом
У пелюстки її долонь.

Біля печі вона, мов бранець,
Слугувала під шурх спідниць,
Віддавала дівочий рум'янець
Чистоті смачних паляниць...

Менше ми лр&шв нестимем,
Стане ближчою наша мета.
Як не будуть у небо димом
Підніматись жіночі літа.

ДІД УМЕР

От і все.
Поховали старезного діда,
закопали навіки у землю святу.
Він тепер вже не встане
і ранком не піде
із косою під гору кругу.
І не стане мантачкою тишу будити,
задивлятися в небо, як гаснуть зірки.
Лиш рососою по нім буде плакати жито
і пливтимуть над ним непомітно віки.
От і все.
Поховали хорошу людину,
повернули навіки у лоно землі.
Та невже ж
помістились в тісну домовину
всі турботи його,
всі надії,
жалі?
Та невже ж то
йому все віднині байдуже —
чи світитиме сонце,
чи ніч напливе?
Біль у душу мою закрадається вужем,
Відчай груди мені розпанахує, рве.
Я готовий
повірити в царство небесне,
бо не хочу,
щоб в землю ішли без сліда
безіменні,
святі,
незрівнянно чудесні,
горді діти землі,
вірні діти труда.
Хай шалені гудуть
над планетою весни,
хай трава пнеться вгору
крізь листя старс...
Я не вірю,
що дід із могили воскресне,
але вірю.

що ні
він увесь не умре.
Його думи нехитрі
додумують внуки,
і з очей ще віки пломенітимуть в них
його пристрасть і гнів,
його радощі й муки,
що, вмираючи,
він передав для живих.

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибу казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пуцу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові ПЦД вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні.

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть своєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш та на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,

Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

* А *

Ти знаєш, що ти—людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

Більше тебе не буде.
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди —
Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе —
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба —
Гляди ж не проспи!

Бо ти на землі — людина,
І хочеш того чи ні —
Усмішка твоя—єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

ЗЛОДІЙ

Дядька затримати чи впіймати —
Дядька в сільраду ескортували.
Дядька повчали і докоряли:
«Як вам, дядьку, не ай-ай-ай
Красти на полі свій урожай!
У кого ви крали?
Ви крали в себе.
Це ж просто сором красти свій труд».
Дядько понуро тім'я теребив
І смакував махру.
Дядько кліпав товстами віями,

Важко дивитись в очі ганьби,
Важко йому із домашніми мріями
Враз осягнуть парадокси доби.
«Так воно, так,—у кулак кахикав,—
Красти погано, куди вже гірш».
Рвися з горлянки свавільним криком,
Мій неслухняний вірш.
— Чому він злодій?
З якої речі?
Чому він красти пішов своє?
Давить той клунок мені на плечі,
Сором у серце мені плює.
Дядька я вбити зневагою мушу,
Тільки у грудях клекоче гроза:
Хто обікрав, обскуб його душу,
Хто його совісті руки зв'язав?
Де вони, ті відгодовані й сірі,
Недорікуваті демагоги й брехуни,
Що в'язи скрутили дядьковій вірі,
Пробираючись у крісла й чини,
їх би за грати! їх би до суду!
їх би до карцеру за розбій!
Доказів мало??? Доказом будуть
Лантухи вкрадених вір і надій.

КАЗКА ПРО ДУРИЛА

Ото ж воно й почалося з
того,
що одружився дурний
Петро.
Тільки-до хати привів
небогу
зразу ж топитись пішов у
Дніпро.
Стрибнув у воду — в воді
не тоне,
почухав тім'я дурний,
а тоді
почав серед річки —
хай Бог боронить! —
ходить на руках по юді.
Походить трохи та ляже
полежить,
на хвилю закине ноги
брудні —
і хоч би тобі що!

Схопив, праща, нежить
та рибалок до смерті злякав
у човні.
Йому все байдуже —
ходить та чхає,
та грайливо моргає до
риб,
а небога із кручі рукою
махає:
— Вернись, чоловіче,
бо з'їм твій хліб! —
Почув те Петро та бігом
додому,
що запопав — то усе
перегриз,
добре, що жінка спалила
солону
та в глечиках похована
дрова і хмиз.
Наївся Петро:
— Ну, стели постелю,
горличко ніжна моя,—
та сама лишень лізь під
стелю,
а на долівці приляжу я.—
Отак і жили без нужди та
горя.
Сусіди шепталися, як один:
— Від чого товстіє Петрова Федора?
Аж гульк —
у Федори син.
І такий тобі хлопець, що
далі нікуди,
і такий тобі хлопець, що —
ну.
На другий рік вже навчився
бігати,
а на шостий — виматюкав
старшину.
Прийшли тоді до Петра
пузаті
та й кажуть:
— Ти знаєш чи ні,
що виродок твій губатий
сказав, ніби ми дурні? —
Розізлився Петро:
— Отаке тобі й на!

Та я ж його витурю з
дому,
щоб не балакав малий
сатана
того, що усім відомо...
Узяв і прогнав.
А що дурному?
Тільки приказував, як
проганяв:
— Іди, лобуряко, з дому
ти з мене останню сорочку зні
Іди собі, зла личино!
Може, десь виб'єшся у
пани,
то гляди не поскупися,
сину,
матері справить картату
хустину,
а мені —кисет і штани...
Ну, йди вже, клята рахубо,
бо дома з голоду вріжеш
дуба...—
І пішло хлоп'я із убогої
хати
кращої долі собі шукати.
Де воно не ходило, де воно
не було!
Спало, де впало,
їло, що мато,
та, мов трава, росло.
Та хлопця й вигнало —
слава Богу:
не менше сажень в ріст.
Кулаки —
мов горщата,
мов обаполи, ноги —
і де те здоров'я бралось
в нього,
коли ж все життя
безконечний піст?
А люди про хлопця так
говорили:
— Чому б не рости, коли
він —Дурило! —
Отож, як Дурило уже
зміцнів
і огидло хлопцеві

байдикувати,
раптом ш сіло, ні впало він
захтів
навідаться до рідної
хати.
Спакував у кишеню речі,
доброго костура в руки
взяв —
і, як говорять, ноги на
плечі
та й пішов, куди знав.
Іде та й людей питає:
— А де тут дорога до
Рідного краю? —
А люди говорять:
— Кругла Земля,
так що прямої дороги немає:
сонце сходить онно
звідтіля,
а тамечки он сідає.
Спитай у нього. Воно
біга довкола Землі давно,
то, певне, тобі щось
розумне порадить.—
Махнув рукою Дурило
та й пішов навпростець,
добре, що сонце у спину
гріло,
а в груди віяв вітерець.
Іде та й іде. Аж у ногах
занило,
присісти хотів, та ба —
з-за кущів до Дурила
вибила враз галаслива
юрба.
— Ти куди йдеш?
— Додому.
— А де ж та домівка?
— У Ріднім краю.
— А край де?
— Йй-богу, не знаю.
Я, люди, шукаю вітчизну свою.
— А навіщо шукати?
Лишайся, хлопче, у нас —
у нас не життя, а свято,
щасливим зробишся враз.—
І вмить та юрба оточила

Дурила
і дружно до нього отак
говорила:

РЕЧИТАТИВ СТАРШИН РАЮ

Порода наша мудра від
природи,
ми знаєм все, бо досягнули
все.
Ї глипає на нас зворушено
і гордо
щасливий предок — щирий
шимпанзе.
Йому гойдатись на гіллі
рипучім
і на тропічних тішились
вітрах,
а ми підем і цілий світ
научим,
як у чорних плавати
морях.
У нас до того мудрі всі
та вчені,
що лімітуємо чорнило
і папір.
Вулкани діють дужі
і скажені
в хребтах висотних
паперових гір.
Ми знаєм все! Для нас усе відоме!
Що буде завтра? Запитайте
нас.
Як живить вогнища руда
суха солома,
так нас годує мудрість
повсякчас.
Ми пронесем, ми підведем
і підем,
ми дійдемо, ми сягнемо
висот!
Ми стільки істин вам за
мить націдим,
що подив назавжди
заціпить рот.
Чого ж тиняється по світу,
ніби п'яні,

чого шукаєте, коли ми все знайшли,
коли ведуть, дороги
осіянні
під наше сонце з вашої імлі?
У нас давно ніхто й не чув
про горе
та інші нісенітниці й
брідню.
Одна турбота чола наші
Оре
а що, як в мудрі паперові
гори
раптово влучить іскорка
ВОІНЮ?
Чи вистачить чорнила, щоб
залить?
А більше нам нічого не
болить...
Дурило, звичайно,
розвішує вуха,
Дурило аж рота роззявив
та слуха,
Дурило гукає:
— Зрікаюся Рідного краю!
Візьміть мене, друзі, до
вашого раю! —
І друзі Дурила до себе
ведуть.
А хлопцеві думка сидить в
голові:
— Чого, люди добрі, в
вас ноги в крові?
— Та це,—йому
кажуть,—
така у нас звичка:
до щастя дорога веде через річку —
та річка із крові та трішки зі сліз,
але ти не бійся.
Не втопишся.
Лізь.
Вона не глибока —
либонь, до колін...
— А кров там чия? — не
гамується він.
— Чия? А відомо чия —
тих людей,
що підло не визнати

наших ідей...
Ми їх, значить, трішечки,
зовсім помалу
кого задавили, кого
зарубали.
— А це хто тут
висить?
питається в них.
— Це дурень один із отих
навісних,
що пруться на острів...
— На острів? За чим?
— Та, правду сказати,
либонь, ні за чим:
там щастя закуте в печерах
німих
не те, що для нас,
а оте, що для всіх...
— То нащо ж повісили?
— Так, для годиться:
якби не повісили, міг би
втопиться...
І далі Дурило по Раю іде,
круг себе очима дурними
пряде.
— А це що за ідол? —
питається знов.
— Це той, хто закон
нашудріший знайшов:
навчив нас хапати,
навчив убивати,
навчив людям в вічі оману
пускати,
навчив нас, як жити
годить на світі,—
читай заповіта його на
граніті.

ЗАПОВІТ ЗАСНОВНИКА РАЮ

Що кому на роду
написано,
то й конем не обскачеш
того.
Одному доля дарує лисину,
другому шляпу з широкими
крисами,

а третього причастовус
багатом.

А четвертому, п'ятому,
шостому і дев'ятому
цілісінький довгий вік
стільки добра обіцятиме,
що врешті з четвертого,
п'ятого, шостого і
дев'ятого

поробить стандартних калік.

А найкраще тому, кому
доля багата
не захоче нічого дата —
ані честі, ні глузду, ні
сорому —
нічогісінько.

Ось цьому

ми з нікчемства свого
п'єдестала створимо
та освятим в кадильнім
димі,
та сипнемо під ноги квітів,
та у лаври чоло вберем,
та, щоб весело жив на світі,
приведем панну Музу в
гарем.

А самі заживем без гризоти,
бо відомо й дитині малій,
що у Музи тієї цноти
вже не більше, ніж у повій.
Скільки бідною торгували,
стільки вже продавалась
сама,

що назвать її лярвою мало,
а сильнішого слова нема.

Ну а нам що до того?

Ми люди тихі.

Нам би повне корито бурди,
теплу ковдру, затишну
стріху

та цукерку вряди-годи.

Бо такс на роду написано:
від Адама до наших днів
будуть людям світити лисини
всличаво-мудрих вождів.

Думав, думав Дурило,
але йому голова заболіла,

та кияк собі не збагне:
куди і до чого той ідол
гне?

Якщо йому правда —
ріднеська мати,
то нащо ж йому п'яти
лизати?

А якщо йому люба лизня,
то тоді його ненька —
брехня?

Так замислився,
що аж присів,
сім днів не пив і не їв,
а на восьмій устав і каже:
— Якесь дуже дивне те
щастя ваше!

Не хочу такого, щоб я
вмер!

Сходжу ще на острів до
тих печер...

Та й ну Дурило
від друзів нових тікати,
а ті йому в спину кілки
метати.

Добре, що наш Дурило
водою не брів —
він, як і батько, —
ходить по воді умів
отож він першим став у
печері
і давай своїм костуром
бити у двері.

За третім ударом впали
двері,
і враз ніби сонце сяйнуло
в печері.

І вийшло звідти дівча,
і всміхнулося мило:
— Спасибі за поміч тобі,
Дурило!

Я долю тепер не мину
і твою —
жду тебе, парубоче, у
батьківській хаті,
у твоєму Ріднім краю...—
Сказало і шезло.
Озирнувся Дурило —

ДИБИТЬСЯ:

гори вогнем охопило,
і кривава ріка змеженіла,
а там, за рікою,
на тихій Зеленій шрі
біліє батькова хата,
а під нею засмучена мати
пасе сонячних зайчиків
у дворі...

*к * іє

Задивляюсь у твої зіниці,
Голубі, тривожні, ніби рань.
Крешуть з них червоні блискавиці
Револуцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо горда і вродлива,
З тебе чудуватися повік.

Ради тебе перли в душі сію,
Ради тебе мислю і творю.
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

Одійдіть, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путі!
Маю я святе синівське право
З матір'ю побути насамоті.

Рідко, нене, згадую про тебе,
Дні занадто куці та малі.
Ще не всі чорти живуть на небі,
Ходить їх добіса по землі.

Бачиш, з ними щогодини б'юся,
Чуєш — битви споконвічний грук!
Як же я без друзів обійдуся,
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Громотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Хай палають хмари бурякові,
Хай стать образи — все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено!

Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок,
Є тисячі ланів, але один лиш мій.
І що мені робить, коли малий зажинок
Судилося почать на нині нерясній?

Чи викинути серп і йти байдикувати,
Чи долю проклясти за лютий недорід
І до сусід пристать наймитувати
За пару постолів і шкварку на обід?

Коли б я міг забуть убоге рідне поле,
За шмат дії землі мені б усе дали...
До того ж і стерня ніколи ніг не коле
Тіш, хто взува холуйські постолі.

Та мушу я іти на рідне поле босим,
І мучити себе й ледачого серпа,
І падати з утоми на покоси,
ї спать, обнявши власного снопа.

Бо нива це — моя! Тут я почну зажинок,
Бо кращий урожай не жде мене ніде,
Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде...

БРАМА

Дикими, незнаними речами
Марить брама у тривожнім сні,
Де сторожа брязкає ключами
І скриплять ворота захисні.

Привиди з кривавими мечами,
У накидках чорних, ніби ніч,
Граються безформними м'ячами —
Головами, знесеними з пліч.

Кров стіка під флегматичні мури,
Зойки захолили на губах,
Сотні літ наруги і тортури
Мертвих повертають у гробах.

Та не бачить місто в ніч похмуру,
Як сторожа, вже не при мечах,
Нову жертву кидає під мури
З тряпкою брудною на очах.

Ну скажи—хіба не фантастично,
Що у цьому хаосі доріг
Під суворим небом,
Небом вічним,
Я тебе зустрів і не зберіг?
Ти і я — це вічне, як і небо.
Доки мерехтять світи,
Буду Я приходити до Тебе,
І до інших йтимуть
Горді Ти.
Як це все буденно!
Як це звичко!
Скільки раз це бачила Земля!
Але ми з тобою...
Ми не вічні,
Ми з тобою просто—ти і я...
І тому для мене так трагічно
Те, що та чиясь, а не моя.

І ВАН ОРАЧ

(мар. 1936)

Колоритна постать у середовищі «шістдесятників». Автор поетичних збірок «Соняшник» (1962), «Протуберанці серця» (1965), «Поезії» (1967), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976), «Дума про Вчителя» (1977), «Сонячний фенікс» (1978), «Сонце і слово» (1979), «Американський зошит» (1980), «Січнева балада 1924 року» (1980), «Шабля і хустина» (1981), «Драматичні поеми» (1982), «Київський оберіг» (1984), «Теліжеїці» (1985), «Храм сонця» (1988), «Лист до калини» (1994), «Возонь з попелу» (1996).

Видав книгу статей і нотаток «Духовний меч» (1984), біографічну повість «Григорій Сковорода» (1984, у співавторстві).

За його сценаріями поставлено ряд фільмів («Криниця для спраглих», «Камінний хрест», «Іду до тебе», «Пропала грамота», «Зона та ін.).

•Б-к*

Одна з найхарактерніших особливостей розвитку І. Драча як поета, найприкметніших рис внутрішнього «сюжету» його лірики полягає в тому, що гострота вражень, справді ненаситна жадоба бачення, відчуття, заглибленість у поетичну традицію перебувають у нерозривній єдності з такою ж невтоленою

.прагою інтелекту, прагненням осмислювати шляхи і наслідки науково-технічного прогресу. Еволюція стилю поста характеризується постійною взаємодією — то віддаленням, то зближенням і взаємопроникненням цих ліній, що стало стильовою домінантою творчості Драча. Її, стильову домінанту, чи не найбільш точно й переконливо розкрив сам Драч у вірші «На лілі роси». Два голоси постійно ведуть між собою суперечку: перший уособлює світ споконвічних предметів і понять, світ традиційних образів поезії, другий — світ сучасних реалій і понять. Поет прагне помирити їх, здружити, він ходить «по дну роси й по дну енциклопедій», бо лише за такої умови можливе розширення «оркестровки світу».

Названі лінії, голоси, то зближуючись, то віддаляючись, постійно присутні в творчості І. Драча, вони важливою мірою визначають ідейні домінанти, коло проблематики, спосіб художнього бачення, точку зору на світ, характер узагальнення. Якщо одна лінія—а також зв'язані з нею проблематика та ознаки стилю — переважає, то друга неодмінно або вторгається дисонансом, або звучить супроводом основного мотиву, щоб потім самій зайняти провідне місце. Кожне з таких відроджень несе з собою якісні зміни, відбувається на новому рівні.

(Ідницький Микола. Іван Драч: Нарис творчості.—К., 1986,— С. 56.)

БАЛАДА ПРО СОНЯШНИК

В соняшника були руки і ноги,
Було тіло шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу і рвав у пазуху гнилиці.
і купався коло млина, і лежав у піску,
І стріляв горобців з рогатки.
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,
І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце,
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари у небі...

І застиг він на роки і на століття
В золотому німому захопленні:
— Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму.
Дядьку, хіба вам шкода?!

Поезіє, сонце моє оранжеве:
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкривас тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

БАЛАДА ПРО САР'ЯНІВ ТА ВАН-ГОПВ

Хата у серці, світитися мусить,
Погідною бути при всякій погоді.
Стоять Парфенони солом'яно-русі,
Синькою вмиті, джєрсьєноводі.

Мами мої чисті в мелодіях кропу,
В мелодіях гички зеленоросої,
Призьба тече у вогненну шопу
З-під вашого пензля з сипучого проса

В проваллях чекає розсипчаста глина
Рук ваших чорних, звігрієлих, гречаних.
І мліє палітра на згорблених спинах,
Розведена потом в міїнках десятчаних.

Поорані віком смагляві лица:
Горпини і Теклі, Тетяни і Ганни —
Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях,
Кричевські з порепаними ногами.

Сніпки золотисті загачують греблю,
Бо хата блакитна текла б в небеса...
Мамо! Я ваші думи терєблю,
І крапка в баладі моїй — сльоза...

ДВІ СЕСТРИ

Дві сестри, тоненькі і сухенькі,
Осінь ловлять в пелени над ставом.
З господарства лине чистий дзєнькіт,
У воді поплюскує небавом.
Вісна порябила лица жовті,
Доброти у серці не роз'їла.
Полум'яне листя сипле жовтєнь,
Тужавіє нива задубіла.
Гуси білі, вилизані, тлусті
Гєлготять, бо скоро будуть вбиті,
І калина у червоній хустці
Кров'ю сходить по степлілім літі.
Дві сестри старєнькі на пташарні
Лускають насіння гарбузовє,

ТЖШ&ЬЛЯЪЖ* / іи

і дрижать їх руки незугарні,
Чорні, закоцюрблені, дубові.
Кури, гуси—все життя у пір'ї.
Є город маленький коло хати.
Чорнобривці спіють на подвір'ї.
Є коза, щоб молоко давати.
А вітри двадцятого століття
Моє серце трудне підіймають,
ї сидять старенькі край заміті
У вогні осіннього розмаю,
Вмерло їхнє «бути чи не бути»,
А повз них летять у світ дороги.
Стань!

Подумай!

Скільки доль забутих
Навіть не спиналося на ноги.
Непомічена пройшла людина
Непоміченою тихо вмерла.
Стань! Тяжка провинна безневинна
Крила над тобою розпростерла.

НІЖ У СОНЦІ

(Уривок з поеми)

УКРАЇНСЬКІ КОНІ НАД ПАРИЖЕМ

*Заслуженому майстрові народної
творчості Омелянові Залізняку*

Цей світ живий витворював не бог,
А чоловік з Адамової глини,
Цей світ пофарбувався і просох —
Просився в серце зрячої людини.

Коти тут ніжились, шугали тут жар-птиці.
Із глини ліплені, пропечені вогнем.
Жевріли зеленіючи очиці
В таких тварин, яких не відав Брем.

Я не звернув уваги на коня.
«Дитяча забавка»,— подумалось недбало.
Козла дзвінкого тихо з шафи зняв
І задививсь на роги небувалі.

Я був сліпий — і кінь помстив мені,
Коли на нього позирнув я вдруге:
Мені він кинув душу в пломені,
І трісли неіснуючі попруги.

Зробив вія з мене дикий сизий степ,
Байдужого жбурнувши літ на триста.
І мчала по мені крізь марево густе
Орда іржача, буйна і розхристана.

Він проводир буї», імператор-кшь,
Він бив мене копитами некугими,
Щоб десь там через кількасот років
Не йшла байдужість в зорі п'ятикутні.

Я подивився вдруге. Він мене
Зробив Дніпром, чи то пак Бористеном.
Я ждав — він зараз орди прожене
Нутром блакитним в розпалі шаленім.

А він прийшов і хмари з мене шв.
Вузечка срібна виляса розгублено.
І з-за полинних гіркнучих снопів
Лоша він кликав — принда ніжногубого,

Я подивився втретє. І проріс
Палацами, халунами й мостами.
І Сена бігла по мені навкіс,
А в ній купались дерева і храми.

А по мені на скіфському коні,
А наді мною в строгім неспокою
Нікаесо мчав крізь хмари срібляні
І голуба притримував рукою...

Прости мене, розумний коню мій,
За темноту, що з горя понеляста,
І поведи крізь цих рядків сувій
До свого бога, до творця, до майстра.

На тій майстерні не шукай табличок.
А просто йди із серцем під рукою,
Де сивий муж із глини коней кличе
Й воли в печі ремигають юрбою.

Де по незвичній сум'ятній палітрі
Тривога йде з-за дальніх небокраїв:
Сидить корова в чорному циліндрі
І бомбу чорними ратицями ж тримає.

І скачуть коні через бюрократів
В Москву, в Париж — некуто і красиво,
Негнуздані і волею багаті
Вкраїну мчать на вицвічених гривах.

Як задні ноги — біля стік Софії.
Стрибок — передні на столі в Амаду.
А Залізник щось сумовито мріє,
Й сіла до нього Вічність на пораду.

А скіфський кінь із мазаної хати
Чумацьким Шляхом зорі прогортає...
Ну, що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хуторянську долю мого краю?!

БАЛАДА ТВОРЧОСТІ

Скульпторові Теодозії Бриж

Сприймати світ всерйоз — твоя тяжка повинність
І лущити зерно з цупких його одеж,
Тож знову руш в заміс, в тягучу погодинність,
У святі самоти за пульсом глини стеж.

Таж з глини — вся земля, таж з глини — вся людина,
Невже її, плитку, перемісити всю?
Хай в корчах: корчиться тверда лобата глина
З усіх жарких ярів, з усіх брудних усею.

Занурюй кулаки в її ядучу душу,
їй поперек ламай, прасуй її хребта.
Хай чує твій екстаз, твою захланність дужу,
Твій моцартівський дим хай смалить самота.

Знай сити міру зла й добра веселий голод,
Спізнай усе, як є, і хай сопе юрма...
То ж тільки глина є — ще все на світі голо,
То ж тільки глина є — людини ще нема...

БАБУСЕНЦЯ

Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки,
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарбани,
Бабчині чоботи-чоботишенки,
Наносить води повну болію —
Ще відро, ще відро, їде відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,

Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
— Заворожи мені, бабченько, ой-я,
Бабусенько, бабуліня, бабусенція.
Ой гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки.—
Ляпотить, хлюпотить у ночвеньках
Дівуліня, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ой-ой,
А бабище все шупортається, ой-я,
З кочергами, з баняками, банячщами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на рядниці
Під кожухом, кожушиськом, кожушарисьхом
На лежанці в цмоки цмокає, аж оєчки.
(Випадає їй каззонний дім
ї валет бубновий в нім,
Туз хрестовий заберу,
Швидше вже сама помру...)
А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушенька так і горнеться,
А бабуся, бабуліня, бабусенція
До дівчиська, дівчиниська так і тулиться —
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

БАЛАДОНЬКА ЗАГАДОНЬКА

Основа соснова, а скляне піткання,
Серед ночі — зірки в очі, а сонечко — зрання,
Поля скляні, блакитняні, межі — дерев'янці,
Ходить собі у спідниці, чи то у фіранці.
Три веселі четвергинки, найстарше — четверте,
П'яте гостре, шосте просте,
в стіні розпростерте...
Несе в пригорщах блакитних Сонце в хату.
Кватирки нема, щоб Горе не ввійшло.
Несе в пригорщах блакитних Ніч із хати.
Кватирки нема, щоб Злагода не вийшла.
Якби я досі був у мами, я хотів би бути
віконцем.

БАЛАДА ПРО ВУЗЛИКИ

Була колись у мене баба Корупчиха,
Мені і досі її руки світять.
Була баба Корупчиха темна, неграмотна,
Мені і досі її руки світять.

Пекла баба Корупчиха пироги з качиною,
Мені і досі світ без неї темний.
Хто був голодний — приходив до Корупчихи.
Вона кожного вузликом наділяла.
Хто був холодний — грівся у Корупчихи
І виносив од неї вузлик у пазусі.
Хто був безсовісний, той лишався безсовісним.
А вона кожного вузликом наділяла.
Як насняться мені сни чорнючі —
Прийде Корупчиха, розв'яже вузлик,
Як насняться мені сни солодкі з калиною,
Прийде Корупчиха, зав'яже їх у вузлик.
Дуже журиться баба Корупчиха в могилі,
Руки їй склали, не може зв'язати вузлика
Я не вірю у скатерки-самобранки,
Вірю у вузлики баби Корупчихи.
Сам їх бачив, сам їх розв'язував
І зав'язав їх навіки у пам'яті.
А Корупчиха білого хустиною запиналася,
Вузлика під шию ніколи не зав'язувала,
А сховали її у позиченій хустці,
Бо свої вона у вузлики пов'язала...

БАЛАДА ПРО ВДОВИНИЙ

Сіли удови, крилонька ісклали,
А посередині — Вдовиння.
Вигнали б через вікно —
Рама хрещата, горішана.
Вигнали б через двері —
Вітер надворі, минувшина.
Вигнали б піснею —
У Вдовиння слуху нема.
Вигнали б рушниками —
У Вдовиння очей нема.
Вигнали б слізеньками —
У Вдовиння дна немає.
Сіли удови, крилонька ісклали.
А посередині — Вдовиння.
Одна — сива, друга — сама,
А Вдовиння—в фартушині...

ДО ДЖЕРЕЛ

Мене нема там —
тільки крізь вікно
Заходить сонце, як гаряча рана,
І шкарубке матусине рядно

Горить абстрактним взором
Мондріана.
Воно собі лежить на тапчані,
Тяжке і грубе
в блискавках костриці,
А на вікні, похрещенім вікні,
Вмирають в танці
золоті жар-птиці.
Тут не було годинника давно,
І тільки на цибулі
безліч стрілок.
Я починаюсь звідси, де рядно
Мене абстрактном матері зустріто.

Тут дозріває тиша нескошена, ледве колос об колос вусом
водить, і коли є серце під рукою — тримай оту пташку, бо полетить і шезне в безвість.

А сонце ставить ногу через тин,
А в сонця хмара — золота крисаня,
Загони золотавих цибулин
Навляжачки під ліжком
партизанянь.
Сам ніж горить у місці із лози,
Оголений до праведної суті...
Ген-ген —
хмарин мигливий кармазин
Та горобці,
в льодок зелений взуті.

Тут колоратурне сопрано леггорнки зветься сокорінням білої
курки — залицяється до галагана, та ще й Бах — імператор ор-
гана — зводиться над короварнею з репродуктора — зводиться
таїною єгипетською, біла перука виглядає з-за піраміди Хеопса,
та батько сидить в фуфайці та лежанку гріє, та мати сидить на
лаві, постріленій шашелем, і голкою ловить сонце на рушники,
вітер такий надворі, тиша така навколо, кошения куняє, і коли
є серце — тримай оту пташку, бо полетить і шезне в безвість...

Вже котяться хвилі строф,
Вже б'ються в берег грудей,
Вже бісється з приском порода,
Вже клекіт свій чорний спиває...
Тут батько, як бог Саваоф,
Спочиває на сьомий день
І мати, як мати природа,
Ніколи не спочиває.
І я тут крилом війну,
Присяду край таті — скраю —
І знову повчуся ходити,

Пустившись маминих рук:
Відчуваю таку міліну,
То глибінь таку відчуваю,
Що, безміром дим неситий,
Сміюся з усіх розпук...
А хто їм на перевіз
Сплатить за чорні ночі?
І душа моя повна сліз
По самісінькі очі...

КРИЛА
(Новорічна балада)

Через ліс-переліс,
через море навкіс
Новий рік для людей подарунки ніс:
Кому — шапку смушеву,
кому — люльку дешеvu,
Кому — модерні кастети,
кому — фотонні ракети,
Кому — солі до бараболі,
кому — три снопи вітру в полі,
Кому — пушок на рило,
а дядькові Кирилові — крила.
Був день як день, і раптом — непорядок,
Куфайку з-під лопаток як ножем прошило.
Пробивши вату, зарядили радо,
На сонці закипіли енні крила.
Голодні небом, випростались туго,
Ковтали з неба синє мерехтіння,
А в дядька в серці — туга,
А в дядька в серці — тіні.
(Кому — долю багрянву,
кому — сонце з туману^г,
Кому — перса дівочі,
кому — смерть серед ночі,
Щоб тебе доля побила,
А Кирилові, прости Господи, —
крила).
Жінка голосила: «Люди як люди,
їм доля маслом губи змастила.
Кому — валянки,
кому — мед од простуди,
Кому — жом у господу,
а цьому гаспиду,
прости Господи, —
крила?!»

Так Кирило до тям брив,
і, щоб мати якусь свободу,
Сокиру брусом задобрив,
І крила обтяв об колоду.
Та коли захлинались сичі,
Насміхалися зорі з Кирила,
Г', пробивши сорочку вночі,
Знов кипіли пружинисті крила.
Так Кирило з сокирою жив,
На крилах навіть розжився —
Крилами хату вшив,
Крилами обгородиюя.
А ті крила розкрали поети,
Щоб їх муза була небезкршіа,
На ті крила молились естети,
І снилося небо порубаним крилам.
(Кому — нові ворота,
кому — ширшого рота,
Кому — сонце в кишеню,
кому — дулю дешеvu,
Щоб тебе доля побила,
А Кирилові — не пощастить же
отак чоловікові! — крила).

ЧОРНОБИЛЬСЬКА МАДОННА
(Уривок з поеми)

ЕПЛОГ

...Та стали хуртовини наступати,
Та стали вдовиченків побивати:
Що перга хуртовина
Дома попала,
А друга хуртовина
Скотину поморила,
Л третя хуртовина
У полі й у домі
Та хліб побила,
А нічого в полі й у домі
Не й встановила...

*Українська народна дума
«Бідна вдова і три сини»*

Вона дивиться, дивиться в дуїю.
Вона палить очима до дна.
А я все це дотерпіти мушу,
Бо в душі не душа, а вина.

Ну чого ти, чого ти, чого та,
Одкараскайся геть, відійди!
Вона ж стала затято навпроти
ї пильнує очима біди.

Вона йде вже, прямусь до тебе,
Одчинила вже двері — ї тобі
Нахилиє це атомне небо
У своїй потойбічній журбі.

Крапля совісті є ще на денці?
Вона вірить і в краплю твою:
У твоєму житті-одноденці
Я нікчемність свою впізнаю.

Над тобою схилилась, політик,
Чи впізнав ти цю матір — вдову?
Тз мільярдом поганьблених діток
Вона долю несе світову.

Чи впізнав ти її, енергетик,
Атоммашна Величносте, ти,
Що з твоїх скороспілих абеток
Людську мову ніяк не знайти?

Лисомуцрі пихаті лахудри,
Ваших внуків вона затуля:
Боса йде на вогонь кривомудрий,
Бо Вода вона є і Земля.

Її погляд чи чуєш, учений,
Тож тікай, лиш подумай — куди?!
Її погляд на тебе вогненим —
Його лазером ти відведи!

А мені, а мені, славослову,
Вас-бо славив, дурний вертопрах,
Відбрало розбещену мову
І німотствую геть у віках.

Хто ж там, сиву, посміє займати?
Сіль пізнання — це плід каяття...
Несе сива чорнобильська мати
Цю гоїанету... Це хворе дитя!..

Піна КОСТЕНКО

(нар. 1930)

Це «королева української поезії» ХХ ст. Її вірші увібрали в себе складну свідомість сучасної людини, є емоційно-образним і водночас філософським переживанням нею апокаліптичної довколишньої дійсності. Вони дуже суб'єктивні, особистісні й водночас несуть у собі потужний «заряд актуальної публіцистичності» (В. Брюховецький), прости і художньо досконалі.

Авторка збірок «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961), «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), «Вибране» (1989), «Інкустації» (1994, вийшла італійською за кордоном, за неї присуджено міжнародну премію Фратеско Петрарки), історичного роману у віршах «Маруся Чурай» (1979, 1987 присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка), драматичних поем «Сніг у Флоренції» (1983—1985), «Дума про трьох братів неазовських» (1984), поеми-балади «Скіфська одісея» (1983—1986).

* * *

Ліна Костенко з тих поетів, які здатні крізь уселюдське бачити національне, а крізь національне прозирати вселюдське. Її сюжети завжди мають другий вимір, і вже цим рішуче спростовують погляд на історію як на іконостас. Вдумливий читач це давно запримітив. Б «Іксах історії», в інших віршах цього плану багато свого, болючого. Зокрема такого, на що волів би заплющити очі бард-хуторянин. Істинний патріотизм несумісний із принципом «не виносити сміття з хати». Бо в ньому закладене розуміння: біль просвітлює і лікує. <...>

До Ліни Костенко не чули ми таких слів у сучасній нашій поезії. Як не бачили досі такого вистражданого, просторово об'ємного і вимогливо людинознавчого зображення дідизни, що з найбільшим блиском втілює у вершинній книжці «Маруся Чурай». Тільки з найглибших закутків добровільного духовного «вигнання», що зрідні чернечій аскезі, можна було явити на світ божий твір такого рівня. Твір, що вражає ясністю досконалості, поєднанням здорового народного світовідчуття з класичною культурою письма. Муза Ліни Костенко зовні стримана, хода її важкувата. Ліс це стриманість свавільної стихії, що, не розхитуючи загати форми, нуртує десь у глибинах. Стриманість жару, що «дихає» крізь золу. Дорогоцінна мистецька властивість — вібрація розуму — дивує спектром відтінків. Часом і сама Маруся Чурай тільки збудник для «розмови розумової». <...>

Талант — не щось одновимірне, а цілий комплекс чинників, що й творять гармонію. Але з-поміж усіх особливостей є визначальна, за якою безпомилково вгадується той чи той майстер.

Щось на зразок фірмового знака. Фірмовий знак Ліни Костенко — концентрація мислі. Це її натурфільософський першоелемент. Звичайно, неправомірно зводити поезію тільки до функції іасобу пізнання, як це робив свого часу О. Потебня. Не вичерпується цим і творчість Ліни Костенко. І все ж сама думка для поетеси — збудник фантазії. <...> Зміст для Ліни Костенко — альфа й омега. <...>

Творчість Ліни Костенко — це поезія думки. Нею вивіряються почуття. Така поезія вимагає співпраці, зосередженості душі як відповіді на зосередженість розумового співбесідника. Все може занепасти: механічні прийоми, віршовані форми, окремі лексеми. Думка завжди молода. Вона — рушій і спонукач. Пошук формальний — тільки зовнішній вияв новаторства. Гріш йому ціна при недолугості суджень. Дерзновенна думка і являє себе найчастіше через засоби, випробувані часом.

(Базилевський Володимир. Поезія як мислення: Творчість Ліни Костенко в контексті сучасності // Літературна Україна.— 1987.—10 вересня.)

МАРУСЯ ЧУРАЙ

(Уривок)

ЯКБИ ЗНАЙШЛАСЬ НЕОПАЛИМА КНИГА

Розділ I

...Суддя сказав:

— Закони судочинства
вагатися не дозволяють нам.
Запобігавши, щоб такі злочинства
не множились промежду християн,
ми мусим вбивцю засудити до страти,
як нам велить і право, і статут.
І тільки спосіб—як її карати —
предметом спору може бути тут.

Що скажуть райці, лавники і возний?
Як це здасться, пане войте, вам? —
Підвівся Іскра, полковий обозний,
син Острянкці Якова, Іван.

(Загине теж, в бою заживши слави,
в недовгій часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя).

Увесь блідий, аж під очима чорно.
— Я прошу, люди, вислухать мене.
Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне.

Я, може, божевільним тут здаюся.
Ми з вами люди різного коша.
Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа

Коли в похід виходила батава,—
її піснями плакала Полтава.

Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клекотів у наших корогвах!

А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!

Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам.

Ще тільки вирок — і скінчиться справа.
І славний рід скінчиться — Чураї.
А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?

Запала тиша, як в страшному сні.
Горбань сказав:
— При чому тут пісні?
Вона ж на суд за інше зовсім ставлена
І потім, бачте, чутка є, ги-ги,
що свідок цей — особа зацікавлена
Його слова не мають тут ваги.

Тоді ми, врят, з пристойними особами
дали сказати слово їй останнє,—
чи має серця внутрішню гризоту
і та пред тим, як вирок наш почути,
зронити хоче хоч сльозу покути?

Підсудна слізьми очі не зросила.
І милосердя в права не просила.

З тих тоді радій все дорозумівши
і між собою радившись не раз,
кондиціями права посполитого
тоді такий ми винайшли наказ:

*Ми, вряд, зіпершись на свідоцтва голі,
в такий-то спосіб справа була рішена,
що має бути карана на горлі,
на шибениці, значиться, обвісшена.*

Про що людей поштивих звідомляєм
і на потомні вписуєм віки.
Декрет печаттю нашою змоцняєм
і підписом судейської руки.

СПОВІДЬ

Розділ III

...Пройшло життя. Не варт було і труду.
Лише образи наберешся вщерть.
Останні дні вже якось перебуду.
Та вже й кінець. Переночую в смерть.

А що в житті потрібно ще мені?
Одбути всі ці клопоти земні.
Оці останні клопоти одбуть,
іти туди, куди мене ведуть,—
аби одбути, все уже одбути,—
і щоб не бути, щоб уже не бути!

Три дні дали на розмисли мені.
А нащо вже тим смертникам три дні?

Чи їх уже тримає що на світі?
Це наче привид взяти на ланцюг.
Щось наче там вовтузиться в лахмітті...
Це ж скільки тут сиділо волоцюг,
зłodіїв різних. Теж чекали страти.
Мабуть, їм не хотілося вмирати.

Що ж, ви вже відбули своє, щасливці.
Хто б не були, а ви вже відбули.
Це ж, певно, тут сиділи і убивці,
збудована ж в'язниця ще коли.

Аж ось де прихилю я свою втому
за стільки днів, за стільки довгих літ!
Чи тут змінили хоч оцю солому?
Чи кинули хоч свіжий околіт?

А вгім, яка мені уже різниця?
Я теж убивця. Я убила Гриця.

Оце ж за те мені й заплата —
із кам'яних мурів кам'яная хата.
Старий кожух... солома... постелюсь...
Хоч так полежу... в п'їтьму подивлюсь...

...А я заснула, Господи, заснула!
Солодким сном уперше за всі дні.
Та так заснула, наче потонула.
Бде щось хороше й снилося мені...

Прокинулась, ніяк не розберуся,—
чого я тут,
хто вбивця,
хто Маруся?

Сама від себе ще така далека,
немов оце приніс мене лелека
та й опустив у мальвах і жоржинах
на тих ранкових росяних стежинах.
І я ще, як малесеньке дівчатко,
щоранку починаюся спочатку.

Солодка млість... блідсенький промінчик,
як добре жити... думати про інше...

А сон минув, розтанув. І натомість
рантовим бодем обпекла свідомість.
Єдине слово виникло: невже?!
Душа болить, і тіло як чуже.

Навпомацки з підлоги підвелася.
Не розчесавши коси, заплелася.
Все так, як є. Приречена. Одна.
Стіна Стіна І трати. З стіна.

„А вже світає. Сумно, сумно, сумно
благословляється на світ.
Десь коні ржуть і глухо грають сурми.
Полтавський полк виходить у похід.

Десь грають сурми. В добрий час їм грати.
В литаври б'ють, так само, як колись.
Душа рвонулась — і застряла в ґратах,
прозорі руки з ґратами сплелись.

Далекий гомін сповнює в'язницю.
Десь вітер гонить куряву руду.
Це вперше, Грицю, це уперше, Грицю,
що я тебе в похід не проведу!

Ой, ллються сльози материнські, ллються!
Свята печаль, печаль без гіркоти.
Загинуть хлопці, то хоча б по-людськи.
А як загинув, як загинув ти?!

Що кожен їде,— і вогню, і грому,
всього там буде в клетоті доріг.
А ти лежиш на цвинтарі старому,
де ще ніхто з козацтва не поліг.

Останні зорі в небі догорають.
Оце уперше за багато літ —
і коні ржуть, і сурми, Грицю, грають,
а полк без тебе вийде у похід.

...Уже, мабуть, молебень відслужили,
бо затужили дзвони, затужили!
І заридали дзвони, загули! —
це ж там за браму хлопців провели.

Це ж полк виходить — за далекі гони.
Комусь тополя стане в головах.
І дзвонять дзвони,
дзвонять, дзвонять дзвони
по всій Полтаві, по усіх церквах! ...

СТРАТА

Розділ V

... Замовкли всі,
ніхто й не ворухнеться.
Лиш дві куми, сусідки Вишняка:
— Диви яка, іде і не споткнеться!
— Іде під зашморг, а диви яка!

На матір схожа, тільки трохи вища.
Ті ж самі очі і така ж коса.
— Ну, от скажіте, людоньки, навіщо
такій убивці та така краса?

— А це як хто. Я маю іншу гадку.
Якась вона не схожа на убивць.
Злочинниця,— а так би й зняв би шапку.
На смерть іде,— а так би й поклонивсь.

— Бо ти такий вже, чоловіче, зроду,
все б тільки очі й витріщав на вроду,—
сказала жінка з усміхом терпким.—
Знімати шапку?! Себто перед ким?

Перед цією? Себто отакою,
що отруїла власною рукою?
Та щоб над нею обвалилась твердь!
— Побійся Бога, вона йде на смерть!

...Вона ішла. А хмари як подерті.
І сизий степ ще звечора в росі.
І з кожним кроком до своєї смерті
була усім видніша звідусіль.

Стояли люди злякані, притихлі.
Вона ішла туди, як до вершин.
Були вже риси мертві і застигли,
і тільки вітер коси ворухив.

І тільки якось страшно, не до речі,
на тлі тих хмар і зашморгу, була
ота голівка точена, ті плечі,
той гордий обрис чистого чола.

І в тиші смертній, вже такій, аж дивній,
коли вона цілує образок,—
на тій високій шиї лебединій
того намиста доброго разок.

Аж навіть кат не витримав, зачовгав,
заніс мішок, узявшись за краї,—
чи щоб вона не бачила нічого,
чи так нестерпно бачити її!

А он стоязь особи урядові,
щоб тут же й смерть засвідчити судові.

0 Господи, прости нам цю ганьбу!..
1 раптом вершник врізався в юрбу.

Зметнувся кінь, у піні, дибаластіш.
Папером вершник у руді стрясав:
— Спиніться!

Гетьман вас уповноваєтиз
читати вголос цей універсан!

Іване! Брате! Як ти встиг?! —
кричав Песько і тряс його за груди.
Суддя стояв ні в сих ні в тих.

І раптом вголос заридали люди.

Ще не вляглося ридання те кругом,
не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибиліст вже цьвохну:} батогом —
хутчій в Полтаву! — матері сказати.

Горбань помацав гетьманську печать.
Судця подержав, передав бурмистру.
Кат метушиться, люди щось кричать.
Дивитись страшно на Івана Іскру.

Отаман Гук, стушгвши на два кроки,
ревнув з помосту поверх всіх голів:
— Наш гетьман, властію високий,
такий наказ читати повелів!

*«Дійшла до нас, до гетьмана, відомість,
іж у Полтаві скоївся той гріх,
що смертю має бути покараний. Натомість
ми цим писанням ознаймуєм всіх:*

*В тяжкі часи кривавої сваволі
смертей і кари маємо доволі.
І так чигає смерть вже звідусіль,
і так погребів більше, ніж весій.
То чи ж воно нам буде до пуття —
пустити прахом ще одне життя?*

*Чурай Маруся винна ув одному:
вчиниш злочин в розпачі страшному.
Вчинивши то, вона не є злочинна,
бо тільки зрада є тому причина.*

*Не вільно теж, караючи, при цім не
ураховати також і чеснот,
її пісні — як перло многоцінне,
як дивен скарб серед земних марнот.*

*Тим паче зараз, як така розруха.
Тим паче зараз, при такій війні,—
що помагає не вгашати духа,
як не співцями створені пісні?*

*Про наші битви —на папері голо.
Лише в піснях вогонь отой пашіть.
Таку співачку покарать на горло,—
та це ж не що, а пісню задушить!»*

**Отаман Гук, помовчавши (повіка
йому сіпнулась), далі прочитав,—
такий потужний голос в чоловіка,
либонь, хватило б і на п'ять Полтав:**

*— «За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред ворогом чола,—
не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!*

*Тож відпустити дівчину негайно
і скасувати вирока того.
А суддям я таку даю нагану:
щоб наперед без відома мого
не важились на страти самочинні,
передовсім освідчили мене
про кожну страту, по такій причині,
що смерть повсюди, а життя одне».*

**Універсал прочитано публічно,
щоб справу тую уморить навічно.**

**Оскільки ж трохи не дійшло до страху
і смерть свою вона пережила,
то впрод не вільно пересуддя брати,
бо вже вона покарана була.**

**...Гойдався зашморг, вже вій не потрібний.
Юрмились люди, добра новина.
Сміявся тесля, головою срібний,
що не згодиться тут його труна.**

**Підбіг Іван —
і в розмах свого зросту
збив ту драбинку смертницьку з помосту.
Якісь жінки вже бігли до Марусі.
Чиєсь в юрбі гуцикало дитя.
Вона стояла, мов застигла в русі,—
уже по той бік сонця і життя.**

**— Такого ще не чувано ніде.
Її пустили, а вона не йде!**

— А може, поміщалася? Іване!
Мо', хоч тебе послуха? Підійди! —
...Вона стояла. І над головами
уже пливли осінні холоди.

І не було ні радості, ні чуда.
Лиш тихий розпач: вмерти не дали,
їй говорили, а вона не чула.
І тільки коли матір підвели,
вона відразу наче спам'яталась,
і одхитнулась від того стовпа,
і якось наче здалеку верталась,
чогось вперед руками, як сліпа.

Іще бліда, іще мов крейда біла,
а наче й усміхалась, лєбеділа:
— От бачте, мамо, все і обійшлося.
І цілувала матері волосся.

ВЕСНА, І СМЕРТЬ, І СВІТЛЕ ВОСКРЕСІННЯ

Розділ ІХ

Весна прийшла так якось несподівано!
Зима стояла міцно до пори.
Вітри війнули з півдня. І тоді вона
немов у Ворсклу з'їхала з гори.
Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іше тужавий лан.
А під горою вишня наречена
вже до віночка міряє туман.
Подовшав день.

Полегшати ці тіні,
вечірні тіні спогадів і хмар.
І дика груша в білому цвітінні
на ціле поле світить, як ліхтар.

Уже в дітей порожевіли личка.
Уже дощем надихалась рілля.
І скрізь трава, травиченька, травичка!
І сонце сипле квіти, як з бриля.

Вже онде щось і сіють у долині.
Вже долітає пісня з далнини.
Вже горлиця аврукає в бруслині,
стоять в заплавах золоті лини.

Тут коло нас така зелена балочка,
там озеро, не видно йому дна.
Вже прилетіла голуба рибалочка,
ніс в неї довгий, довший, ніж вона

Вже й дикі гуси в небі пролітали,
вже й лебеді кричали крізь туман.
Вже ходять в болотах біля Полтави
ходуличник, крохаль і турухтан.

Воскресли люди, хоч який хто квелий,
після облога схожі на примар.
І монастир з цвітіння тих жарделей
пливе у небо, як з рожевих хмар.

О Боже духів і живої плоті!
Я вперше усміхаюся, прости.
Якась галузка в тому живоплоті
І та он пнеться, хоче розцвісти.

Весна прийшла. Скасовано угоду.
Вся Україна знову у вогні.
Цвіте земля, задавлена в свободу.
Аж навіть жита хочеться мені.

Як гарно в хаті, як просторо в сінях!
Як оживають ниви і сади!
А щоб хоч щось лишилось на насіння,
на Пасху їли хліб із лободи.

І знов лелека молиться до зірки.
Клинець городу хоче врожай.
Є жменя жита, маку є півмірки,
і чорнобривці, й трохи рижю.

Спасибі, земле, за твої щедрота!
За білий цвіт, за те, що довші дні.
Прийшла весна. Сухоти є сухоти.
Все гіршає і гіршає мені.

Уже од кашлю в грудях все зболіло.
То в жар, то в холод кидає. Ну ось,
уже й моє намисто побіліло,
мов памороззю сизою взялось.

Як дивно, жар, але холонуть руки.
А солов'ї чогось як навесні!
Самотнім добре,—жодної розлуки.
Сухотним добре,—гаснуть навесні.

От тільки шкода,—вже не заспішио.
Город глушіє,—вже не прополю.
Щодня ту ніч, як смерть, перепливаю,
Життя, як промінь сонячний, ловлю.

А дні стоять,—не хочеться тужити!
І кожна пташка хатку собі в'є.
— Скажи, зозуле, скільки мені жити? —
Кує зозуля... Цілий день кує...

Іван приходив. Так, посидів мовчки.
Устав, пішов, оглянувся з воріт.
Лише весна укинулась в листочки,
підняв їх знову гетьман у похід.

Заграли знову труби до походу,
війнуло громом з Тясьмина-ріки.
Богдан підняв козацтво за свободу,
універсалом обіслав полки.

— І знов земля кипить у боротьбі.
І знову я належу не собі,—
сказав Іван. Дивився, як востаннє.
Торкнув мене прощальними вустами.

Не зната я, що сум такий огорне.
Вмирати буду,— пом'яну добром.
Кирея з вильотами чорна
в останній раз майнула за бугром.

І я, котрій давно вже все байдуже,
уже нічим я сльози не впиню.
Прощай, Іване, найвірніший друже,
шляхетна іскро вічного вогню!

Виходить полк. Іван під корогами.
І я край шляху осторонь стою.
Моя душа здригнулася словами.
Співають пісню, Боже мій, мою!

І «Зелененький барвіночку»,
й «Не плач, не журися,
а за свого міленького Богу помолися».
І про того козаченька, що їхав за Дбсню.
«Рости, рости, дівчинонько, на другу весну!»
І про воду каламутну, чи не хвиля збила.
І про тую дівчиноньку, що вірно любила
І про гору високою,
і про ту криницю...

Дівчата вчора берегом ішли,
та й заспівали: «Ой не ходи, Грицю».

А я стояла... Що ж мені, кричати?..
Які мені сказати їм слова?..
Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!
Цю не співайте, я ж іще жива.

Поезії

КРІЗЬ РОКИ І ПЕЧАЛІ

* * *

І засміялась провесінь: — Гора! —
за Чорним Шляхом, за Великим Лугом
дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра
усі ідуть за часом, як за плугом.

За ланом лан, за ланом лан і лан,
за Чорним Шляхом, за Великим Лугом,
вони уже в тумані — як туман —
усі вже йдуть за часом, як за плугом.

Яка важка у вічності хода! —
за Чорним Шляхом, за Великим Лугом.
Така свавільна, вільна, молода —
невже і я іду вже, як за плугом?!

І що зорю? Який засію лан?
За Чорним Шляхом, за Великим Лугом.
Невже і я в тумані — як туман —
і я вже йду за часом, як за плугом?..

* * й

Ой ні, ще рано думати про все.
Багато справ ще у моєї долі.
Коли мене снігами занесе,
тоді вже часу матиму доволі.

А поки що — ні провітку, ні дня.
Світ мене ловить, ловить... доганя!

Час пролітає з реактивним свистом.
Жонглює будень святісно і свинством.

А я лечу, лечу, лечу, лечу!
«— Григорій Савич! — тихо шепочу.

Минає день, мшіає день, минає день!
А де ж мій сад божественних пісень?

Он бачиш, хто сидить в тому саду?
Невже я з ним розмову заведу?

Невже я з'їм те яблуко-гібрид,
що навіть дух його мені набрид?!

...Прикипіли ноги до постаменту, хліб у торбі
закам'янів.— Біда,— каже Григорій Савич.—
Він мене таки спіймав, цей світ, добре хоч,
що на тому світі. Нічого, якось відштовхнуся
від постаменту, та й підемо.

...От ми йдемо. Йдемо удвох із ним.
Шепоче ліс: —Жива із кам'яним!
— Диви, дивй! —дивується трава.—
Він кам'яний, а з ним іде жива!

І тільки люди зморщили чоло:
— Не може бути, щоб так було.
Та їх давно вже хгось би зупинив!
...Тим часом ми проходим серед нив.

Ніхто не сміє зупинити нас.
...Тим часом ми проходимо крізь час.

Він твердо ставить кам'яну стопу.
Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу.
Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти.
Ми є тому, що нас не може бути.

•к * *

Мій перший вірш написаний в окопі,
на тій сипкій од вибухів стіні,
коли згубило зорі в гороскопі
моє дитинство, вбите на війні.

Лилась пожежі вулканічна лава.
Горіла хата. Ніч здавалась днем.
І захлиналась наша переправа —
через Дніпро — водою і вогнем.

Гула земля. Сусідський плакав хлопчик.
Хрестилась баба, і кінчався хліб.
Двигтів отой вузесенький окопчик,
Де дві сім'ї тулились кілька діб.

О, перший біль тих не дитячих вражень,
який він слід на серці залиша!
Як невимовне віршами не скажеш,
чи не німою зробиться душа?!

Це вже було ні зайчиком, ні вовком,
кривавий світ, обвуглена зоря! —
а я писала мало не осколком
великі букви, щойно з букваря,—

той перший віршик, притулившись скраю,
щоб присвітила поночі війна.
Який він був, я вже не пам'ятаю.
Снаряд упав — осипалась стіна.

ПАСТОРАЛЬ XX СТОРІЧЧЯ

Як їх зносили з поля!
Набрякли від крові рядна.
Трос їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан.
Розбирали гранату. І ніяка в житті Аріадна
вже не виведе з горя отих матерів.

А степам

будуть груди пекги ті залишені в полі гранати,
те покиддя війни на грузьких слідах череди.
Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти,
голуб'ята, акциболи, хоч не роди!

їх рвонуло навідліг. І бризнуло кров'ю в багатія.
І несли їх діди, яким не хотілося жить.
Під горою стояла вагітна, як поле, мати.
І кричала та мати:
— Хоч личко його покажіть!

Личка вже не було. Кісточками, омитими кров'ю,
осміхалася шия з худеньких дитячих ключиць.
Гарні діти були. Козацького доброго крою.
Коли зносили їх, навіть сонце упало ниць.

Вечір буї! Ї цвіли під вікнами мальви.
Попід руки держала отих матерів рідня.
А одна розродилась, і стала ушосте — мати.
А один був живші. Він умер наступного дня.

* * *

Не треба думати мізерно.

Безсмертя є ще де-не-де.

Хтось перевіяний, як зерно,
у ґрунт поезії впаде.

Митцю не треба нагород,
його судьба нагородила.

Коли в людини є народ,
тоді вона уже людина.

УКРАЇНСЬКЕ АЛЬФРЕСКО

Над шляхом, при долгаїі, біля старого граба,
де біла-біла хатка стоїть на самоті,
живе там дід та баба, і курочка в них ряба,
іюна, мабуть, несе їм яєчка золоті.

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.
Хитаються патлашки уздовж всієї стежини,
і стомлений лелека спускається на хдів.

Чись дитя приходить, беругь його на руки.
А потім довго-довго на призьбі ще сидять.
Я знаю, дід та баба—це коли є онуки,
а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.
І хтось до когось їде тим шляхом золотим.
Остання в світі казка сидить під образами.
Навшпиньки виглядають жоржини через тин...

* * *

Ще назва є, а річки вже немає.
Усохли верби, вижовкли рови,
і дика качка тоскно обминає
рудиментарні залишки багви.

І тільки степ, і тільки спека, спека,
і озерявин проблиски скупі.
І той у небі зморений лелека,
і те гніздо лелече на стовпі.

Куди ти ділась, річенько? Воскресни!
У берегів потріскались'вуста.
Барвистих лук не знають твої весни,
і світить спека ребрами моста.

Стоять мости над мертвими річками.
Лелека зробить декілька кругів.
Очерети із чорними свічками
ідуть уздовж колишніх берегів.

* * *

Чоловіче мій, запрягай коня!
Це не кінь, а змії,— МИГОТІНЬ стерня.

Доберемся за три годинички
за стонадцять верст до родиночки.

Чуєш, роде мій, мій ріднесенький,
хоч би вийшов хто хоч однесенький!

Що ж це двері всі позамикані?
Чи приїхали ж ми некликані?

Ой ти ж роде мій, роде, родоньку!
Чом бур'ян пішов по городоньку?

Роботящий мій з діда-прадіда!
Двір занедбаний, Боже праведний!

Дев'ять день душа ще пручається,
а тепер вже десь призвичаїться.

Ту морквиночку, тую ж квітоньку
не прополеш із того світоньку...

Люди згадують. Ми навідались.
От ми, родоньку, й перевідались.

* * *

Настане день, обтяжений плодами.
Не страшно їм ні слави, ні хули.
Мої суцвіття, биті холодами,
ви добру зав'язь все-таки дати.

І то нічого, що чигали круки,
що проминуло так багато літ.
З такого болю і з такої муки
душа не створить бутафорський плід.

* Й *

Умирають майстри, залишаючи спогад, як раку.
В барельєфах печалі уже їм спинилася мить.
А підмайстри іще не зробились майстрами.
А робота не жде. Її треба робить.

І приходять якісь безпардонні прогнози.
Потираючи руки, беруться за все.
Поки геній стоїть, витираючи сльози,
метушлива бездарність отари своєї пасе.

Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти.
Сьоме небо своє пригинає собі сугта.
При майстрах якось легше. Вони—як Атланти.
Держать небо на плечах. Тому і є висота.

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиймись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

ЛЕТЮЧІ КАТРЕНИ

Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.
Цей білий світ — березова кора,
по чорних днях побілена десь звідтам.

Сьогодні сніг іти вже поривавсь.
Сьогодні осінь похлинулась димом.
Хай буде гірко. Спогадом про Вас.
Хай буде світло, спогадом предивним.

Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться листами.
Хай буде легко. Це був тільки сон,
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

І не минає, не минає!
і вже, напевно, не мине.
Тривога кушу розпинає:

а що, як любиш не мене?
Я по-латині: аморе, амо!
Невже від цього рятунку немає?
А море, мамо,
а море, мамо, теж не минає.
А море, мамо, аморе, амо,
аморе, амо! А ти єдин.
Я обламаю хвилинам пальці,
щоб не сплітались в печаль годин.
Розпались хмари на міліграми,
і всіх колодязь каламаря.
Куди забігти? Аморе, амо...
На карті місяця теж моря.
Гіманіє сад од квітучої рясності.
Іду, збиваю росу хвощів...
Море Кризисів.
Море Ясності.
Море Дощів.

* * *

Нсдумано, негадано
забігла в глухомань,
де сосни пахнуть ладаном
в кадильницях світань.
Де вечір пахне м'ятою,
аж холодно джмелю.
А я тебе,

а я тебе,

а я тебе
люблю!
Ловлю твоє проміння
крізь музику беріз.
Люблю до оніміння,
до стогону, до сліз.
Без коньяку й шамлана,
і вже без вороття,
я п'яна, п'яна, п'яна
на все своє життя!

ОСІННІ КАРНАВАЛИ

Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! — та сама.

Я*.

• /i—:—i-;

Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
ї плаче коник серед трав — нема мелодій.

* * *

Виходжу в сад, він чорний і худий,
йому вже ані яблучко не сниться.
Шовковий шум танечної ходи
йому на згадку залишає осінь.

В цьому саду я виросла, і він
мене впізнав, хоч довго придивлявся.
В круговороті нефатальних змін
він був старті і ще раз обновлявся.

І він спитав: — Чого ж ти не прийшла
у іншу пору, в час мого цвітіння?

А я сказала: — Ти мені один
0 цієї порі, об іншій і довіку.

І я прийшла не струшувать ренклюд
і не робить з плодів твоїх набутку.
Чужі приходять в час твоїх щедрот,
а я прийшла у час твого смутку.

Оце і є усі мої права.
Уже й зникало сонце за горбами —
сад шепотів пошерхлими губами
якісь прощальні золоті слова...

Григор ТЮТЮННИК

(1931—1980)

Славетний український новеліст ХХ ст., який зумів заглянути глибоко в душу людини, розкрити її в найтопших психологічних нюансах, повнокровно відтворити характери своїх сучасників. Попри тяжку атмосферу часу, зберіг творчу індивідуальність, був чесним перед собою і своїм народом. Це «суворий реаліст», «живописець правди», як назвав його Олесь Гончар. Уся його творчість опирається на вічні, справжні цінності, які наповнюють пронизливим світлом найтемніші закутки людських душ,

заблуклих, як і він сам, дітей величезного, жорстокого, але еге ж прекрасного світу.

Автор збірок оповідань «Зав'язь» (1966), «Деревій» (1968), «Батьківські порШі» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1978), повістей «Облога» (1968), «Климко» (1976), «Возник далеко в степу» (1979), «День мій суботиШ&(1981). Найповніші видання: «Вибрані твори» (1981), «Твори, ім. (1984—1985).

* * Л

У всіх дотепер обговорюваних письменників ми помічали поворот до тенденції характерності, до відмови від фікції всюдисущого автора і до освітлення дійсності через рухливу свідомість персонажа. Ці тенденції були типовими для української прози ХХ століття від часів Стефаніка і Коцюбинського аж до початку 30-х років, що тепер вони заново оживають. Проза Тютюнника — типовіш зразок такого стилю. Але поза тим в нього, може, більш виразно, ніж в інших обговорюваних нами досі письменників, відчувається тенденція до індивідуалізації мови персонажа, зокрема до передачі всіх відтінків, які відокремлюють людей і позначають їх соціальне єство. Саме завдяки цьому вмінню ліпити образ виключно тільки з слова, без випробування характерів якимись драматичними сюжетними зіткненнями Григій Тютюнник вартий уваги дослідника, стаючи прекрасним зразком дія всіх, хто хоче засвоїти майстерність письма без фальші і риторики,

(Ласло-Куцюк Магдалина. Тенденції сучасної української прози // Шукання форми: Нариси з української літератури ХХ століття—Бухарест, 1980,—С. 227—228.)

* * «

Його фантазія не була крилата, тобто все, що він творив, мало стати конкретно заземлене, прив'язане до реально існуючої землі, реально існуючого світу. Деревя, які він вирощував, не могли пити соків з повітря,— вони мали виростати всією складшою системою свого коріння в рідну землю, саме ту, по якій обов'язково ходив він сам,—ходив, отак гордо закинувши голову, гарною, гінкою ступою. Але й від того відчував він невдоволення: його дерева рвались у небо, ніби хотіли злетіти на листі, як на крилах, але сили опору коріння їм не здолати: дерева не літають і не ходять. Він розумів, що література має безліч форм, вона необмежена в своїх можливостях, що є письменники, які здатні написати десятки найрізноманітніших творів, які поринають в історію, фантастику, сучасне місто, всілякі проблеми, можуть творити сотні людських типів, але це була дорога ке дія нього: він

був із тих, котрим дано за життя написати тільки одну книгу. Отож вона й склалась у ньому: повільно, але кожне слово ставало ніби живий нерв.

(Шевчук Валерій. Те, що не повергають-ся // Вічна загадка любові.— К., 1988.— С. 460—461).

ОДДАВАЛИ КАТРІО

Пізньої осені, як листя в садах уже опало й залишилося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над голими полями часом засинувало хмари, мов на сніг, до хутірського лавочника Степана Безверного приїхала з Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж. Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою,— отже, ніхто в хуторі, де все і про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару.

Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який він із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити наступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде,— йому шахта дає «Волгу» на два дні,— самі побачите. Мені подобається. А вам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Ладіньєнко сказала, однак з такою недівочою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розраювати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю покладали спати у світлиці на її ще дівочьому ліжку з горою подушок — мато не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої басвої ковдри заїжджий маляр утнув ситіє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими.

У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де не сини, а дочки. На стінах, зашпунті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат—тонколикх, кучерявих, з трошки наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки, може, тому, що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він нічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан курив. Тоді сказав:

— Видно ж і штука!

— Та вже який трапився,— сумно одказала Степанкха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у війну, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці; Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку і сказав сердито:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вміла терпіти й ніколи не сварилася, а тільки зітхала, і дочки — останньої втіхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них-таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості галову прихилити, бо старші дочки, теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину. Їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують в кінці «Досвідання. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андрєєвих». Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових». Приїздили якось із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих.

«Деда, а це як називається?!» — «Ціп». — «А що ним роблять?» — «Молотять». — «Як?» — «А отако».

«Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?» — «Паці, дитино». — «Паці? А хто це? Поросся?!» І плещуть у долоньки та підстрибують: «Паця-паця, паця-паця!»

Казав зятям: зоставайтеся, хлопці, тут. Хати вам усім хутором поспинаємо в одне літо, садиби колгосп наріже такі, що садки за два-три роки вижене, як з води; телічку, поросятток дамо

на розплід, на нові хазяйства. А вони: «У нас, палаша, там рідні, там квартири, заробітки непогані—чого ж іще?»

Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукатиме.

Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-с-оставайся лавка з товаром, живіть, мамо й тату, як знаєте. «Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете — до себе заберемо». Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як зане-дужаємо, хто діда дідом назове й на плечі хто попроситься, щоб «косі» повозіш, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів щовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?

«Заберемо». Килину Волохівську оно забрали діти. Хата два літа пустою стояла, ребрами світила, вікна порайдужніли, наче їх дьогтем хтось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки ночами в тих бур'янах хрокали та здичавілі коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися. А се літо вернулася Килина. «Тут народилася — тут і вмру,— сказала дочці та зятеві.—Якщо хочете, щоб мати довше пожила, не руште з місця». І знову ожила садиба, садок почистішав, хата підсиненим околлом красується, а їжаки та коти зійшли геть.

«Заберемо»... Ег-геі Хіба, може, мертвих. Тоді—однаково.

Корова шелестіла сіном, похрумкувала сухими стебельцями та цвюхкала Степана китицею хвоста. Степан уже не сердився на неї, одм'як душею. Ще постояв серед двору, наслухаючи, як розбирається вітер. Голі дерева в саду не шуміли, а сурмили в осінні свої сурми.

Не спали довго. Перегмоніли з старою про те, що завтра треба покликати колія та заколоти кабана раненько, щоб до вечора вже й з ковбасами впоратися, бо до суботи лишилося три дні, а холодцю можна буде і в четвер наварити, олії вирішили не бити, а обміняти в олійниці, щоб швидше; борошно ж було своє. Степаниха прикидала, кого покличе кухарити, а Степан розмірковував углоє, скільки треба буде самогонки, якщо запросити на весілля усіх родичів і хуторян:

— Андрушко вигнав сьогодні два бутлі. Давав куштувати, так добра, в ложці горить і додолу скапує — горить. Скажу, щоб придержав. Завтра Мотря Рсвітківська гамурдітимо, то вже ж не пошкодує на таке діло. То й Федір, брат, без своєї не живе. А ще в лавці візьму ящик, бо це ж, мабуть, і свати прийдуть.

Так за клопотами забулася й журба.

— Сло'м, яхось одбудемо,— сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала,

тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хатину кабана.— По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, береженій на дні скрині як найдорожчий скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахоців, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, татку. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводи́ла та присогласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо,—усміхнулася Катря.—Та й хто туг з моїх однолітків зостався...

— Хоч фату ж надінеш?

— Надіну, як хочете.

— І то слава Богу,—зраділа Степаниха.

— Тепер така мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять,—докинув колій Кузьма Білокобильський, прискалюючи єдине своє око. Він краяв сало на широкі смуги, тоді рівненько ділив на шматки, четвертував і, густо посипаючи сіллю, складав у дебелий німецький ящик з-під мін.—Тепер так: раз, два—і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра—га-га! —дивись, молоду вже й у родичку одвезли!

Катря почервоніла, низько нахилила голеву й вийшла у світлицю. А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеле при дитині, що хай Бог милує й криє.

— А що, хіба неправда? —образився Кузьма. Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди говорив по ширості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердилися.

— Годі вам,—втрутився Степан.—Подавай, стара, свіжину на стіл та будемо снідати.

Після доброї чарки, випитої до свіхшни, Кузьма розчулився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за ЧОЛОВІКОМ жилося, «як з гори котилося», щоб дітей «навела» багатенько та не забувала батька з матір'ю в «чужім, дальокім краю»: Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, затулила очі хусткою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку,

часто закліпав очима, хуленько зав'язав у вузлик шмат грудини, два кусні сала колієві на гостинець і, подякувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — гримнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози.— Це тобі що — свайба чи похорон?!

Степаниха швиденько втерлася й сказала так, наче й не вона тільки що плакала:

— Та вже ж що свайба. Ти зранку надудлився, то тобі й байдуже, а матері, може, й поплакати хочеться.

Степан на те змовчав, бо таки чув у голові джмеликів, пройшов у світлицю, погладив дочку по голові, як колись гладив маленькою, й сказав:

— Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікувать же тобі з батьками. Достань краще мені вдягачку, піду лавку одчиною, бо вже й так нерано.

В лавку Степан прийшов, як нова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе. Ще й тонкими доччинами парфумами пахтів, бо Катря покронила йому смушевий комір і манишку.

Люди, що товпилися коло лавки, зустріли Степана чмененькими вітаннями, а не лайкою, як то бувало завжди, коли лавочник припізнявався,— знали-бо всі: у чоловіка клопоти.

— Хліба набирайте, щоб хватило аж до понеділка,— оголосив Степан,— бо мені ніколи буде, самі понімаєте. А ще дочка просила та й ми з старою просимо, щоб приходили у цю неділю на свайбу.

Хуторяни поштиво дякували, розпитували, де буде гульбище та хто молодий.

— Надворі посидимо, як година стоятима, щоб усі вмістилися. А молодий — головний інженер на шахті,— прибрехав Степан, думаючи сам собі, що «Волга», якою приїде зять, своє діло зробить: кому б ще дали гнати таку машину за чотириста верств, як не головному інженерові...

Люди шанобливо кивали головами, ті, що жили ближче до Степана, обіцяли позичити столи, стільці та посуд, і всі брали хліба по багатому.

Жінки одразу ж розходилися, а чоловіки терлися біля прилавка, й коли остання молодиця, напташивши повен кошик хліба та ситра, вийшла, заоскирялася до Степана:

— То, може, Кіндратовичу, сьогодні заради такої okazji той, до десяти...—і занишпорили по кишенях, дістаючи пожмакані карбованці, а дехто порпався поза пазухою тільки задля годиться: мовляв, чого спішити з-поперед батька в пекло, мо', лавочник на радощах і свою виставить.

Степан і справді одгорнув геть купку грошей, сказавша «Заберіть, я вгощатиму»,—накинув на двері заціпку й дістав з-під прилавка дві пляшки «Столичної».

Після двох пили ще й третю, закусуючи консервами, хлібом та пряниками, вихваляли усіх Степанових дочок за вроду й за те, що отак ловко зуміли «пристроїця» в житті, аж дохи Петра Малинюківського, великого співця хутірського, не потягло на пісню. Годі Степан поклав на прилавок долоню й сказав:

— Годі, хлопці, у мене ще роботи та роботи.

Чоловіки, хто заточуючись, а хто ступаючи твердіше, ніж треба, розійшлися, а Степан зачинив лавку й подався в село запрошувати на весілля брата Федора, музик та голову колгоспу. (Думка така—телевізора молодим він, звісно, не подарує, бо не колгоспники, а соломи корові на підстилку чи купку дров колись виписати не відмовить).

З села Степан повернувся на доброму підпитку, і так йому стало шкода Катрі та себе з жінкою, що він аж заплакав. Одначе згадка про те, що оддає дочку не за когось там, а за головного інженера (повторивши кілька разів свою брехеньку, Степан і сам повірив у неї!), заспокоїла його, то вмовк, утер горілчані сльози й заснув, як був,—у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці.

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталися люди—родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре виструганих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозоро-матову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виймані з коробки. Все це привезла Катря.

Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, опливали гарячим воском—в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, занята по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поратися в хатині, улучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора прийхать...

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими

рум'яними їдоками та гострими карими очима, щоправда, по тайвішими, ніж у старшого брата,— може, тому, що Федір часто прискалював їх, наче ділився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді н гості,— командував жінками Федір.— А оті два, що по боках, можна й ііршенькими там посадимо батьків та родичів. Даті, для всіх, можна заслать клейонками: не великі пани!

Голос у нього був гучний та веселий, парубоцький голос. Жінки охоче корилися йому, хихотіли, крутилися як дзиги й намагалися бути ближче до Федора, а він не поминав найменшої нагоди одну вщипнути, іншу пригорнути за плечі й шаснути рукою по нап'ятій грудьми кофті чи ляснуть нижче поперек» Федорова жінка, меткенька, чепурна та беручка до роботи, бачила все те, одначе не сердилася на чоловіка, а сміялася разом з усіма й цокотіла:

— Федю, пі б же й мене хоч раз обняв, як он Гатьку, ше аж дух молодиці забило!

— З тобою я й дома наобнімаюсь!

— Е, дома воно не так ириятно! А в темненьких сінях — то наче чужий!

Година стояла, як у бабине літо. З-за садка крізь голе віт» жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало понід кожним деревом пухкими купами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні.

Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, то висилає хлопчаків по черзі бігать на хутір і виглядати, чи не видно од шляху легкової машини, ао ходить навколо столу і, киваючи пальцем та ворущачи губами, вже вкотре підраховує, скільки паодей уміститься.

Під обід почали сходитися хуторяни, » а кожного під полою як не пляшка, то дві, а то я ціла сулійка. Прийшли й музики з села: Іванушка-скрипаль, у якого верхня щелепа видавалася вперед, а нижня трохи запала, очі в Іванушки були ієликі, сірі й дивилися на світ з довірливою добротою, Шурко-баяніст і завклубом, білозубий сором'язливий хлопець, який зимовими вечорами, коли в клубі не було нікого, сидів у порожньому фойє і складав свою музику—в ній учувалася піщана пустеля, спекот-л і тиха журба за домівкою Шурко недавно щ. служив у Середній Азії; Василь Крибік—сопілкар і конюх у лікарні, що привіз Ь війни один єдиний трофей—фабричну сопілку добрячої роботи; четвертам мушкою був Мишко Мушник, бубніст і колгоспний шофер, аю міг вибивати на бубні, кийком, ліктями, коліньми підборіддям, головою І вигукувати під гопак, червоніючи < витріщаючи очі: «А давай-давай-давай! Гоп-ца! А ца-ца!» Му

„ІТКЛ стиха ГОМОНІИ МЕЖ СОООЮ, просували інструменти. а Іванушка та Шурко настроювали скрипку: Шурко давав ноту, ведучи її довго, а Іванушка побринькував струнами, то підтягуючи їх, то попускаючи. Потім для проби програли одне колінце з білоруської польки, склали інструменти на ослоні під хатою й закурили: Степан звелів не грати, доки не приїде молодий.

До дванадцятої години люду нашло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли за крайні од садка столи й почали грати в карти. Усі воші, як один, були в діжурках, жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе і хромових т баях. Жінки цвіли квітчастими хустками, як макова грядка, а дівтори аж кишіло — грали в ладки, шастаючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат прибіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Ідуть! Ідуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, попідводилися й слідом за діворою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут уже стояли четверо хлопців із тих, що не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи на молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково. Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому

— Ви ж, хлопці, дивіться, той... робіть діло ладком та мирком, щоб не дай Бог біііки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтєресно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могорича за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дорога попід тини, і «Волга» на повній швидкості підскочила до двору. Натовп припишк, подався вперед, аж ворота затріщати. З машини вийшло трос: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені однаково гарно — у білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочксгих «орних костюмах та новеньких болоньях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами.

«Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — заінушукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки.— Ні квітки немає, нічого...»

Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрого ж правити викуп?

— Просимо дорогих гостей до двору,— уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку.

«Молода!» — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хаги. Там на поріжку стояла Катря у білому просторому плані, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодіці у старовинних вишиваних сорочі * та квітчастих хустках з довгими китицями—рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опустивши руки вповдовж тіла, від чого її вузькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стана ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася поверх натовпу туди, на вулицю— Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла—попливла до воріт, як пава.

- Отак[^] кралою викохав Степан,— зашепотіли жінки.
- Діва непорочна—й квіт...
- ї куди наші хлопці дивилися?..
- А що б вона тут робила — до свиней?
- Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!..

Молодий — то був хлопець років двадцяти восьми, з миршавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не нижчий з Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лиця, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив голову й буркнув:

- На могорич давайте!
- Що? — не зрозумів той.
- На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйге, у нас так заведено,— пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі.— Ставиш могорич за дівчину.

— Гм,—мигикнув молодий і високо підняв одну брову.— Що ж, пожалуйста.— Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— Ог-так! — захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

- Тепер заходьте.

Молодіш узяв Катрю під руку і повів до хата вузьким коридором, бо хуторяни не цуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька. Біля воріт вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, тканине ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й

срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, пришпилених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив. Степан посилав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді.

Степаниха теж прошепотіла щось тремтячими; губами, поцілувала Катрю й зягя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусточкою очі.

Музики хвацько вдарили «Ойру» — і молоді рушили в хету.

— Навіщо ця комедія? — невдоволено шепнув молодий Каїрі на вухо.— Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, ж хочуть,— смирно одказала Катря.

Доки родичі товпилися в світлиці, знайомлячись,— приїждока сваха при цьому ні з ким цілуватися не забажала, а шви подавала руку, називаючи себе Клавдією Купршнів-Юю,— кухарки хутенько накривали столи, виставляючи пиріжки й сметану, соління, капусту, свіжу ковбасу, поламану на кільця, а дівчата й молодіці, що тримали Катрі фату, винесли коровай. Свічки одразу ж погасли, зате калина леліла в сонячному промінні, як весільне знамено. Федір виставляв на столи самогонку в трилітрових бутлях — сизу, синюваїу, чисту, як сльоза,— і незабаром над столами ніби туман устав: так багато було бутлів, і над туманом тим, напроти короваю, де мали сісти молоді, мовби церковці з срібними банями, височіли гри пляшки шампанського.

Коли на поріг вийшли молоді й свата, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумати, а це було знайоме: на урочистих зборах грати, коли колгоспникам вручали премії й грамоти.

Першому, як представникові влади, надати слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші! — сказав голова, худий смирний чоловічок з довгим носом і глибоко запатими щоками.— Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безвермвну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й «сажу: товариші дівчата й молодіці, котрі не замужем, приймайте приймаків! — Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть, молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись.— Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дишло встромі, а виросте тарантас! Так що пожалуйте. За це й вип'ємо!

А за крайніми столами, де розташувалися чоловіки (коло жінки як сядеш, то хіба вип'єш по-людськи!), забубоніли:

— Як схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, га-га-ги!..

— Щось він дуже маніжений. Таке пхе тільки газети читає та в тєлєвізор дивиця!..

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівненський квадратик, і лагідно усміхнулася до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для укола. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющиш очі й летіти в поцілунку, як у прірву!.. А молодий, напружившись у шні так, що аж комір у неї вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не т-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гір-ко!

— Покажи, як інженери цілуються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-пі-ги!..

— Язичники, — тихо сказав Каїрі молодий, коли вони вже сіли, такі поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирненько: — Люди як людк. Ти б краще вишив, як усі.

Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стає губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо такі розуміли: якщо «В нашій княгині» не личить молодій, то «А в нашого князя» аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні!

Катря, осміліла після двох чарок шампанського, теж пристала до ітєсні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска, взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурунець на дні криниці, голосом:

Ой, братіку, сокілоньку,

Ой, братіку, сокілоньку,

Та візьми ж мене на зимоньку!..

Від цієї давньої, ущєрть налитої смутком пісні, з якою вирросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмури-

ліся, с-умнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Ірицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як самотній птах над хмарами. Здавалося, незважаючи на людей співало та пісню, а одна багаторозголоса душа... Ще Юра Олександр Цурка тинявся в селі поблизу клубу п'яніський, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то у колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-лінійшого: «Вайко, підійди займи бригадир, хай він тебе вдаре, я йому піку наб'ю»...

Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Дають хохли! — захоплено сказав до молодого хлопчина, що прийшов разом з ним «Волгою». Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за пісню не розчують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, такі дочувся, примружив очі й спитав:

— А ви самі, звиняйте, звідки будете?

— О, я, панаша, здалеку, — поважливо одказав молодик. — Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець,

— А-а... То далеко! — реготкував Федір. — Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рябий?..

— Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...

— Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї, — оскирнувся Федір. — По повному, щоб дома не журилися, як то кажуть.

Випив, утерся хусткою і тукнув до співаків:

— А чого це ми такої сумної завели? Хіба веселішої немає ради такого дня?

— То давайте «із сиром пироги»... Давайте?

Але тут знову підвівся дід Лаврін й сказав:

— Кхи, цієї пісні за моєї пам'яті, ніхто у нас ніколи не співав. І не треба. Бо якби козаки билися тільки за дівчиноньок та пироги, то досі були б ми турками. Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...

— Мені —мою, хлопці, — вибрався з-за столу Лука Ількович Вясенко, колишній кавалерист і ротний кухар, а нині лавочний сторож на селі. Все своє життя, і довоєнне, й повоєнне, Лука Ількович танцював на гульбищах тільки «бариню» — Баринею його й прозвали, — а свою розповідь про минуле починав так: «Як служив я в кавалерії, то шабля в мене була довга й на коліщатку...»

— Грій, Мишко, бубну, — розпорядився Іванушка-скрипадь.

Мишко-бубніст підпалив шмат газета, трохи потримав над везлу м'їм свій саморобний струмент із собачої шкіри — і бубон агув, як дзвін. Іванушка пригаснув скрипку підборіддям до їлсча, підняв смичок, Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баяніст програв акорд, а Лука Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся б бік і виставив уперед коротшу поранену ногу. Тоді чвиркнув крізь зуби й сказав;

— Ну?

Іванушка коротко махнув смичком — і баяніст повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах заграв вихід. До басів непомітно підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодиця, пішла з ними в парі; за нею струмочком влилася в мелодію й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слушної нагоди...

Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека,— очі цримружені, короткі сиві вуса настобурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуху-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці:

*Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла са
До лю-бо-ві у-да-ла-ся,
Ба-ри-ня-цяць-ко,
Ба-ри-ня-киць-ка!..*

їх, їх, і-хи-хи-х — залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли.

Що не вечір, то й новий! —

зареготав бубон,—

іЩо не вечір, то й другий!

І враз мелодія закружляла, мов вихор.

*Бариня — кицька!
Бариня—ласка!*

— А давай-давай-давай! — не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі.— Гоп-ца! Г'а-ца-ца!..

Лука Ількович і собі щось вигукував, молів ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сяк, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цоб—став як укопаний і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши погрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегнах, по грудях, по шт й підосвах, що вже й музики не чути — тільки виляски.

* * і Й ііЛИГМЖ^Л/о^Л.

«Після кожної "барини",— хвалився не раз Лука Ільковим іст'ям,— у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — арки не вдержиш. Птаху!»).

— Ву, дають! — хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх оріній донбасівець» і штовхав молодого під бік. Той теж івся — не скупю вже й не зверхньо, а щиро по-людськи — виявилось, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого лопчака, а зуби рівні та білі, Він обіймав Катрю за стан, чув ід пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля атьківської радості огортала його.

— Вип'ємо, Катюша? Вдвох...— сказав тихо.

Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх а нього—глибокі, прекрасні, закохані до нестями,— і кивнула:

— Я трінки, бо мені вже не можна, а ти всю.

їй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх остей за те, ідо її коханий став знову такий лагідний і добрий, ;к у перші дні їхнього знайомства...

— Молодця! — загукали весільчани, коли музика змовкла і Лука Ількович, заточуючись від втоми, рушив був до столу.— Гойдають танцюриста!

— Гойдайте,— погодився Лука Ількович,— тільки дивіться не впустить, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит «бариням»...

Дужі хлопці- 'фактористи кілька разів підкинули дядька вище стріхи, під загальний регіт хуторян однесли до столу й налили повну склянку — як премію. Музики теж обсіли свої дві табуретки з холодцем та горілкою. А за крайніми столами, де сиділи чоловіки, було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпели:

— Поньмаш, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, третью один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному... Бачу: бочком, бочком — за спини ховається. Генде го! — кажу...— Попався, гзд? — І автомат йому в груди наставив.— Ком за мною, кажу...

— Ну й брехло ти, Самійле. Гітлер же спалився!

— Підожди, підожди,— обидився Самійло,— ти зразу дослухай, тоді обзивай... О, приводжу я його до штабу, а там таких, як він, ціла черга стоїть, душ триста. Двійники, паньмаш!..

— Так ти сам забіг у Берлін чи з військами?

— З військами, в самому авангарді був...

— А я, як служив у кавалерії,— вже ледь володаючи язиком після «преміальної», мовив Лука ількович,— то шабля в мене була довга і на коліщатку...

— Да-а,— озвався молодший Самійлш брат Симін,— як служив я в Карелії, то командир полка викликає мене раз та й

каже: «Бери, сержант Шкурпела, сімдесят тягачів, сам во главу колони і пакай у тундру за лісом, бо нічим солдатам баню топить»...

— ...Думаєш, чого отой опішшський Кольчак так багато зайців торік набив і всіх з лівого дула? Бо воно а нього хрестиком золотим прострелене... І перед кожним полюванням він собі очі вовчою жовчю маже — тоді видно чорт-тій куди...

— ...Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактіцехі вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: «Збери хлопців-допризовників, построй — і марш-бросок під зінківську гору». То я вистрою та як крикну: «Біго-ом! Шире шаг!» — то тільки хекають і анічичирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима ОТВЕТСТВЕ ниость...

— І ніякий цей молодий не інженер, а сиссар...— озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура, який ніколи нікому й ні в чім не вірив, а казав завжди: «Все це брехня».

— Як не інженер? — сгагтали в нього.

— А так. Інженери не такі.

— А які ж?

— Не такі...

Були вже й п'яненькі. Першого одвели попід руки в хату і вкляли на горіле ліжко голову колгоспу, бо Степан йому, як начальству, підпивав найміцнішого перваку, аж доки не звалило чоловіка з стільця. Голові ще до того, як йому впасти, казали: «Може, підете, Іване Луковичу, в хату та одпочинете?» Але він образився: «Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою ніколи не кидав — і вас не покину!»

Олексій Цурка швендяв од еголу до столу, втуплювався ледь не на кожного червоними, як мочені сливи, очима й питався: «А де бригад'юр? Найдіть мені бригад'юра, я йому голову зверну — із півночі н-на південь!» Чіплявся навіть до господаря: «А-а, Степан Кі-кіндратович... Ідіть сюди, ближче... Не хочте, боїтесь... Знаємо, як ви торгусте... Пшоно як продавали? Три кіла пшоно — півкіла розталих канхветів в шігрузку. А самі брали ті к-канхвети, той дьоготь? Знаємо!..»

З-за садка, здавалося, одразу за ними, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкіснші сніг, лапастий і мокрий — перинні сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу.

Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сіть, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів під погірбник, у затшпок,

моніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть і яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди і від жалю хтозна й до кого...

Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й вариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх жда-іа вже заведена «Волга». Катря й Степаниха плакали і раз ю раз припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, бувши під доброю чаркою, уже вкотре торонив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то датись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, палаша, вірю,— заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща.— Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо,— обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілуючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан,— дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть, ну, не обиджайте. Вона ж у нас...— І махнув рукою.— А я вам... Пишіть, чого треба, все приставлю: картонлі, яєць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилося...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче загув мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу!..— скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки.

Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катря все дивилася й дивилася у заднє віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимувало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видко, схилилася чоловікові на груди й зааніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли.

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

(Новела)

Любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу,— хата Карпа Яркового. А перед нею — рівними рядочками на жовтому піску молоденькі сосни. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, тшшоволоса,—

колись її коси сяяли проти сонця золотом, тепер не сяють. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина... Підходжу ближче, вклоняюся Марфі й кажу через молоденькі сосни:

— Драстуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводжає мене дат, аж доки я не увійду в сосни «великі»,— у нас їх називають ще; «ті, що твій тато садив».

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє для поцілунку сині губи.

— Мамо,—питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, костюм ось купив),— а чого така Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А та на нього схожий...

Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою») серцем чула, коли від тата приходить лист. Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист; мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку—тонесенька, тендітна, у благоденській, вишиваній сорочині й рясній спідничці над босими ногами,— і сидить, сяє жоягами кучерями з-під чорної хустки: втекла од молотарки, або косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: «Є—нема, є—нема, є...»

Коли з пошти виходив наш поштар, одрукий дядько Левко,—височенний, худющий, як сама ходорба, із брезентовою поштарською сумою через гоєгро підняте вгору плече,— Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є шістьомце?

— Нема,—одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешить, дядечку. Є...

— Ну—є! С... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте, я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі п'єсьма—нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам,

Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка—ще синіші.

Левко озирається довкола, немічно зітхає худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми трикутник і простягає Марфі:

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.

Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається вад щирості Мар-
і — Ось вам хрест святий!

яа хапає з Левкових пучок листа — сльози рясно ко-
вся їй по щоках,—пригортає його до грудей, цілує у зво-
ротну адресу...

— Чорнила слізьми не розмаж,— каже Левко и одвертається:

Марфа, якщо поблизу не видно людей, нскоро віддає йому
нота, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче:

— Ну от бачите, нічого я йому і не зробила.. Тепер несіть
• фн. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі дядечку, ріднець-
ий... Наге вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає
євкові у долоню.

— Хіба що за його здоров'я,— бурмотить Левко,— а так
-роду ке взяв би...

І чимчикує в село, наставивши втору гостре плече з порож-
ньою майже сумою.

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати
о вечора свої шість кін, і вітер сушить — не висушить сльози
«' її очах.

•— ...А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я бо теж за нею
слідком з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пошти.
Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз
перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї не сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей не однакове. В неї
таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша
була Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки
прожила з Карпом своїм і нажилася за сто. Тато ж... він
-зхось і не старів, однаковий заставався і у двадцять, і в
тридцять годочків... Сокіл був, ставний такий, смуглий, очі
так і печуть, чорнюші. Гляне, було,—просто гляне і все, а
в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав
очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востан-
не, як бачила його (ходила аж у Ромни, їх туди повезли),
то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні. Дивиться
ними — як з туману.

ВОШІ до нас на посиденьки ходили. Карпо і Марфа. Що-
вечора. і гомонимо, бувало, втрюх або співаємо потихеньку.
Тато баритоном, а я другим йому помагаю, л Марфа першу
веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама вона, ось наче
переломиться, ну й ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить, у

стелю дивиться. Або у вуса дає, *то* в один, *то* в другий,— розпушує. *То* я йому—галушок миску гарячих (він їсти страх любіш), ложку в руки—їж, Карпе! І тьопас, як за себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне. «Я,—каже,— картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товстоногий. І рудий—матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього—перепілочка. Ото гляне, було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах—наче дві свічечки голубі. До тата... Я то бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колиску всміхається та приколисує легенько.

«Ти, Михайло,—кажу,—хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться».

А він:

«Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться».

Очі мамині сухі, голос ні здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

Останній лист від тата

Софіє! Сою!

Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посиніли. Зразу подумав: може, *то* іній (це надворі було), тернув долонею — ні, не іній...

Більше не дивитимусь.

Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі... А руки як не свої. Дерево тут хороше, у нашій стороні з нього білі палати роб; и б. Але сире. Та й інструмент не той, що в мене був. Ти його ще не спродала? Як буде скрута — не жалій. Коли повернуся, на новий розживемось. Сою, аби ти знала, як хочеться вижити. Не так *то* Гі далеко я зайшов, та далеко вертатися.

Їй питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селянам до неї не звикати.

Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки синє крило... Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджуєтесь.

Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?..

Сою!

Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло не ходить Марфина душа нещасна, Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зінькічських дуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та я не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

(«Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густім чорним чорнилом, а вторі тою ж рукою написано знову: Світ неісходимий»).

Сходи, моя єдина у світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвильку прийде Забуття.

Обіймаю тебе і несу на руках колиску з сином, доки й житиму...

Коли се було... А я досі думаю:

«Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..»

А ще думаю:

«Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?»

«Тоді не було б тебе...» — шумить велика «татова сосна».

(1918—1995)

Представник лірико-романтичної стильової течії в українській літературі. Для його індивідуального стилю характерний поетичний реалізм, танетарність художнього мислення, романтична піднесеність зображення, символіка художньої деталі, публіцистичність, активне авторське втручання в текст. Узвичайному, буденному він уміє «знаходити небесне, вічне». Герої прози митця втілюють його ідеал людини — захисника, творця, мислителя, господаря на своїй землі.

Автор багатьох оповідань, повістей, романів «Прапорносці» (1946—1948), «Таврія» (1952), «Перекоп» (1957), «Людина і зброя» (1960), «Тронка» (1963), «Собор» (1968), «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), «Твоя зоря» (1980).

Якби можна окреслити одним словом стиль письма і природу художницького мислення Олеса Гончара, назвати одним словом барвисті, розмаїті н многолюдні світи його романів і новел, передати одним словом найважливішу рису позитивних (а це означає майже всіх) його персонажів, то

було б -це слово чистота. Кожен художній текст Олеся Гончара нагадує мені прозору стіну шоглистого лісу, крізь яку видно широченні простори, залиті полуденним сонцем, вродливих людей, наповнених світлом благородства і ще якимось непохопливим промінням, що його тільки приблизно можна характеризувати як сяйливу прикмету людської гідності й людського щастя. До тих людей хочеться прийти, хочеться ввійти в диво їхнього життя, вчитися в них і любити їх. Мабуть, у цьому прагненні сторонньої душі, зупиненої при надливим краєвидом і вчарованої болгарськими, еллінської краси постатями, знаходить найвищий вияв чистота мислі й слова нашого письменника,

(Патичка Дмитро. Дар світла й чистоти // Слово про Олеся Гончара: Нариси, статті, листи, есе, дослідження,—К., 1988.—С. 148.)

* * *

Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман. Вв написати, роман-набат!

О, як засичить ота ретроградська гиді.. упі • ;уїш сама себе; яке невдоволення Вами висловлять і, звичайно ж, вишепчуть на вушко начальству ображені, старі й новітні (уже наплодилися!) екстремістські жеребчики, що граються увождиків, позаяк дозволено і навіть «поощряється»; як незручно почуватимуть себе «обдаровані хлопчики», що шукають собі зручненького, з грошиками затишку в українській літературі і посміхаються при слові «громадянин» так, ніби все на світі збагнули, знайшли йому ціну, ніби кажуть тими посмішками: «свята наївність»...

їх шкода. То, може, хоч ви скажете «Собором»: не туди, отроки, ось вам знамено!

Але не тільки це спонукало мене писати Вам, Олесю Терентійовичу, і не стільки це, як велике, радісне почуття гордості за Вас і за народ, що вас народив. Кажу це не з любові до «високого штилю» —він не личить мені, я не личу йому,—я з глибокого, кривого переконання й любові до Вас, я: до старшого, мудрого й мужнього брата.

В наш час, ніби тихий, ніби благий —тільки вужине шелестіння під ногами чути...—і «Собор*! Здавалося б, «усе мовчить, бо благоденствує» (як же: телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковість для всіх, як віцмундир) —і «Собор*! Здавалося б, нормалізація (як же; культу не було, були «окремі помилки*», генерали аплодують стоячи й о г о ім'ю, названому начальством,

• 'ПГІЧІШЛИМІІ"ІШ' /Ь'Г "

гсріанічі дами, комсомолки в сорок років, переконують пид-СЬ :яників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурить») — і раптом «Собор». Здавалося б, усе минулося, «прошло без сучка и здоринки»: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися,— народ цей звик, «бсзмолствует»—і раптом «Собор»!

І ще...ось вони, палаци, а ось і люди. Знайомтесь! Тут є директор (підполковник в одсташі), тумбочки біля ліжок, липучки, стукачі й шашки; тут борються за звання...

Це написано геніально, Олесею Терентійовичу, тому й страшно, жакливо...

Ви ненавидите доземні уклони. Розумію Вас— глибоко Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, з священним душевним трепетом,—я за такі поклони і вклоняюся вам саме так,

(Тютюнник Григор. Там само.— С. 111—112.)

ЗА МИТЬ ЩАСТЯ

У тропічному місті Рангуні, де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгліній зеленавій одежі, в місті золотих пагод-храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого жнив'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного Інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідома¹),—в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія наших широт...

Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях. •

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпачать. Тільки не іармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, і В звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, » медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвистує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба Дунайське небо шовками-блаватами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опи гоїтися в горах скелястих уночі, у хвщцу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, не погано. Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

ї вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдальші женці, випроставшись, весело поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любові фронтів, п[і]ю знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями,— таланить же іншим! А йому — що йому випадало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіт), перемісив багнуки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав,— за гарматним боем ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер *в'їжджає* в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи—все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони. І щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зникло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопасту працю, ставлять шапкою на полуток останнього снопа,— і він так вссело, задержувато вгору стирчить!

А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата завабливим оком, так принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Нош загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях. Опустивши глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припрошує тим усміхом табірному водовоза: «Іди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її полукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокушають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом влився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних вихилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мельхають пеленами,— що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

— Тпру!

Кидає віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна застається стояти—незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

ї хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях і солдат біг сюди теж настроєний на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем налятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й ніжності, ця кофтина червона, блаженка, що вже аж розлазиться на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним потом, напіввідкриті, напівіолені перса.. Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї шггі, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами,—напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувся.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

— Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічев'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку,—віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо. Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх налятою яснотою мовби дякувала, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса...— стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипаюся по плечах, помітив срібну ниточку, і це вразило: що так рано її посрібило? Яке горе, які смутки? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберегти, прихистити її.

Були сказані якісь слова,— він сказав їх по-своєму, вона по-своєму,— і хоч це було як мова птахів, і говорилося не для того, щоб зрозуміти, одначе, й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко клепає косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи,

і вона йому теж пахла сонцем і снопами. Руку її асе життя не хотілось би випускати зі своєї, безодня очей заваблжвала, густовишневі губи були так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спраглості, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, засліпило. Снопи розлазились, розтікались під юши, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпнулась, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомого, чорного, в жилетці, з блискучим серпом у руці. Догадався: чоловік! Бо тільки чоловік міг наближатись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив і кобури свій важкий трофейний пістолет...

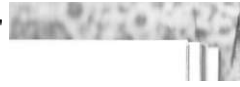
Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його нібито відкупило за скількись тисяч пенго наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми жішємо. В глибині лісу — вже наша солдатська цивілізація: послані пісочком алеї — лінійки, грибки, червоні кутки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. Ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце. Її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, одначе, міцно садить у землі, ледь стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи суворість давніх своїх прашурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базавлуку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових неструганих обаполів. Засув на дверях і плomba, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузька над дверима щілина-прорізь, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато,

зараз господарі саме допивають торішнє, звьїняюгь тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересидять у льоху, в прохолоді найпекучішу спеку.

— Краще не крути, Діденко: а підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очиць дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь—Видимо, що воші навмисне споюють наших... Кажі: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте,— відказував солдат.

— А який? Який? Ну?

— Не нукайте, бо не поїдете,— спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той сікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тропічно зеленіють виноградники—то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, впріваючи під нещадним сонцем, видибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізі над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардіїщі!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, не ж наш Сашко, наш славішій безстрашний друт-артилерист попав на «тубу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклаги, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його,—хіба ж так просто забути пережити, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накоїв,—один постріл, а перед там мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору самовільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якою десь чорти під руку піднесли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її—це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки один-однісінський раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Які? то насолода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спраг-

лі, закохані розповіді про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перехоплювало, коли йшлося про оті снопи золоті, полум'я кофтини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясновологі, карим сонцем наляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьбаність? І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась їй душа, коли побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце жещина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилося про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усс?!

— Не кожному таке випадає,—казали Діденкові друзі.— Це тобі нагорода за все!

— Орден вічного щастя,—жаріував котрийсь, а Сашко усміхався.

Чули раніше хлопді, що любов змінює людину, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, стами снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою малярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули,—казав він до вартових.— Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усс місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє,—стиха заперечували йому.

— Який закон? — дивувався аргалерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон.

— Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень вигадав? Побачите, я свого доб'юсь...

Зауважимо, до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провидцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Доки ждали відповіді, Діденка гримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, моторошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

ї хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався з спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого рання, коли ще к заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на план, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли тільки 'азоріло на сході, а хаші виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з росяної виноградної гушавини. Не пломеніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана, боса, зарошена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрілятиму!

Клацнув затвором, і бровенята його так: нахмурились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартувий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамотньої грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартуві, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов прибудда, мов незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників.

Надвечір варту послали, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим, вони, взявши перед розводящим хрїх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартувих наближалася до тауптвахти. Для них Лариса не ви-

і і і і г щ і ч м і і і и і г

алася красунею, просто змучена, перестраждала жінка з томим проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, уденкові, була нона зовсім інакше, бо, припанши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки, темні, •уденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обцілювати їх. Вартові з делікатності повідвертались, але все одно чули то голос її, що лебедів щось ніжне, то голос його, повен жага і пристрасті, аж: не варилось, що це ті ж самі вуста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються ласкавістю солон'юю:

— Зірньо моя! Циганочко! Ясонько! Оченя мос каре, щастячко рідне мое!..

Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-лесгощі, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної, що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не знані верхогір'я... Що знав він досі, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів—подихом самого життя—тебе обдала, сп'янила на-аіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чула, аж навшпиньки пнула, тягнучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руки у віконце, долонями гладила Діденхові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих облич, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долонями щоки йому, аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обоє — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалось.

Віючі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню—на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо.

Дошило, і передосінні хмари облягали небо, коли батальйони похмуро шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь в цьому останньому ритуалі. Представники місце-

вої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або пастор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вмщались, зайшов до землянки понурий, з опущеними вусами. Не знаючи, як вести себе, покашляв і, втягнувши голову в кістляво підняті плечі, присів скраю на холодному земляному лежку. Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріхи цьому клятому Діденкові, якого він навіть любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стопі-, його артилерист без ремня, в безмедальній, непідперезаній гімнастерці—гімнастерці смертника Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість того суворого присуду. Ате ж доручено. Врешті-решт мусив щось казати... ІДо їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, їж наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювати на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблюжкою... І під Бартом, під Естергомом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою.— Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хто хоч вона? Чи то у вас аж так серйозно?

Діденко спрагло, раз за разом затираючи, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, кашлянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі,— з досадою сказав комбат.

— А я не шкодую.

— Тепер уже однаково—шкодує не шкодує...

Шадура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат,—Діденко раптом розхвилювався. Вітчизну, тс, що є найсвятіше в людини... Хіба ж я хотів зганьбити?! Та коли вже так виходить... Коли виходить, що тільки смертю й можна ту пляму змити... То що ж, я готовий.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари пливли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав тшлу до хмар.

Що після цього додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туш й любові, і як опустилися дула гвинтівок, і всміхнулись полегшено ті, що прийшли сюди бути свідками страти? І як він, помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігда-летіла в щасливих сльозах до нього? І як: цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона?

Та тільки чуда не сталося. Скрик був, і хвилиenne замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталося все, що мусило статись.

СОБОР

(Уривки з роману)

ІХ

Зачіплянку цього дня ніби гедзі покусали: багато було алих.

— Наче в душу тобі наплювали,— сказав Федір-прокатник.— Ну, зловив би я тих злодіюк...

Як на те, в нього ще й «Кама» того дня зіпсувалась. І з жінкою за ніщо посварився. Інші теж ходили дражливі, прихнюплі. Мабуть, якби заявився сьогодні Лобода-висуваець на Веселій із своїм нержавіючим оптимізмом та свіженькими анекдотами, то навряд чи став би хто слухати його «вірменське радіо». І вже напевне, що ніхто зараз не сів би з ним забивати «козла»: маєш охоту—сідай і сам із собою грай!

Несподівано з'явилась на обрії кочівна бригада реставраторів, що ставила свого часу сміховинне оце риштовання,

яким так ніхто, крім лелеки, й не скористався. Тижнів дт« тоді товклися тут, з собору зробили собі нічліжку, горілку гоїм та дівок водили ---така це була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як халтурою, і ось знову з'явилися, зачули поживу. Адже разом з таблицею тепер із собору було ніби знято якийсь покров схоронності, недоторканості, віднині собор став об'єктом ненадійним, і це, певне, якраз і пригнало мерщій сюди халтурників (відомо, що й на руйнуванні часом можна добре урвати)... До того ж згадала ця братія про колись уже виконані тут роботи (хоч і було їх на копійку), спом'янула якийсь свій договір, що його, мабуть, уже й миші з'їли. Бриг* дар реставраторів, шуплявий підтопанець у береті, умовляв селищан підписати йому якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено:

— Ви ж знаєте, як це в нас: то кошторис не затверджено, то оліфи нема...

— Душі в тебе нема,— презирливо скривився на це Федір-прокатник.

— Бригада не бий лежачого,— підкинув Шурко, водій далеко>>сьєових автобусів.

Ще один з реставраторів скаржився, що за висоту не платять; бігаючи верткими очима, шукав у роботяг співчуття.

— По закону верхолазам мається за висоту платиш, а хіба ж то не висота? — І, закликаючи присутніх у свідки, вказував на центральне шатро, іржаве, з облізлою фарбою.

Металурги спохмура поглядали вгору. То такі була висота Молодиця вагітна, невістка горнового Ткаченка, теж задивилася вгору, кривилася, наче хотіла спитати: «А дитя моє вже й не побачить отих бань та шпилів?»

Небо над собором сьогодні було наче блакитніше, ніж завжди. Ні тоги, ні заводських димів. Ластівки вгорі змигували весь час; чимось їм тут подобається, ціле літо вони так змигують над опуклостями собору.

Розмова в гурті раз у раз поверталася до таблиці, зайшлося про походження її, старші пробували пригадати, коли й ким було її відлито, і виходило так, що ледве чи не за декретом Леніна відлита була вона, ота чавунна зачіплянська таблиця...

Учитель Хома Романович, у якого до війни сиділа за партою легендарна Майя Прапірна, неремстиво стояв позад гурту сухенький, сивий, у розмовах участі не брав, тільки *очі* його, задивлені на собор, пойнялися сльозою. Йому більше, може, ніж будь-кому, було чого пережити. За цей собор він свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням. Багато хто з металургів, людей різних поколінь,

мились під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав! Досі показують етарожителі те місце, що тепер уже не страшне, шоліта купаються там діти із заводських піонерських таборів.

І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному. Ромця точив язика на дотехах, що ідея шашличної таки явно ж перемагає ідею собору. То чому б не кжнугись швидше геть розламувати його, цей пережиток минувшини! Величезну шашличну натомість воздвигнемо! Шашлики по півбарана, чебуреки, як подошва, джаз із стриптизом...

— Припни язика хоч ти,— суплячись, кидав йому чорний, як циган, Кашубеко-прокагаик.— Тобі лише б зубоскалити.

Десь аж із Гупалівщини придибуляли старелезні бабусі у темних хустках, не розчули той дзвін із таблицею, та по-своєму чутку перетлумачили, по-їхньому виходило, нібито з міністерства мають сьогодні приїхати собор відкривати... Спасибі, зважили-таки там на їхні безконечні прошеній!

Незабаром над шамранням гупалівських бабусь уже торував голос Шпачихи, яка, відбазарювавши в місті й повергаючись у свої володіння, застала їх у явному негаразді. Збагнувши, в чому суть, Шпачиха розшаленілася, кинула клич негайно ж братися й писати анонімку за підписами всього селища. Сама, мовляв, бігатиме по дворах, сама підписи збиратиме під що анонімку. Не станемо докладно цитувати Шпачиху, не всі її вислови піддаються цензурі, але в анналах зачіплянської історії крилаті Шпачишині вислови, безперечно, залишаться; не раз буде згадано, як бурхливо тут реагувала вона, як погрожувала лягти на порозі собору і — «тільки через мій труп!..». Певне, забула Шпачиха, коли востаннє й свічку цьому соборові ставила, нав'ючена клунками, ніколи й не гляне вгору, на його верхи, а тут раптом збаламутилась — не впізнати було її.

— При всіх же властях стояв! — галасувала зразкова квартална.— Чого ж тепер розвалювати? Кому він поперек горла став?

І, забачивши Олексу-мехаіка, що саме з'явився на майдані, присікалася й до нього:

— Ти все із своїм Бубликом не розв'яжешся? А це свавілля тобі не пече? Ти ж народний засідатель, нащо ми за тебе голоси віддавали?

— А що я можу?— виправдувався механік.— Хто мене слухає?

— Справу в суді на руйнителів заведи!

— Судити! Прилюдно судити треба за таке,— сердито підтримав Шпачиху танкіст, що стояв у вишитій гуцулці, як

і і т г я * д ш д а ш п і т и г "

авжди виструнчений, з ціпочком у руці. Ціпочок незрупший, лице підняте, і таке було враження, мовби танкіст крізь незрячі вої окуляри теж дивиться на собор і бачить його.

— Та при всіх же властях стояв! — знов завела своєї обурена до краю Шпачиха.—А тепер на руїну? Пам'ять козацьку на анцур'я рознести?

Микола Баглай не втручався в розмови. Не сподівався він, ідо доля собору так зачепить його Зачіплянку, собору, який їред цим був ніби в безнадійному забутті і, здавалось, нікого вже не цікавив. Дотепер, мабуть, ні в кого й питання не виникало, стояти йому чи ні, можна жити без нього чи не можна, так само, як не виникають у металурга сумніви: йти чи не йти йому сьогодні на зміну, ставати та не ставати до печі мартена. Виходить, ти помилявся? Гадав, що тільки тобі доступна краса цього архітектурного шедевра, а інші таких речей уже не сприймають? Чи, може, й справді були глухі? Може, тільки зараз нарешті слух у людей на красу повертається? І не одного тебе обурює, що рука невігласа зважується посягти на труд людський, на це дивовижне творіння козацького барокко... Сучасний вандалізм — звідки він, звідки ця психологія браконьєрства? Коли у вирі революції доводилось руйнувати, у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти,— битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували, хтось уберег, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами? І ось нині, серед устояного мирного життя, коли мистецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тік, хто встиг змізеритись,— в цей час приходять зачіплянський сірий-сірий герострат, пігмей із бульдозером чи вибухівкою... «Ні, товаришу браконьєр, не так це просто зараз»,— думав Микола. Потреба собору, потреба краси, так само як і ошца до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла вона досі непомітно, жила в надрах душ десь глибоко й притамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не порушена, і квіття доменних заграв, доки вони палають. Звикаєш, не надасш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плин часу, як неминуща краса сі і-у. Коли ж на гає тїнь, нависає загроза, приходять розуміння, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили світі собор. Для них він не підтягає знесенню, бо він прийнятий ними у цінності життя так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать чавунного революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності.

XVII

Навіть і найтемнішої, безмісячної ночі Дніпро біля заводів не гасне. Не гаснуть ні сага» ні Радую—велике комишувате озеро серед кучугур. Буре небо дає їм свою бурієть, вогневий палевий полиск. Ніби цілу ніч ранкова зоря барвить ці тихі вода. Темрява окутує кучугури, суцільно стоїть у бік степів, а багряні дзеркала озер придніпровських світять і світять угору пілотам, шахам, запізшлим рибалкам, чітко відбивають у своїй рожевості тіні комишів, кожної стеблинки-комишники.

І якщо заблукана парочка стане на березі, то й силует парочки на дзеркальній рожевості, відіб'ється...

Край Радуги, освітлений вогнями заводів, біліє на пагорбі дот. Один з бастіонів далекого вже сорок першого року. Скільки Баглай пам'ятає себе, впомку йому і цей зруйнований дот біля Радуги. Не раз залазив з хлопчачами всередину, підсаджували один одного до бійниць, видряпувались на самий верх кострубатой руїни, що вже не відстрашувала їх брилами зубатого залізобетону, розламаного, розшматованого могутньою силою вибуху. Хто й коли висадив у повітря цей дот — невідомо. Цього літа дот побілений кимось, повапнований. Коли виплеснетесь заграва над заводами він теж сядне біло, неприродно, ніби снігом обкиданий. Довкола дога огорожа з металевих труб, бар'єр від "кіз. Огорожа—це, звичайно, добре, а ось вапнувати... «Певне, висуванцева ідея... Це в його стилі»,— з усмішкою подумав студент. Чи, може, піонери в дитячій с*.. наївності причепурили, вапном пошпарували історичну пам'ятку? Білильникам і на думку не спало, що разом з темно-бурою сіризою руїни, затемненої негодами, припаленої спеками, ший із причепуреного об'єкта і той дух грізності, що тут ЖИВ, ду; подвигу невідомих людей.

Обійшли з Єлькою, обдивились руїну.

— Мачуха епоха здебільшого такого типу пам'ятки нам залишила,—сказав з умовигою іронією Баглай.

«А ми з тобою хіба не пам'ятки?—подумалось Єльці.— Обоє живі пам'ятки війни! Тобі твій батько хоч прізвище залишив, а мені що? Дочці матері-одиночки! Мов від святош духа вродилась... Може, й назву села забув?»

Як сірошинельна тінь фронтів, пройшов він осінніми <*, ми, переночував і більше ніколи не відгукнувся. Чи, МОЖ .., останню мить, у шль розлуки з життям, згадатись таки йому летюча однонічна любов десь в українському тоновому селі? Чи не тут він, десь в оцих бур'янах, і головою наклав? Поліг смертю хоробрих, не відаючи того, що він умирає батьком, що виросте в нього донька на трудних вдовинських харчах, та ще й не огризком якимось виросте, а красунею ж таки, чорт

візьми! Інакше бо не зачепився б такий хлопець, як оцей» ніби вимріяний нею, студент, що ночами з несміячки усе блукав по своїй Зачішшці...

Прийшов сьогодні, впевнено підняв Єлку із-за столу, вивів за двір. Чому він був певен, що Єлка встане, без вагань кинув свого «жениха» й піде за ним? Помітив щось за нею? Чи легковажною йому здалась? Є така познака на ній?

Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв її за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки запитав з теплою в голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч і на край світу,— вперше за вечір усміхнулась Єлка

її повела їх ніч липнева на край світу зачіплянського, ще дотом кінчався. Світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять, де трав'янисті вибалочки по наддніпров'ю, де й до них ходили колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Єльці з ним! Наче від народження знала мого. Коли говорилось — говорили, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почувачи від того незручності. їм і в мовчанні теж було гарно.

Співи зачіпляйсь» докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидячи поруч неї на доті, з внутрішнім трепетом слухав ту пісню, слухав як душу свого народу,— так V; розумів. Яка вічна поезія може бути вичарувана із слова, і» звичайнісінького, ніби ж буденного матеріалу!

— Гусоньки... Огірочки... Плаває відеречко.. А як багато склимо.— І запитав: — Її співаєте, Єлко?

Сказала, що співала колись.

— В селі в нас гарно співають. Не всі ще пісні за кукурудзою та силосом позабували...

Її запивало щастя, вона тіла це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї найшло? Все ніби осяялось навкруги, псе сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, в©-чільне, що раптом пробуджується в людині, і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходила через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було, та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось ту,* колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося. Б інших барвах, напав нинішній непоміченою до цього красою. І сгуд-: % МЮ недавнє ще був недосяжним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту що далеко заgrimотів у тиші ночі — звідкись і кудись... ! в «тому теж була поезія? Баглай ніби обдаровував Єлку щедрістк

своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують Титана, і ці пустирища, де в його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона робилася незвичайною, виявлялась комишинкою митця, однією з тих комишинок, що з них було виплетено прообраз собору, його перший маленький макет, що підліткові на долоні вмщався... Ніч ніжності, такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралось Єльці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Єлька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, з яким тільки й можна поводитись гак голубливо, ніжно. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного.

ї так ітимуть. І щиро сміятися буде він, коли Єлька розкаже, як Микола тоді наче тікав од неї, подавшись із рюкзаком через огороди до автобуса... Сміється! Зовсім інша була причина: з другом-механіком порушилась тимчасова гармонія, не хотілося на побачення з бюрократами йти, проштовхувати свої димовловлювачі... Л це ось на спортивних змаганнях був у сусідньому місті металургів, виборював першість з академічного веслування. І вже заграла Єльчина уява, вже мчить по Дніпру стрітою золотистою човен отой гострий, довгий, як риба-меч, розтинає гладінь,— це ж, звичайно, на такому він змагався? Переміг?

— Енне місце,— жартує Микола,— в числі жалюгідних непризерів... Чесно грів чуба, але, як кажуть в таких випадках брати-росіяни: «Увы!»

Не був, видно, тим засмучений, і це також подобалось Єльці.

Під дамбою, що відділяє шлакоблоковий завод від кучугур, жужелиця тріщить під ногами, темніє на дні вибалка рогоза. З ця рогоза, як і все довкола, теж промовляє до Баг-лач. Він розповідає Єльці, що раніше й тут було озеречко, сага, карасів малеча ловила... А якое джерело прорвало, кілька днів величезний горб води яворився-клекотав посеред сага. Адміністрація заводу з переляку, чи що — сто мішків піску та жужелиці туди...

— Забили джерело, не стало води... А дурні zostались,— пожартував, сумовито.

Цікавився, що Єлька читає. Став висміювати різні так звані «колгоспні» та «робітничі» романи, що діляться з спорістю кастовою — один від шелюгівської ферми й до собору, а другий—від собору, де зона міста починається, і вже до самої домни: іншому героєві сюди зась, вхід заборонений...

— А люди скрізь люди,— роздумував уголос.— І праця скрізь праця, якщо тільки вона справжня, а не безплідна метушня. Бо є й таке, буває лише видимість праці, самообман. Ох, скільки в нас ще забирає енергії така праця-метушня — галаслива, виснажлива, але насправді нікому не потрібна і, по суті, безглузда... Якщо ж вона справжня, то в ній, навіть у Шпачилшній, на грядці, є своя мудрість і свій смисл...

А ніч пливе, небо багряниться.

Буде ще потім стояння неподалік щогли, однієї з тих, що пішли через кучугури аж за Дніпро — та у формі рогачика, інша з коромислом на плечі, а та як вила... Постоять, послушають гудіння-тремтіння її. Теж своїми напругами живе, своїм наелектризованим залізшим житіям. Стоячи близько одне до одного, слухали щоглу нічну, бачили бурс вирування димів над заводами, і, несміливо голублячи хлопцеву руку, відчула Єлька й другу його в себе на плечі. Боялась, щоб не прийняв. Щасливе охмеління не покидало її.

Що ж воно таке—справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням? Спорідненість душ? Близькість, в якій раптом починаєш почувати свою людську повноцінність? Чи вибух взаємної ніжності, що, як джерело оте, несподівано відкрившись, ударить з глибини, явориться на сонці, клекоче, юшить нездоланно... Чи й ще щось? Так, це воно! Оте, від чого так солодко завмирає душа, воно тут явилось Єльці як відкриття, всім людям сказати зараз могла б: я знаю, знаю віднині, кохання—це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!

Не хотіла мати від нього ніяких таємниць, розповідала б йому все про тяжку свою славу, про терни, які перейшла її душа, доки опинилась серед цієї щасливої кучугурної ночі. Але коли тільки починала торкатися наболілого, Микола сам перепиняв, мовби відчувши біль якоїсь, ще не загоєної душевної рани:

— Потім. Зараз не треба про це.

І вона відчула, що справді не треба.

Найкоротші у світі ночі—ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагрянє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться —розвидняться буде, і хто з людей здшплянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвртки, коли вже й пора, а розстатись несила, бо не псе ще переговорено, не надпвлено ще йому на неї, а їй на нього...

Коло собору опиняться, повільно обійдуть довкола НЬОГО, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи

Василь СТУС

©

(1938—1985)

Поет-дисидент, репресований комуністичним режимом. У своїх поезіях відходив від традиційно емоційної стихії української лірики, намагався осмислити трагедію світу крізь призму філософії стоїчного існування.

Автор збірок «Зимові дерева» (1970), «Свіча в свічаді» (1977), «Палімпсести» (1986), «Веселий цвинтар» (1990), що вийшли за кордоном, «Дорога болю», «Повернення» (1990), «Під тягарем хреста» (1991), «Вікна в позапростір», «Золотокоса красуня» (1992). Існує рукопис збірки «Птах душі», яка зникла під час заслання. Нині виходить видання творів В. Сгуса у 4-х томах.

•м«

Думаю про світогляд: як на мене, це поняття дуже метафізичне. Більш дійове почуття — співвідношення мусу і бажання, волі і логіки, волі і мусу. Світогляд—то у великій мірі питання темпераменту і совісті, нашої життєвої активності. Часом світогляд визначається шансом на вижштя, на соціальну впливовість, на масовість. Але міняються життєві обставини, а з ними міняються й складові світогляду. За мого теперішнього стану ніякі егоїстично-розрахункові міркування вже його не визначають. Що ж тоді? Погляд вічності чи відчаю? Нестерпно докучили уламки долі, ламані лінії бажань і звершень, гримаси наслідків.

Моторошно чути без краю свого, без народу, яких мушиш творити сам зі свого зболілого серця. Може, випало жити в період межичасся, може, коли історичні умови зміняться (але — чи на краще?), можна буде виявити цей життєвий плин народу, його життєвий порив. Поки що його не видно. Звідси й наш супервідчай, кусючість душ, що виявляється і серед найкращих. Але поки що я не бачу — нікого і нічого. Жодного знаку сподівання.

(Стус Василь. Вікна в нозаггоостір.— К., 1992,— С. 222—223.)

• • •

Мені дуже подобається теза гуманізму, за яким до всього живого (рослин і тварин) треба ставитись, як до людини. І те, що людина повинна жити, як усесвіт малий. Тобто, що все, наявне в усесвіті, є в людини. Отож нам треба лише збудити в собі їді космічні сили і жити, піддавшись їхній волі, не чуючи спротиву своєї самоволі. Добре, що вчать звільнюватися од своїх егоїстичних емоцій (як зайвого сміття

існування), а бути в прикорочених емоціях космічних стихій, тобто в стані постійної душевної (світової) гармонії. Втратити себе, щоб бути всім-світом, не знаючи ні смерті, ні народження, а лише зміни все-сущих-станів. Дуже я тепер радію таким книжкам, що допомагають мені чутися тут не гірше, ніж будь-де на землі.

(Стус Василь. Там само.— С. 239.)

ДВОЄ СЛІВ ЧИТАЧЕВІ

Перші уроки поезії—мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. і таких самих. Найбільший слід на душі—од маминої колискової: «Ой, люлі-люлі, моя дитино», Шевченко над колискою — це не забувається. А співане тужно: «Іди та, сину, на Україну, нас кленучи»,—хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння з «Заповіту»: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте». Перші знаки нашої духовної аномалії, журба — як перше почуття немовлята в білому світі. Це були — враження од дитинства. Гарного дитинства.

Шкільне навчання—вадило. Одне—чужомовне, а друге — дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов.

Інститутські роки — трудні. Перша публіцистика віршована — позви з історією. Захоплення Рильським і Верхариом. Ще чогось прагнув безтілесний дух. І знову ж—любов. Стужілий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав учителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився од студентського схимництва. Армія — прискорила. Почувся мужчиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах — погони. Але там прийшов до мене Бажан. Тоді ж—перші друковані вірші — 1959 рік.

Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і — необачно велика любов до нього. Звільштся — тільки десь 1965—66 рр. Нині найбільше люблю Гете, Суданського, Рільке. Славні італійці (ті, що знаю). Особливо — Унгаретті. Квазімодо.

Ще люблю «густу» прозу—Толсюго, Хемінгуея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить—і дуже—Фолкнер.

З молодших сучасників найбільше ціную В. ка. Цілім — Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю. Маю себе

•а людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене —
путящі.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що,
повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється
од неї, як од скверни. Поет — це людина Насамперед. А
людина — це насамперед добродій. Якби було краще жити, я
б віршів не писав, а — робив би коло землі

Ще зневажаю політиків. Ще — ціную здатність чесно л мер-
ти. Це більше за версифікаційні справи!

Один з найкращих друзів — Сковорода.

(Стус Василь. Під тягарем хреста.—
Львів, 1991.— С. 21.)

* * *

Церква святої Ірини
криком кричить із імлі.
Мабуть, тобі вже, мій сину,
зашпори в душу зайшли.
Скільки набилося туги!
Чим я її розведу?
Жінку лишив на наругу,
маму лишив на біду.
Рідна сестра, як зигзиця,
б'ється об мури грудьми.
Глипає оком в'язниця,
наче сова із п'їтьми.
Київ за ґратами. Київ
весь у квадраті вікна.
Похід почався Батиїв
а чи орда навісна?
Мороком горло огорне —
ані тобі продохнуть.
Здрастуй, бідо моя чорна,
здрастуй, страсна моя путь.

* * *

Наснилося, з розлуки наверхлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом Кров біжить.
Мов равлики, спинаються намети,
а мушля Б безсоромності цноти
ніяк не знайде барви для прикмети
твоїх надсад, твоєї німоти.

і шкшпсья неба висліпла полуда —
тверда труна живих, як живчик, барв.
Бреде зоря — сновида і прибуда —
одержаний задурно щедрий дар
А човен побивається об здвиги
повсталих хвиль, твердих, немов стовпці.
...Підхале черноводця зелен-криги
займається світанком на щоці.

a * *

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумиренну, що я збагнув нарешті:
ота зоря—то тільки скілок болю,
що вічністю протягий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі
на відстань справедливости), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озався
прихованим бажанням співчугтя
та іскрою високої незгоди:
бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою —
наповнення. Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

* * *

Твоє жнтгя минуло й знебуло.
І гусне крик. Довліє злоба дневі.
І епроневіра спалює чоло,
і дивен див біжить поверхи древа,
і ніч біжить — поверхи давніх днів,
і тінь лягла на заволоку часу.
Поезіє, красо моя, окрасо,
я перед тебе чи до тебе жив?

* * л

У цьому полі, синьому, як льон,
де тільки ти — і ні душі навколо,
уздрів і скляк — блукало серед поля

сто тіней. В полі, синьому, як льон.
І в цьому полі, синьому, як льон,
судилося тобі самому бути,
судилося себе самого чути —
у цьому полі, синьому, як льон.
Сто чорних тіней довжаться, ростуть
і вже, як ліс соснової малечі,
устріч рушають. Вдатися до втечі?
стежину власну, ніби дріт, згорнуть?
Ні. Вистояти. Вистояти. Ні —
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон. І власної неволі
ззнати тут, на рідній чужіші.
У цьому полі, синьому, як льон,
супроти тебе — сто тебе супроти,
і кожен ворог, сповнений скорботи,
і погінає, але шле прокльон.
Та кожен з них — то твій-таки прокльон,
твоею самотою обгорілий,
вертаються тобі Есі жалькі стріти
у цьому полі, синьому, як льон.

* * й

Пахтять кульбаби золоті меди
і, ніби хмарка бурштинова, бджоли
злітаються до мене знадокола
і прозначають трачені сліди.
І вже нема ні щастя, ні біди,
а тільки світ, тугим пойнятий гудом,
а тільки лет, що зветься творчим трудом,
а тільки клич: живи, але не жди.
І не марнуй чеканням плинних днів
і не гніви Господнього веління.
Життя — то кара. Кара — благостиня.
А ми коткі, мов валуни віків.

« * *

На схід, на схід, на схід, на схід,
на схід, на схід, на схід!
Зболіле серце, як болід,
в ночах лишає слід,
Тепер провидь у маячні:
десь Україна — там,
уся — в антоновім огні,
на докір всім світам.

До неї ти від неї йдеш,
в горбаті засвіти.
Цей обрій — наче чорна креш
гіркої гіркоти.
До неї ти від неї йдеш,
страсна до неї путь —
та, на котрій і сам падеш,
і друзі — теж падуть.

* * *

О Боже мій, така мені печать,
І самота моя — така безмежна,
нема — вітчизни. Око обережно
обмацує дорогу — між проваль:
ото — мій шлях повернення. Чи — не.
Ото мій шлях. Світ за очі. Єдине.
Пробач мені, кохана Прикраїне,
і, матере, не проклени мене.
Я геть подався. Шалом. Навмання
я геть подався, стомлений од люті.
Рожеві сопки, кригою окуті,
а понад ними — чорне вороння.
І сліпне вечір. Контур гір — немов
з картону, вирізаний для декору,
і вся тобі дорога — вниз чи вгору.
Пішов туди. Пішов туди. Пішов.

* * *

Довкола мене цвинтар душ
на білім цвинтарі народу.
Бреду в сльозах. Шукаю броду.
Над вишнями літає хрущ.
Весна. І сонце. І зело.
Стоять сади, немов кульбаби.
Сп'янілі зорі, наче краби,
вп'ялися в небо. Творять гло.
Свіча горить. Горить свіча —
а спробуй, відшукай людину
на всю велику Україну.
Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні. На лиці
лиш очі і уста безгубі.
Шепочуть: ми підданці згуби,
і мерзлі сльози на щоці.
Ми розминулися з життям.

Не тим, напевне, брались шляхом
і марне марим вороттям
на першопуть свою.

* * *

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.
Що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст.
Що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну
і в смерті обернуся у життя
своїм стражденним і незлим обличчям
Як син, тобі доземно уклонюсь,
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і з рідною землею поріднюсь.
* * *

За мною Київ тягнеться у снах.
Зелена глиця і темнава червінь
достиглих черешень. Не зрадьте, нерви:
попереду—твій край, твій крах, твій прах.
Прослалася дорога — вся в снігах,
і простори — горбаті і безкраї —
подвигнуть розпач. О коханий краю,
ти наче посаг мій — у головах.
І сива мати височіє в снах.
Рука її, кістлява, наче гілка
у намерзі. Лунає десь гагіка,
і в сотії стежка її тупіт у степах.
* * *

На колимськiм морозі калина
зацвітає рудими слізьми.
Неосяжна осогщена днина,
і собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя довкола,
тільки сонце, і простір, і сніг,
ї котилося куль-покотьюлом
моє серце в ведмежий барліг.
І зголілі модрини кричали,
тонко олень писався в імлі,
і зійшлися шш і начала
на опій чужинецькій землі

ЗА ЛІТОПИСОМ САМОВИДЦЯ

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа»
За хмарою хмари. За димом пожарищ — високо
зоріє на пустку усмерть сполотніле божа.
Сгенаються в герці скажені сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву,
Заллялися кров'ю всі очі пророчі З руїни
вже мати не встане — розкинула руки в рову
Найшли, налетіли, зом'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосій ясир.
Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропани
бо так не карав нас і лях-бусурмен-бузувір.
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено тілом людським,
бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові,
у пеклі запеклім, у райському раї страшнім.
Паси з вас наріжуть, натягнуть на гузна вам палі
і крові наточать — упийтесь кривавим вином.
А де ж Україна? Все дай, все далі, все далі.
Наш дуб предковічний убрався сухим порохном
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серисм метал
Куріє руїна, кривавим збігає потоком,
а сонпе татарське стожальне разить наповал.

* * *

Посоловів од співу сад,	де кострубатий вергоград
од солов'їв, і од надсад,	собі не в силі дати лад,
і од самотньої свічі,	пильнує перший сон троянди.
і од жалких зірок вночі.	Свіча затріпотіла — й світло,
У небі місяць гаровий	мов голуба, пустила в лет,
скидається, як пульс живий.	і вірш твій вирвався без титла,
Ущухлим світлом сяють вишні	і дух твій вирвався з тенет,
опонічні Допіру див	бо надто кругле небо краю
високий дощ і всі невтішні	і кругла саду ліпота,
мої передуми будив.	бо мати дивиться свята,
Я двері прочинив з веранди,	я в ній смеркаю і світаю

* « *

Сто років як сконала Січ.
Сибір / соловецькі келії,
і глупа облягає ніч
пекельний край і крик пекельний.

Сто років мучених надій,
і сподівань, і мук, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.

Та виростають з личаків,
із шаровар, з курної хати
раби зростають до синів
своєї України-матері.

Ти вже не згинеш, ти двожилава,
земля, рабована віками,
і не скарать тебе душителям
сибірами і соловками.

Ти ще виболюєшся болем,
ти ще роздерта на шматки,
та вже, крута і непокірна,
ти випросталася для волі,

ти гнівом виросла. Тепер
не матимеш од нього спокою,
йому ж рости й рости, допоки
не упадуть тюремні двері.

і радісним буремним громом
спадають з неба блискавиці,
Тарасові провісні птиці —
слова шугають над Дніпром.

Валерій ШШЧУК

(нар. 1939)

Елітарний письменник, представник української інтелектуально-філософської, психологічної прози. Належить до покоління «шістдесятників». Один із небагатьох в українській літературі, кому поталанило в роки засилля «соціалістичного реалізму» зберегти внутрішню свободу творця і людини. Чимало творів написано було «в шухляду», тепер вони повертаються до спраглого на справжні мистецькі вартості читача. Його художній палітри притаманні умо-ис-асоціативні форми самовираження, глибоке занурення в душу героїв, пріоритет загальнолюдських морально-етичних критеріїв. Тематика його романів, повістей, оповідань різноманітна й багатоаспектна.

Автор книжок оповідань і повістей «Серед тижня» (1967), «Вечір вятої осені» (1969), «Набережна, 12», «Середохрестя» (1968), «Крик півня на світанку» (1979), «Долина джерел» (1981), «Маленьке вечірнє інтермецо» (1984), «Барви осіннього саду» (1986), «Птахи з невидимого острова» (1989), «Дзигар одвічний->» (1990), романів «На полі смиренному», «Дім на горі», «Три листки за вікном», які писалися «в шухляду», а були надруковані у 80-і рр. У 90-х рр. побачили світ повісті «Початок жаху», «Чортиця», «Місцева зозулька з ластів'ячого гнізда», збірка «У череві апокаліптично о звіра», романи «стежка в траві» («Житомирська сага»), «Юнаки з огненної печі», «Око прірви».

ІС V Й'

Використовуючи церковну тематику та окремі релігійні й філософські мотиви минулих століть у сучасній літературі. Шевчук не тільки розширив діяпазон потенційних естетичних інтерпретацій минулого, а й спричинився до узаконення складнішого й цікавішого образу історії української культури, в якому доба бароко з її культурною своєрідністю та політичною автономністю отримує гідне місце. (Між 1930-ми і 1970-ми роками бароко було практично забороненою територією для української літератури—з тим винятком, що 17-те століття могло фігурувати в творах, наприклад, присвячених розробці міту про благодворну Переяславську раду).

Шевчук запропонував прочитання минулого, які не спираються на офіційну ідеологію, не повторяють тези про благодатну центральність Москви, а звертають увагу читачів на колишнє багатство, незалежність та гідність української культури. Як уже зазначалося, твори Шевчука також засвідчують розрив у довготривалій єдності між етнографічним та провінційним і, таким чином, повертають авторитет і престижність важливій частині української культури. <...>

Щоб вийти поза незмінні та виключні ієрархії культурних цінностей, проза Шевчука пропонує читачеві матеріали, спроможні формувати нову українську культурну ідентичність—або й нові українські культурні ідентичності. <...>

Його новаторство полягає в тому, що він не відкидає, а привласнює старі дискурси і використовує їх для того, щоб естетично та інтелектуально збагатити національну літературу. Тож чинить більш толерантно та ощадно, ніж його попередники — і, що важливо, менш авторитарно.

(Павлишин Марко. Міфологічне, релігійне та філософське у прозі Валерія Шевчука /./ М. Павлишин. Канон та іконостас.—К., 1997,—С. 153—154.)

НА ПОЛІ СМиренНОМУ

(Уривки з роману)

Питання: Хто ті двос, що кайсильніше
борються В СВІП?

Відповідь: Життя та смерть.

Питання: Хто перший пророк божої
таємниці?

Відповідь: Адам...

*Рукопис / . Яремецького Бішхеаіча
ХУІІІ ст., с. т*

Розділ І,

про те, чому я почав писати цю книгу

Я, недостойний Семен, прочитавши Полікарловий патерик, писаний задля наставлення майбутніх поколінь, задумався був невимірно. Часу для думання в мене досить, я мало здатний до монастирських робіт, та й маю досить власного кошту, щоб найняти службу; отож можу дозволити собі безділля і віддаватися спокійному спогляданню неба, завжди дивного і чудовного, через що я, може, й наклав на плечі чернечу одежу: тут, здавалося, ніхто моему бездшлю не перешкоджатиме.

Люблю вийти зі своєї келії, сісти на ослоні й дивитися або ж, щоб не вражати ояей братів моїх по обителі, стаю навколішки; думки мої легкі й прозорі, і я сам прозорішаю і легшаю—цей стан люблю найбільше, адже тоді, можливо, і до Бога ближче приступаю. Під час однієї із таких «постойок» я задумався про Полікарпове писання, щойно був його прочитав за Ігуменошім велінням. По-своєму й заздріш Полікарпові, що саме йому вішала честь описати подапгк братії нашої; зрештою, він одяг всі ці історії в одежу найліпшого красномовства, звівши і зберігши для нащадків справжні і несправжні оповіді, які люблять переповідати встхі деньми діди-ченці. При нерівному і кволому світлі лампад оповідання ці напрочуд вражають; я теж любив відвідувати старих ченців, смиренно обходжуючи їх як милосердний брат, хоч це й не завжди складало мені приємність: діди бувакт» вередливі, а часом пакостять. Я. вбирив у себе ті оповіді, як чинив це, зрештою, і Полікарп, тільки той робив це з благословення митрополита та ігумена, щоб скласти книжку, яка б стала нетлінною у віках, я ж ходив на ті теревені з простої цікавості, яка може поставиться мені на Страшному Суді і за грішне діло, хоч, як на мене, грішним ділом треба називати таке, же несе в со® зло і стає у евгті чи для світу нещастям. Мій же порожній інтерес нікому лиха не справляє, бо хоч робив я те не з благословення старших, але

нічим те моє наслуховування не відрізнялося від Полікарпового.

Отож стояв я, вклякнувши, одного погожого вечора і дивився на ясне, безхмарне небо, що сочило на землю трохи незвичайне рожевувато-синє світло, поступово наливавсь ним і благішав; здавалося, солодка хвиля зносить мене в святу височину; і, коли відчув отаке піднесення, навідала мене несподівана /гумка, що і я міг би піти Полікарповою стежкою, тим більше, що в його описі багато мене не задовольняло. Як і Полікарп, задумав я в те ясне рожсво-синє надвечір'я викласти все почуте мною раніше на пергамен—коштів, щоб купити його, в мене набереться,—відтак зайти в затвор, щоб не мозолити братії своїм дивним заняттям очі.

Ось я й мережу ні рядки, і від самого процесу творення ясний і добрий настрій поклався мені в груди; до мене мимохіть повертається отой стан, що його відчув, вирішивши писати: легким і прозорим себе маю. Відтак сильне й несподіване бажання охопило мене: скласти свій синаксар, чи ж бо патерик, не задля прославлення чи огудження святих отців, а з'явити всі почуті мною історії найдокладніше й найправдивіше, адже Полікарп усі оті розповіді поодмінював—ставив-бо перед собою мету таки прославити чи огуджувати. Я ж, не прагнучи (на відміну від Полікарпа) слави людської, не видам своєї праці перписувальникам, та й не благословить мене на те братія—одне розповідати щось на дозвіллі, а *нше писати пером; першс-бо—посліддя марноти, друге має для слави людської, чи, як вважають, божої, служити. Я ж ношу таку думку, і хай не осудиться цей мій гріх, що для слави господньої може служити й найостанніша людська марнота, а в пам'ять людську має переходити не благочестива лож, а істина, хоч я й розумію, що істина—це наче пушинка з кульбаби. Навряд чи зможу також не осуджувати **й** не прославити, але скрізь означу, що це мої думки такі, історії же одміняти не буду і недомовок не вживатиму. А що не думаю про славу людську, то віддам своє писання не в людські; а в божі руки: покладу пергамен до горщика, якого роздобув заздалегідь, зтягну його чистим листом пергамену й обсмолю. По тому загорну все в шкіру, щоб мала їсти шо матінка-земля, а моє писання відтак зберегла. Все потрібне в мене в затворі є, єдине, чого тут бракує,—неба. Я любив його, живучи в келії і в мирському світі, бо тільки невмоліме бажання написати що книгу спустило мене в тьму, розбиту несильним вогнем каганчика чи й скіпки; зрештою, хотів я глибше зрозуміти й тих, про кого писатиму; не один, увійшовши в затвор, починав не до Бога наближатися, а до диявола. Щоб цього не сталося зі мною, вирішив бути в затворі по місяцю, тоді знову виходити нагору, а відтак на

котрий час повертатися: це потрібно ще й для того, щоб не переставати спілкуватись із небом. Мені необхідно вряди-годи зводити очі й бачити блакитні колодязі між білих хмар, бо з тих колодязів ллється в душу чиста й голуба радість, тоді і до одкровення я здатний. Тут же, в затворі, можу, коли треба, заплющитися і, тримаючи у визорі той осяйний клаптик, знайти у собі вивищений настрій і ту ж таки радість, що заливає мене всього.

— Господи,— шепчу тоді я,— дай мені силу для діла, на яке мене поставив. Не диявол керує моїми помислами, а ти, Господи! Не може диявол ставити перед очі таку блакить, не може диявол такої радості чистої та іскристої давати, натхнення святого та вогню. Тут, у темряві, Господи, шукаю твого світла, а світло твоє—це добро справжнє; не може диявол добра творити. Все дрібне й нікчемне, темне, заздрісне й облудне хай зійде з мого зору; хай стоїть перед ним завжди той клаптик блакитного неба, і хай він мене просвіща.

Я повторював ту молитву, і сльози вибивалися мені на очі. В час же найвищого одкровення келію мою заливало біде, напрочуд чисте світло.

Розділ II,

в якому розповідається про біснுவатого

Чернець Лаврентій, той, що став пізніше й затворником, мав серед нас славу цілителя біснуватих. Те, про що хочу я оповісти, сталося у вересні, який був того року особливий. Небо світилося, як весняне, і бігли по ньому великі лапаті хмари, темні на споді і яскраво-лискучі у верхах. Часом вони збивались у темну й важку хмару, яка виплює кувала з себе короткий і сильний дощ. Це тривало недовго, бо вітер розганяв сіре місиво, і знову зацвітало чисте небо, знову повзли по ньому оті темні на споді і ясні вгорі купини. Можливо, саме ця погода збудила в душі того, кого ми прийняли за біснуватого, щось темне й хворе,— він спинився серед двору і на жах сусідам завив до неб і й хмар. Біснуватий був велетенського зросту і силу мав волячу, так що кілька мужів, котрі хотіли його зв'язати, змушені були спішно покинути двір: одному велетень зламав ключицю, а двоє інших відбулися синцями. Тоді й було покликано Лаврентія, і з ним пішов з інтересу і я. Довкола двору біснуватого зібратг я люди, ніхто з них і сумніву не мав, що цілий гурт бісів товчеться зараз у нутрі велетня, тож, коли ми надійшли, всі ючаяи хричати, перебиваючи одне одного, і навзаєм оповід... и, ідо ж -тут приключалося. Велетень здригнувся, коли побачив нас, і почав кричати сам, хрипким голосом проганяючи нас та кленучн. Лаврентій був спокійніш. Безбоязно

підійшов до перелазу і, голосно й чітко вимовляючи слова, спитав у біснுவатого, чи не хоче він із ним побалакати. На те слово біснуватий позеленів, впав раптом на землю і почав корчитися, обличчя його з зеленого стало біле, а з вуст потекла піна.

— Він ще не готовий до розмови зі мною,— сказав Лаврентій, повертаючись до юрби.— Коли хочете, можете його зв'язати.

П'ятеро мужів вийшли з юрби, але біснуватий перестав корчитися й скочив на рівні, а я подивувався з того сприту, з яким відскочив від перелазу Лаврентій.

— Це хрест його вдарив! — сказав Лаврентій людям і перехрестився.

Дув сильний вітер, і тріпав він одежею й листям, розвіював буйне волосся у біснுவатого. Той стояв серед двору і якось дивно крутив головою, певне, й досі ного корчило.

— Не чіпайте мене, люди!—хрипко гукнув він.— Не біс мене мучить, а хвороба.

На те слово юрба засвистіла й зареготала, біснуватий схопив велетенську ломаку і стояв готовий відбити напад мужів, що знаміршся супроти нього.

— Я розіб'ю голову першому, хто ступить у мій двір! — крикнув він відчайно.

Шумів і посвистував навколо вітер, згинав кроїш дерев, і стовбури аж порипували; налітав поривами на людей, паче хотів позбавити їм шапки. Від того й небо дивно мінилося: сонце вирішало з-за хмар чи знову в них западало, тоді сонце й тіш. мінилися; коли тінь напливала, всі сірі ставати, а коли світло, всі немов запалюватися й собі.

— Слухай-но, Прокопе,— гукнув Лаврентій.— Я наказую тобі піти до монастиря. Там тебе вилікують.

— До кого посилаєш мене?—спитав Гірокіп злісно.— До тих, що самі себе не годні вилікувати?

— До святих отців тебесилаю,—вимовив Лаврентій.

Тоді знову засмикав і закрутив головою біснуватий, і обличчя його спотворила гримаса.

— Надто мало у вас святих, щоб вилікувати мене,—зморено сказав він і сів на колоду —їх купу було звалено серед двору.

— Чому так недобре кажеш П'ю святих отців, Прокопе? — мовив голосно Лаврентій.— Це біс говорить твоїм язиком.

— Святих у вас тільки п'ять,—сказав Гірокіп.

— Назви їх! — наказав Лаврентій.

На те звів голову біснуватий і розсміявся. Отак, перериваючи себе сміхом, що нападав на нього, як вітер, що гуляв довкола, почав він говорити. І не назвав він серед святих ні ігумена, ні Лаврентія, ні Святошу. Не назвав він ні Єремії Прозорливого, ні навіть мене, грішного, а тільки

Ь

М

юродивого їсакія і кілька слуг та підніжки» наших, що найчорнішу роботу в нас роблять. Лаврентій аж почорнів, так розсердився.

— Біс таки сидить у тобі, Прокопе! — крикнув він.— Пусти мене до себе, побалакати з тобою хочу. Пусти, щоб не сталося тобі лиха.

Піч час цієї розмови п'ятеро мужів почали скрадатися за огорожею, щоб зайти у двір з-за хати і напасти на біснுவатого. Але їм не вдалося заскочити Прокопа зненацька — змушені були кинутися на хворого передчасно. Тоді заревів, як порішений тур, біснуватий, кинувся на мужів з ломакою і, певне, не одному проломив би голову, коли б знову не схопило його. Спинився й затрусився, і ломака випала йому з рук, а потому гримнув на втопане подвір'я і почали ломити його корчі, а мужі кинулися на нього зусібч, крутячи хворому руки й нога, в'яжучи поворозками і стусаючи його. Прокіп вив, метався і бився об землю, стогнав і ревів; мужі скочувалися з нього, але знову кидалися, і всі вони сплелися в гаркітливий та стоїнливий клубок; зрештою, їм на поміч кинулося ще кілька сміливців, і Прокопа зв'язали вже так міцно, що він міг тільки плюватися й харчати. Лаврентій теж був у дворі і отіняв безнастанно хіюрого хрестом.

Однак напасникам довелося ще раз покинути двір, бо Прокіп перестав кидатися, а натужився з неймовірною силою і розірвав на собі поворози, наче були то гнілі нитки. Тоді зірвався на рівні і знову схопив ломаку.

Вигляд у нього був страшний. Височенний, у порваній одежі, з подряпанним, закривавленим і замазаним землею лицем, він змахнув над головою ломакою і цим рухом вигнав з двору всіх, навіть безстрашного Лаврентія; здалося мені, що це вітер подув так сильно і вимів нагло напасників.

— Не візьмете мене!—захрипів біснуватий.— Чуєте? Не візьмете. Покиньте напади, бо не візьмете мене.

— Кинь спершу ломаку!—закричав Лаврентій.— Кинь ломаку і пусти мене до себе. Не для бійки, а для бесіди пусти.

Біснуватий зиркнув на Лаврентія, наче вперше його примітив. Поставив ломаку, як палицю, і сперся об неї.

— Я боюся ваших отців,—сказав він.

Тоді Лаврентій пішов просто до нього. Сміливо перескочив через тин і став навпроти біснуватого. Юрба вражено замовкла, і всі аж роти повідкривали. І здивувався з того, що відбувається, навіть вітер, перестав налітати на дерева й на людей, а хмара сповзла з сонця, і двір залився міражним, тремким світлом. У тому світлі закоцюбли двоє: один величезний, а другий малий, і, може, щось сказав там Лаврентій, але не почув того ніхто; одне тільки всі побачили: відкинув

ломаку Прокіп і вискалив зуби. Тоді знову щось сказав йому Лаврентій і знову так тихо, що ні слова не міг я почути по тому перехрестив його Лаврентій раз і двічі. Хмара знову покрила сонце, і все надовкіл посутеніло, а вітер затих зовсім, і від цієї дивної тиші в людей мурашки по тілі забігали. А може, було так тільки зі мною; я нагострив, скільки міг, вуха, щоб хоч слово почути з тої бесіди у дворі. Коло мене хтось засопів, і я побачив Полікарпа, в якого очі аж палали, такий був зацікавлений.

— Глянь-но, брате Семене,— шепнув мені.— Лаврентій не боїться того, кого злякатися п'ятеро.

Біснுவатий і справді заспокоївся. Він повернувся й пішов у дальній кут двору, де лежала ще одна купа колод. Там вони повсідалися з Лаврентієм і почали про щось тихо балакати. Люди довкола стояли тихо, наче заворожені, але не могли почути тої балачки. Я подивився за хати і за ліс, на далекий краєвид, що розстелися звідси. Зараз був він осяяний сонцем, небо майже очистилося від хмар. І було воно на небокраї пласке, а мені здалося, що саме там, де клалися гряди за грядою хмари і де стояли вони між дивовижної голубизни, зустрічається в цей момент весна із осінню, а може, це так химерно прощається з небом та землею літо? І хоч було багато світла, обличчя в людей, що стояли навколо зробилися збляклі й невизначні — всі вони не красу світу відчували, а напружено стежили, чим закінчатся переговори Лаврентія з біснуватим. О цей час мужі знову спробували наблизитися до біснуватого.

Спиніться! — наказав їм Лаврентій.— Моя молитва починає доходити йому до серця.

Люди коло мене зойкнули вражено й почали поспішно хреститися, особливо гаряче робили це дві молодичі з розтленими від цікавості й зворушення очима. Я знав: в їхніх головах зав'язується по клубку, який, обрісши словами, вже зараз стає легендою. Здається, такий самий клубок сплітається в голові й у Полікарпа; не міг він не обмірковувати того, що побачив,—мав накладену на себе місію оповідання.

— Моя молитва заспокоїла його,— сказав Лаврентій і взяв біснуватого за руку. Ві і звівся, а разом із ним розбито встай і Прокіп.

— Ходімо, сину, до коваля, хай закує тебе в ланцюги, * тоді підемо, куди хочеш.— Лаврентій вимовляв це реченню голосно, чітко карбуючи слова: хотів, щоб його чули.

і в мене, і в Полікарпа, і в людей, що стояли тут, розшвирилися від здивування очі...

— Чудо! — вигукнув мені під вухо Полікарп.— Люди, чудо ви бачите'

Він упав навколішки, а за ним і всі. Мусив уклякнути і я, хоч, як завше, сумнівався. Тим часом Лаврентій вів біснுவатого за руку, вільною рукою Прокіп витирав рукавом подертої сорочки чоло. Вони рушили до кузні, за ними й ті, хто мав нагоду все спостерігати. Широкоплечий і низькорослий ковалі, виступив із чорного нутра кузні, став на порозі і надчікував.

— Закуєш його в пута: нога й руки, поклади залізо на шию! — наказав трохи урочисто Лаврентій.

Прокіп покірно поставив перед собою руки, і коваль почав накладати на нього вериги.

Полікарпа з нами вже не було, він побіг до монастиря ще від двору біснуватого: Лаврентій щось шепнув перед цим йому до вуха.

— Чим зумів привернути його, брате Лаврентію? — спитав я в ченця, поки біснуватого заковували.— Надто швидко заспокоївся...

— У щасливий час молитву сотворив,—покірливо сказав Лаврентій.

— Якому ж святому молився? —спитав я його в тон.

— Усім,—відповів Лаврентій.— Я сподіваюсь, брате, що цей чоловік хутко одужає.

Я засумнівався. Знав-бо печальну долю біснуватих, яких приховували у темній печері; вони там металися на чепі, кричали й просилися, вшпг й проклинали себе та світ: упокорювали їх, окрім молитов, ще й батогами. Мені завжди боліло серце, коли чув я, як свистять батоги і як кричать, наче поранені звірі, біснуваті. Не раз бачив я їхні болючі, страдницькі очі, і давні думки приходили мені до голови: чи не такими очима дивився на цей світ і Христос? В печерах вони й умирили, а тіла їхні закопували в землю, як стерво. «Навіщо бісові,—думав завжди я,—вселятись у хворий та убогий розум, замалий він тут матиме пожиток...» Ті ж болючі й страдницькі очі, що їх бачив я в біснуватих, можуть бути тільки в людей, що стоять осторонь такої війни: не про добро та зло вони мислять, а про звільнення. Про ато й добро думаємо ми: здорові й неспосліджені, і через те такі ранимі перед нечистим наші душі. Я думав про це довгими самотніми вечорами, кода простоював на молитві перед образами; такі думки вклинювались між мої молитви, і я не гнав їх — були вони благі. Витікала відтак із мене мислена течія, скеровував я її до неба, де стоять такі сонячно-блакитні колодязі! «Це тільки тут, на першому небі,—думав я,—колотяться хмари, громи й блискавиці — відбиття пристрастей наших; вище—тільки ясне безмов'я. Пристрасті ж людські похідне нашого призначення і усього життя земного. Адже той, хто ходить по земній тверді, не тільки ріже плу-

аааааешяшшшшавіМйяяжъ

гом землю, але й блискає мечем, не тільки кидає в землю піт свій і вирощує зело, котре втримує це життя, але те зело ірабує й топче». Коли навідували мене такі думки, тонкою й прозірчастою ставала моя душа й наливався я блакитним вогнем, джерелом якого було небо. Ясність у мозку уподібнювалася до тонкого й невгамовного болю; можливо, моя душа в такий спосіб плакала, адже нелегко їй, одягненій у важку й неповоротку одежу тіла!..

Біснுவатого вже закували у вериги: руки й ноги, а на шию наклали широкого ремінного паса, від якого тягся ланцюг. Лаврентій узяв того ланця в руку.

— Чи був ти колись у монастирі Печерському? — голосно й урочисто спитав Лаврентій.—Чи знаєш братію, що там мешкає?

— У монастир я заходив, але братії не знаю,— сказав біснуватий розсудливо, і юрба в інтересом слухала.

— Хто ж ті, що їх боїшся? —так само голосно спитав Лаврентій, начебто забувши, що біснуватий тільки п'ятьох святих називав. Тепер же він назвав першими ігумена, Лаврешія і Полікарпа. Він назвав Святошу, Єремію, Матвія, Афанасія, Микиту, Агапіта, Григорія, Марка, Теофіла, Федора і його посередника Василя, Алімпія і Спиридона, навіть мене не забув. Він називав імена іще й іще, і було всіх тридцять три. Лаврентій при цьому світив радісною усмішкою, а біснуватий аж голову понурив.

— Оці тридцять три,— сказав він глухо,—можуть одним словом вилікувати чи прогнати мене.

— Зачинимо тебе в печері, і так звільнишся! —прирік Лаврентій.

Біснуватий звів голову, очі його блиснули.

— Яка мені користь, коли лікуватимуть мене мертві? —сказав він твердо.—Коли хочете бачити мою живу боротьбу, ведіть мене до живих ченців.

Лаврентій смикнув за ланцюга і повів. Велетень ішов розважно, біля нього ступав Лаврентій, а ззаду, на відстані,— гудлива, як рій, юрба. *51 ж* ішов позаду, здавалося мені, що химерне дійство грається переді мною. Раптом біснуватий зупинився, здригнувся, озирнувся довкіл і почав щось белькотати.

— Він говорить грецькою, латинською та єврейською мовами поперемінно,— звістив спокійно Лавреї іїй, і я зчудувався ще більше: жодної з названих мов Лаврентій не знав. Від того злякалася юрба, і відстань між нею й біснуватим побільшала.

Вже видно стало монастирські ворота і Святошу, який вийшов назустріч,—стояв, смиренно похилившись.

— Люди! —сказав раптом біснуватий і повернувся до юрби.— Вони вже мене покидають! Вони вже покидають мене, люди!

Тихе зітхання пройшло по юрбі. Лаврентій поклав на груди хреста і почав обходити Прокопа, отіняючи його зусібч хресним знаменням.

— Його покидають біси, бо він наближається до святого місця! — урочисто проголосив Лаврентій. — Чудо твориться на ваших очах, люди, справжнє чудо!

Процесія входила в розчинені монастирські ворота. Святоша хрестився.

— Куди мені йти? — спитав біснுவатий.

— В церкву. Чи, може, ги боїшся церкви?

— Вже не боюся, — мовив біснуватий. — Вже бачу там тридцятьох і трьох мужів, що хочуть мене зцілити.

У церкві й справді чекав на нас ігумен з братією. Я долучився до них.

— Чи знаєш ти когось із цих людей? — крикнув пронизливо Лаврентій.

— Я не знаю тут нікого, — відповів біснуватий.

— Але ж перед тобою люди, імена яких ти називав.

— Я не знаю їх в обличчя, — сказав біснуватий.

Тоді ступнув до нього ігумен.

— Хто зцілив тебе? — спитав.

Прокіп захитався і раптом упав на коліна перед іконою Богородиці.

— Вона! — закричав він. — Це з нею зустріли мене святі отці. Було їх числом тридцять три, і я зцілюся!

Тоді попадали навколішки всі, і я разом з усіма — не годилося мені від усіх різнитися. А ще я подумав: нехай іде до неба всяке хваління боже навіть від лукавих, щоб не було в цьому світі тільки темного і тільки лукавого. Помітив я ще одне: окрім: святих, умовлених Лаврешієм, тут, у церкві, назвав біснуватий і тих п'ятьох, яких називав уперше, — воші теж: були зараз у храмі. І хоч було святих названо вже тридцять вісім, — п'ятеро того, здається, не помітив, а я відчув дивну полегшу на серні «Коли є на землі хоч п'ятеро чистих серцем, — подумав а, — вона вже не побита тьмою Біс і справді блукає по наших думках та серцях, не буває він лише там, де не відають про чого існування, тобто де очі болящих та скорбних світяться».

З Прокопа зняли вериги, і вдалося це Лаврентію без груда. Велетень ще раз ударив поклона, й ігумен відпустив його. Він кинувся почесному старцю до ніг і зі слізьми прийняв благословення. Тільки після того почав пробиратися до виходу. Люди розступалися і дивилися на нього повними захоплення очима.

Я стояв на виході і зміг піти за ним слідом. У західному краї неба стояла сиза, понура жара — десь хлющив дощ. Знову з'явився вітер і налетів на дерево, яке росло серед двору. Над головою в мене розсілося кілька іскристих, яс-

сраво-срібних хмар, які аж тремтіли серед осяйного блакиту. Вітер вдарив біснுவатому в обличчя і зв'язав його густе, довге волосся. Біснуватий зігнувся і хутко пішов до воріт. Мені здалося, що він ледве стримується, щоб не побігти. Зрештою, він мав ще хоч раз обернутися. Він мав попроситися з *ТИШИ*, від кого тікав, і я поспішив за ним: хотів побачити в цю хвилину його лице.

Так воно й вийшло. Знову вдарив шаленим накотом вітер, і Прокіп обернувся в той бік, де лишалися його мучителі: очі його стали надмірно розширені й потемнілі. Яскраве світло — сонце саме вигулькнуло з-за хмари — впало на Прохопове обличчя, і воно обезтінилось. Я здригнувся й завмер, різко зупинившись у ході: дивилося на мене лице, наче з тбрази зняте. Іржавий клубок підкотився мені під горло. «Ось воно,— подумав я,— чудо справдешні, ось він, болящий і скорбний!»

Розділ III, в якому розповідається про Єремію Прозорливого

Коли закалатали в било, я відчув, що мені важко вставати. Було в келії майже темно, келійник уже будив мене, не сміливо торсаючи за плече. Я йшов у вогкій сутіні, переді мною ступав повільно Григорій, а позаду важко дихав Несгор, той, котрий літописа написав. Ми всі були в той ранок наче приглушені, і, хоч звичайно перемовлялися, всупереч припису, по дорозі до церкви, в той ранок вуста наші були наче заліплені. Піп Тит і диякон Євагрій, про ворожнечу між якими ми переповідали поміж себе не одну кумедну історію, були надуті й правили заутреню мляво й неохоче. Такий настрій не минув й ігумена, той стояв на своєму місці: й похитувався,—у блідому світлі свічок його спина здавалася горбатою, а кукіль гостро стримів над головою. Я примостився збоку, і мені видно було братію; позаду ж стояв, як завжди, заплющений, білий і зморшкуватий, невисокий, але широкий у плечах дідок — Єремія. Такий був він того ранку нерушній, що, здавалося, помер і тільки завдяки палиці-підпірці не падає. Його велике, важке лице було виставлено вперед, а біла борода в цьому примарному світлі здавалася брудним віхтем. У мене зімлівали ноги, та, певне, не тільки в мене, ось брат Матвій похитнувся і ледве не впав. Відтак розплющилися Єремійні очі, напрочуд ясні й чисті — зелена вода між засніжених берегів; браг Матвій замотав головою, проганяючи мороку. Але в цей час похитнувся і ледве не впав брат Федір, і знову позад нього засвітилися ясні зелені очі, оточені густим сивим кущинням. Федір перестав співати і похитуючись, поколивався туди, де стояв незвичайно згорб-

даний ігумен. Голосиш-шепіт провис у церкві, покрив, здається, весь наш спів — брат Федір посилався на нездоров'я. Ігумен хитнув куколем, брат Федір спершу позадкував повз нього, тоді повернувся і поплив беззвучно, як тінь, до виходу. Я мимовільно запам'ятав дивний вираз його обличчя: було воно наче попелом присипане, а крізь попіл проступала блідість. Єремія тажож дивився на Федора: зелені очі горіли й спалахували, і на мить здалося мені, що то великий сивий кіт стоїть на вийегі і палить очі на сіру й нікчемну мишу, що котиться йому назустріч. Федір обігнув Єреміот, як вода камінь, і я побачив, як ледь-ледь помітно здригнули його уста, а очі на мить пригасли.

Ми всі завотузились, бо уявили брата Федора в теплій постелі: тут же, на холодних плитах, було зимно й незатишно, здавалося, блукав церковний продув, обвіював нас, залазячи під одяжу, й обмацував тіла, наче ходило по церкві десятки невидимих рук і кожного обшукувували. І все-таки я напружував усю силу, щоб не задрімати, повіки мені клеїло з неперборною силою, немов сидів у мене на плечах важкий і теплий сон і заліплював очі рученятами.

Брат Матвій знову похитнувся, аж мусив опертися об стовп: на те знову засвітилися зелені Єремїїні очі, що були як зелений лід між покритої інеєм старої трави; Матвій уже тажож ішов до ігумена, ледве перебираючи нерухомими в колінах ногами і виставляючи сухий, гострий зад. Знову в церкві поплив шелест, начебто шуміло над нами якесь дерево із бронзовим листям, хитнув кукіль, і Матвій, як недавно Федір, поплив до виходу Просто на ясний зелений вогонь Єремїїного погляду.

Я сперся плечем об стовп, притому став так, щоб стовп заслонював мене від Єремїї, бо вже не в силі був стримати позіху, котрий ламав щелепи. Через це змушений був перервати спів, і мені ті щелепи так розвернуло, що я забоявся—їх заклинить.

Зрештою ця незвично затжклива утрєня закінчилася, і ми з поспішністю посунули і церкви. Тільки Єремїя нерушно стовбичив на своєму місці, очі його розплющились і були наче зів'яла трава, на яку падає перший сильний мороз, а уста глумливо стулилися. Кожен відчувався ніяково, проходячи повз той відвертий, насмішкуватий погляд, кожен з нас потуплювався, бо в кожного в нутрі сидів теплий кошлатий хлопець, що розтоплював нас і заліплював повіки,—ми тільки й думали про келїї і постелі, які хоч вихолоди за цей час, *але* скоро нагріються знов.

Але мені не судилося в той ранок відпочити. Щось несподіване примусило залишитися у церкві. Я став у простінку: дуже веселе й радісне обличчя було в Єремїї.

Ігумен ішов, підтримуваний Полікарпом: лице його було сонне і зморене, Єрсія палив свій зелений вогонь уже до ігумена.

— Щось хотів мені сказати, Єрміє? — спитав почесний старець.

— Велике диво сьогодні побачив! — сказав Єрсія.

— Завжди бачиш дива. — Ігумен поставив супроти Єрсії маленькі чорні очка. — Самі дива, отче, бачиш, чи не забагато їх?

— Це диво особливе, — звів кошлату бороду Єрсія. — Біс був сьогодні поміж нас.

— Біс? — перелякано згукнув ігумен.

— Бачив його в образі купця, — сказав Єрсія, і очі його погасли: прикрив він їх повіками...

Був він справді старий і ветхий деньми і побачив сьогодні метеликів, які раптом покрили храм. Тріпотіли сріблястими крильцями — білий сон ламав старця, адже ніхто не знав, скільки він прожив. Казали, що йому триста літ і що прийшов він у монастир отакий старий і білий, а пострижене волосся зібрав і навіщось береже. Біле отож було в нього все: борода і вуса, брови і шкіра обличчя. Особливо вражало те, як стіна, обличчя: біля чорної мантиї, свити й куклю воно палахкотіло. Через це і видива з'являлися йому так часто: сьогодні побачив рій білих і зелених метеликів, які довго кружляли довкола нього. Але потім вони попропадали, після чого він, може, і в сон запов, але прокидався щоразу, як тільки виходив із церкви хтось з братії.

— Купець той був у білому плащі, — сказав Єрсія, — і ніс під полою букет квітів. Він ішов крадьки, ледве торкаючись носками черевиків підлоги. Відривав квітку від букета і кидав на спину братії, особливо тих, хто не співав заутреню, а тільки для показу розкріпив рота. Ті квіти і звуться так, як треба: ліпки. Відривав квітку від букета і кидав. І кому прилипала квітка до одержі, похитувався такий і ледве не падав. Позіхав, тоді вигадував причину, йшов до вашої милості і тікав із церкви.

Старець аж повітря вихукнув — так багато довелося йому сказати, але очі при ньому засвітилися і заграли, як весняна вода.

— Жоден із них не повернувся назад, у церкву, — сказав урочисто старець, — всі воші спати пішли...

...Ходив купець у білому плащі, виймав квіти і кидав на сідши співців, і прилипали ті квіти й п'янили, а купець тихенько сміявся, прикладаючи до рота долоню; бачив це лишень Прозорливіш Єрсія, такий старий, що йому ніхто й літ не міг перелічити, а ті, котрі зараз спати в келії, снили гріховні сні, бо росли їм із заплющених очей і з рота ті ж таки ліпки,

можливо, воші дарували ті квіти пишнокосим красуням, хоч були самі ченцями...

Ігумен стояв супроти Прозорливого, його очі вряди-годи туманіли: еон накопичувавсь у них на денцях. Полікарп тримав на вустах тонку, як нитка, усмішку: він, як Єремія, спати не хотів.

— Те, що розповідає отець Єремія, достойне великої уваги,— сказав Полікарпу ігумен.— Треба буде нам зібрати братію, і хай повість він їй про своє видіння. На тих, хто піддався диявольській силі, ми покладемо покару, а ти впишеш що історію до Патерика.

Полікарп схилився у поклоні, а ігумен рушив із церкви. Він ледве пересував хворі ноги, і Полікарпові була немала праця його підтримувати.

Єремія простояв якийсь час, вдивляючись перед себе, наче знову бачив ті білі й зелені метелики, що вилітали з його очей, чи купця в білому плащі і з квітами під полою, а я подумав, що він усе-таки знає, які можуть снитися гріховні сни і що в тих снах можуть привиджуватися тшгаокосі красуні. Я подумав, що кожна людина, хоч і відкривається перед світом, має в собі немало сокровенного. А ще я подумав, що Єремія залишалася в житті єдина втіха — втіха стеження. Я сам часом зазнаю такої втіхи, та й тоді її зазнав, коли підслуховував ту розмову, бо саме це зміло з мене остаточно сонливий настрій. Зараз я можу зрозуміти Єремію, як і його стеження, чужа мені тільки радість, яку виказував він, коли братію за його виказом карали.

З такими думками стояв я у закутку, і мене раптом схитнула сумна хвиля. Я аж заплющився, перечікуючи, поки заспокоїться душа.

— Чом стоїш тут, сину? — почув я рівний, рипливий Єремійн голос.

Проти мене світилися його великі 'Зелені очі, що були як передчасно опале на сніг листя.

Тн от подумшюся мені,— ІІС моргнувши^ збрехяв — НЕ не допомогти вам до келії дістатися.

— А поможи!—сказав старець.— Ноги мої як неживі» і важко мені ступати.

— Скільки вам літ, отче? — спитав я смиренно, ведучи його під руку.

— Не лічу я своїх літ,—сказав трохи невдоводено Єремія.— Гріхи свої треба лічити, не літ Чув, що розповідав отц, ігумену?

— Дивовижна то річ,—сказав я.

— Розкажи це бранії,—мовив старець.— І подіта з кимось, хто буде покараний, його покуту. Боголюбне це діло — ділите з кимось покуту.

— Ви, отче, справді все знаєте?—спитав я.— Хотілося б
••сні запитати у вас: дещо.

— Запитуй,— сказав байдуже старець

— Чи не утяжує вас у старості велике знання ваше?

— Бісівське знання утяжує, а боїодане ні,— відповів він —
Давай спинимось, брате, захугко ти йдеш.

— А як розрізнити його: бісівське й богодане? —спитав я.

— Сумніву не треба мати,—озвався, віддихавшись, старець.

Ми пішли далі. Єремія простував у напрямку біла. Там лежала колода, на якій він любив висиджувати. Весь вільний час бовванів на тій колоді і чи думав, чи подрімував. Я допоміг старцеві опуститися на колоду.

— А чому про такс запитуєш? —спитав він, осяваючи мене зеленим світлом своїх неймовірних очей.

— До мене колись теж прийде старість,— сказав я.— Хочу зустріти її з ботоданим знанням.

— Молитися тобі треба більше,— сказав Прозорливий.— Дивлюся на тебе й бачу; дуже тобі молитися треба

— Чому ж саме мені, отче?

— Гріх ховаєш сокровенний За цей гріх не карають, ате стерегтися його требаз немалий-бо він.

— Що ж це за гріх?

Старий мовчав, тільки дивився на мене й жував губами. Я ж терпляче чекав, витримуючи той його пронизливий погляд.

— На інших ти не подібний,— сказав нарешті Єремія.— Щоб не з'їла люта гординя, до інших уподібнюватися треба.

— Але ж, отче,— сказав я зовсім тихо,— ви самі ні до кого не уподібнюєтесь!..

— Значить, гріх цей і на мені лежить.

Він заплющився і поринув у звичайне заціпеніння. Я ж дивився на нього з німим подивом: обличчя його було біле, як сніг. Білі вії лежали на білих щоках, і біла борода виростала із зовсім білої шкіри. Довкола світало. Тремке світло розливалось над землею, начебто хто махнув білим плащем, і від того плаща залилася земля світлом. Можливо, був це той-таки купець, що про нього стільки сьогодні говорено, а може, десь поруч виклюнулося з землі безліч білих квітів. З них спурхнули мільйони сніжно-білих метеликів і раптом полинули в небо, в якому почали розчинятися й розтавати, перетворюючись у ефірне, трепетне світло, що ним густо наповнилися хмари. Десь угорі творилося чарівне дійство: плавилася темінь і з'являлася непорочна голубінь.

— Дозвольте мені, отче, йти? — спитав я тихо.

Старець хитнув. Я повернувся й пішов. Тоді до мене раптом гукнув той-таки голос, тільки не був він цього разу рипучий і тремкий:

— Гей, брате Семене!

Я повернувся. Якийсь мимовільний острах раптом омив мені серце. Очі в старця були розплющені і нагадували першу зелень, що пробивається з-під снігу.

— Там до тебе ззаду квітка причепилася,—сказав він, і на уста його лягла та ж таки, якою він і в церкві всміхався, усмішка.—Це вона, та ж таки—ліпка!

Розділ XII,
завершальний, про те, як я під суд братії потрапив

Я пишу своє писання після Полікарпа не тому, що хочу огудити його працю: вона має свою правду, а моя — свою. Не в усьому збігаються наші мислі, але так повинно бути: люди, навіть в однакову одягу одягнені,—не однакового розуму та духу. Я почав збирати розповіді ветхих людей спершу з простої цікавості і для власної втіхи — ту втіху я й здобував. Тепер розумію, що не сама гола цікавість мною проводила, а може, й промисел вишній — адже була вона, та сила, що штовхнула мене до писання, і не темна вона є — не в ім'я зла мережу ці рядки. І хоч не встерігся тут від суджень особистих і поклав власне ставлення до того, що діялося навколо, події описував зовсім так, як про них мені оповідачно чи як переживав їх сам; отже, коли мені хтось неправду повідав, то і я вів услід за ним ту ж таки неправду, а коли очі мої когось криво побачили, то хай мені вибачить Бог: не від лихого умислу це сталося, а через невідання. Існує безначальна істина: немає нічого досконалого на цій землі і нічого доконаного.

Своє писання я замислював ширше від Полікарпового, бажаючи переповісти не тільки його історії, а додати ще й своїх. Зокрема, хотілося мені, щоб ця оповідь не звучала однозначно: про лихе та важке; мислив я більше і про людей вивишеного духу розказати, великих книжників та учителів, тих, від кого і я набрався добромисельного духу. Але надійшла така пора, що мушу швершувати своє писання. Досі я «р» робив потайки, ховаючись і у затвор уходячи і, хоч стерігся наїшілшіше, до реші. вберегти своєї тасмниці не зумів — захоплювався-бо писанням і не завжди зважав на шелест одягу за дверима, а часом легковажно забував і віконечко затулити. Окрім того, до мене почата приходила ченці на бесіду, і я залюбки входив із ними в розмови, анітрохи не приховуючи думок, що ними виповнені ці сторінки. Найлюбіший мій співрозмовник був Ісакій, але скоро відійшов він у світ ліпший, і я за ним вельми шкодував. Ісакієві я міг би показати це писання, не боячись, більше-бо навчив він мене, ніж я його. Тепер же найчастіше приходять до мене молодий чернець Ннкін, з я полюбив його душею. Він завжди примудрювався прийти до мене тоді, коли

я був утомлений від писання і мав потребу повправлятися у слові — мені приємно було бачити проти себе розумні Никонові очі, і мене через те поривало викласти юнакові якнайбільше думок, що їх надбав за життя своє.

— Друже мій,— казав я своєму пильному слухачеві,— скільки книг тут перечіпав, і всі вони грішать на одне: одковимірні вони й одноманітні. Творець наш терпить це, але сам він напрочуд різновимірний, ніколи не буває застиглий і млявий, він весь у русі, у безначальному процесі творення, народження і вмирання, він—як дереш несквмертельне: одні гілки на ньому всихають, а інші наростають. Листя з'являється й падає, а він завжди є, поки взагалі існує у всесвіті життя. Життя, друже мій,—це і є він, це те, що рухає світ і дає йому несквмертельність. Не має образу, щоб віддати його,—він сіє на нас страх, радість і щастя, бо він дух животворний. Все, що супроти власної природи іде, йому не служить, а поріддям дияволовим сукь, все, що з нею в ладі буває,—все те боже воістину.

Ті розумні очі у моєму віконечку, здавалося, випивали мої слона: були надто уважні і не пропускали жодної думки.

— Хіба не велів Бог вирікатися земних радощів і земного багатства? —питав він несквміливо.

— Велів,— просторікував я,— Але від тих радощів, що корінням своїм зло мають, і від того багатства, що з поту і крові інших постав.

— Хіба ж буває інакше багатство?

— Буває,— відповів я.— І не золотом воно вимірюється, а добром. Хто чистий серцем, той і багатий.

— Але з порожнім шлунокм? — сумно всміхався Никін.

— Людині не так уже багато треба, щоб насититись,— сказав я,— тобто не відчувати голоду, однак людина не знає межі в задоволенні прихотей своїх. Коли б зібрати гроші, що без потреби тратяться, можна було б усіх голодній нагодувати. Люди всю свою снагу віддають на те, щоб узяш більше від життя,—жах голоду перед ними стоїть, і вони пакують свій шлунок яштайтугіше, хоч ніхто не думає, що завтра, коли той голод настане, спожита вчора їжа його не втамує. Але це ще півбїди: гірше, коли вона починає гадати, що її розум вищій від витого і що вона все знає,—тоді не вірить у сокровенне. Глупота з'являється там, де немає сумніву, відтак і занепад починається, гнилець заводиться і тля. Істина є, але немає її межі, кожна межа для істини — це кайдани, і єдиний справдешній вимір для неї—добро, людиною творене. Коли вчинив ти добре діло, озирнися і пересвідчись, чи не вчинив тим самим діла лихого — є добро мнїме і справжнє. Мнїме — це така добротворність, що злі плоди після себе лишає, справжнє — це те, що чисте й нетлінне у

часі й перед усіма. Є правда одночасна і вічна, одночасна на завтрашній день лудою брехні покривається, вічна ж у віках сіяє, і немає їй кінця. Відтак все в цьому світі надвоє розділене і все у змаганні вічному перебуває: знайди у вирі тому своє справжнє місце! Зумій зберегти свою справжність і чистоту. Нелегко це, і не кожному дається, бо у світі один перед одним мусить гнутися, однак ніколи не забувай, що в людині не вмирає думка про її вище призначення. Коли ж торкне тебе гнилець життєвий — не є ти уже боговіркий, а у твань починаєш перетворюватися. Однак і той, хто чистоту і богоподібність свою зберігає, не може гордувати тванню й упосліджувати нею: гординя—той-таки гнилець для душі. Хто в слабшого та. в упалого каменем кине,—той у самого себе кидає.

Так часто ми розмовляли, власне, говорив я, а Никін слухав; приходили до мене й інші ченці із тих, хто до розмислу мав нахил і хотів світ цей ліпше зрозуміти і себе. Решту часу я читав, бо мав у себе в келії достатньо книжок. Писання ж своє тримав у таємниці не через те, що остерігався, а з огляду на той-таки сумнів, чи не сприймуть його на волю божу: коли потрібно воно стане, викопають його люди і візьмуть до вжитку, коли ж непотрібне — зітліє, як тліє все у світі...

Я вже знав, що робитиму, завершивши це писання: світ великий і широкий все більше й більше зваблював мене. Як тільки закопаю пергамен, думав я, вийду з келії і, не оповіщаючи; нікого, покину сірі стіни і світ цей смиренний: не вкладається в його рамці моя душа. Хочу жити, як поведеться: буде радість, я радітиму, а смуток надійде, сумуватиму. Коли сміятися хотітиметься мені, я сміятимусь і не стримуватиму сліз, коли воші потечуть мені з очей. Я не знаю, чи зроблю в тому широкому евггі щось добре, але лихого напевне не вчиню. Сонце хочу відчувати в себе над головою, повне соку зело бачити і серед людей бути, котре живуть, як їм природа веліла. Мені ж уділила вона долю найубогішу дивитися на світ і пересівати все, що бачу, через серце й душу свої. Не учасником життя вона мене пустила в цей світ, а тільки її спостерігачем. Я приймаю на себе тяжкий жереб цей і нестиму його, адже сам вистив: кожен у житті має бути тим, ким є.

Я думав ці думки, коли закінчував писати про Федора, що загинув, хоч і просвітив уже був душу свою. Було саме опівня мені принесли хліба й води, поївши скромно, я задоволене відпочивав. Раптом почув шум кроків, по переходу йшов № один чоловік, а гурт. Все моє писання було пильно сховано як робив я завжди, кінчаючи роботу, через це прислуховував», до кроків спокійно. Похід, однак, наближався з якоюсь урочистою навальністю все ближче й ближче, було щось у тій

ході тверде й невідворотне, і мимовільно стислось у мене серце, віщуючи недобре. Так воно і сталося: похід зупинився біля моєї келії.

Я звів очі до віконця і побачив пильні ігуменові очі.

— Брате Семене,— сказав пін твердо.— Відчини, ми хочемо зайти до тебе.

Я відчинив. У келію зайшов ігумен, його наступник Іоанн, Пимен-пісник, Полікарп, Ісайя, Єремія Прозорливий, Агапіт-цілитель, Микола, Онисифор та Никін, з яким я бесіди любив вести. Я хотів зустрітися з Никоном очима, як це звикли ми поміж себе робити, але напрочуд холодне обличчя побачив — не дивився Никін на мене, а кудись убік.

— Ми прийшли до тебе,— сказав ігумен,— як до людини, звабленої бісом, котрий фальшивою мудрістю тебе наділив, через що ведеш неподобні розмови з братією, пророчиш і зваблюєш їх. Дійшло до нас і те, що ти якусь книгу пишеш і ховаєшся з письмом своїм, що називаєш чернече життя протиприродним і неугодним Богові, відтак і не молишся належно, як це заповіджено кожному ченцеві. Из усього цього зрозуміли ми, що звабив тебе ворог, і тим самим теж стаєш нашим ворогом, коли не дійде до тебе наша благочестива молитва.

— Хто на мене навів коромолу? — спитав я спокійно.

— Я, брате Семене,— озвався Никін.— Той, хто найбільше слухав твоїх зловмисних речей. Спершу западали вони мені до серця, але потім я розмислив, що лихий біс говорить твоїми вустами, і, щоб урятувати тебе й себе, пішов до отця ігумена і про все йому розповів...

Він дивився на мене холодним, відчуженим поглядом, і великий сум раптом обійняв мене: зраду-бо я побачив від людини, до якої був широко серцем прихилився.

— Шкода мені, брате,— сказав смутно,— що та зло побачив у тому, у чому зло я застерігав.

— Добрі були твої слова,— так само зимно відказав Никін,— але в злу личину вдягнені.

Тоді зрозумів я, що не маю сили переконати цього чоловіка: був він запалений лихою пристрастю супроти мене. Не міг, однак, утямити, де коріння тої злості, що нею запалав до мене цей чоловік — немічним та самотнім я себе раптом відчув.

— Де те, що писав ти таємно? — спитав ігумен.

Те, що я писав, було закопано. Тільки чистий пергамен лежав у мене несховано.

— Не писав, а тільки хотів писати,— сказав я.— Хотів дописати діло Полікарпове.

— Боговмисне діло ти замислив,— сказав Полікарп.— Але чи недобре його виконав я?

— Ти зробив, що знав. Я ж хотів записати те, що знав я.
— Нема гріха в цій роботі.— сказав ігумен.— Аче все написане брати має прочитати її роздивитися: чи не подав ти чого в неславу нашого монастиря. Бо коли б що в неславу монастиря створив, гріх великий причислився б тобі і прокляття Атонія та Феодосія впачо б на тебе.

— Тільки святу правду збирався я писати,— сказав я.
— Святою правдою може вважатися те, що служить славі нашого монастиря,— сказав Полікарп.— Коли ж заради неслави воно пишеться, то лихі вигадки це й наклеп.

— Воістину, брате Полікарпе,— хитнув головою ігумен.— А подивіться-но, чи немає в брата Семена чого написаного.

Молоді ченці кинулися обшукувати мою келію, а намретьніший з усіх був, звісно, Никін. Тоді підійшов до мене Єремія і поклав на плече холодну і тряску від старості руку.

— На пергамен, сину, варто тільки речі добродійні віддавати,— сказав він, і я мимовільно зазирнув йому у вічі: іскристе світло там побачив.

— Було мені, братіє, видіння сьогодні,— продовжив він, приплющивши зелені, як весняна трава, очі.— І все там про брата Семена йшлося. Побачив я брата Семена в образі ворона, що тримав у роті шматок пописаного пергамену. Сидів він на гілляці, а біс у вигляді янгола просив у брата Семена той списаний листок. Брат Семен уже хогів той листок дата, бо зваблений був і повірив, що то янгол стоїть перед ним, однак злетіла з верхівки того дерева голубка і вдарила крильми янгола в вічі. І почорнів він, і звуглів, натомість, побачив я, братіє, що брат Семен і досі в подобі ворона, але вже білого.

Він розплющив очі, і вони стали, наче листя на тлі ясного неба.

— Гарний ваш сон,— сказав я спроквола.— А звідки знаєте, що та голубка теж не була перевтілений диявол?

— ! Почорніла не вона, а той мнимий янгол,— добродушно сказав Єремія.— Та й ти, брате, чомусь побілів.

Він хитро заскалив око, очевидно, не хотів мені лиха.

— Мені теж було цієї ночі видіння,— сказав я, роздивляючись свої нігті.— І теж про ворона і пергамен. Тільки пергамен янгол тримав, а ворон нападав на нього і хотів його видерти. І чомусь такий безпомічний був той янгол, що не відбивався від ворона, а тільки обличчя собі руками затуляв.

— І вирвав ворон тс писання? — спитав 'зацікавлений Єремія.

— Ні,— сказав я.— Сльози янгола змили його з пергамену.

— Хто ж тим вороном був? — спитав Єремія, пильно дивлячись на мене.

— Чи ж мені знані? — сказав я.— Самі кольори запримітив: чорне і біле і що те чорне з білим змагалось.

Ченці вже покинули обшукувати келію і, як варто було сподіватися, знайшли вони перо, чорнило і чистий пергамен. Це видимо заспокоїло отця ігумена, він підійшов до Єремії і почав про щось із ним шепотітися. Я не чув їхніх слів, але радилися вони, очевидно, чи признавати мені зв'язок із дияволом, чи поки що не треба.

Здалося, щось дивне коїться зі мною, весь я обкипів смутком неодолюваним. Обдивився келію: темна й понура вона була, але знайшов був тут захистя, і було мені погідно на серці: саме тут навідував мене вогонь, який допомагав мережити рядки. Сумно мені було не від того. Сумно, що все в світі ненадійне й ефемерне, що навіть у цю забуту людьми печеру можуть ввірватися темні постаті і обнищпорити все, що вважав я раніше тільки своїм. Я сам відчувся отакою келією, це по мені тупцялися ці чорні люди, це в моїй душі вони шукали списаного пергамену. По моїй голові воші блукали, по довгих, звивистих сутеренах мого мозку, винюхуючи, як винюхують сторожові пси.

— Гарзд,— сказав ігумен.— Ми вийдемо порадимось з братією.

Вони вийшли, натомість залишився Єремія.

— Даремно це чиниш, сину мій,— сказав тихо і освітив мене великими зеленими очима.

— Що я чиню? — спитав я швидко.

— Те, що знаєш ти і що бачу я. На прю хочеш іти.

— Здається, щось не те ви сказали, отче,— відповів я трохи зухвало.— Що лихого і кому я вчинив?

— Сумнів тебе посів, брате Семене,— задумливо сказав Єремія, покиваючи головою.— А сумнів і диявол, чи не одне це?

— Чи може бути дияволом те, що душу очищає? — спитав я.

— Може, й так, а може, й ні,— поважно відгукнувся Єремія.— Одне я знаю: мусиш визнати, що тебе таки спокушав біс.

— Господь з вами, отче! — тихо згукнув я.

— Подумай.— Єремія зовсім заплющив очі, а коли мав він таке безоке лице, здавався неймовірно ветхим і древнім.— Подумай, сину: і ти грішний, і я. Коли визнаєш, що спокушав тебе біс, то ми помолимося за тебе і знову станеш такий, як ми. Всіх нас біс спокушав, і кожен з нас каявся. Без каяття, сину, нема вороття!

— Вороття куди? — спитав я.

— Не прикидайся нетямущим,— сказав Єремія.— Вороття у життя, коли воно тобі дороге.

Я задумався. Знову печально мені стало, як тоді, коли відчув, як по мені топчуться чорні чоботи. Хоч як ховався зі своїми думками й помислами, а все-таки виповів їх, і не одному. Нехай вони й друзями моїми вважалися, але пустив їх, як пускає з клітки пташку ловець. Вони полетіти в світ, і нема їм вороття. Я раптом усвідомив, що Єремія й справді хоче мені добра: для нього ж бо нема світу поза сірими мурами. Дійшов до мене зміст і притчі його, адже справді я білим вороном ставав, якого всюди гонять і б'ють, хіба що віднайшов би він зграю інших, так само білих воронів. І зрозумів я раптом: немає чистого і прозорого неба й порожніх доріг, хоч як вони й ваблять мене. Є сотні кутиків і закапелків, сотні місцин і кожна по-своєму оточена сірими стінами. Що, пішовши з одного закутка, потрапив у інший, і там теж доведеться простягти руку по хліб. «Уподібнення,— подумав я,— ось що збиває людей у громади і дає їм змогу сяк-так пробувати разом: немає в світі зовсім однакових людей, і завжди вони в суперечності перебувають. Через це однакову одягу вдягають і однакові намагаються висловлювати думки. Через це й думки їхні бувають двоякі: одні для себе, а інші про людей, сила уподібнення з'єднує людей, а водночас і роз'єднує. Кожна людина начебто розполовинена ходить, і часто одна її суть не подібна до другої, отож машкара на ту видиму половину майже завжди накладається. Горе тому,— подумав я,— хто не має такої розполовиненості і хто відкинув машкару геть! Він ізгоєм стає і підпадає під зневагу братів своїх по закапелку. Відтак бездомним робиться, і це тягнеться доти, доки не долучається до гурту інших. Оце воно і є, найсумніше: той, хто проти уподібненості постає, не проти неї постає, а за неї, тільки в новій іпостасі». Я розумів: це не прокляття людське, а тільки ознака його існування.

І все-таки щось у людині є таке, що робить її раз назавжди даною. Те, що зводить її погляд до неба і богорівною її робить. Іноді мені здається, що рух до уподібнення і є через те, що нема схожих поміж себе людей, і, хоч існує сила, яка лучить їх до купи, є й інша сила, що постійно людину з того тлуму вириває — так річка виривається із застійного болота і, хоч вона на початку тільки струмок, великою й могутньою стихією стає. Але знаю я й інше: немало струмків виривається з болота і річкою ніколи не зробиться. Силою долі саме мені присуджено такий жереб, і я приймаю це без ремства: коли є я такий, значить, потрібен, адже нічого нема в житті непотрібного.

— То чому ж ти замовк? — спитав Єремія.— Немає тобі виходу.

— Гаразд,— тихо сказав я, і сльози вибилися мені на очі.—
Гаразд!

Тоді змахнув Єремія рукою, і в келію мою почали заходити
один за одним мої брати по обителі.

— Наш брат Семен покається хоче,— сказав поважно і
навіть урочисто Єремія.— Він признав у розмові зі мною, що
його таки навідував біс, і, хоч боровся він супроти нього,
скільки сили мав, не завжди перемогти того біса міг. Тільки
наша спільна молитва, брати мої, зможе братові Семенові
допомогти. Вклякни, сину!

Я вклякнув. Навколо загули голоси, і здалося мені, що бачу
пастуха, який плескає бичем, заганяючи в стадо корову, котра
відбилася. Сльози полилися мені з очей, бо не міг стримати
відчаю свого й болю.

— Молітеся щиріше, братове,— озвався ігумен.— Він шіає,
значить, виходить із нього біс...

«Цього разу все відбудеться просто,— подумав я.— Кожен
грішить, і кожного мордує біс, істина неперехідна, і до того
звикли всі. Вимагається тільки одне: податися, пригнутися і
розм'якшіте — всі поспівчують тобі і, хоч дивитимуться
якийсь час підозріло, тебе від себе не відштовхнуть. Гірше
іншому — тому, хто не може м'якшати й подаватися. Пуга
тоді почне його хльоскати, немилосердна й пекуча!»

Ченці були задоволені з мого плачу, хоч навіть Прозорливий
Єремія не знав його причини. Зрештою, сам він не співав.
Був надто ветхий, а ще довелося йому забагато говорити. Через
це стояв посеред келії, розставивши ноги, обперся об ціпок і
подрімував. І раптом зрозумів я: він також мав колись дух
неупокорений, він теж колись дивився на небо і зітхав через
те, що прив'язаний поворозами до закутка за сірими стінами.
«Бідний, бідний Єремія,— подумав я,— неупокореність свою ти
перетворив у нелюбов». Я подивився ще й на Никона, адже
так щиро прихилилося до нього моє серце, що готовий був
його своїм учнем назвати. Цей співав. Натхненно і завзято,
начебто хотів звернути на себе увагу. Цього разу ми зустрілись
із ним очима, і хвиля зненависті хлюпнула на мене із тих
завзятих очей. «Он він, ревний сторож уподібненості,— поду-
малося мені.— Саме тим він найгірший, що про мої думки
добре знає». Однак я його не осуджував і не ненавидів. Я його
пожалів глибоким, нутровим жалем. «Єпископом ти станеш,—
подумав я,— але бідний, бідний ти, Никоне!»

Нарешті вони вгомонилися. Виспівали потрібну кількість
псалмів та молитов і, забравши моє чорнило, перо й пергамен,
пішли геть. Були певні, що я покаюся, а я тільки жаль глибокий
до них відчув...

Я дописую ці рядки. Використовую для цього кілька чистих
листків пергамену, які були в моєму сховку, було там

запасне перо і трохи чорнила. На більше, ніж тут написано, його вже не стане. Все-таки я вчиню те, що надумав: укладу пергамен у заздалегідь наготований горщик, зав'яжу отвір чистим листком і обсмолю смолою — смола мої пошуковці не забрали, були-бо певні, що для писання вона непридатна. Відтак закопаю свій скарб глибоко в землю і віддам його на волю божу. Сам я вийду із затвору, бо вже не можу більше ховатись у цій темені. Хто зна, може, залишуся в цій обителі, а може, й покину її—адже все-таки кличе мене зелене сонце серед неба — до його поклику я завжди прислухаюся. Знаю, світ — це мережа закутків, оточених сірими стінами, ате між цими закутками все-таки існують дороги. Хто зна, може, все-таки варто взяти палицю в руки і піти трохи побачити неба, що лежить над тими дорогами. Спинятися я буду таки за сірими стінами, щоб придивитися до того, що люди житейською марнотою звать: хочеться мені переконатися; чи однаково танцюють люди танок життєвий. Коли так, відчую я смуток, коли ж ні, можливо, радітиму — світу ж навколишнього ні смуток мій, ні радість не змінить. Смуток мій проллється сльозою, яка швидко висохне на лиці земнім, а радість співом птаха, пісня якої пам'ятається, доки та пташка співа. Одне я знаю: житиму на цій землі так, щоб нікому не принести лиха. Коли мені це вдасться, зелене сонце, гадаю, благословить мене, а люди, сподіватимуся, не осудять.

Павло ВДГРЕБТЬНПИ

(нар. 1924)

Популярний за радянських часів прозаїк, у творчому доробку якого — понад двадцять романів і повістей, десятки оповідань, статей, есе, п'єси, кіносценарії, що мають досить широкий тематичний діапазон художнього відтворення дійсності. Його твори широко відомі і за межами України.

Автор кількох збірок оповідань, серед яких найвагомішою є «Неймовірні оповідання» (1987), повістей «Марево», «Там, де співають жайворонки» (1956), «Долина довгих снів», «Дума про невмирущого» (1957), «В-ват» (1988), «Гола душа» (1992), «Ангельська лютя» (1993), романів «Європа 45» (1959), «Спека» (1960), «Європа. Захід» (1961), «День для прийдешнього» (1963), «Шепіт» (1966), «Добрий диявол» (1967), «З погляду вічності» (1970), «Переходимо до любові» (1971), «Намилена трава» (1974), «Розгін» (1976), «Левине серце» (1978), «Південний комфорт» (1984), «Ви-гнання з раю» (1985), «Безсмертний Лукас» (1989), «Тисячолітній Ми-

копай» (1994). Найвагомішими у спадщині митця є його історичні романи «Диво» (1968), «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980), «Я, Богдан (Сповідь у славі)» (1983).

* * *

Активність і енергійність життєсприймання — ця риса людської й письменницької вдачі Павла Загребельного проявляється найрізноманітніше. Вона і в тому, як швидко і багато, чутливо реагуючи на запити часу, пише прозаїк, і в його майже завжди полемічних публіцистичних і літературно-критичних виступах; і у відкритій, темпераментній авторській позиції, що відчувається в усіх його творах, навіть тих, що звернені до далекої минувшини: і в гострій проблемності більшості його книжок, і в особливому нахилі до пошуків, експериментів, винайдення раніш не зафіксованого мистецьким досвідом, принаймні національним, в частому відштовхуванні од «традиційного», іноді «сперечання» з ним чи й пародіювання. Такий же відповідно і стиль П. Загребельного: бурхливий, оригінальний, з активним авторським, особистим началом, вільною, розкутою, а то й «ексцентричною», манерою розповіді, що насичена найрізноманітнішою інформацією, парадоксами, коментарями з тою чи іншою емоційною барвою. Тут і винахідливість літературного вимислу, фантазії, і взагалі схильність до згущення фарб. Миттєво-асоціативний характер виникнення відступів і проблем, нерідко мозаїчний, кількісно-персліковий спосіб художніх мотивувань та інше. Сильовою ж домінантою в усьому цьому слід вважати авторську «установку» на розповідність, постійне прагнення її цікавості і неодмінний її супровід — іронічність.

(Дончик Віталій. Істина — особистість: Проза Пашія Загребельного.— К., 1934 — С. 4—5.)

ДИВО

(Уривок з роману)

... Йшла остання весна, мали ще літо для довершення своїх робіт—князь заповідав після повернення з Новгороду освячення храму, йому залежало передовсім на якнайшвидшій відкритті церкви, пов'язував, мабуть, з цим якісь свої заміри, але про те знати належало самому князеві — на долю майстрів випадало лиш одне: поквап.

Зроблено в Софії силу-силенну роботи мистецької. Окрім мусійнош убору, рівного якому важко було й пошукати ще десь у світі, написано фресок многоличних двадцять і п'ять, на них же постатей сто п'ятдесят і чотири майже в повний

людський зріст, фресок одноличних на весь зріст написано двісті і двадцять, а поясних — сто і вісімнадцять. Викладено в усьому соборі підлоги теж мусією з різнобарвного каменю, прикрашено опріч того всю серединність церкви візерунком мусійним і писаним, приліпами митецькими, горорізьбою по червоному шиферу овруцькому. Тепер антропоси тулили ще своїх ромейських святих зокола собору, вибираючи для того всі виступи й площини, які надавалися до малювання. Сивоок звелів, щоб не чіпали стін обабіч головного входу до церкви, бо мав намір по завершенню розпису своїх веж розмахнутися попід отими пісноокими святими безмежжям слов'янського сонцевороту. Він змалює з одного боку осінній сонцеворот у пишності золотолистих лісів, в щедрості ланів, у буйношах людської плоті. Хай костеніють у заздощах висхлі християнські святі над цим вічно триваючим святом великого народу. Бо хіба ж відають вони про великі радощі весни, освяченої проростанням трав, струмуванням березових і кленових соків, пробудженням городів, сіл, цілого люду, коли всі городи розбентежаться і села сколотяться, мужі й жони вийдуть в луги й болота, в пустині й діброви, починаються нічні хороводи, безчинний гомін іде понад усією землею, пісні лунають, голоси сопілкові і струни гудуть, б'ють у бубни, вигинисто походжають у колі молоді дівчата, знадливо покивають досвідчені жони, наосліп блукають руки, витупцьовують ноги, гарячі доторки, темні поцілунки в мимойдучій ночі. А осінь... Хіба вернуться тепер давні осені з їхнім багатством, достатком і спокійними радощами, в чарвіні, золоті й прозорості? Новий бог ніс за собою бідність, голод, чвари, тісняву. Читав колись Сивоок гіркі нарікання святого отця-пустельника на безлад, що запанує повсюди, де піднято над землею хрест: «Почнуть люди надаремними бідами рятуватися, і повсюдно за такі гріхи почнуть буш голод і мор часто, і многі всякі труси, й потопи, і міжусобні війни, і всяко стануть гнити в світі городи, і тіснява настане, і ем'ятіння в царствах будуть великі, і жахи, і, ніким не гнані, стануть зникати люди з сіл і волостей, і почне люд християнський всяко убувати, і земля почне просторішою бути, а людей буде менше, і тим позосталим людям буде на просторій землі жити ніде».

Голодранці завжди міцніші в своїй вірі, бо в них не лишається нічого. Не дай народові розбагатіти — матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство.

А Сивоок хотів показати свій народ у багатстві, серед щедрот його рідної землі, які належали колись йому без остачі та й належати мають завжди і вічно! Осінній сонцеворот ввижався він йому пишнішим за всі багатства й пишноти Візантії і легенд про царства минулі й кавіп» неіснуючі. Йшов до змалю-

вання сонцевороту через терпіння й великий труд над мозаїками, через спочинок душевний під присадистими склепіннями веж, готувався поволі до ще одного свого вичину на рідній землі, яку хоїїв вославити найвище. Та чи судилося йому доконати задумане?

Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво свої люди—багаті й бідні, тупоголові й вразливі душею, приходили, приїздили, приповзали немічні в сподіванні зцілення, були тут удови, сироти, жебраки, сліпці й хромці, завязі каліки перехожі в своїй скруті калічій. Не всі діставалися досередини, багато хто дивився на церкву зокола, та й того було досить, щоб розносити вість по всіх землях про київське диво.

На київських торжищах схід сходився з заходом, північні землі зустрічалися з південними, тут були булгари волзькі з хутрами, німці з бурштином, і красними сукнами, та світлими шоломами латинськими, угри з скакунами та іноходцями, степовики з скотом і кожами, сурожани з сіллю і легкими тканинами, прянощами, винами і травами духмяними, греки візантійські з багатими паволоками, дорогим одягом, килимами і сап'яном, посудом срібним і золотим, ладаном і красками, були тут і купці руські: новгородці, полочани, псковичі, смольняни, суздальці — і кожен з них теж ішов подивитися на храм, і котилася хвала по всіх землях.

Серед того людського юрмовища неспостережною, мабуть, зосталася б дівчина, яка прийшла до Софії одного весняного дня, але не зникла та дівчина, як решта відвідувачів, приходила знову й знову, ставала завжди на тому самому місці, дивилася завжди на те саме, здавалося, не помічала в соборі більше нічого, крім Оранти, так ніби хотіла надовго заховати в очах її розблиск.

Хто ж то знав, що вразило дівчину в постаті Богоматері? Чи її маестатична велич, завдяки якій панувала тут над усім? Чи, може, глибока синява, яка йшла від неї? Чи пасувала їй урочиста дикість очей, переляканих пишними шатами? Може, для тої дівчини, що прийшла, мабуть, з далекої пущі або з степу, Оранта була не Богородицю-заступницею, а босоногою красунею з степового роздолля, пригніченою візантійськими знаками влади і пихи?

Ніхто не знав того.

Ніхто не зазирає дівчині до очей, а якби зазирнув, то відзначив би, що в них дикості ще більше, ніж у очах Оранта, тільки дикість та нескорена, нелякана, сизо-весела.

Помітив її Мішило. Сповнився заздрощів до Сивоока ще більших, ніж досі, потім, подумавши, пішов до нього в вежу, довго стояв мовчки, дивився, як той швидко пише фреску по не затужавлій ще накладці.

— Чого мовчиш? —спитав Сивоок,—Адже бачу: прийшов сказати щось лихе, Завжди приносиш мені лихі вісті,

— Коли так, то вислухай вість гарну.— Мішило радий був з несподіванки, якою вразив Сивоока.— Вже кілька день ходить у церкву дівиця вельми вродлива і показна,

— То й що мені до того?

— Дивиться на твою мусію Богоматері,

— То й що?

— Серце в мені стрепенулося від тої дівиці.

— А мені яке діло?

— На твою мусію дивиться.

— Хай.

Мішило пішов. Сивоок не дуже й шкодував. Не було між ними дружби, вже й не буде. Але цей незбагнений чоловік з'явився ще через кілька день. Так ніби топтав стежку до серця Сивоокового, яку перед цим багато років захарашував покидьками ворогування, заздрощів і підступності.

— Питає вона про тебе,—сказав Сивоокові.

— Хто?

— Дівиця, що зачарували її твої мусії.

— Може, в учні хоче до мене? Але ж дівчат не беру! — Сивоок засміявся трохи вимушено. Щось стривожило його в Мішиловій настирливості. Чи справді змінився чоловік, чи сталося щось незвичайне? Але дівчина. До чого тут дівчина? Для нього тепер не існує нічого на світі. Він не належить ні своїм бажанням, ні своїм потребам. Належить без решти мистецтву. Бо що є мистецтво? Це могутній голос народу, що лунає з уст вибраних умільців. Я — сопілка в устах мого народу, і тільки йому підвладні пісні, що пролунають, народившись у мені. А мене — нема.

Він так і сказав Мішилові.

— Мене — нема.

— Як то? — не зрозумів той.

— А так. Нема. Тільки те, що по мені зостається. Комусь до вподоби мусії — хай. Що мені до того?

І знов пішов трохи знеямлений, сам не свій Мішило, а за день прийшов знову. Сивоок вже був зібрався нагримати на нього, що заважає докінчити розпис своїм швендянням, але Мішило встиг сказати:

— Привів її до тебе.

— Кого?

— Дівицю ж. Дозволиш?

— Сивоок мовчав. Колотилося йому серце, било в груди, рвалося з тісноти. Ой лихо буде! Ой лихо! Але мовчав. І Мішило потракував ту мовчанку як згоду. Відсунувся вбік, пропустив дівчину поперед себе, сам не став затримуватися, зник. Зробив діло, добре а чи лихе —мабуть, не відав сам. А

може, справді, потепліла його душа до Сивоока, бо ж таке той створив!

Дівчина стояла мовчки. Сивоок швидко писав. Знав, що найголовніше — не глянути на неї. Була — та и нема.

— Ти чого?—спитав її, коли вже мовчати далі було б негречно.

— А нічого,— відповіла вона з льоту.

— Чия?—спитав він знов, аби спитати.

— А нічия.

— Як звешся?

— **Ніяк**

— Звідки така?

— Не твоє діло.

Голос мала такий, що, здавалося, можна доторкнутися до нього. Мов до м'якого коштовного хутра. І хоч відповідала задерикувато, власне, й не відповідала, а жбурляла Сивоокові його запитання назад, в нього не пропала охота вести з нею розмову далі, боявся тільки, що не стримається і гляне на дівчину. Знав тепер добре: озирнутися —пропасти.

Але дівчина не дала йому пропасти. Тихо посунулася до виходу і зeszла мовчки, може, й назавжди. Сивоок озирнувся —пізно! Хотів вискочити навздогін, але стримався. Належить мистецтву. Про себе має забути. Від усіх зваб повинен утікати, не озираючись, як від Содома й Гоморри!

Проклинав Міщила. Той добре відав, що робив. Сам же скільки років одмовляв Сивоока від Ісси, приводив приклад святих Аммона, Авраама і Алексія, що втекли від своїх невіст у першу шлюбну ніч, або ж Оригена Александрійського, який оскопився, щоб уберегтися від поблазну, і тільки завдяки тому доконав великого дала: звів воедино п'ять неоднакових списків Святого Письма. Не діяло на Міщила й те, коли казано йому, що не з'явився б він на світ, не будь кохання між його отцем та матір'ю. Мав і на це свою відповідь. Мовляв, якби Адам у раю не відступив од Бога, то розплодження людей відбувалося б іншим, достойнішим способом, приклад же найперший цьому — непорочне зачаття Діви Марії.

Навіщо ж тепер цей висхлий душею святенник показав тій дівчині, де він, Сивоок? Чи, може, вона така гідь, що той хотів просто поглумитися? А Сивоок навіть не позирнув на неї, щоб плюнути погіршливо та й забути її відразу.

Вона прийшла знову. Нечутно, мов боса (а може, справді боса?), прошмигнула позад Сивоока, стана за ним, мовчки дивилася на його роботу.

— Знов прийшла? —спитав він, щоб почути її м'який голос.

— Прийшла.

— Ну, постій,— він трохи попрацював, нахилиючись за краскою, кинув через плече погляд. Побачив її руку. Не висіла вздовж тіла, а мовби пливла в повітрі, рухалася, жила, мов тешшій, рожевий птах. Тоді Сивоок глянув через плече праве і знов побачив другу її руку. Так само жила, рухалася безупинно. Ніколи він не бачив таких рук. Ще нахилився, дивився ще. Обійняв поглядом усю її постать. Невисока, але в гнучкості своїй видавалася високою. Всього одягу — біла сорочка з якимсь гаптуванням. Ліс знайдено міру тій сорочці й уміння її носити.

Ніколи ще не доводилося спостерігати йому в жінок такого високого вміння одягнутися. Бачив таких, що обтискували одягом у спосіб непроизвоїтий свої кшталти, показуючи відверто всім бажаючим, що мають на продаж або роздарування. Інші ховали себе у важких шатах і нагадували стовпи. Ісса відзначалася диким недбальством.

А ця мов народилася в своїй сорочці. Простежується під полотном кожен вигин тіла, ноги відкрито саме так, як треба відкрити, десь там сяйнула смужка білої шкіри, але якої ж білої!

Він ще не бачив обличчя дівчини. Тепер лякався її посправжньому. Спитав грубо:

— Чого тобі треба?

— Нічого.

— То йди собі.

— Піду, коли захочу.

— А як вижену тебе звідси?

— Спробуй!

— Знаєш, хто я?

— Сивоок.

— Хто сказав тобі?

— Всі кажуть.

— Мене — нема,— повторив він щасливо знайдені для Мішила, а найперше для самого себе слова.

Вона засміялася:

— Тебе надто багато, щоб не бути.

— Чому багато?

— Великий ти. Тілом. І роботою. Так я й знала.

— Що ти знала?

— Що ти — такий.

— Не бачила ж мене.

— А от бачу.

— Спиноу.

— Ти мене й зовсім не бачиш.

— І не хочу,— сказав він без твердості в голосі.

— Мене звать Ярослава.

— Князівське ім'я маєш.

- Мати дала.
- А батько хто?
- Немає.
- А в мене —ні матері, ні батька.
- Тобі не страшно.
- Хіба ти боїшся чогось?
- Боюся,— пошепки призналась вона.

І тоді Сивоок озирнувся, вже не ховаючись. Різонула йому погляд ніжність її обличчя, нашттовхнувся на сизу пронизливість її очей, в розхилі її уст вичитав своє призначення, мов правовірний на дереві остаточності, де на листі виписано імена. Струшують дерево, спадає листя—ті вмруть, чий імена значаться на впалому листі, вмруть ще цього року, і хай збудеться. Ще не все було втрачено, міг ще зібратися з силами, прогнати її звідси, міг, зрештою, сам піти від неї (однаково ж вернешся до своєї роботи!), але міг—і не міг. Найшла на нього якась дитинність, почував себе хлопчиком з давезної пуші, а перед собою бачив Всличку з напівзабутих снів-споминів, дитинність виказувалася в його обличчі, до якого тепер не пасували ні борода та вуса, ні великі, важкі, вироблені його невтомні руки. Мабуть, він отакий і уявлявся цій Ярославі, вона не злякалася його покошланості, хоч була, мабуть, удвічі молодша за нього, не відчувала себе дівчинкою, стояла перед ним як рівня, закортіло стати ще ближче до нього, викликати його довір'я, і вона сказала те, чого не казала в Києві нікому:

— Прибігла я аж із Новгороду. Перебралася за хлопця і втекла.

Він не чув тривоги в її голосі за ту втечу, не спитав, од кого втікала аж так далеко, нарешті пойняв його страх за Ярославу, яка ще не відала про загрозу для себе найбільшу від нього. Чи для того вибиралася аж он звідки, з лісів і мокрадел, дійшла до вигрітого на просонцних пагорбах Києва, щоб потрапити тут до чоловіка старого, вичерпаного, власне, знищеного життям і нелюдським напруженням усіх здібностей?

І знов ще не було пізно. Ще б міг гукнути: «Втікай од мене! Втікай не озираючись!» Але не гукнув. Тихо сказав:

«Іди, бо заважаєш мені докінчити малювання. Коли хочеш, то приходь завтра».

Якби ж то вона образилась на таку нечемність і відповіла йому різко, з гідністю. Але сяйнула на нього пречистими своїми очима і м'яко промовила: «Гаразд. Прийду завтра».

Прийшла так само, в тій самій тонкій сорочці, тільки на шії мала разок зелених перлів — од наврочення і пошесті.

- Була на торжищі?
- Була.

- Вподобала?
- Так,
- Хотіла б зі мною на торжище?
- А твоя робота?
- Повинен мати спочинок.

Він купив їй візантійську тканину з крученого шовку. Взориста, багата, хоч і для княгині. Барва майже пурпурова. Візерунок — у великих колах по два казкових грифони, що стоять на задніх лапах спиною один до одного. Крила їхні в химерному сплетінні. В кутках поміж колами — сторожки яструби.

Коли Сивоок платив за тканину, збіглося все торжище, бо за такі гроші можна б купити цілу волость. Ярослава не певно всміхалася, коли він накинув на неї узороччя, повела плечем, заморська тканина злизнула їй до ніг, а вона знов постала у своїй непотьмарено білій сорочці, мов далеке принадливе видиво, до якого мандруєш у снах і ніколи не доходиш.

— Нащо віддав такі гроші? — спитала Ярослава

— Дурні гроші, тому й віддав, — сказав Сивоок. — Князь Ярослав перед від'їздом до Новгороду розщедрився за мої мусії.

— Князь? — вона мовби здригнулася, але погамувала в собі щось, знов стала звичайною, безжурною, чужою звичним турботам і хвилюванням.

— Ну, так. Ярослав — князь. Вважає, що за гроші можна купити мистецтво, але помиляється. Ти не знаєш про гроші, та й не треба. Ні про той обол, що платили його перевізникові в царство мертвих Харону, ні про обол, що його випрошував славетний ромейський полководець Велізарій, мабуть, не чула ні про тридцять срібняків Юдиних, ні про драхми блудниці Лаїс, ні відаєш і про ту стародавню монету, яку офірував один із приспаних у Ефесі, а також про світлясті монети чарівника з арабської казки, які згодом ставали простими кружалами з кожної. Але міг би розповісти тобі про великого східного співця, який одержав од султана шістьдесят тисяч монет за кожний рядок своєї пісні, та повернув їх усі назад, бо були срібні, а не золоті.

— За твою пісню навіть золота мало, — сказала вона.

— Хіба в мене є пісня? — здивувався Сивоок.

— А там? — Ярослава показала на Софію. — То все виспіване.

— Ти не знаєшся на цих справах. Всяке слово прямує до співу. Але чи ж завжди доходить?

— Я навчилася всього, тільки глянувши. Бо нема такого ніде в світі.

— Не була ще по світах. Мало бачила.

— Зна: нема ніде! —твердо мовила вона, і Сивоок не міг похитнути дівчину в її переконанні.

Не хотів убачати в цій дивній втікачці з Новгороду винагороду за своє ціле життя. Боявся не за себе — за неї. Поводився з нею обережно, мов була з коштовного скла. Але дівчина не відходила від нього, сміливо йшла просто на Сивоока, між ними ще не пролунало тих найбільших слів, що їх вимовляють двоє, але й без слів вони вже знали про себе все, і обоє ждали найголовнішого, всіляко відтягуючи, віддаючи його, вже віддаючи добре, що воно прийде — неухильне, відлякуюче і водночас пожадане...

Літо минало, а сонцевороту на стінах собору так і не було. Митрополит міг тільки радуватися, що цей незбагнений слов'янин, якого давно про себе прозвав не украшателем, а сквернителем храму, нарешті втомився в своїх нестримних вигадках, облишив свої витівки, зникав на цілі тижні не тільки з Софії, а й з Києва,— так було ліпше для слави господньої.

А ті двоє, зраділі, що знайшли одне одного в людському вирвинні, безжурно блукали по Києву, ходили в пуші, плавали за Дніпро і за Десну, збирали ягоди в лісах, слухали пташиний щebet; Сивоок знаходив небачені сині квітки і дарував Ярославі, давня його пристрасть до втеч зродилася знов у крові, ладен був утекти від усього, аби лиш належали йому оці неслерпно сірі до сизості очі, оці розхилені уста, оця ніжність, од яких заходилося його серце.

А літо минало. Князь Ярослав повертався з Новгороду, ішов з дружиною по Дніпру, доходив до Києва, а за князем ішов товар³, повози з припасом, з шатрами-повстинцями, з одягом, килимами, зброєю, хутрами, казною, вели коней підмінних, гнали скот. Поверталися княжі прислужники, сторожа, бояри, воєводи, облазні, розважальники, пісельники й дударі. Йшли попи й ченці, везли книги, куплені князем у купців західних, пергамени старі й нові, в дерев'яних дошках і срібних шатах.

Виїздив із Києва князь — повертався вже й не князь, а казали — кесар. Велено було в ковниці викувати вінець золотий з смарагдами й рубінами, як у ромейських імператорів, заповідав Ярослав скорі освячення Софії, слав поперед себе гінців, квапив митрополита і пресвітера Ларивона.

Самовладця землі Руської, найбільший і наймогуттший государ в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом бажання мав проголосити це в високій урочистості й пишноті.

³ У старовину товаром звали обоз.

З Чернігова прибув Гюргій, з'їздилися всі, хто причетний був до спорудження Софії, всі ждали великої хвилі, коли відчиняться ковані врата і запалають свічі, вдарять по всьому Києву дзвони...

Тільки Сивооку, хоч найбільше спричинився до цього свята, було байдуже до всього. Навіть із Гюргієм зустрівся випадком, нічого не розпитував, ні про що не розповідав,— утікав до Ярослави, до свого безжурного блукання.

Не було сонцевороту на стінах собору, але був він у душах цих двох, буйний, нестримний, повний захвату й знади сонцеворот, що поєднав у собі весну й осінь, зиму й літо, всі пори року, всі барви, голоси, згуки. Безжурні й безтривожні жили вони, мовби лишилися тільки вдвох на цілій землі, не існувало для них нічого поза ними самими, стали вони вічними, безко-нечними одне для одного, потопали в шаленстві, бо створені були тільки одне для одного.

Але той самий Міщило, який з невідомих міркувань звів їх до купи, знову ж таки невідомо навіщо спробував розлякати їх тоді, коли вже все було намарне.

Він прийшов до Сивоока в його хижу, розбудив того, не дав опам'ятатися, сказав:

— Ховай дівчину, бо за нею полює боярин Ситник.

— Звідки тобі відомо? — схопився Сивоок.

— Кажу й знаю. Вчора довідався він про неї.

— Яке йому діло?

— Цього не відаю. Попередив тебе, а там як знаєш. На всь воля божа.

— Хвала,— мабуть, уперше в житті спробував бути привітним з Міщилом.

Сивоок сів, обхопив голову, стривожено думав. Ситника не лякався, нічого на світі не боявся ніколи, а нині й поготів, але пересторога Міщилова викликала стривоженість у серці, відігнати якої не міг. Чом би мав зловісний нічний боярин полювати за Ярославою? Може, щоб дошкулити йому, Сивооку? Тоді звідки відомо йому всь? Як довідався про Ярославу і про те, де вона і як? Запитання без відповідей. А що, коли справді Ярославі загрожує небезпека?.. Він побіг на другий кінець Києва, де Ярослава винаймала собі хатинку. Боявся, що не застане. Бо коли Ситник довідався про когось, що той у Києві, то чом би не знав і в якій той хижі переховується? Видно, ще не встиг дізнатися, Ярослава була вдома, ніщо не видавало в ній стривоженості, мабуть, не дійшли ще до неї загрозливі вісті. Що ж, так ліпше. І не дійдуть. Він взяв її за руки, сказав:

— Ходімо.

— Куди?

— Світ за очі!

— А що з собою брати? — засміялася вона.

— Не треба нічого.

— Гарзд. Ходімо.

Вони справді вийшли як стояли. А дорога ж була далека — стелилася у віки. Та в своїй безтурботності обоє не відали того. Не відали навіть тоді, коли попереду в вузькій вуличці забачили трьох. Відважно йшли їм назустріч. Сивоок упізнав між тих трьох Ситника. Мабуть, знала його і Ярослава, бо сплотніла, стала першою. Ситник з двома поплічниками підбігцем кинувся на здобич.

— Утікай! — хрипко сказав Сивоок. — З Києва!

— А ти?

— Утікай! — повторив він і пішов на тих трьох.

Троє вже були коло нього. Видно, не велено їм вживати зброю, бо Ситник тільки стискав наголів'я меча, а його два прислужники вчепилися Сивоокові за руки.

— Утікай! — ще раз гукнув Сивоок і озирнувся, щоб побачити, чи послухала його Ярослава; та її не треба було підганяти, видно, знала, що не за ним ідуть, а за нею, недарма ж тоді казала, що втекла з Новгороду. Щось таїлось тут зловісне, ніколи більше не заводила мови про Новгород, ніколи не міг би пов'язати її імені з Ситником.

Вона вже добігала до закруту вулички, востаннє озирнулася — мабуть, певна була, що не загрожує йому ніщо, а їй грозилось щось страшне, бо втікала шодуху; Сіюок глянув на її обличчя, йому належали ті сірі очі, розхилені губи, ота вигиниста постать, він увібрав її всю, запам'ятав назавжди, навіки. А Ситник, переконавшись, що не зрушать його дурні з місця, поки триматимуть Сивоока, вихопив з піхов меча, вдарив художника ззаду по шиї, коли той дивився услід Ярослав і, гукнув відчаєно своїм:

— Рубайте!

Ті відпустили Сивоокові руки; він знетямлено вхопився за рану на шиї, а вони хапливо видобули мечі, пронизали його з двох боків, ще, ще. Він упав на землю. Питьма напливала на нього, сяйнули ще крізь пільму сірі Ярославині очі, потім долинув до нього з далекої далечі тяжкий схлип маленького хлопчика на темному задощеному шляху — і вмер той хлопчик у великому, могугньому чоловікові, невтомне її палке серце якого втишилося навіки...

В ніч перед великими урочистостями князь Ярослав однаково вибрав час, щоб прийняти в грідниці Ситника, спитав, ще той тільки з'явився на порозі:

— Де дочка?

Ситник м'явся.

— Де? Питаю.

— Утекла.

— В Новгороді втекла, тут утекла.
— Сивоок...
— Що Сивоок?
— Поміг їй.
— Де він?
Ситник знов м'явся.
— Кажи!
— Нема його.
— Відаєш, що говориш?
— Так вийшло. Веління твоє, князю, було: всякого, хто...
— Убили Сивоока? — тихо спитав боярина князь, підходячи впритул.
— Ага, так.
Ярослав одійшов у темний куток, довго мовчав, потім сказав коротко, жорстоко:
— Підеш у поруб.
Ситник розтулив був губи, щоб говорити своє: «Ага, так», але вчасно схаменувся, впав на коліна.
— Князю! Служив тобі вірою і правдою... В поруб, у холод, у мокрість...
Мовби випрошував місця сухішого. Князь глянув на нього з огидою. Аж тепер зрозумів свою княгиню в її відразі до піннявого боярина. Гидкий у всьому. Вірний, як пес, але позбавлений розуму, навіть собачого.
— Щоб не страждав у холоднечі, велю потягти тебе мечами ще до настання зими одразу по святах,— сказав і лягнув двічі в долоні.
Відчинилися двері з другого боку гридниці, вскочило два отроки. Ярослав показав на Ситника:
— Взяти!
Коли боярина повели, князь узяв трисвічник, потримав його, поставив, узяв тільки одну свічку, мов спокутник, тихо пішов по довгих заплутаних палацових переходах, відшукав кімнатку Пантелія, розбудив того, не даючи оговтатися, звелів:
— Наготуй пергамен і писало.
— Світла мало, князю.
— Досить з тебе. Перепишеш завтра. Готов™? Пиши так: «Заложи же Ярослав град великий, у него же града суть врата златне, заложи же и церковь святая Софим». А той пергамен, де значиться про Сивоока, щоб вилучив.
— Як же так, князю!
— Роби, що велять! Нема Сивоока і не буде ніколи.
Князь вийшов. Пантелій не встиг навіть спитати його, що ж сталося; вже тої ночі не заснув, насилу діждався досвітку, побіг до Софії, звідти кинувся до хижі Сивоокової, ЮОПМ розшукав Гюргія. Гюргій уже все знав. Навіть більше: поки

Пантелій спав, а князь колотився зі своїми незбагненими державними клопотами, Гюргій з кількома своїми вірними товаришами нишком заховали тіло Сивоокове в Софії, і тепер десь ті знову викладали мозаїку на порушеному місці, щоб ніхто ніколи не довідаюся, де спочило найпалкіше серце землі Київської. Пантелій сказав про пергамен, де записано, що Сивоок збудував Софію.

— Даси мені,— звелів Гюргій.

— А коли князь питає?

— Напишеш йому ще раз. Однаково спалить. А я збережу. Так, як у нас в горах бережуть. Надовго.

А настав день, який мав би освітили нечуваний злочин у Києві, але не сталося того. «Що ж ви будете чинити, як день невідання прийде?» Та й що справді? Може, так і треба? Християнство починалося з смерті Ісусової. І першомученик християнський архідиякон Стефан був побитий камінням після жорстоких сперечань за віру з сонмищами невірних. Вороги вивели Стефана за город, били камінням, а він молився: «Господи Ісусе, прийми дух мій. Господи, не постав їм гріха їхнього».

Князь до ранку сидів над священними книгами, думав, не про вбитого—про своє. Готувався до великого дня свого життя. Йшов-бо довго і тяжко до цього дня, зосталося багато вбитих і вмерлих позаду, рідний отець, брати рідні, розгубив сестер. Зберігаючи державу, зберіг себе. Так кожна людина, відчувши в собі дар, великі здібності, повинна сама їх у собі оберігати, оберігати себе у війнах, у небезпеках, у житті. Ніхто, крім тебе самого, цього не зробить! І повинен іти вперед, не озираючись назад, ні на предків, ні на мертвих. Колись життя йшло вглиб і назад, колись мертві не вмирили, колись чоловік достосовувався до того, що плине з минушини, що мовили і робили діди й прадіда. Тепер для тебе живі—мертві, якщо не бачиш їх, не залежиш від них, а навпаки: ще вони залежать од тебе. Тож роби задумане!

Вранці розпочалося освячення Софії.

Тричі обійшов хресний хід довкола собору під молитви й церковні виспиви. Старезний митрополит Феопемпт у золотих ризах сунувся на чолі процесії, за ним ішли пресвітер Ларивон у незвично урочистих срібних шатах і переяславський єпископ грек іоанн (Луку Жидяту Ярослав не привіз на урочистість, щоб не дратувати митрополита), далі йшли ігумени, пошт й протопопи, іподиякони і диякони, кантори й свічкогаси, церковні прислужники, бідні кияни, що змагалися своїм убранням з церковними сановниками, і кияни всіх можливих ступенів достатку, аж до найубогіших, бо подивитися на свячення Софії прийшов увесь Київ.

Йшли всі з запаленими свічками, і вогники тих свічок жовтіли, мов осінні листя в довколишніх пушах. Попи роздували кадила, пахло ладаном, виспівувала півча, рикали диякони: «Вонмем!»

За четвертим заходом було освячено і внесено в церкву хрести, посуд, священні книги. Несено потирі, дискоси, звідци, рипіди, підноси, кадильниці й ладанниці, хрести великі й малі, все з золота й срібла, прикрашене самоцвітами й емаллю, несено також гаптовані золотом корогви, плащаниці, срібні ризи, даровані князем, землями руськими, боярами і воеводами церковні порти й паволоки для ризниці, євангелія в дорогих окладах, молитовники-менології, оздоблені малюнками, псалтирі, писані на телятині найшляхетнішій, внесено багато книг світських, зібраних князем Ярославом і офірованих тепер для храму, щоб утворилася при ньому перша на Русі книгозбірня.

Цілий Київ умістився в просторій церкві, зібрався тут—і ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його в своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння.

Митрополит правив молебень, слава і хвала возносились до бога, кияни з запаленими свічками мовчки стояли в соборі, гучали дзвони, біла і накри, зойкала півча, крізь кадильний дим з високої височини суворо позирав Пантократор і зоріли над зібраними киянами сполохано-вперті очі Оранти, щоб глянути на яку, варто було позамикати торжниці, позачиняти гончарні, чинбарні, збройовні. Навіть київська дітлашня набилася в собор, розскачилася попід стінами в притворах і вже ладналася пошкрябати чимось, полишити по собі ризку, кружало чи й нехитрий малюнок, поклавши тим самим початок багатівіковим вправам прийшлих нащадків, які zostавлять згодом на стінах Софії свої радощі, тривоги, скорботи, зневагу до божих узаконень, тугу за тою минувшиною, коли й земля була товща, і звір ішов під кожну пущену стрілу, і хліб здавався пухкіший, і жіночі цілунки — палкішими.

По молебню процесія, очолювана тепер уже пресвітером Ларивоном, вийшла з Софії і попрямувала до палацу Ярославового. До духівництва, боярства і простого люду долучилася тут княжа дружина — і так ждали виходу Ярослава. Як тільки з'явився князь у дверях, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого два церковних сановники, в урочистих шатах понтифікальних, з повішеними на грудях дорогоцінними релікваріями, де зберігалися мощі святих, підійшли до князя і взяли його під руки. Духівництво шикувалося до процесії, що мала повернутися до Софії. На чолі процесії несено велику Євангелію в золотій шаті з смарагдами, рубінами і сапфірами,

два хрести, вився запахуючий дим з кадил, попи виспівували молитов навпереміну мовами грецькою і слов'янською. За попами вели урочисто князя, далі йшла княжа рідня, дружина, бояри, сунув цікавий люд.

Вся дорога від палацу до Софії виспівана була молитвами.

Перед вратами Софії затрималися, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого процесія вступила до церкви при співі антифони і затрималася перед пресвітерієм. Митрополит ждав князя коло головного вівтаря. Він проказав молитву по-грецьки, єпископи зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відіпнули йому меч і підвели князя до вівтаря. Тут Ярослав упав хрестом на покриту килимами і дорогими ромейськими паволоками підлогу, єпископи і весь клір стали на коліна, півча розпочала спів літанії. Коли трикратно пролунало «Господи, помилуй», всі підвелися, єпископи помогли встати князеві — настала мить, коли князь перестав бути владцею, став простим смертним для того, щоб у короткім часі возвеличитися ще більше, прибрати ймення нове, ще й не чуване на Русі.

Пресвітер Ларивон підступив до Ярослава і запитав його урочисто, майже виспівав: «Чи обіцяєш святих церков Господа нашого, і слуг божих, і весь люд, тобі підданий, за звичаєм твоїх предків, боронити і над ними володарювати?»

— Так, — сказав князь, — обіцяю!

Тепер Ларивон звернувся з запитанням до «люду», вже не виспівуючи, а вимовляючи слова в спосіб заплутаний, щоб збагнули їх тільки церковні сановники та ще, може, хто з поблизьких до князя. Питано, чи прагне люд мати за владцю і кесаря князя Ярослава. Клір і півча проспівали: «Хай буде так, хай буде так. Амінь!»

Ларивон проказав молитву, благословляючи князя, благаючи Бога, щоб поміг щасливо царствувати Ярославові, а владця аби послушний був божій волі. Єпископ переяславський проказав молитву по-грецьки, бо ж Бог міг не зрозуміти слів Ларивонових, який звертався більше до згромаджених у соборі, а не до небесного владики, так лунали на переміну молитви двома мовами, а тим часом митрополит Феопемпт взявся до першої з найважливіших чинностей — до помазання. Він помазав святою оливою голову, груди і плечі Ярославові, творячи знак хреста на князеві, потім подав князеві коронаційний меч — ознаку і покрепу влади, — а разом з мечем і цілу державу. Князь обперезався мечем, узяв з рук єпископів саджені перлами нараменники, застебнув хітон і взяв берло.

В митрополита дрижали руки, коли підняв він золотий вінець, щоб покласти на голову Ярославові. Досі не знати було простим смертним, звідки беруться імператорські корони. Вони

існували мовби завжди, переходили в спадок разом з цілими імперіями. Візантійські імператори привезли вінці з Риму, німецький імператор здійняв корону з мертвого Карла Великого, відкривши його гробницю в Аахені, польський Болеслав одержав корону від папи римського. Ярослав не став ждати, поки хтось пришле йому вінець: звелів своїм майстрам викувати з руського золота, і ось митрополит чинив мало не святотатство, але не міг опиратися княжій волі, тішачи себе надією, що, кому треба, легко може змаловажити кесарство Ярославове і звати його по-старому князем.

Він наклав на князя вінець, пробурмотів благословення і необхідні при цьому слова: «Вінчається на кесаря землі Руської раб божий Георгій, рекомий Ярослав», але мало хто тямив по-ромейському, тому в молитві, яку відразу ж сотворено слов'янською мовою, многажди повторювано слово «кесар», щоб запало воно віднині в голови киян і, можливо, швидше розійшлося по всіх усядах.

Після молитви коронований Ярослав урочисто відведений був од вівтаря до наготовленого поблизу трону. Дав єпископам поцілунок миру, сів на троні, простягнув руку для поцілунку княгині Ірині, яка після того сіла поряд на нижчому стільці, вся церква заспівала «Господи, помилуй!», і розпочався великий молебень.

Згодом мало бути велике пирування кесаря з дружиною і людьми знатними, мав би вважати Ярослав той день нашчасливішим у своєму житті, але добре відав, що, як називайся, не сягає твое могуття повсюдно, є перепони, не уникнути гіркоти поразок.

Без нього виросла в Шуйці його донька, про яку й не знав нічого, не захотіла показати йому Шуйця Ярослави, коли ж спробував застосувати владу і силу, втекла дівчина і зeszла з Новгороду. Те саме повторилося в Києві. Ось де межа влади: вільна людина.

Вже кесарем віддав веління: знайти і поставити перед його очі. Поки ж триватиме розшук, ніхто сій дівчині не повинен дати ні хліба на дорогу, ні води від спраги, ні вогню для зігрїтя, ні кия від псів.

І почалася погоня по всіх усядах, по всій землі.

І вткала Ярослава полями, лісами, крилася в пушах і на болотах.

І не наздогнали. Втекла. Заховалася між людьми. Народила сина від Сивоока. І син його—серед нас. Завжди з його талантом і горінням душі.

І диво це ніколи не кінчається і не переводиться.

ЗМІСТ

Слово до читачів	• • 3
------------------	-------

Розділ I

Микола ХВИЛЬОВИЙ. Україна чи Малоросія	4
Юрій МЕЖЕНКО. Творчість індивідуума і колектив	6
Богдан-Ігор АНТОНІЧ. Національне мистецтво	8
Юрій ШЕРЕХ. Два стилі літературної критики	12
З філософської сповіді	17
Ліна КОСТЕНКО. Геній в умовах заблокованої культури	23

Розділ II

Михайль СЕМЕНКО	
Кохання	27
Шукання	27
Пісня-трампа	27
Мій рейд у вічність — II	28
Валдар'ян ПОЛІЩУК	
На мавський Великдень	29
«Смолистий соняшника дух...»	30
Цвіркуни	31
Майк ЙОГАНСЕН	
«Плесо спить. В очерет...»	32
Лежать, лежать сніги	33
Морозна осінь	34
Олекса БЛИЗЬКО	
Дев'ята симфонія	34
Парубоцьке	36
Микола ЗЕРОВ	
Рш йото	38
Бисгоза	38
Обри	39
Лотофаги	• 39
Михайло ДРАЙ-ХМАРА'	
Шехерезада	40
Лебеді	41
«І знов обвугленими сірниками...»	42
Павло ФИЛИПОВИЧ	
«Не злато, ливан і смирну...»	42
Саломея	43

«Уся земля, мов килим, під тобою...»	43
«Мов сірі дні, умруть бажання кволі...»	43
Юрій ДАРАГАН	
«То я та вітер в дикім полі...»	44
«Співає юний січовик...»	44
«Ти снівсь колись прапращуру мойому...»	44
Олег ОЛЬЖИЧ	
«Був же вік золотий, свіжі, проткані сонцем діброви...»	45
Рінь	46
Шякунтала	47
Олена ТЕЛІГА	
Літо	47
«Гострі очі розкриті в морок...»	48
Вечірня пісня	48
Оксана ЛЯТУРИНСЬКА	
«Хилились стязі, пнулись вгору...»	49
«Встелю килимом осліні...»	49
«Щастя згублені ключі...»	50
Наталя ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА	
«Мені очей звести несила...»	50
«Сім літер, що палають в слові "Україна"...»	50
«Такий похмурий вечір нині...»	51
Леонід МОСЕНДЗ	
«Загув мотор у високості...»	51
«Що серед океану каравела?...»	51
«Буває мить, коли душа натхненна...»	52
Олекса СТЕФАНОВИЧ	
«Як срібно скрізь! Куди не кинь...»	52
Сонет	53
«Возстала і лик закрила...»	53
Юрій КЛЕН	
Агпоній і Клеопатра	54
Серед озер ясних	
Сковорода	55
Терцини	55
Тодось ОСЬМАЧКА	
Сонет	57
Предше	58
Жорстокість	58
Василь БАРКА	
Рай	59
Ріка	60

При самоті	60
Вранішня світлота_____	60
Михайло ОРЕСТ	
«Як шатра бронзові, стоять каштани...»	61
«Є мислі, ароматні, наче квіти...»	62
До рідних	62
«Те, що буде святий, руйнує тиран темнодухий...»	62
Магія слів	62
Олег ЗУЄВСЬКИЙ	
Ритм_____	63
Ностальгія	63
«Були вони в мене, гривасті коні...»	63
Плач по Офелії	64
Василь МИСИК	
Ніч	64
Возовиця	64
Сучасність	65
Микола БАЖАН	
Папороть_____	65
Будівлі	
Собор	66
Узбекистанські поезії	
Труна Тімура	67
Андрій МАЛИШКО	
Роздум	69
Соняшники	70
Початок казки	70
Пісня про рушник	71
«Чому, сказати, й сам не знаю...»	71
Богдан БОЙЧУК	
«Десять сут була...»	72
Красвиди	73
Молитва	73
Богдан РУБЧАК	
Нарциз	73
«Для тебе змайстрував я клітку слів...»	74
Грудень	74
Юрій ТАРНАВСЬКИЙ	
Любов	75
Дзеркало, рука_____	75
Птах сидить на гілці	75

Емма АНДІСВСЬКА	
«У око окунь, як плавуча клуня,,»	76
Час	77
Плач по Офалії	77
Віра ВОВК	
Чорні акадій	77
Анаконда , , ...	78
Баляда про дівчину, що була осінь	78
Дмитро ПАВЛИЧКО	
«Коли помер кривавий Торквемада »_____	79
Погляд у криницю . . . . . ,	79
Голгофа _____	80
«Моя любове, ти—як Бог...»	30
«Дзвенить у зорях небо чисте ,»	80
«Мое дівча, не вір...»_____	81
Микола ВШГРАНОВСЬКИЙ	
«У синьому небі я висіяв ліс.. •	81
«Ще під інеем човен лежав без весла ..»	82
«Поїхали на Сквиру, на гриби...»	82
Борис ОЛІЙНИК	
Парубоцька балада	83
«Я спокійно б лежав під вагою століть ,»_____	84
«Мати наша—сивая с • ця.,» . . . . . _____	85
Віталій КОРОТИЧ	
Фото, зроблене після футбольного матчу , ...	86
Прохання старого лірника	87
Ігор РИМАРУК	
Фрагменти київського снігопаду_____	88
Нічні голоси. II	89
Один . . . . . , . _____	89
Василь ГОЛОБОРОДЬКО	
«Жив один лис, який умів писати...»	91
Автобус — Я	91
Сам за деревом_____	92
Микола ВОРОБІЙОВ	
Ліс_____	92
«Дослухатись до себе...»	93
Короткий день	93
Віктор КОРДУН	
«Лінія берегова—це час тривання озера...»	93
«Подай мені руку...»_____	94
«Весною повертаються з вирію...»	94

Ігор КАЛИНЕЦЬ

Із циклу «Калинова сопілка»

2. Ярило	95
3. Рось	95
4. Калина	95
5. Либедь	95
6. Хрещатик	96
7. Звенигород	96

Із циклу «Веселка»

Остання пісенька	96
----------------------------	----

Василь ГЕРАСИМ'ЮК

Осінні пси Карпат	97
Ахіллесова п'ята	97
Чоловічий танець	98

РОЗДІЛ Ш /V У /

Микола ХВИЛЬОВИЙ

Я (Романтика)	101
Іван Іванович	117

Григорій КОСИНКА

На золотих богів	135
В житах	137
Мати	141
Серце	159

Юрій ЯНОВСЬКИЙ

Чотири шаблз

Перша пісня	174
-----------------------	-----

Вершники

Подвійне коло	192
-------------------------	-----

Богдан-Ігор АНТОНІЧ

Автопортрет	200
Три перстекі	200
Зелена Євангелія	201
Весна	201
Село	201
Знак Лева	202
Пісня про незнищенність матері	202
Вишні	203
Золотоморе	203
Ротації	204

Микола КУЛІШ

Мина Мазайло	206
------------------------	-----

Валер'ян ШДМОГИЛЬНИЙ	
Місто	229
Євген ШУЖНИК	
Із збірки «Дні»	
«Був цей хлопчик лагідний і тихий...»	259
«...І ось ляжу,— родючий гній...»	260
Галілей	260
Канів	264
Із збірки «Рання осінь»	
«Дивлюсь на все спокійними очима...»	269
«Все більше спогадів і менше сподівань...»	269
«Вчись у природи творчого спокою...»	269
«Вчора над містом летіли гуси...»	270
«Дівчинку здибав колись маленьку...»	270
«Річний пісок слідок нош твоєї...»	270
Із збірки «Рівновага»	
«Ніч... а човен — як срібний птах!...»	271
«Вона зійшла до моря. Хто вона...»	271
Олександр ДОВЖЕНКО	
Україна в огні	274
Зачарована Десна	287
Остап ВИШНЯ	
Усмішки	
Моя автобіографія	301
Відкриття охоти	305
Як варити і їсти суп із дикої качки	309
Дикий кабан, або вепр	312
Сом	318
ІВТ КОЧЕРГА	
Свіччине весілля	325
Володимир СВДЗИНСЬКИЙ	
Із збірки «Вересень»	
Дитинство	352
«Із огневого джерела...»	353
«І цей листочок...»	354
«Не в бога смерті і рабства...»	354
«Голубими очима...»	355
Із збірки «Поезії»	
«Коли ти була зо мною, ладо моє...»	355
Зрада	356
Поза збірками	
Пам'яті З. С-ської	359
«Ти велетнем по високості...»	359
«Пришов до саду, де був хлопчиком...»	360

«Кошаво гримлять трамваї...»	361
«Холодна тиша. Місяцю надламаний...»	361
«Моя радість самотня й загублена...»	361
«Роздумно, важко ступали коні...»	362
«Ти увійшла нечутно, як русалка...»	362
Душа поета	363
«Теперішне! Мов хатка картяна...»	363
«У рідній моїй стороні...»	364
Улас САМЧУК	
Марія	
Книга про хліб	365
Нарід чи чернь?	395
Євген МАЛАНЮК	
Ісход	399
З «Євангелії піль»	399
Зловісне	400
Сонет	400
«Стилет чи стилос? — не збагнув. Двояко...»	401
«Знаю — медом сонця, ой Ладю...»	401
Істотне	401
Ноктюрн III	402
Історіософічне	402
Строфи	403
Візія	403
Молитва	404
Символ	404
Іван БАГРЯНИЙ	
Огненне коло	406
Василь СИМОНЕНКО	
Піч	427
Дід умер	428
Лебеді материнства	429
«Ти знаєш, що ти — людина...»	430
Злодій	430
Казка про дурила	431
«Задивляюсь у твої зіниці...»	440
«Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок...»	441
Брама	441
«Ну скажи—хіба не фантастично...»	442
Іван ДРАЧ	
Балада про соняшник	443
Балада про Сар'янів та Ван-гогів	444
Дві сестри	444

Ніж у сонці	
Українські коні над Парижем	445
Балада творчості	447
Бабусенція	447
Баладонька-загадонька_____	448
Балада про вузлики_____	448
Балада про вдовиня_____	449
До джерел	449
Крила	451
Чорнобильська мадонна	452
Ліна КОСТЕНКО	
- Маруся Чурай	455
Крізь роки і печалі	
«І засміялась провесінь:—Пора!..»	466
«Ой: ні, ще рано думати про все...»	466
«Мій перший вірш написано в окопі...» _____	467
Пастораль ХХ сторіччя	468
«Не треба думати мізерно...»_____	468
Українське альфрско_____	469
«Ще назва є, а річки вже немає...»	469
«Чоловіче мій, ..запрягай коня! . » , , , ...	470
«Настане день, обтяжений плодами...»	470
«Умирають майстри, залишаючи спогад, як раку...»	470
«Страшні слова, коли, вони мовчать,,»	471
Летючі катрени	
«Хай буде легко. Дотиком пера, >	471
«І не минає, не минає!.,»	471
«Недумано, негадано,,», ...	472
Осінні карнавали	
«Осінній день, осінній день, осінній.,»	472
«Виходжу з сад, він чорний і худий...»	473
Григір ТЮТЮННИК	
Оддавали Катрю	475
Три зозулі з поклоном_____	491
Олесь ГОНЧАР	
За мить щастя	497
Собор	507
Василь СТУС	
Двоє слів читачеві_____	519
«Церква святої Трини,,»_____	520
«Наснилося, з розлуки наверхлося,,»	520
«Мені зоря сіяла нині вранці,,»_____	521
«Твоє життя минуло й знебуло...»_____	521

• 71г

> V и

«У цьому полі, синьому, як льон...»	521
«Пахтять кульбаби золоті меди...»	522
чНа схід, на схід, на схід, на схід...»	522
«О Боже мій, така мені печаль.. »	523
«Довкола мене цвинтар душ...»	523
«Як добре те, що смерті не боюсь я...»	524
«За мною Київ тягнеться у снах...»	524
«На колимськiм морозі калина...»	524
За літописом Самовидця	525
«Посоловів од співу сад...»	525
«Сто років, як сконала Січ...»	525
Валерій ШЕВЧУК	
На полі смиренному	528
Паю® ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ	
Диво	551

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА, ЛІТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТІЯ

11 клас

Для середніх навчальних закладів

Упорядники: **Мовчан Раїса Валентинівна,**
Ковалів Юрій Іванович

Відповідальна за випуск *С. В. Федченко*

Художник обкладинки *Є. О. Ільницький*

Редактор-коректор *Г. В. Латник*

Комп'ютерна верстка *Ю. О. Маненка*

Підп. до друку 26.03.2001. Формат 84x108/32.
Гарнітура Тип Тайме. Папір офсетний. Друк високий.
Ум. друк. арк. 30,24. Ум, фарбовідб. 30.66. Обл.-вид. арк. 29,7.
Зам. № 1-200.

Видавничо-торгова фірма «Перун».
08200 Ірпінь, вул. Т. Шевченка, 4-а.

Свідоцтво про реєстрацію № 13710594 від 30.06.95.

Віддруковано на ГП РВО «Поліграфкнига».
03057 Київ, вул. О. Довженка, 3.

